

April

1914.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 196.

वीरमित्रोदयः ।

लक्षणप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायं श्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादशर्मणा

संशोधितः ।

VÎRAMITRODAYA,

LAKSHANA PRAKÂSA,

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDITA MITRA MÎSRA.

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasâd.

VOL. XX.

FASCICULUS I-1

15207

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRASOWITZ, LEIPZIG
PANDITA JYESHITHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY;
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.

BENARES.

Price Rupee one.

1914

MUNSHI RAM MANOHAR LAL
Book-Sellers

Registered According to Act XXV. of 1867.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

वीरमित्रोदयस्य लक्षणप्रकाशः॥

कोपाटोपनटसटोद्धटमटद्भ्रूभीषणभ्रूकुटि
भ्राम्यज्जैरवदृष्टि निर्भरनमद्वीकरोर्वीधरम् ।
गीर्वाणारिवपुर्विपाटाविकटाभोगवृद्धाटक-
ब्रह्माण्डोरुकटाहकोटि नृहरेव्यादपूर्वं वपुः ॥ १ ॥
सटाग्रव्यग्रेन्दुस्रवदमृतविन्दुप्रतिबलन्-
महादैत्यारम्भस्फुरितगुरुसंरम्भरभसः ।
लिहन्नाशाचक्रं हुतवहशिखावद्रसनया
नृसिंहो रंहोभिर्दमयतु मदंहो मदकलम् ॥ २ ॥
संसारध्वंसिकंसप्रमुखसुररिपुप्रांशुवंशावतंस-
भ्रंशी वंशीधरो वः प्रचुरयतु चिरं शं स राधारिरंसी ।
यच्चूडा रूढगूढस्मितमधुरमुखाम्भोजशोभां दिदृक्षु-
र्गुञ्जाभिः सानुरागाऽलिकानिकटनटचन्द्रकव्यक्तचक्षुः ॥ ३ ॥
लीलाभ्रान्तिविसर्पदम्बरतया व्यग्रार्द्धकान्तं पद-
न्यासन्यश्चदुदश्चदद्विवसुधाभोगीन्द्रकूर्माधिपम् ।
फूत्कारस्फुरदुत्पतत्फणिकुलं रिङ्गज्जटाताडन-
ध्मातव्योमगभीरुदुन्दुभि नटन्नव्यात्स वो धूर्जटिः ॥ ४ ॥
कुम्भोद्भ्रान्तमधुव्रतावलिबलज्झङ्कारकोलाहलैः
शुण्डास्फालनविहलैः स्तुत इव व्यालैर्वियत्छाविभिः ।
मज्जत्कुम्भमहावगाहनकृतारम्भो महाम्भोनिधौ

हेरम्बः कुरुतां कृताम्बरकरालम्बश्चिरं वः शिवम् ॥ ५ ॥
 समन्तात्पश्यन्ती समसमयमेव त्रिशुवनं
 त्रिभिर्त्रैवैर्दोर्भिर्दशभिरपि यान्ती दश दिशः ।
 दधाना पारीन्द्रोपरि चरणमेकं परपदा
 हतारिवां हन्यान्महिषमथनी मोहमहिषम् ॥ ६ ॥
 वामान् भिन्दन्नवामान् शुवमनु सुखयन् पूरयन्नर्थिकामान्
 श्रीमान् भीमानुकारी बहलबलभरैर्मोदिनीमल्लनामा ।
 आसीदाशीविषेन्द्रद्युतिधवलयशा भूपचक्रावतंसः
 श्रीकाशीराजवंशे विधुरिव जलधौ सर्वभूसार्वभौमः ॥ ७ ॥
 सङ्ग्रामग्रामकामो निरुपममहिमा सत्त्वविश्रामधाम
 क्रामन्नेवारिचक्रं मिहिर इव तमो विक्रमोरुक्रमेण ।
 सारैर्मैरोरुदारैरपर इव गिरिमोदिनीमल्लनेन
 प्रख्यातः क्षोणिचक्रे समजनि वृपतिर्मोदिनीमल्लनामा ॥ ८ ॥
 निर्य्यद्भिस्तर्ज्यद्भिर्विधुमिव जगतीमर्ज्जुनाभैर्यशोभिः
 सम्पूर्वावार्यवीर्यो विशिखवितरणैरर्ज्जुनो दुर्जनानाम् ।
 साम्राज्योपाज्जनश्रीरगणितगुणभूरर्जुनप्रांशुबाहु-
 र्नाम्नाऽभूदर्ज्जुनोऽस्मान्नरपतिरतुलो मेदिनीमल्लभूपात् ॥ ९ ॥
 बुद्धिः शुद्धिमती क्षमा निरुपमा विद्याऽनवद्या मनो
 गाम्भीर्यैकनिकेतनं वितरणं दीनार्तिनिर्दारणम् ।
 आसीदर्ज्जुनभूपतेर्विदधतो विद्रावणं विद्विषां
 भूमीनामवनं च कारणगुणात्कार्यं यशोऽप्यर्ज्जुनम् ॥ १० ॥
 तस्मादाविरभूत्प्रभूतमहिमा भूमीपतेरर्ज्जुनात्
 सौजन्यैकनिधिर्गुणैरनवधिर्लावण्यवारांनिधिः ।
 भिन्दन् दुर्जनमर्ज्जयन्बहु यशः प्रौढप्रतापोदयै-
 दुर्जैर्यो मल्लखाननामनिखिलक्षमामण्डलाखण्डलः ॥ ११ ॥

यस्मिन् शासति नीतिभिः क्षितिमिमां निर्वैरमासीज्जगत्
 पारीन्द्रेण समं करीन्द्ररभसारम्भोऽपि सम्भावितः ।
 श्येनः क्रीडति कौतुकी स्म विहगौश्चिक्रीड नक्रैर्क्षपः
 किञ्चान्यद्गहनेऽभवत्सह मृगैः शार्दूलचिक्रीडितम् ॥ १२ ॥
 हिमविशदयशोऽभिषोभिताशो-
 महिमतिरोहितवारिधिस्वभावः ।
 समजनि मलखानतः प्रतापै-
 स्त्रिजगति रुद्र इव प्रतापरुद्रः ॥ १३ ॥
 शुचि धनमर्थिनि सहसा यशसा सममानने गुणो जगतः ।
 पुत्रे भूरभिदध्रे चेतो रुद्रे प्रतापरुद्रेण ॥ १४ ॥
 जातः प्रतापरुद्रात्ससमुद्रां पालयन्नवनीम् ।
 कृतारिपुकाननदाहो मधुकरसाहो महीपतिः शुशुभे ॥ १५ ॥
 पृथुः पुण्याभोगैर्विहितहितयोगैरनुदय-
 त्खलायोगैर्योगैः कृतसुकृतियोगैरपि गुरुः ।
 भुजस्तम्भालम्बालसशयितविश्वम्भरतया
 बभौ प्रौढोत्साहः स मधुकरसाहः क्षितिपतिः ॥ १६ ॥
 प्रजागणरुजाऽपहो द्युतिमहोदयाविष्कृतः
 सुधांशुरिव मांसलो रसभरैः सभारञ्जनः ।
 प्रदीप्तकुमुदावलिर्द्विजपतिश्च नक्षत्रपो नृपो
 जयति सत्कृपो मधुकरः कृतारित्रपः ॥ १७ ॥
 विन्यस्य वीरसिंहे भूपतिसिंहे महीभारम् ।
 ज्ञानानलमलदाहो मधुकरसाहो दिवं भेजे ॥ १८ ॥
 अन्तर्गम्भीरताऽन्धूकृतसलिलनिधिर्लालितशेषबन्धुः
 बुन्देलानन्दसिन्धुः सुललितललन्तालोचनेन्दीवरेन्दुः ।
 भ्रूमङ्गीलेशभङ्गीकृतारिपुनिवहो नृत्यसङ्गीतरङ्गी

सन्मातङ्गी तुरङ्गी धरणिपतिरभूद्वीरसिंहो नृसिंहः ॥ १९ ॥
 अमुष्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभानिवहै-
 रिहैकोऽपि द्वेषी न खलु रणरोषी समजनि ।
 परं तस्थौ दुःस्थो गहनकुहरस्थो ऽपि भयतः
 क्षिपन्नुच्चैर्दिक्षु भ्रमितचकितं चक्षुरभितः ॥ २० ॥
 दानं कल्पमहीरुहोपरि यशः क्षीरोदनीरोपरि
 प्रज्ञा शक्रपुरोहितोपरि महासारोऽपि मेरुपरि ।
 दावाग्रेरुपरि प्रतापगारिमा कामोपरि श्रीरभू-
 त्सिंहातिक्रमवीरसिंहनृपतेः किंकिं न कस्योपरि ॥ २१ ॥
 दानैरर्थिनमर्थनाविरहिणं प्रत्यर्थिनं च क्षणा-
 त्कुवार्णे सति वीरसिंहनिखिलक्षमामण्डलाखण्डले ।
 कामं चेतसि कामधेनुरतनोत्कल्पद्रुमः कल्पितं
 मोघीभूतजनिः समाश्रितखनिश्चिन्तां च चिन्तामणिः ॥ २२ ॥
 भ्रामंभ्राममसम्भ्रमं त्रिजगतीचक्राणि चक्रे चिरा-
 चारं शीलितविष्णुपादपदवी ब्रह्माण्डभाण्डोपरि ।
 ब्रह्माण्डं निजमण्डमण्डलमिवाच्छाद्यैव सैवाधुना
 विश्वेषामपि यस्व भास्वरयशोहंसी वतंसीयति ॥ २३ ॥
 जलकणिकामिव जलधिं कणमिव कनकाचलं मनुते ।
 नृपसिंहवीरसिंहो वितरणरंहो यदा तनुते ॥ २४ ॥
 यदा भवति कुण्डलीकृतमहाधनुर्मण्डल-
 स्तदा नयनताण्डवञ्जुटितखाण्डवः पाण्डवः ।
 मनो वितरणोत्सुकं बहति वीरसिंहो यदा
 तदा पुनरुदारधीरयमवर्णि कर्णो जनैः ॥ २५ ॥
 शौर्यौदार्यगभीरताश्रुतिदयादानादिनानागुणा-
 नुर्वीदुर्वहभारवत्यहिपतिस्पर्द्धालदोः शालिनि ।

संयोज्यैव जुहारसिंहधरणीधौरेयचूडामणौ
 मज्जन् ब्रह्मणि वीरसिंहमुकृती तस्थौ स्वयं निर्गुणः ॥२६॥
 नद्यः स्वादुजला वृमाश्च सुफला भूरुर्वरा भूसुरा
 वेदध्वानविभूयमानदुरिता लोका विशोका बभूवुः ।
 राजन्नीतिनिरीतिरीति पितरीवोर्वीमिमां शासति
 श्रीमद्वीरजुहारसिंहनृपतौ भूभङ्गभग्नद्विवि ॥ २७ ॥
 सङ्ग्रामोत्कटताण्डवोद्धटभटैरारब्धहेलाहटै-
 श्वण्डाडम्बरपूरिताम्बरतटक्षीराब्धिगोत्राऽवटैः ।
 भूभृत्सिंहजुहारसिंहधरणीजानेः प्रयाणे रणे
 शौर्यौदार्यधनोऽपि को नु धरणीचक्रे न चक्रे भयम् ॥२८॥
 तावद्वीरगभीरहुङ्कुतिरवस्तावद्गजाडम्बर-
 स्तावचुङ्गतुरङ्गरिङ्गणचमत्कारश्चमूनामपि ।
 तावचोयमहामहीभृदटवीदुर्गग्रहो विद्विषां
 यावन्नैव जुहारसिंहनृपतिर्युद्धाय बद्धोत्सवः ॥ २९ ॥
 अयं यदि महामना वितरणाय धत्ते धियं
 भियं कनकभूधरोऽञ्चति ह्रियं च कर्णोऽटति ।
 दधीचिरपचीयते बलिरलीकरूपायते
 तदाऽतिमलिनायते स किल कल्पभूमीरुहः ॥ ३० ॥
 प्रासादाऽगतडागनागमणिभूदानादिनानातपः-
 प्रागल्भ्येन महेन्द्रचन्द्रवरुणब्रह्मेशविष्णुस्थली ।
 प्राचण्ड्येन जिता मिता वसुमती कोदण्डदोर्दण्डयो-
 र्जागर्तीति जुहारसिंहनृपतेः कुत्र प्रतापो न वा ॥ ३१ ॥
 ब्रह्माऽभूच्चतुराननः स्मरहरः पञ्चाननः षण्मुखः
 स्कन्दो भूपजुहारसिंहयशसो गानोत्सवेऽप्युत्सुकः ।
 तस्याभोगमुदीक्ष्य भूधरनभोनद्यस्त्रिलोकी दिशः

सप्तद्वीपमयी मही च विधिना विज्ञेन निर्वाहिताः ॥ ३२ ॥
 तुङ्गत्वादनवाप्य दैवततरोः पुष्पाणि सर्वाः समं
 श्रीमद्वीरजुहारसिंहनृपतेर्दानं समानं जगुः ।
 ब्रीडादुर्वहभारनिर्भरनमद्वीवे तु देवद्रुमे
 श्लाघन्ते सुलभायमानकुसुमास्तं भूरि देवस्त्रियः ॥ ३३ ॥
 भीमो यः सहदेव एव पृतनादुर्ध्वपाश्वो लस-
 च्छ्रीभूमीनकुलः सदाऽर्जुनमहाख्यातिः क्षमामण्डले ।
 कर्णश्रीकृतवर्मभीष्मघटनाशौटीर्यदुर्योधनो
 रोषादेष युधिष्ठिरो यदि भवेत्कः स्यादमुष्याग्रतः ॥ ३४ ॥
 सत्कीर्त्तिग्रामदामाभरणभृतजगद्विक्रमादित्यनामा
 धाम्नो भूम्ना महिम्ना विघटितरिपुणा विक्रमोपक्रमेण ।
 सुप्रांशुः पीवरांसः पृथुभुजपरिघस्तस्य वंशावतंसो
 विश्वोदञ्चत्प्रशंसो गुणिगणहृदयाऽऽनन्दनो नन्दनोऽभूत् ३५
 आशापूर्तिं प्रकुर्वन् करवितरणतः पञ्चिनीप्राणबन्धुः
 प्रोद्यद्दिव्याम्बरश्रीः स्फुटमहिमरुचिः सर्वदा ध्वस्तदोषः ।
 जम्भारातेरिहोच्चैरचलसमुदयात्सुप्रभातप्रकाशी
 पुत्रो राज्ञः पवित्रो रचयति सुदिनं विक्रमादित्य एव ॥ ३६ ॥
 सार्थीकुर्वन्निरर्थीकृतसुरविटपी चार्थिसार्थं निजार्थैः
 व्यर्थीभूतारिपृथ्वीपतिरमरगुरुस्पर्द्धिवर्द्धिष्णुबुद्धिः ।
 मानैर्यानादिदानैर्वहुविधगुणिभिर्गीयते यः सभायां
 प्रातर्जातः सं भूपः सुकविकुलमुदे विक्रमादित्य एव ॥ ३७ ॥
 दानं दीनमनोरथावधि रणारम्भोऽरिनाशावधि
 क्रोधो वागवधि प्रतापयशसोः पन्था दिगन्तावधि ।
 दाक्षिण्यं क्षितिरेक्षणावधि हरौ भक्तिश्च जीवावधि
 व्यालुप्तावधि वीरविक्रमरवेः श्रेयः परं वर्द्धते ॥ ३८ ॥

हेमाद्रेः श्रियमन्यथैव कुरुते चक्रे च गौरीं तनुं
 कैलाशोपरि शोभते पटयति स्पष्टं च दिङ्मण्डलम् ।
 भोगीन्द्रं न दधे श्रुतौ वत जटागूढां च गङ्गां व्यधा-
 ल्लोकानामयमीश्वरोऽस्य यशसस्त्वैश्वर्यमुज्जृम्भते ॥ ३९ ॥
 श्रीगोपाचलमौलिमण्डलमणिः श्रीदूरवारान्वये
 श्रीहंसोदयहंसपण्डित इति ख्यातो द्विजाधीश्वरः ।
 यं लक्ष्मीश्च सरस्वती च विगतद्वन्द्वं चिरं भेजतु-
 भोक्तारं रभसात्समानमुभयोः साम्नाऽपमायं गुणैः ॥ ४० ॥
 पटु दिक्षु विदिक्षु कुर्वतीनां
 नटलीलां स्फुटकीर्त्तिनर्तकीनाम् ।
 स्फुरदध्वरधूमधोरणीह
 च्युतवेणीति जनैरमानि यस्य ॥ ४१ ॥
 ततोऽनल इवारणेरतुलधामभूर्भूज्यां
 शिरोमणिरुरोमणिर्धरणिनामवामभ्रुवः ।
 रणी बहुगुणी धनी भुवि वनीपकश्रीखनी
 रमारमणमिश्रणी परशुराममिश्रोऽजनि ॥ ४२ ॥
 येनागत्य पुरा पुरारिनगरे विद्याऽनवद्याऽर्जिता
 श्रीचण्डीश्वरमग्निहोत्रितिलकं लब्ध्वा गरीयोगुरुम् ।
 शुद्धा सैव महोद्यमेन बहुधा भान्ती भवन्ती स्थिरा
 तद्वंशेषु कियन्न कल्पलतिकेवाद्यापि सूते फलम् ॥ ४३ ॥
 आस्यारविन्दमनुपास्य गुरोरपास्य
 लास्यं चतुर्मुखमुखेषु सरस्वतीह ।
 सालङ्कृतिश्च सरसा च गुणान्विता च
 यस्यातनोति रसनोपरि ताण्डवानि ॥ ४४ ॥
 अङ्गे लोमलतेव सीमनि दशोरेकेव रेखाऽऽञ्जनी

कस्तूरीमकराव भालफलके धारेव मूढन्यालकी ।
 ऊर्ध्वं धृक्परम्परेव कवरीसौरभ्यलोभाकुला
 यस्यैवाध्वरधूमधोरणिरभूदाशाकुरङ्गीदृशः ॥ ४५ ॥
 सुभासुरयशोनिधेः सुनिरवद्याविद्यानिधेः
 सुचारुकावितानिधेः स्मृतिनिधेः श्रुतिश्रीनिधेः ।
 अयं सुकृतगौरवात्परशुराममिश्राद्गुणै-
 रनूनगरिमा पितुर्जगति मित्रमिश्रोऽजनि ॥ ४६ ॥
 धर्मायैकनिकेतनं विधिमयं कर्मावलीदर्शनं
 स्मृत्यम्भोजमहोदयं श्रुतिमयं श्रीवीरमित्रोदयम् ।
 द्राक्सिद्धीकृतशुद्धसिद्धिशतया श्रीवीरसिंहाक्षया
 तेने विश्वमुदे पुरे पुरभिदः श्रीमित्रमिश्रः कृती ॥ ४७ ॥
 क्षितितिलकसुधीरवीरसिंह-
 प्रणयकृताऽऽग्रहधीरमित्रमिश्रः ।
 गुणिगणहृदयानुरागहेतुं
 कलयति लक्षितलक्षणप्रकाशम् ॥ ४८ ॥
 लक्षणस्य प्रकाशेऽस्मिन् परीक्षा चायुषः पुरः ।
 उन्मानलक्षणं चाथो मानलक्षणमेव च ॥ १ ॥
 गतिसंहतिसाराणां लक्षणानि ततः परम् ।
 वर्णस्नेहस्वराणां च ततः प्रकृतिसत्त्वयोः ॥ २ ॥
 अनुकक्षेत्रयोश्चैव मृजागन्धामृजां तथा ।
 पादपादतलाङ्गुष्ठाङ्गुलीनां लक्षणं ततः ॥ ३ ॥
 नखस्य पादपृष्ठस्य गुल्फस्याप्यथ लक्षणम् ।
 पार्ष्णिलक्षणमुक्त्वा तु जङ्घालक्षणजल्पनम् ॥ ४ ॥
 अथोक्तं रोमजानुरूकटिस्फिग्गुदलक्षणम् ।
 लक्षणं वृषणस्याथ प्रोक्तं लिङ्गस्य लक्षणम् ॥ ५ ॥

लिङ्गाग्रलक्षणं चाथो वर्णितं मूत्रलक्षणम्
 शुक्रस्य लक्षणं चाथ प्रोक्तं पुंस्त्वपरीक्षणम् ॥ ६ ॥
 वस्तिलक्षणमुक्त्वा च कथितं नाभिलक्षणम् ।
 कुक्षिलक्षणमाख्यातं ततः पार्श्वस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥
 लक्षणं जठरस्याथ प्रोक्तं मध्यस्य लक्षणम् ।
 त्रिवलीलक्षणं चाथ प्रोक्तं हृदयलक्षणम् ॥ ८ ॥
 लक्षणं वक्षसः प्रोक्तं स्तनयोर्लक्षणं पुनः ।
 लक्षणं चूचुकस्याथ कथितं जत्रुलक्षणम् ॥ ९ ॥
 स्कन्धलक्षणमाख्यातं कक्षाबाह्योश्च लक्षणम् ।
 मणिवन्धस्य करयोः करपृष्ठस्य लक्षणम् ॥ १० ॥
 करस्य च तलं रेखाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्नखास्तथा ।
 पृष्ठं च लक्षितं पश्चाल्लक्षिताथ कृकाटिका ॥ ११ ॥
 ग्रीवाचिबुकयोर्लक्षणं हनुर्कूर्चयोः
 कपोलमुखयोर्लक्षणं चाधरौष्ठयोः ॥ १२ ॥
 श्मश्रुणो दशनानां च रसनायाश्च लक्षणम् ।
 घण्टिकालक्षणं चाथो तालुलक्षणमेव च ॥ १३ ॥
 हासनासाक्षुतानां च नेत्रदृष्टयोश्च लक्षणम् ।
 पक्ष्मणश्च निमेषस्य रूदितस्य भ्रुवोस्तथा ॥ १४ ॥
 कर्णस्य च ललाटस्य शिरसश्चिकुरस्य च ।
 लक्षणं मशकादेश्च पुंसामत्र निरूपितम् ॥ १५ ॥
 अथ स्त्रीणां स्वभावस्य मिश्रकस्य च लक्षणम् ।
 आवर्त्तलक्षणं गन्धच्छाययोर्लक्षणं ततः ॥ १६ ॥
 सत्त्वस्वरगतीनां च लक्षणानि ततः परम् ।
 ततः पुंसः स्त्रियाश्चैव कामशास्त्रोक्तलक्षणम् ॥ १७ ॥
 पद्मिन्यादिप्रभेदाश्च स्त्रीणामथ निरूपिताः ।

राज्ञः पट्टमहिष्याश्च मन्त्रिणोऽथ पुरोधसः ॥ १८ ॥
 ज्योतिर्विदश्च वैद्यस्य सहायानां ततः परम् ।
 मित्रस्य शत्रोः सभ्यानां लक्षणं च क्रमोदितम् ॥ १९ ॥
 परिच्छदः पार्श्ववर्त्ती रक्षकस्तदनन्तरम् ।
 ताम्बूलधारी कोशस्याध्यक्षः खड्गधरस्ततः ॥ २० ॥
 ततश्चान्तःपुराध्यक्षस्ततः पुरगतश्चरः
 तदध्यक्षश्च सूदश्च क्रमेणैतेऽत्र लक्षिताः ॥ २१ ॥
 धर्माध्यक्षो लेखकश्च लोकाह्वानकरस्तथा ।
 दौवारिकः प्रतीहारः शस्त्रगेहस्य रक्षकः ॥ २२ ॥
 शस्त्राध्यक्षः स्थपतिश्च सारथिर्दूत एव च ।
 चारो नियोज्यस्तदनु सेवकोऽप्यथ लक्षितः ॥ २३ ॥
 सन्धिविग्रहिको युद्धकर्ता सेनापतिस्तथा ।
 व्यूहं वासस्थलं दुर्गं तदध्यक्षश्च लक्षितः ॥ २४ ॥
 ग्रामस्य राजगेहस्य गवां च वृषभस्य च ।
 छागकुक्कुरयोश्चैव लक्षणं समुदाहृतम् ॥ २५ ॥
 कुक्कुटस्य च कूर्मस्य मार्जनीशूर्पयोस्तथा ।
 उल्लूखलस्य मुसलस्याथ लक्षणमीरितम् ॥ २६ ॥
 जलद्रोणीजलाधारशय्यासननिरूपणम् ।
 चामरच्छत्रपट्टानां रत्नानां लक्षणं ततः ॥ २७ ॥
 कस्तूरिकालक्षणतः पश्चादायुधलक्षणम् ।
 तत्र चापि धनुर्बाणफलानां लक्षणं पुरः ॥ २८ ॥
 फलस्य पायनं स्थानगुणमुष्टिरथोदिता ।
 चापमुष्टिव्यापलक्षौ परतश्च श्रमक्रिया ॥ २९ ॥
 विधिश्च लक्ष्यास्खलने शीघ्रसन्धानलक्षणम् ।
 अथोक्तं दूरपातित्वं दृढभेदित्वमेव च ॥ ३० ॥

शराणां गतयः प्रोक्तास्तथा दृढचतुष्टयम् ।
 अत्र चित्रविधीनुक्त्वा धावल्लक्ष्यमुदीरितम् ॥ ३१ ॥
 शब्दवेधित्वमुक्त्वा च प्रशंसा धन्विनां स्मृता ।
 निरूपणं च खड्गस्य विस्तरेण ततः परम् ॥ ३२ ॥
 चक्रस्य परशोश्चैव तोमरस्याथ लक्षणम् ।
 कुणपस्य च शक्तेश्च चोत्थकस्य च लक्षणम् ॥ ३३ ॥
 गदाकुन्तपताकानां भेर्याश्चाप्यथ लक्षणम् ।
 सविशेषस्ततः प्रोक्तो गजलक्षणाविस्तरः ॥ ३४ ॥
 गजायुर्लक्षणं दन्तिदेषनाशकलक्षणम् ।
 गजस्य मानं क्षेत्राणि छाया वर्णश्च लक्षितः ॥ ३५ ॥
 गन्धनिश्वासदृष्टीनां तदीयानां च लक्षणम् ।
 गन्धहृद्गतिवेगानां बृंहितावर्चयोस्तथा ॥ ३६ ॥
 पुष्पस्य च बलस्याथ सत्त्वानूकद्वयस्य च ।
 वेदितक्रोधयोस्तद्वद्गुणस्थित्योस्तदीययोः ॥ ३७ ॥
 प्रशस्तदुष्टगजयोरथ लक्षणमीरितम् ।
 समरार्थं नृपारोहयोग्यो हस्ती निरूपितः ॥ ३८ ॥
 युद्धकाले जयादीनां सूचकं दन्तिचेष्टितम् ।
 करिण्या लक्षणं प्रोच्य गजरक्षाधिकारिणः ॥ ३९ ॥
 गजवैद्यगजामात्यौ गजाध्यक्षो निरूपितः ।
 अन्ते चेह महामात्रलक्षणं परिकीर्तितम् ॥ ४० ॥
 अथान्वलक्षणं तस्योत्पत्तिदेशाश्च कीर्तिताः ।
 ततोऽश्वकुलभेदास्तु ततस्तस्याङ्गसंस्थितिः ॥ ४१ ॥
 आयुर्वर्णौ च गतयस्तदीयाः परिकीर्तिताः ।
 तुरङ्गवाहने प्रोक्तः प्रकारस्तदनन्तरम् ॥ ४२ ॥
 स्वरच्छायाङ्गगन्धानां सत्त्वानूकद्वयस्य च ।

सारप्रकृत्योरश्वाङ्गमानस्यावयवस्य च ॥ ४३ ॥

पुष्पपुण्ड्रललाटानामावर्तस्य च लक्षणम् ।

महादोषास्तुरङ्गस्य लक्षितास्तदनन्तरम् ॥ ४४ ॥

राजयोग्यस्य चाश्वस्य परतो लक्षणं स्मृतम् ।

सङ्ग्रामावसरेऽश्वस्य शकुनानां निरूपणम् ॥ ४५ ॥

दशलक्षणमुक्त्वा च वयसो ज्ञापकं स्मृतम् ।

दन्तसङ्ख्या वाजिशाला तदध्यक्षाश्च लक्षिताः ॥ ४६ ॥

शालग्रामशिलाचक्रमूर्त्तीनां लक्षणान्यथ ।

अथ द्वारवतीजातशिलामूर्त्तिनिरूपणम् ॥ ४७ ॥

विस्तराच्छिवलिङ्गानां लक्षणानि ततः परम् ।

शिवलिङ्गार्चनफलं विशेषेण निरूपितम् ॥ ४८ ॥

शिवलिङ्गस्य नैवेद्ये भक्ष्याभक्ष्यविवेचनम् ।

अथ प्रकीर्णके प्रोक्तं लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥ ४९ ॥

लक्षणं योगपट्टस्य कौपीनकटिसूत्रयोः ।

उपवीतोत्तरीये च लक्षिते तदनन्तरम् ॥ ५० ॥

रुद्राक्षलक्षणं प्रोक्तं तन्माहात्म्यसमन्वितम् ।

आसनादिवितानान्तपूजोपकरणान्यथ ॥ ५१ ॥

एवं क्रमेण दुर्लक्ष्यलक्षणानां विचक्षणैः ।

मित्रामिश्रैः प्रकाशेऽस्मिन् कृतं सम्यक् परीक्षणम् ॥ ५२ ॥

ननु किमर्थं लक्षणप्रकाशाऽऽरम्भः लक्षणानामनुपयोगा-
दिति । उच्यते । अस्ति हि महानुपयोगः । तथाहि—

अथ विवाहः । सलक्षणो वरो लक्षणवर्ती कन्यामुपय-
च्छेतेति ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत् ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सर्वर्णः श्रोत्रियो वरः ॥

इत्यादिवचनैः स्त्रीपुंससामुद्रिकलक्षणानां विवाहोपयोगात् ।

लाञ्छनैर्विविधाकारैर्लीज्जितं यच्च दृश्यते ।

चक्राङ्कितं हरेश्चापि शालग्रामस्य लक्षणम् ॥

यथायोग्यं विचार्यैव गृहीतव्यं प्रयत्नतः ।

इत्यादिवचनैः शालग्राममूर्तिलक्षणानां तत्पूजादावुपयोगात् ।

लिङ्गं सलक्षणं पूज्यं त्यजेद्विष्णुमलक्षणम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात्सलक्षणम् ॥

इत्यादिवचनैर्लिङ्गलक्षणानां तत्पूजादावुपयोगात् ।

आराधनोपकरणं तस्य लक्षणमेव च ।

उच्यते सम्प्रति ब्रह्मन् श्रूयतां तदशेषतः ॥

इत्युपक्रम्य सर्वपूजोपयुक्तघण्टाभिषेकादिपात्रलक्षणान्यभि-

धाय—

चतुष्कं हेमदण्डांश्च पूजार्थं परिकल्पयेत् ।

इत्युपसंहारवचनेन घण्टाधूपदीपाभिषेकादिपूजोपकरण-

पात्रलक्षणानां देवपूजोपयोगात् ।

सूत्रखण्डैश्च पुष्पैश्च भूषितं दोषवर्जितम् ।

यथालाभोपपन्नं वा यः प्रयच्छति दन्तिनम् ॥

यो जगन्निधये दानं प्रयच्छति महामतिः ।

भद्रजातिसमुद्भूतं पद्मनाभाय भक्तितः ॥

गजं तु लक्षणोपेतं दद्याद्विप्राय भक्तितः ॥ इति ।

अश्वं यस्तु प्रयच्छेद्देहेमचित्रं सुलक्षणम् ।

स तेन कर्मणा चैव गान्धर्वं लोकमश्नुते ॥

सर्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्जितम् ।

योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥

इत्यादिवचनैर्गजाश्वादिलक्षणानां तत्तद्दानोपयोगात् ।

सर्वलक्षणसम्पूर्णो यो भवेद् गज उत्तमः ।

सङ्ग्रामादिषु कार्येषु पार्थिवस्तं समारुहेत् ॥

सर्वलक्षणसम्पूर्णमारुहेद्वाजिनं नृपः ।

इत्यादिवचनैश्च गजाश्वादिलक्षणानां राजकार्येऽप्युपयोगात् । एवमन्येषामपि लक्षणानां यथासम्भवमुपयोगाद्युक्त एव लक्षणप्रकाशारम्भ इति । उपयोगश्च तत्तल्लक्षणप्रस्तावे वक्ष्यते । तत्र वक्ष्यमाणगजादिशुभाशुभलक्षणफलस्वामित्वात्पुरुषस्य प्राधान्यात्पुरुषलक्षणमेवादातुच्यते । ननु ब्रह्मचार्याद्याश्रमेषु

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य जीवन्त्याश्रमिणः परे ॥

इत्यादिवचनैर्गृहस्थाश्रमप्राधान्योक्तेर्गृहस्थस्य च गृहिणी गृहमुच्यते ।

इत्यादिवचनोक्तगृहशब्दार्थभूतगृहिणीयोगे सत्येवोपपन्नत्वात् । अस्य स्त्र्यधीनत्वेन तत्प्राधान्यावगमात्पुरुषलक्षणप्राथम्ये विनिगमनाविरहाच्च स्त्रीलक्षणमेवादौ कुतो नोच्यत इति । अत्र भ्रूमः । यद्यपि सर्वेष्वाश्रमेषु गृहस्थस्य ब्रह्मचार्याद्युपजीव्यत्वेन गृहस्थाश्रमस्य प्राधान्यम् । तस्य च स्त्रीमूलत्वेन स्त्रियाः प्राधान्यम् । तथापि पुरुषप्राधान्यात्स्त्रियस्तत्पारतन्त्र्यमेव । तथाहि—

सुलक्षणा सदाचारा पत्युरायुर्विवर्द्धयेत् ।

तथा,

वर्जयेत्सर्वथा भूष्णुरशुभा लक्षणैश्च याः ।

भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥

इत्यादिवचनैः स्त्रीलक्षणशुभाशुभफलस्य भर्त्रर्थत्वेन ।

तथा,

पुरुषलक्षणस्यादौ कथनीयत्वव्यवस्थापनम् । १५

लक्षणानि परीक्ष्यादौ ततः कन्यां समुद्गहेत् ।

अतः सुलक्षणा योषा परिणेत्या विचक्षणैः ॥

इत्यादिवचनोक्तसुलक्षणान्वितकन्योद्वाहस्य, वर्जयेत्सर्वथा भूष्णुरित्यादिवचनोक्तदुर्लक्षणान्वितस्त्रीवर्जनस्य च पुरुषा-
धीनत्वेन तत्प्राधान्यमेव । नन्वेवं सति षाष्टन्यायविरोधः स्या-
त् । तथाहि—पष्ठे दर्शपूर्णमासादिषु स्त्रीणामधिकारोऽस्ति न वेति
संशय्य स्त्रीणामद्रव्यत्वात् कर्मणां च द्रव्यसाध्यत्वात् न तेषु
स्त्रीणामधिकार इति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तितम् । फलार्थित्वान्तु
स्वामित्वेनापि सम्बन्ध इति । तस्यायं भावः । स्त्रीपुंसयोरुभ-
योरपि फलार्थित्वसाम्यात् कामश्रुतिवशादस्त्येव स्त्रीणामप्यधि-
कारः । न च द्रव्याभावादनधिकार इति वाच्यम् । धर्मे चार्थे च
कामे च नातिचरितव्येत्यादिवचनैः पत्युपार्जितस्यापि द्रव्यस्यो-
भयसाधारण्यावगमात् । तस्मादर्थित्वसाम्यात् द्रव्यवत्त्वसा-
म्याच्च स्त्रीणामप्यस्त्येवाधिकार इति । तदनेन न्यायेन उभयोः
साम्यावगमात् कथमत्र पुरुषः प्राधान्येन व्यपदिश्यते । अत्रो-
च्यते । न वयमनेन स्त्रीणामधिकारं कर्मफलस्वामित्वं वा वारया-
मः । किन्तु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यं ब्रूमः । स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्या-
भ्यां च प्रधानाप्रधानत्वव्यपदेशो नाङ्गाङ्गीभावेन । दृष्टश्च लोके
स्वतन्त्रे प्रधानशब्दव्यपदेशः । यथा इतरकारकेषु समानव्यापारेषु
आगतेष्वपि प्रधानभूतः पङ्क्तौ देवदत्तो नागत इति । तथा च
तस्मिन्नेवाधिकरणे—

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

इतीयं स्मृतिरितरस्मृतिविरोधादस्वातन्त्र्यपरतया व्याख्ये-
येति वदन् पार्थसारथिमिश्रः स्त्रीणामस्वातन्त्र्यं स्पष्टमेवाचष्ट ।
यत्तु स्त्रीणां प्राधान्ये लिङ्गमुक्तम्—गृहिणी गृहमुच्यते इति ।

तदितरापेक्षया स्त्रीणां प्राधान्यं गमयति न भर्त्रपेक्षयेति सर्व-
मनवद्यम् । तस्मात्स्वातन्त्र्यात्,

आदावेव प्रवक्ष्यामि पुरुषाणां तु लक्षणम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाच्च पुरुषलक्षणमेवादावुच्यत इति ।

तत्र तावलक्षणपरीक्षाकाल उक्तः—

भविष्यपुराणे,

शुभेऽहनि शुभे क्षेत्रे ग्रहे सौम्ये शुभे रवौ ।

पूर्वाह्ने मङ्गलैर्युक्तः परीक्षेत विचक्षणः ॥ इति ।

जगन्मोहनसमुद्रेऽपि,

शोभने हस्तनक्षत्रे ग्रहे सौम्ये शुभे रवौ ।

पूर्वाह्ने ब्राह्मणैर्युक्तः परीक्षेत विचक्षणः ॥ इति ।

अत्र दक्षिणभागे पुंसां वामभागे स्त्रीणां लक्षणान्यवलोकनीयानि । तदुक्तम्—

प्रयोगपारिजाते,

वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य तु ।

निर्दिष्टं लक्षणं तज्ज्ञैः समुद्रवचनं यथा ॥ इति ।

लक्षणं शुभाशुभसूचकं चिह्नम् । स्कान्दे काशीखण्डेऽप्याह—
नारदः,

वैश्वानर समभ्येहि ममात्सङ्गे निषीद भोः ।

लक्षणानि परीक्ष्येऽहं पाणिं दर्शय दक्षिणम् ॥ इति ।

विवेकविलासेऽपि,

अकर्मकठिनः पाणिर्दक्षिणो वीक्ष्यते नृणाम् ।

वामभ्रुवां पुनर्वाभो वीक्ष्यते चातिकोमलः ॥ इति ।

अथायुःपरीक्षा ।

तत्र यद्यपि वक्ष्यमाणावयवादिलक्षणैः किञ्चिदायुःपरि-

माणं ज्ञास्यत एवेति तत्प्रसङ्गात्तत्रैव सकलाशुर्लक्षणकथनं
युक्तमिति आदौ तत्कथनानुपयोगः । तथापि—

प्रमाणसंहतिच्छायागतिःसर्वाङ्गलक्षणैः ।

दन्तकेशनखश्मश्रुगन्धवर्णस्वरादिभिः ॥

पूर्वमायुः परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमादिशेत् ।

क्षीणे त्वयायुषि मर्त्यानां लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥

इति भविष्यपुराणादिवचनैर्वक्ष्यमाणसर्वसामुद्रलक्षण-
कथनस्यायुष्मतामेवोपयोगात्तज्ज्ञानस्य चायुर्ज्ञानाधीनत्वात्तदर्थ-
मादौ सङ्क्षेपादायुःपरीक्षा प्रस्तूयते । प्रमाणादीनां लक्षणमग्रे-
ऽभिधास्यते । तत्रायुर्लेखा करभोत्थिता कनिष्ठाङ्गुलिमूलसमी-
पस्था ज्ञेया । तथा च—

गरुडपुराणे,

कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखां समादिशेत् । इति ।

सा च यदि कनिष्ठिकामूलोत्था तर्जनीप्रान्तं गच्छति तदा
शताब्दमायुर्ज्ञेयम् । तथा च—

भविष्यपुराणे,

यस्य पाणितले रेखा कनिष्ठामूलसम्भवा ।

गता प्रान्तं प्रदेशिन्याः स जीवेच्छरदां शतम् ॥ इति ।

गरुडपुराणे विशेषः ।

प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलसम्भवा ।

शतायुषं च कुरुते छिन्नया तु ततो भयम् ॥ इति ।

प्रदेशिनीगता प्रदेशिनीं व्याप्य स्थिता । सैव चेत्कनिष्ठा-
ष्टोत्था तर्जनीपृष्ठमविच्छिन्ना गच्छति तदा परमायुर्ज्ञेयम् ।
तथा च स्कान्दे—

काशखण्डे,

अच्छिन्ना तर्जनी व्याप्य तथा रेखाऽस्य दृश्यते ।
 कनिष्ठापृष्ठनिर्याता दीर्घायुष्यं यथाऽऽप्नुयात् ॥ इति ।
 दीर्घायुः परमायुः । तच्च विंशत्यधिकमब्दशतम् ।

तथा च समुद्रः,

कनिष्ठातर्जनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
 विंशत्यब्दाधिकशतं नरो जीवत्यनामयम् ॥ इति ।

ननु शतायुर्वै पुरुष इति श्रुत्या शतायुरेवोक्तम्, कथमत्राधि-
 कायुः कथनमिति । उच्यते । शताधिकस्यापि श्रवणात् ।

तथा च श्रुतिः, साग्रं वर्षशतं जीवेति ।

साग्रं सपादशतम् । पुराणादिष्वपि जीवेद्वर्षशतं साग्रमि-
 त्यादि । मध्यमाप्रान्तगतजीवितरेखया अशीत्यायुर्ज्ञेयम् । तथा
 च प्रयोगपारिजाते—

समुद्रः,

कनिष्ठाङ्गुलिदेशात्तु रेखा गच्छति मध्यमाम् ।
 अविच्छिन्ना तु रेखा स्यादशीत्यायुर्विनिर्दिशेत् ॥ इति ।
 आयुर्लेखायाः अनामिकाप्रान्ताधिक्ये षष्ठ्यायुर्ज्ञेयम् ।

तथा च गरुडपुराणे,

कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायां ह्यनागता ।
 षष्ठिवर्षायुषं कुर्यादायुर्लेखा तु मानवम् ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

रेखाः प्रदेशिनीगाः शतायुषां कल्पनीयाः । न्यूनाभिः
 छिन्नाभिर्दुमपतनमिति ।

रेखाः कनिष्ठामूलोत्थाः । प्रदेशिनीगाः प्रदेशिनीप्रान्तगताः
 शतायुषां ज्ञेयाः । इतो न्यूनगाभिर्लेखाभिर्न्यूनमायुः कल्पनीयम् ।
 तद्यथा, तर्जनीप्रान्तात्किञ्चिन्न्यूनत्वे नवत्यायुः, ततोऽपि कि-

श्चिन्न्यूनत्वे अशीत्यायुः, मध्यमाप्रान्ते पञ्चसप्तत्यायुः, ततोऽपि
किश्चिन्न्यूनत्वे सप्तत्यायुरित्यादि कल्पनीयम् ।

तथा च विवेकविलासे,

उल्लङ्घ्यन्ते च यावन्त्योऽङ्गुल्यो जीवितरेखया ।

पञ्चविंशतयो ज्ञेयास्तावन्त्यः शरदां बुधैः ॥ इति ।

पुराणाद्यविसंवाद्यतिविश्वसनीयम् । दुर्लभराजविरचित-
सामुद्रतिलके,

पुंसामायुर्भागं प्रत्येकं पञ्चविंशतिः शरदाम् ।

कल्प्या कनिष्ठिकाङ्गुलिमूलादिह तर्जनीपरतः ॥ इति ।

यस्य चायुर्लेखा अनामिकाङ्गुलिमूलादूर्ध्वा याति स धर्म-

रतो ज्ञेयः । तथा च—

सामुद्रतिलके,

आयुर्लेखानामङ्गुलिमूलान्तर्गता भवेदूर्ध्वा ।

यस्य व्यक्ता रेखा स धर्मनिरतः सततम् ॥ इति ।

स्त्रीणां तु—

भविष्यपुराणे,

यस्याः कनिष्ठिकामूलाद्रेखा प्राप्ता प्रदेशिनीम् ।

शतमायुर्भवेत्तस्या हीनाया हीनता क्रमात् ॥ इति ।

प्रदेशिनीं प्राप्ता प्रदेशिनीमूलसमीपगता । हीनताक्रमस्तु

पूर्ववदत्रापि कल्पनीयः ।

वराहसंहितायाम्,

कनिष्ठिकामूलभवा गता या प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् ।

करोति रेखा परमायुरेषा प्रमाणहीना तु तदूनमायुः ॥ इति ।

परमायुर्व्याख्यातम् ।

उत्पले समुद्रः,

कनिष्ठामूलसम्भूता गता मध्यमिकान्तरम् ।
प्रदेशिन्याश्च सा रेखा यस्याः सा दीर्घजीविनी ॥ इति ।
अत्रायुर्लेखायां यावन्तः छेदास्तावन्तोऽपमृत्यवो ज्ञेयाः ।
तदुक्तम् —

सामुद्रतिलके,

यावन्मात्राश्छेदा जीवितरेखास्थिता भवन्ति नृणाम् ।

अपमृत्यवोऽपि तावन्मात्रा नियतं परिज्ञेयाः ॥

पल्लवितायां क्लेशः छिन्नायां जीवितस्य सन्देहः ।

विषमायां धननाशः परुषायां कर्शनं तस्याम् ॥ इति ।

विषमा वक्रा । परुषा रूक्षा । अत्रोपर्युपरिच्छेदे रोगः । अ-
धश्छेदे शस्त्रभीतिः । तत्तच्छेदानुगुणो दशारिष्टवदपमृत्युस्तरूपातः
शस्त्रभीतिरूनां गता वा निर्देश्येति सम्प्रदायः । दशारिष्टं नाम
ज्ञातायुष आयुर्लेखायाश्च दश भागाः कल्पनीयाः । तत्र यास्मिन्
रेखाभागे रेखाच्छेदस्तदायुर्दशाभागे दुष्टं फलमिति कल्पनीयम् ।

अथायुर्ज्ञानोपायान्तरमुक्तम्—

भारदीयसंहितायाम्,

अनामिकापर्व यदा विलङ्घ्यते

कानिष्ठिकाग्रेण शतं स जीवति ।

समे त्वशीर्तिं विषमे तु सप्ततिं

पर्वार्धहीने खलु षष्टिमादिशेत् ॥ इति ।

अनामिकापर्व मध्यमम् । तथा च—

गर्गसंहितायाम्,

अनामिकान्तिमं पर्व समानीता कानिष्ठिका ।

आयामशुद्धपर्वाणि येषां ते चिरजीविनः ॥ इति ।

कानिष्ठिका अनामिकान्तिमं पर्व समानीता अन्तिमपर्वस्पृष्टा ।

आयामो दैर्घ्यम् । अथान्योऽप्यायुर्ज्ञानोपाय उक्तः—

भविष्यपुराणे,

रेखाः पञ्च ललाटे तु स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

शतं जीवति वर्षाणामैश्वर्यं चाधिगच्छति ॥

रेखाचतुष्टयेऽशीतिस्तिसृभिः सप्ततिस्तथा ।

द्वाभ्यां षष्टिस्तु रेखाभ्यां चत्वारिंशत्तथैकया ॥

अरेखेण ललाटेन विज्ञेया पञ्चविंशतिः ।

रेखाच्छेदैस्तु विज्ञेयाः पापकर्मरता नराः ॥

अल्पायुषस्तथाल्पाभिव्याधिभिः परिपीडिताः । इति ।

वर्षाणां शतमशीतिरित्येवं प्रत्येकं सम्बन्धः ।

चराहसंहितायाम्,

तिस्रो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः ।

चतसृभिरवनीशत्वं नवतिश्चायुः सपञ्चाब्दा ॥

सपञ्चाब्दा नवतिरायुः पञ्चनवत्यायुरित्यर्थः ।

विच्छिन्नाभिश्चागम्यागामिनो नवतिरप्यरेखेण ।

केशान्तोपगताभिर्लेखाभिरशीतिवर्षायुः ॥

केशान्तोपगताभिः केशान्तः केशोत्पत्तिस्थानम् तत्र गता-

भिः केशमध्यगताभिरित्यर्थः ।

पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिः ।

एकाग्रावस्थिताभिः एकस्याः अग्रेणावस्थिताभिः विद्धा-

भिः विच्छिन्नाभिरित्यर्थः । अथ वा स्वमान्तमिलिताभिः ।

बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशत्तु वक्राभिः ।

त्रिंशत् झूलग्राभिर्विंशतिरपि वामवक्राभिः ॥

क्षुद्राभिः स्वल्पायुर्न्यूनाभिस्त्वन्तरे कल्प्यम् । इति ।

बहुरेखेणेत्यादि । रेखाबहुत्वे पञ्चाशदायुः । बहुत्वमुक्तेरेखापे-

क्षया । तिर्यग्गायताभिश्चत्वारिंशदायुः । भूसन्निहिताभिस्त्रिंशदायुः ।
 वामभागकुटिलाभिर्विंशतिरायुः । तनुभिरल्पायुः । लेखाभिरिति
 प्रत्येकं सम्बन्धः । विज्ञेयमिति शेषः । न्यूनाभिः उक्तन्यूनाभि-
 लेखाभिर्द्वाभ्यामेकया च । तुल्यदात् स्वल्पायुरेव । अन्तरे मध्ये
 कल्पनीयम् । यथा रेखात्रये शतमायुः, रेखाचतुष्टये पञ्चनवत्या-
 युरित्युक्तं । तत्र सार्द्धरेखात्रये सार्द्धसप्तनवतिवर्षाण्यायुरित्यादि
 कल्पनीयम् । अत्रोदाहृतभविष्यपुराणवराहसंहितावचनेषु ल-
 लाटे एकत्र रेखापञ्चके शतमायुरपरत्र रेखात्रये, एकत्र
 तिसृभिः सप्तत्यायुरन्यत्र पञ्चभिर्लेखाभिः, एकत्र अरेखेण
 ललाटेन नवत्यायुरन्यत्र पञ्चविंशतिरित्येवं मिथोविरोधस्तत्प-
 रिहाराय वराहवचनानि व्याख्यायन्ते । तिस्रो रेखा इति ।
 ललाटे आकर्णान्तास्तिस्रो रेखाः शतायुषां ज्ञेयाः । तथाचोक्तम्—

गरुडपुराणे,

आकर्णान्तगता रेखास्तिस्रः स्युश्च शतायुषः ।

ललाटोपसृतास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ॥ इति ।

चतसृभिरिति । अत्राऽऽयतपदानुषङ्गः । चतसृभिर्लेखाभिः
 पञ्चनवत्यायुरवनीशत्वं च । तदुक्तम्—

गरुडपुराणे,

नृपत्वं स्याच्चतसृभिरायुः पञ्चनवत्यथ । इति ।

विच्छिन्नाभिरिति । छेदयुक्ताभिर्लेखाभिर्नवत्यायुरगम्या-
 गमित्वं च । अत्राप्यायतपदानुषङ्गः । अप्यरेखेणेत्यत्रापिशब्द-
 अर्थे । दीर्घाभिर्लेखाभिर्वर्जितेन ललाटेन नवतिवर्षाण्या-
 युरगम्यागमित्वं च । ह्रस्वरेखायुक्तेन ललाटेनेत्यर्थः । तथा
 चोक्तम्—

गरुडपुराणे,

ह्रस्वरेखाश्चिते भाले नवत्यायुश्च पुंश्चलः । इति ।

पुंश्चलो व्यभिचारी । अथ वा पुमांसं चलतीति व्युत्पत्त्या
धात्वर्थानुसारेण पुंश्चलो व्यभिचारी पुरुषः प्रतीयते । केशान्तो-
पगताभिरिति । दीर्घाभिः केशान्तोपगताभिर्लेखाभिरशीत्यब्द-
मायुः । तदुक्तम्—

सामुद्रतिलके,

जीवति वर्षाशीतिः केशान्तोपगतदीर्घरेखेण । इति ।

पञ्चभिरिति । एकाग्रावस्थिताभिर्लेखाभिः सप्तत्यायुः

षष्ठ्यायुश्च ।

रेखाः सप्ततिमायुः पञ्चैकाग्रस्थिताः पुनः षष्टिम् ।

इति सामुद्रतिलके उक्तत्वात् । अथ वा दीर्घाभिः पञ्चभि-
र्लेखाभिः सप्तत्यायुः । एकाग्रावस्थिताभिश्च लेखाभिः षष्ठ्यायुः ।
एकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिरित्यत्रापिशब्दश्चार्थे । बहुरेखेण-
त्यादिवचनानां तु पूर्वोक्त एवार्थे ग्राह्यः अविरुद्धत्वादिति ।

इत्यायुःपरीक्षाप्रकरणं समाप्तम् ।

अत्रादौ सर्वसामुद्रलक्षणोपयोगितया आयुःपरीक्षामभि-
धायाधुना परीक्षाकर्तुः प्रथमकृत्यं प्रस्तूयते ।

वराहसंहितायाम्,

उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-

स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।

क्षेत्रं मृजां च विधिवत्कुशलोऽवलोक्य

सामुद्रविद्वदति यातमनागतं च ॥

उन्मानं दैर्घ्यादि । मानं तुलामेयं गुरुत्वादि । गतिर्गमनम् ।
संहतिरङ्गसंश्लेषः । सारो रक्तादिधात्वाधिक्यम् । वर्णः कृष्णा-
दिः । स्नेहः स्निग्धता । स्वरः कण्ठोत्थो ध्वनिः । प्रकृतिः

स्वभावः । सत्त्वं चित्तधर्मो धैर्यादिः । अथ वा प्रकृतिरूपं सत्त्व-
म् । अनूकम् अतीतजन्मसूचिका आकृतिः । क्षेत्रं शरीरम् ।
मृजा शरीरस्योज्ज्वलता । देहकान्तिरितियावत् । यातमतीतम् ।
अनागतं भावि ।

अथैतेषां लक्षणानि विस्तरतो निरूप्यन्ते । तत्रोर्ध्वं मान-
मुन्मानम् । तथाचोत्पले-

कात्यायनः,

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं मानं तु तुलया धृतम् । इति ।

तिष्ठन्तं पुरुषमापादतलमस्तकं सूत्रेण मापयेत् । ततस्तदङ्गुलि-
भिरेव तत्सूत्रमानं कार्यम् । तत्राष्टोत्तरशताङ्गुलपरिमाण उत्तमः
शताङ्गुलो मध्यमो नवत्यङ्गुलो निकृष्ट इति । तथा च स्कान्दे-

काशीखण्डे,

आनीय कुङ्कुमारक्तं सूत्रं च त्रिगुणीकृतम् ।

स्मृत्वा शिवौ गणाध्यक्षमूर्ध्वभूतमुदङ्मुखम् ॥

मुनिः परिममौ बालमापादतलमस्तकम् ।

तिर्यगूर्ध्वं समो माने योऽष्टोत्तरशताङ्गुलः ॥

स भवेत्पृथिवीपालो बालोऽयं ते तथा द्विज । इति ।

तिर्यङ्मानं तु प्रसारितभुजमध्यमाग्रद्वयान्तरं ज्ञेयम् । अङ्गु-
लिमानं तु स्वमध्यमाङ्गुलिमध्यपर्वमितं ग्राह्यम् ।

निजाङ्गुलिपर्वसङ्ख्या नियतं तेषां विबोद्धव्या ।

इति सामुद्रतिलकोक्तेः । स्वाङ्गुष्ठोदरविस्तारपरिमितं ग्राह्य-
मिति हेमाद्रिः ।

भविष्ये,

जघन्यो नवतिः प्रोक्तो मध्यमस्तु शताङ्गुलः ।

अष्टोत्तरशतं यस्य उत्तमं तस्य लक्षणम् ॥

प्रमाणलक्षणं प्रोक्तं समुद्रेण शुभाशुभम् । इति ।

वराहसंहितायां तु विशेषः ।

अष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीति वा पुंसाम् ।

उत्तमसमहीनानामङ्गुलिसङ्ख्या स्वमानेन ॥ इति

अत्रोत्तमध्यमहीनपुरुषेषूत्तममध्यमहीनं फलं कल्पनीयम् ।

इत्युन्मानलक्षणम् ।

अथ मानलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

भारार्द्धतनुः सुखभाक् तुलितो दुःखभाग्भवत्यूनः ।

भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः ॥ इति

भारलक्षणमुक्तं हेमाद्रौ—

निघण्टौ,

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विशतिस्तुला ॥ इति

ते पूर्वकृताः पञ्चगुञ्जाभिर्माषास्तैः षोडशमापैः कर्षः

चतुर्भिः कर्षैः पलम् पलानां शतेन तुला विंशतितौलिको भारः ।

पलसहस्रद्वयमित्यर्थः । यः पुरुषस्तुलायां तुलितो भारार्द्धतनुः

सहस्रपलपरिमितशरीरः स सुखी । ऊनः अस्मान्मन्यूनपरिमाणत-

नुर्दुःखितः । भारप्रमाणतनुरतिधनी । अधिकमर्थं यस्य सः सा-

द्धो भारः पलसहस्रत्रयमिति यावत् । तत्परिमितवपुः सार्वभौ-

मो राजा । विज्ञेय इति सर्वत्र सम्बध्यते ।

इति मानलक्षणम् ।

अत्रोन्मानमानपरीक्षाकाल उक्तः—

वराहसंहितायाम्,

विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशत्या ।

अर्हति मानोन्माने जीवितभागे चतुर्थे वा ॥ इति ।
 जीवितचतुर्थभाग इति चायुर्बहुत्वाभिप्रायेण । यत्तु उत्पले-
 न अल्पायुषां जीवितचतुर्थभागे मानोन्माने कर्तव्ये इत्युक्तम् ।
 तन्न युक्तम् । पञ्चविंशतित्रिंशदाद्यल्पायुषश्चतुर्थभागे अवय-
 वपरमवृद्ध्यानिष्पत्तेर्गुत्वाभावेन मानासम्भवात् ।

अथ गतिलक्षणम् ।

भविष्ये,

हंसभासशुकानां च तुल्या यस्य गतिर्भवेत् ।

स भवेत्पार्थिवश्रेष्ठः समुद्रवचनं यथा ॥

भासो गृध्रः ।

अन्येषामपि शस्तानां पक्षिणां च शुभा गतिः ।

वृषसिंहगजेन्द्राणां गतिर्भाग्यविवर्दिनी ॥

जलोर्मिसदृशी या च काकोलूकसमा च या ।

गतिर्द्रव्यविहीनानां दुःखशोकभयङ्करी ॥

श्वानोष्ट्रमहिषाणां च खरशूकरयोस्तथा ।

गतिर्मेषसमा येषां ते नरा भाग्यवर्जिताः ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

शार्दूलसिंहसमदद्विपगोपतीनां

तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।

येषां च शब्दरहितं स्तिमितं च यानं

तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥ इति ।

शार्दूलो व्याघ्रः । गोपतिवृषः । शिखिनामिति बहुवचनं

प्रशस्तपक्ष्यभिप्रायम् । अत एव

अन्येषामपि शस्तानां पक्षिणां च शुभा गतिः ।

इत्युक्तं प्राक् । परिप्लुतं व्याकुलं मण्डूकवत् ।

गर्गसंहितायाम्,

हंसस्य भासस्य शुक्रस्य चैव

येषां समाना गतयः समानाः ।

ते धार्मिकाः सर्वगुणोपपन्ना

नराधिपत्यं चिरमाप्नुवन्ति ॥

समानाः नातिमन्दद्रुतगतयः । समाना इति पुरुषवि-
शेषणं वा ।

सामुद्रतिलके,

गतिभिर्भवन्ति तुल्या ये समदद्विरदनकुलहंसानाम् ।

वृषभस्यापि नरास्ते सततं धर्मार्थकामपराः ॥

गोमायुकरभरासभसैरिभकृकलासशशकभेकमृगैः ।

येषां गतिः समाना ते गतमुखराजसंमानाः ॥

गोमायुः शृगालः । सैरिभो महिषः । कृकलाशः शरटः ।

इति गतिलक्षणम् ।

अथ संहतिलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

संहततनुमुशिलष्टसुसन्धयः मुखशुजो ज्ञेयाः । इति ।

सामुद्रतिलके,

मांसास्थिसन्धिवन्धः शिथिलो न कदापि लक्ष्यते यस्य ।

स च संहतिमान् धन्यो दीर्घायुर्जायते नियतम् ॥ इति ।

इति संहतिलक्षणम् ।

अथ सारलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

सप्त भवन्ति च सारा भेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि ।

रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥

मेदः अस्थिमांसान्तर्गतः स्निग्धो मांसविशेषः । मज्जा
अस्थ्यन्तर्गतः स्नेहभागः । तानाह—

स एव,

मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुताः ।

स्निग्धत्वग्भिर्धनिनो मृदुभिः सुभगा विचक्षणास्तनुभिः ॥

स्थूलास्थिसारो बलवान् विद्यान्तगः सुरूपश्च ।

बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रूपवन्तश्च ॥

ताल्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः ।

रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः ॥

दन्तपाली दन्तत्वक् ।

उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः । इति ।

एतेषां विशेषतः फलं तु हेमाद्रौ स्मर्यते ।

श्रीमान् स्थिरमतिर्वैद्यो मेदःसारो नरोत्तमः ।

नित्यं प्रहृष्टः सुभगो मन्दकोपो महाधनः ॥

संहता यस्य दन्तेभ्यो निपतन्ति मरीचयः ।

शुक्रं च गुणवद्यस्य मज्जासारः स तादृशः ॥

अयत्नार्जितवित्तेशो वस्त्रभूषणभाक् सुखी ।

अलङ्कारिण्युर्मैधावी त्वक्सारः शीलकीर्तिमान् ॥

अवगुह्य परानेष वर्त्तते नावगृह्यते ।

आस्थिसारो नरः सौख्यं दीर्घमायुश्च विन्दति ॥

धनवान् पुत्रवान् शौण्डः प्राज्ञः साहसिकः सुखी ।

यौवनात्ययमृत्युः स्याद्रक्तसारो नरः शठः ॥ इति ।

शौण्डश्चतुरः । साहसिकः साहसं मरणाङ्गीकारेण सम्भा-

वितमरणहेतुकर्मकरणं तद्वान् ।

सम्पूर्णस्पर्शसुखभाक् संविभागी बहुप्रजः ।

शतायुः स्वप्नशीलश्च मांससारोऽर्थभायुजुः ॥

षट्सु सारेषु ये प्रोक्ताः सारतत्त्वार्थदर्शिभिः ।

गुणास्ते शुक्रसारस्य नरस्य समुदाहृताः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

प्रायेण सत्त्वसारः सर्वोत्कर्षास्पदं पुरुषः । इति ।

हेमाद्रिणा तु सत्त्वसंज्ञः सारोऽधिक उक्तः ।

स यथा,

कृतज्ञो धर्मज्ञः शूरः शुचिरवस्थितमर्यादोऽविपादी विद्वान-
नहङ्कारी ख्यातिमान् व्यवसायी सततमनिर्वेदी स्वल्पा-
दपि दाता सप्रत्याशश्च कल्याणेषु ।

सत्त्वेन परिपूर्णोऽयुक्तो भवति भूमिपः ।

अन्यैरपि गुणैर्हीनः सत्त्वेन स महागुणः ॥ इति ।

इति सारलक्षणम् ।

अथ वर्णलक्षणम् ।

चराहसंहितायाम्,

द्युतिमान् वर्णः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम् ।

रूक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ॥ इति ।

वर्णो गौरश्यामकृष्णभेदेन त्रिविधः । स स्निग्धादिभेदे-
नोत्तममध्यमहीनो ज्ञेयः । तेषु यो दीप्तिमान् स्निग्ध उत्तमो
राज्ञाम् । मध्यमः प्रकृतिस्थोऽस्निग्धरूक्षः पुत्रार्थिनाम् । रूक्षो
दरिद्राणाम् । सङ्कीर्णो व्यामिश्रवर्णः कचित्स्निग्धः कचिद्रूक्षो
न प्रशस्त इति । तथा च—

सामुद्रतिलके,

गौरः श्यामः कृष्णो वर्णः सम्भवति देहिनां त्रेधा ।

आद्यौ द्वावपि शस्तौ शुभोऽपि शस्तो न सङ्कीर्णः ॥

पङ्कजकिङ्कलकनिभो गौरः श्यामः प्रियङ्गुकुसुमसमः ।
कृष्णस्तु कजलाभः स्निग्धः शुद्धोऽपि नो शस्तः ॥ इति ।

इति वर्णलक्षणम् ।

अथ स्नेहलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यस्त्वग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।

सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तैर्निर्धना रूक्षैः ॥ इति ।

गर्गसंहितायाम्,

चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् ।

त्वक्स्नेहेन परं सौख्यं नखस्नेहेऽधिकं धनम् ॥

त्वग्रोमनखकेशेषु दन्तोष्ठनयेन च ।

स्नेहो येषां तु दृश्येत कार्यं तेषामकारणम् ॥ इति ।

अकारणम् अयत्नसिद्धं कार्यं भवतीत्याशयः । प्रयोगपा-
रिजाते तु विशेषः ।

त्वचः स्नेहेन शय्या स्यात्पादस्नेहेन वाहनम् । इति ।

सामुद्रतिलके,

प्रियभाषित्वं रसनास्निग्धश्च मुभोजनं रदस्निग्धः ।

आतिसौख्यं त्वक्स्निग्धो नियतं भजते भुजिष्योऽपि ॥

भुजिष्यो दासः ।

जनसौभाग्यं नयनस्निग्धः समधिकं धनं नखस्निग्धः ।

केशस्निग्धो बहुविधसुगन्धमालयं नरो लभते ॥ इति

इति स्नेहलक्षणम् ।

अथ स्वरलक्षणम् ।

भविष्ये,

हंसस्वरा नरा धन्या मेघगम्भीरनिस्वनाः ।

क्रौञ्चस्वराश्च राजानो भाग्यवन्तो महाधनाः ॥

चक्रवाकस्वरा धन्या राजानो धर्मवत्सलाः ।

कुम्भस्वरो नरपतिर्दुन्दुभिस्वर एव च ॥

खरदीर्घस्वराः क्रूराः शिशूनां सदृशेन तु ।

पशूनामिति पाठान्तरम् ।

कुरुरस्वरसंयुक्ताः पुरुषाः क्लेशभागिनः ॥

कुरुर उत्क्रोशकः ।

चापस्वराः काकरुता भिन्नकांस्यस्वराश्च ये ।

भासरुता इति पाठान्तरम् ।

क्षीणभिन्नस्वरा ये तु अधमास्ते प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

बराहसंहितायाम्,

करिष्टपरथौघभेरीमृदङ्गसिंहाब्दनिस्वना भूपाः ।

गर्हभजर्जररुक्षस्वरास्तु धनसौख्यसन्त्यक्ताः ॥ इति ।

भेरी दुन्दुभिः । मृदङ्गो मुरजः । अब्दो जलदः । स चायं
स्वरः पञ्चविधः प्रशस्तः । तद्यथा, गम्भीरो दुन्दुभिः स्निग्धो
महाननुनादीति । तथा चोक्तम्—

गर्गसंहितायाम्,

गम्भीरो दुन्दुभिः स्निग्धो महान्वानुनादवान् ।

इति स्वरगुणाः पञ्च समुद्रः प्राह तत्त्ववित् ॥ इति ।

तत्रोदीरित एवादिमध्यावसानतुल्यो यः स गम्भीरः । स-
र्वजनमनोऽभिप्रेतो यः स दुन्दुभिः । हर्षदैन्यभयव्याधिक्रोधादि-
षु आविकृतः श्रोत्रसुखो यः स स्निग्धः । युगपद्बहुनां जल्पता-
मुपेत्य योऽधिकं श्रूयते स महान् । दूरादपि शनैरुच्चार्यमाणो
यः श्रोत्रपथमायाति सोऽनुनादीति । एतेषां फलमप्युक्तम्—

तत्रैव,

एभिरायुर्यशो विद्या मानं सौख्यं धनागमः ।
 ब्राह्मणानि सुता नार्यो राज्यं भोगागमो महान् ॥
 ऐश्वर्यं व्यवसायश्च त्रिभिर्मैधा सरस्वती ।
 भोगानां चैव भोक्तृत्वं दानं यज्ञागमस्तथा ॥ इति ।
 अप्रशस्ता अपि स्वरास्तत्रैवोक्ताः ।

ते च यथा,
 विस्वरोऽतिस्वरो भग्नः क्षारो रुक्षस्तु भैरवः ।
 अतिवृत्तस्तु परुषो विशीर्णः स्वल्प एव च ॥
 निम्नो जर्जरितश्चैवानिर्मलो गद्गदः स्वरः ।
 विस्वरो घर्घरः । अतिस्वरश्चण्डः । भग्नः खण्डितः । क्षारः
 स्खलितः । रुक्षः अस्निग्धः । भैरवोऽतिभयानकः । अतिवृत्तः स्त-
 ब्धः । परुषो निष्ठुरः । विशीर्णो गलिताक्षरः । स्वल्पः सूक्ष्मः ।
 निम्नः कण्ठान्तर्गतः । जर्जरितो भिन्नकांस्यस्वरसदृशः । अनि-
 र्मलः सनिष्ठावः ।

स्वरैरेतैः कलिः क्रोधो लोभमोहमनोरुजः ।
 नैर्घृण्यमवमानश्च पारुष्यं शाठ्यमेव च ॥ इति ।
 कलिः कलहः । शाठ्यं शठभावः । शठः स्वकार्यतत्परः प-
 रकार्यविमुखः । तथा चोक्तम्—

वचसा मनसा यस्तु दृश्यते कार्यतत्परः ।
 कर्मणा विपरीतश्च स शठः सद्भिरिष्यते ॥ इति ।
 सामुद्रतिलके,
 वृक्वक्काकोलृकप्लवगोष्ट्रक्रोष्टुरासभवराहैः ।
 तुल्यः स्वरो न शस्तो विशेषतो विस्वरो दुष्टः ॥ इति ।
 वृक् ईहामृगः । मध्यदेशभाषायां हुंडार इति प्रसिद्धः ।
 क्रोष्टा जम्बुकः ।

पुरुषलक्षणप्रकरणे प्रकृतिसत्त्वयोर्लक्षणम् । ३३

इति स्वरलक्षणम् ।

अथ प्रकृतिसत्त्वयोर्लक्षणम् ।

उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्णस्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।

इति वचने प्रकृतिः स्वभावः ।

महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः ।

इत्यादिवक्ष्यमाणः । सत्त्वं गुणः । सत्त्वपदं सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानामुपलक्षणार्थमित्येवं प्रकृतिसत्त्वभेदो यः प्रतिपादितः । तस्य तु—

तद्भातुमहाभूतप्रकृतिद्युतिवर्णसत्त्वरूपाद्यैः ।

इत्यादिना वराहाचार्येण गुणरूपसत्त्वस्य प्रकृतिभिन्नत्वेन पञ्चमहापुरुषलक्षणे प्रतिपादितत्वात्तद्विषयत्वमेव । केचित्त्वन्यथैवं पठन्ति ।

स्नेहस्वरप्रकृतयश्च ततो ह्यनूकम् । इति ।

वस्तुतस्तु प्रकृतिरेव सत्त्वम् । अस्मिन्नेव प्रकरणे—

एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम् ।

इति वराहोक्तेः । प्रकृतिसत्त्वमित्यत्र प्रकृतिरूपं सत्त्वमिति कर्मधारेयैकपद्यं सम्पाद्य ततश्चोन्मानादिसत्त्वान्तानां द्वन्द्वैकवद्भावः । तत्र भूजलाग्न्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचतिरश्चां प्रकृत्या युक्तो दशविधः पुरुषो भवति । तथा च—

वराहसंहितायाम्,

महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च ।

शुभपुष्पगन्धः पद्माद्युत्तमपुष्पशरीरगन्धः । सुश्वसनः सु-

खमुगन्धवायुः ।

तोयस्वभावो बहुतोयपायी प्रियाभिभाषी रसभाजनश्च ॥

रसभाजनो मधुरादिरसमयः ।

अग्निप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्णश्चण्डः क्षुधालुर्बहुभोजनश्च ।
चण्डः कोपनः ।

चायुस्वभावेन चलः कृशश्च क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति ॥
स्वप्रकृतिर्विगुणो विवृतास्यः शब्दगतौ कुशलः सुखिताङ्गः ।
विवृतास्यः ज्ञापनविवृतमुखः । शब्दगतौ गानविषये कुश-
लः । सुखिताङ्गः सुकुमाराङ्गः ।

त्यागयुतः पुरुषो मृदुकोपः स्नेहयुतश्च भवेत्सुरसत्त्वः ॥

मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः ।

संविभागशीलवान्नित्यमेव मानुषः ॥

तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम् ।

पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो बहुप्रलापी च समुल्वणाङ्गः ॥

समुल्वणाङ्गः स्थूलाङ्गः । अधिकाङ्ग इति वा ।

भीरुः क्षुधालुर्बहुमुक्च यः स्यात्

ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् ।

एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा

यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥ इति ।

गर्गसंहितायां तु अन्यदेवोक्तम् ।

ननु तत्सत्त्वमित्याहुर्ग्रन्थमौल्याच्च फलं भवेत् ।

गतं न धैर्यमापत्सु यस्य तत्सत्त्वमुच्यते ॥ इति ।

तत्प्रवांसा च तत्रैवोक्ता ।

गतेर्धन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः ।

स्वराद्धन्यतरं सत्त्वं सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥

अस्थिष्वर्थाः सुखं मांसे त्वचि भोगाः स्त्रियोऽक्षिषु ।

गतौ यानं स्वरे चाज्ञा सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

विवेकविलासेऽपि,
 गतेः प्रशस्यते वर्णस्ततः स्नेहस्ततः स्वरः ।
 ततस्तेजस्ततः सत्त्वमिदं द्वात्रिंशतोऽधिकम् ॥ इति ।
 सामुद्रतिलकेऽपि,
 एकमपि सत्त्वमेतैः सर्वैः शंसन्ति लक्षणैस्तुल्यम् ।
 यस्मिन् सति मनुजानां न कदाचन दुर्लभा लक्ष्मीः ॥
 सौभाग्यमिव स्त्रीणां पुरुषाणां भवति भूषणं सत्त्वम् ।
 तेन विहीना भुवने भजन्ति परिभवपदं प्रायः ॥
 वक्रानुगतं रूपं रूपानुगतं नृणां भवति चित्तम् ।
 चित्तानुगतं सत्त्वं सत्त्वानुगता गुणाः प्रायः ॥
 इह सत्त्वमेव मुख्यं निखिलेष्वपि लक्षणेषु मनुजानाम् ।
 तदभावे तेऽपि पुनश्चिन्तास्वाम्यं समुपयान्ति ॥
 ननु येषां न मनागपि मनो विकारं कथञ्चनाभ्येति ।
 आपद्यपि सम्पद्यपि ते सत्त्वविभूषिताः पुरुषाः ॥
 शुभलक्षणमप्येकं बाह्यं न विलोक्यते स्फुटं यस्य ।
 अथ दृश्यते पुनः श्रीस्तस्य तदस्ति ध्रुवं सत्त्वम् ॥ इति ।

इति प्रकृतिसत्त्वलक्षणम् ।

अथानूकलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,
 पूर्वं भवे ह्यनवरतं सत्त्वस्वरूपगतिभिरभ्यस्तम् ।
 पुनरिह यदनुक्रियते तदनूकं कथ्यते सद्भिः ॥
 अनूकमनुकारः । स च वक्रादि सादृश्यात्कल्पनीयः । तथाच—
 वराहसंहितायाम्,
 साध्यमनूकं वक्राद्गोवृषशार्दूलसिंहगरुडगुखाः ।
 अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥

वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः सुतार्थसुखभाजः ।
 गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः ॥ इति ।
 देवदैत्यगन्धर्वैर्यक्षराक्षसोरगविद्याधरपिशाचनरमृगतिर्यक्ष-
 सत्त्वास्तुल्यचेष्टाभिर्ज्ञेयाः । तथाचोक्तम्-
 गर्गसंहितायाम्,
 पूर्वयोनिर्यथाकामो मानुषाणां प्रवर्त्तते ।
 यथा पूर्वजन्म तथैव तदनु रूपोऽभिलापो मानुषाणां भवति ।
 देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ॥
 विद्याधरपिशाचैश्च मानुषैर्मृगपक्षिभिः ।
 च्युतिर्जन्योपपत्तिश्च मानुषेषु प्रकीर्तिता ॥
 तानहं सम्प्रवक्ष्यामि सामुद्रवचनं यथा ।
 येषां देवदैत्यगन्धर्वादिशरीरच्युतिपूर्वकं मानुषजन्मप्राप्ति-
 स्तानहं सम्प्रवक्ष्यामीति सम्बन्धः ।

स्रग्वी सुवेषः सुयशाः प्रियस्तानानुलेपनः ।
 धनी जयपरो दाता सत्यव्रतपरायणः ॥
 शीलवान् क्षमया युक्तो घृणी मनासि लज्जितः ।
 घृणी दयालुः ।
 देवसत्त्वो नरो ज्ञेयो गोब्राह्मणहिते रतः ॥
 वृथाभिमानस्त्वधिकक्रोधो लोभसमन्वितः ।
 उद्युक्तो मृगयायुक्तस्त्वामुरो नर उच्यते ॥
 सुशरीरो महाभागो दाता मानी प्रियंवदः ।
 स्त्रीसङ्गतत्परो नूनं स्नानलास्यरतिर्नरः ॥
 लास्यं नृत्यम् ।
 गन्धगान्धर्वमाल्यानां शयनासनयोषिताम् ।

विविधानां चोपभोक्ता रतिमान् मित्रवत्सलः ॥

गान्धर्वं गानम् ।

तन्त्रीद्विमुखवादित्रयानोद्यानवनप्रियः ।

गन्धर्वसत्त्वो विज्ञेयो गजाश्वरथतत्परः ॥

तन्त्री वीणा । द्विमुखवादित्रं मुरजादि ।

उग्रकर्मा दुराधर्षो बली माल्यानुलेपनः ॥

दक्षधोर्वेणुवीणाभिः शङ्खैः पणवडिण्डिमैः ॥

वादित्रैर्हृष्यते भोक्ता भक्ष्यमांसासवप्रियः ।

तेजस्वी निर्घृणः शूरो यक्षसत्त्वो नरः स्मृतः ॥

निर्घृणो विकृतः शूरस्तेजस्वी शर्वरीप्रियः ।

उद्वसे वसते मांसभोक्ता पानपरायणः ॥

देवगोब्राह्मणद्वेषी बधबन्धननिश्चयः ।

निर्घृणश्च तथा स्त्रीषु राक्षसो नर उच्यते ॥

जलपांशुरतिः शूरः क्रोधनः शङ्कितः शठः ।

रतश्च रथमाल्येषु गतिज्ञो भूषणप्रियः ॥

द्रव्यार्जनपरः स्रग्वी देवतानां च पूजकः ।

भुजङ्गसत्त्वो विज्ञेयो जिह्मगो युवतिप्रियः ॥

दान्तो महाधनः स्रग्वी देवायतनपूजकः ।

माल्यभोजनगन्धानां विद्यानां चाभिसाधकः ॥

रूपवान् सुभगः श्रीमाभेता विद्याधरान्वयः ।

कूरोऽपि विकृतो रूक्षो निर्घृणः पापतत्परः ॥

मलिनोऽप्यशुचिर्भीतो गोब्राह्मणजुगुप्सकः ।

निषादसौनिकस्त्रीषु नीचप्रव्रजितासु च ॥

रज्यते विकृताहारो नरः पैशाच उच्यते ।

सौनिको हिंसाकर्त्ता ।

अक्षोभ्यः सुभगो दाता मानी मधुरभाषणः ।

आचारयुक्तो मधुरः स्वकर्मनिरतः शुचिः ॥

अक्षोभ्यो गम्भीरः ।

आस्तिकः श्रद्धानश्च सन्तुष्टोऽमृत्युवत्सलः ।

अमृत्युवत्सलो मरणभीरुः ।

मनुष्यसत्त्वो विज्ञेयो गन्धमाल्यरतिप्रियः ॥

पर्वतारामवादित्रनदीतीराश्रमेषु च ।

राजितैर्विविधैर्गातैर्भीरुराक्रम्य उद्यतः ॥

आक्रम्यः आक्रमितुं योग्यः । उद्यतः उद्योगी ।

न रतिं लभते जन्तुर्दुर्गन्धो मृगसत्त्वजः ।

चञ्चलोऽमुमना भीरुः सर्वसञ्चयनिश्चितः ॥

स्त्रीविजयो दुराचार इच्छावानन्नवत्सलः ।

तिर्यक्सत्त्वो नरो ज्ञेयः कृपणोऽवरयोनिजः ॥ इति ।

अवरयोनिजो नीचयोनिजः । एतेषु देवदैत्यनरगन्ध-

र्वोरगरक्षःसत्त्वा नराः श्रेष्ठाः पिशाचादिसत्त्वाः कनिष्ठा इति ।

तथा च हेमाद्रौ स्मर्यते ।

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

तुल्यचेष्टा नराः श्रेष्ठाः पिशाचानां नराधमाः ॥ इति

पिशाचानामिति बहुवचनं तिर्यक्सत्त्वाद्यभिप्रायमिति ।

विवेकविलासे,

सद्धर्मः सुभगो नीरुक् सुस्वप्नः सुनयः कविः ।

स्तवयत्यात्मनः श्रीमान् नरः स्वर्गगमागमौ ॥

निर्दम्भस्सदयो दाता दान्तो दक्षः सदा ऋजुः ।

मर्त्ययोनेः समुद्भूतो भावी चात्र नरः पुनः ॥

मायालोभधुधालस्यबद्धाहारादिचेष्टितैः ।

तिर्यग्योनिसमुत्पत्तिं खयापयत्यात्मनः पुमान् ॥

सरोगः स्वजनद्वेषी कुटुम्बी मूर्खसङ्गकृत् ।

शास्ति स्वयं गतायातं नरो नरकवर्त्मनि ॥ इति ।

इत्यनूकलक्षणम् ।

अथ क्षेत्रलक्षणम् ।

अत्र शरीरे दश क्षेत्राणि । तथा च—

वराहसंहितायाम्,

पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टं जङ्घे द्वितीयं च सजानुचक्रे ।

मेढ्रोऽरुमुष्काश्च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चैव चतुर्थमाहुः ॥

उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः स्तनान्वितम् ।

अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे ॥

जत्रुणी स्कन्धसन्धी ।

नवमं नयने च सन्धुणी सललाटे दशमं शिरस्तथा । इति ।

एतेषु दशसु क्षेत्रेषु ज्ञातायुर्दशभागकल्पनया शुभाशुभ-
फलं कल्पनीयमिति । एतदुक्तं भवति । उक्तायुःपरीक्षया ज्ञा-
ताऽऽयुषो दश भागाः कल्पनीयाः । तत्र—

यद्यद्वात्रं रुक्षं मांसविहीतं शिरावनद्धं च ।

तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥

इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण यदङ्गमशुभलक्षणोपेतं यत्क्षेत्रान्त-
र्गतं तत्क्षेत्रसङ्ख्यया तदायुर्भागोऽशुभफलदः, यदङ्गं शुभं
तदायुर्भागः शुभः, यन्मध्यमं तद्भागो मध्यम इति । तथाच—

सामुद्रतिलके,

क्षेत्रवशाज्जायन्ते मनुजानां जगति दश दशाः क्रमशः ।

क्षेत्रेष्वशुभेष्वशुभा दशा शुभेषु च शुभा प्रायः ॥

इति क्षेत्रलक्षणम् ।

अथ मृजालक्षणम् ।

शरीरकान्तिर्भृजा छायेतियावत् । तथा च—

वराहसंहितायाम्,

छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती

लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।

तेजोगुणान् वहिरपि प्रविकाशयन्ती

दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटास्थितेव ॥

स्निग्धद्विजत्वङ्मनस्वरोमकेशा छाया सुगन्धा च महीसमुत्था।

पुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य वाऽहन्यहनि प्रवृद्धिम्॥

स्निग्धा सिता च हरिता नयनाभिरामा

सौभाग्यमार्द्दवसुखाऽभ्युदयान् करोति ।

सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाढ्या

छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥

चण्डाऽधृष्या पद्मेमाश्रिवर्णा

युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।

आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय

क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य वृत्ते ॥

अधृष्या अनभिभवनीयप्रभावा ।

मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धाऽनिलोत्था

जनयति वधशोकौ पुत्रनाशार्थनाशौ ।

स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्ताप्युदारा

निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वच्छवर्णा ॥

छायाः क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः

केचिद्वदन्ति दश ताश्च यथानुपूर्व्या ।

सूर्याञ्जनाभपुरुहृतयमोडुपानां

तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥ इति ।

कुः पृथिवी । अञ्जनाभो विष्णुः । उडुपश्चन्द्रः । एवं पृथि-
व्यादिपञ्चमहाभूतच्छायाः । उक्ता इति शेषः । केचित्तु सूर्यविष्णवी-
न्द्रयमचन्द्रसम्बन्धिन्योऽन्याः पञ्च पूर्वोक्ताः पञ्च एवं दशविधा
छायेत्याहुः । तत्र सूर्यादिपञ्चच्छाया नोक्ता रूपसाम्यात् ।
साम्यं तु सौरी चाग्नेयी, वैष्णवी नाभसी, ऐन्द्री पार्थिवी,
याम्या वायवी, चान्द्री चाप्येति । फलं तु पूर्वोक्तानामेव ।
अतस्तत्समासः । तांसां सङ्क्षेपेण कथनमित्यर्थः ।

गर्गसंहितायाम्,

सूर्येन्दुमणिसङ्काशा विविधस्नेहसंयुता ।

कान्ता दीप्ता प्रसन्ना च प्रभा नृणां प्रशस्यते ॥

विवर्णा परुषा रूक्षा भस्मवर्णा तथाऽऽकुला ।

श्यामा दग्धोल्लुकाभासा प्रभा नृणां न शस्यते ॥

भूम्यग्न्यम्बरवाय्वम्भःसम्भूताः पञ्च कीर्तिताः ।

छाया विष्ण्वन्द्रचन्द्रार्कयमानां च तथा परा ॥ इति ।

हेमाद्रावपि स्मर्यते ।

रक्ता तेजोभवा छाया नभोनीला तु नाभसी ।

वैडूर्याभाम्भसी श्वेता छाया श्यामा च पार्थिवी ॥

भस्माभा बहुरूक्षा च वायवी सा न पूजिता ।

असमग्रैरसकलं समग्रैः सकलं फलम् ॥

पूर्वोक्तैर्लक्षणैस्तेषां नृणां छायाः सुनिर्दिशेत् । इति ।

इति छायालक्षणम् ।

अथ गन्धलक्षणम् ।

गर्गसंहितायाम्,

आम्लो वा कटुको हान्यः पलाण्डुलशुनोपमः ।

भेदोरक्तवसामज्जाविष्मूत्राणां तथा खलु ॥

स्याहन्धः सदृशो येषां न च शस्ताः कदाचन ।

नरा भयङ्करा नित्यं समुद्रेणातिनिन्दिताः ॥

वसा मांसस्नेहभागविशेषः ।

शुद्धमांसभवः स्नेहो वसा सङ्कीर्त्यते बुधैः ।

इति वाग्भटेऽभिधानात् ।

कषायो मधुरो हृद्यः सुरभिः कुसुमाश्रयः ।

स्याहन्धः सदृशो येषां ते सौम्याः शुचयो नराः ॥

सत्यधर्मतपोयुक्ता दानव्रतपरायणाः । इति ।

सामुद्रतिलके,

गन्धो वपुषि नराणां प्रजायते नासिकेन्द्रियग्राहः ।

श्वासस्वेदादिभवो ज्ञेयः स शुभाशुभो द्विविधः ॥

कर्पूरागरुमलयजमृगमदजातीतमालदलगन्धाः ।

द्विजमदनभूमिगन्धाः पुरुषाः स्युर्भोगिनः प्रायः ॥

मत्स्याण्डपूयशोणितनिम्बवसाकाकनीडवकगन्धाः ।

दुर्गन्धाश्च नरास्ते दुर्भगतानिःस्वताभाजः ॥ इति ।

इति गन्धलक्षणम् ।

अथ रुधिरलक्षणम् ।

भविष्ये,

पञ्चवर्णं भवेद्रक्तं स नरो धनवान् भवेत् ।

पञ्चवर्णं रक्तोत्पलनिभम् ।

किञ्चिद्रक्तं तथा कृष्णं भवेद्यस्य तु शोणितम् ।

अधमः स तु विज्ञेयः पापकर्मरतः सदा ॥

किञ्चिद्रक्तं तथा पीतं भवेद्यस्य तु शोणितम् ।
मध्यमः स तु विज्ञेयः सुखदुःखस्य भाजनम् ॥
प्रवालसदृशं स्निग्धं भवेद्यस्य च शोणितम् ।
राजानं तं विजानीयात्सप्तद्वीपाधिपं गुह ॥ इति
उत्पले समुद्रः,

अलक्तसदृशं रक्तं जायते यस्य शोणितम् ।
धनवान् भोगवाञ्छैव स नरः परिकीर्तितः ॥
पद्मपत्रनिभं यस्य देहे भवति शोणितम् ।
जनयेत् बहुधा कन्या दुःखितश्च सदा भवेत् ॥ इति ।
पद्मं सितोत्पलं नीलोत्पलं वा ।

इति रुधिरलक्षणम् ।

इह पुरुषसामान्यलक्षणान्यभिधाय अधुना प्रत्यङ्गविशेषल-
क्षणानि पादादिक्रमेण वक्ष्यन्ते । ननु

सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम् ।

इत्यादिना सर्वावयवेषु शिरसः प्राधान्यावगमात्तस्यैवादौ ल-
क्षणं वक्तुं युक्तमिति कथं पादलक्षणस्य प्राथम्यमिति । उच्यते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि देहावयवलक्षणम् ।

इत्युपक्रम्य,

पादौ समांसलौ स्निग्धौ रक्तौ सौम्यौ सुशोभनौ ।

इति भविष्ये पादलक्षणस्यैवादावुक्तत्वात्तत्पूर्वकमेव लक्ष-
णकथनमिति । तत्र तावत् पादलक्षणमुक्तम्—

भविष्यगरुडपुराणयोः,

पादौ समांसलौ स्निग्धौ रक्तौ सौम्यौ सुशोभनौ ।

अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदरसन्निभौ ॥

श्लिष्टाङ्गुली च सुनखौ मुपाष्णी व्योमकेशज ।

पार्णिः पादमूलम् । पादपश्चाद्भाग इति यावत् ।
 उष्णौ शिराविरहितौ गूढगुल्फौ च भीमज ॥
 गूढगुल्फौ समपादग्रन्थी ।
 कूर्मोन्नतौ च चरणौ प्रख्यातौ पार्थिवस्य तु ।
 यस्य पादतले रेखा साङ्कुशेव प्रकाशते ॥
 सततं हि सुखं तस्य पुरुषस्य न संशयः ।
 शूर्पाकृती महाबाहो श्वेतरुक्षन्खौ तथा ॥
 वक्रौ शिरासन्ततौ च संशुष्कौ विरलाङ्गुली ।
 दारिद्र्यदुःखदौ ज्ञेयौ चरणौ भीमनन्दन ॥
 ब्रह्मघ्नौ देवशार्दूल पद्मसदृशौ च तौ ।
 पीतावगम्यानिरतौ कृष्णौ यानरतौ सदा ॥
 यानं गमनम् ।
 अभक्ष्यभक्षणौ श्वेतौ ज्ञेयौ सेनाधिपोत्तम । इति ।
 अभक्ष्यं लशुनपलाण्ड्वादि ।
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 पादौ समांसलौ रक्तौ समौ सूक्ष्मौ सुशोभनौ ।
 समगुल्फौ स्वेदहीनौ स्निग्धावैश्वर्यसूचकौ ॥ इति
 इति पादलक्षणम् ।
 अथ पादतललक्षणम् ।

गर्गसंहितायाम्,
 पद्मरक्तोत्पलनिभैस्तथा क्षतजसन्निभैः ।
 नृपाः पादतलैर्ज्ञेया ये चान्ये सुखभागिनः ॥ इति ।
 सामुद्रतिलके,
 रेखाहीनं कठिनं रुक्षं दुःखाय विस्फुटितम् ।
 तलमन्तःसंक्षिप्तं स्त्रीकार्ये मृत्युमादिशति पुंसाम् ॥

पुरुषलक्षणप्रकरणे पादतलाङ्गुष्ठलक्षणे । ४५

रोगाय विगतमांसं मार्गाय ज्ञेयमुत्कटकम् ।

उत्कटकमसकलभूमिस्पृक् ।

रेखाः शङ्खच्छत्राङ्कुशकुलिशासिध्वजादिसंस्थानाः ।

अच्छिन्ना गम्भीराः स्फुटास्तले भागधेयवताम् ॥

ध्वजादीत्यत्रादिपदेन पद्मधनुःशरपताकादीनां ग्रहणम् ।

नन्यावर्तेन्दुपद्मशङ्खवज्राङ्कुशशरशक्तिध्वजपताकोरगव्यजनचामर-
शूर्पव्यक्तोद्धरेखोपाचितौ चरणौ च राज्ञां धनधान्यवतां महात्मनां
च ज्ञेयाविति हेमाद्रिणा उक्तत्वात् ।

ताः शङ्खाद्याकृतयः परिपूर्णा मध्यभेदिता येषाम् ।

स्त्रीभोगभाजनं ते जायन्ते पश्चिमे वयसि ॥

सेधासैरिभजम्बुकमृषकशुककाककङ्कसमाः ।

रेखाः स्युर्यस्य तले तस्य न दृष्टेऽस्ति दारिद्र्यम् ॥ इति ।

सेधा इवावित् । मध्यदेशभाषया साहीति प्रसिद्धा । जम्बुकः
शृगालः । कङ्को लोहपृष्ठः । मध्यदेशभाषायां कुरकुं चि इति
प्रसिद्धः ।

इति पादतललक्षणम् ।

अथाङ्गुष्ठलक्षणम् ।

इह यद्यप्यङ्गुलीनखादीनामवयवावयविनोरभेदोपचारेणा-
न्तःपातित्वात्तल्लक्षणेनैव गतार्थता । तथापि विशेषतः शुभा-
शुभफलज्ञानार्थं तत्तल्लक्षणानि पृथक् निरूप्यन्ते । तत्राङ्गुष्ठलक्ष-
णमुक्तम्—

भविष्ये,

वृत्तैस्ताम्रनखै रक्तैरङ्गुष्ठै राज्यभागिनः ।

अङ्गुष्ठाः पृथुला येषां ते नरा भाग्यवर्जिताः ॥

क्लिश्यन्ते विकृताङ्गुष्ठास्ते नरा वनगामिनः ।

चिपिटैर्विशतैर्भग्नैरङ्गुष्ठैरतिनिन्दिताः ॥
 वक्रै रूक्षैस्तथा ह्रस्वैरङ्गुष्ठैः क्लेशभागिनः । इति ।
 सामुद्रतिलके,
 वृत्तो भुजगफणाकृतिरुत्तुङ्गो मांसलः शुभोऽङ्गुष्ठः ।
 सशिरो ह्रस्वश्चिपिटो वक्रो विपुलः स पुनरशुभः ॥ इति ।
 इत्यङ्गुष्ठलक्षणम् ।
 अथाङ्गुलिलक्षणम् ।

भविष्ये,

मृदुवृत्तघनस्निग्धास्तृन्नाङ्गुलयः समाः ।
 येषां प्रदक्षिणावर्त्ता पार्थिवास्ते न संशयः ॥
 यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अङ्गुष्ठं समतिक्रमेत् ।
 स्त्रीभोगं लभते नित्यं पुरुषो नात्र संशयः ॥
 कनिष्ठायां तु दीर्घायां सुवर्णस्य तु भागिनः ।
 चिपिटो विरलाः शुष्का यस्याङ्गुल्यो भवन्ति वै ॥
 स भवेत् दुःखितो नित्यं धनहीनश्च जायते । इति ।
 जगन्मोहने समुद्रः,
 यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अङ्गुष्ठश्च व्यतिक्रमेत् ।
 स्त्रीभोगं लभते सोऽपि पुरुषो नात्र संशयः ॥
 भार्या च म्रियते तस्य पुत्रो वा प्रथमोऽपि वा ।
 सा च ह्रस्वा भवेद्यस्य तं विद्यात्कलहप्रियम् ॥
 मध्यमायां तु दीर्घायां विद्याभोगी भवेन्नरः ।
 सा च ह्रस्वा भवेद्यस्य भार्याहानिमवाप्नुयात् ॥
 अङ्गुली मध्यमा यस्य समा श्लिष्टा च शोभना ।
 पुत्रांश्च जनयेत्सोऽपि अल्पायुश्चैव जायते ॥
 अत्र दीर्घत्वं प्रदेशिन्यपेक्षया । ह्रस्वत्वमनामिक्यपेक्षया ।

समत्वं प्रदेशिन्या सह । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।
 अनामिकायां दीर्घायां स्वर्णभागी भवेन्नरः ।
 सा च ह्रस्वा भवेद्यस्य तं विद्यात्परदारगम् ॥
 यस्य प्रदेशिनी स्थूला तथा चैव कनिष्ठका ।
 बाल्ये च म्रियते माता समुद्रवचनं यथा ॥
 असङ्गताभिर्ह्रस्वाभिरङ्गुलीभिस्तु मानवः ।
 दासो वा दासकर्मा वा भवेन्मर्त्यो न संशयः ॥

इत्यङ्गुलिलक्षणम् ।

अथ नखलक्षणम् ।

भविष्ये,

इन्द्रगोपकसङ्काशैर्नखैर्नृपतयः स्मृताः ।
 शङ्खावर्त्तप्रतीकाशैर्नखैर्भवति पार्थिवः ॥
 ताम्रैर्नखैस्तथैश्वर्यं बन्धाः पन्नरखा नराः ।
 श्लक्ष्णैर्नखैस्तथैश्वर्यं पुष्पितैः सुभगो भवेत् ॥
 पुष्पितैः पुष्पकुङ्कुमलाकारैरिति केचित् । शुभ्रविन्दुयुतैरि-

त्यन्ये ।

सूक्ष्मैः कूर्मोन्नतैः स्निग्धैर्विमलैः सौख्यभाग्यं भवेत् ।

श्वेतैर्नखैर्विरुक्षैश्च पुरुषा दुःखजीविनः ॥

कुशीलाः कुनखैर्ज्ञेयाः कामभोगविवर्जिताः ।

विकृतैः स्फुटितैः स्थूलैर्नखैर्दारिद्र्यभागिनः ॥

ब्रह्महत्यां च कुर्वन्ति पुरुषा हरितैर्नखैः ।

बन्धुभिर्विप्रयुज्यन्ते कुलक्षयकराश्च ते ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

स्थूलैर्नखैर्विदीर्णैः शूर्पाकारैः खराश्वनखदीर्घैः ।

आसितैः सितैर्दरिद्रा भवन्ति तेजोमृज्जारहितैः ॥ इति ।

इति नखलक्षणम् ।

अथ पादपृष्ठलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

मांसोपचितं स्निग्धं गूढशिरं कोमलं चरणपृष्ठम् ।

रोमस्वेदविरहितं पृथुलं कमठोन्नतं शस्तम् ॥ इति ।

कमठः कच्छपः ।

इति पादपृष्ठलक्षणम् ।

अथ गुल्फलक्षणम् ।

जगन्मोहने समुद्रः,

नराः शूकरगुल्फास्तु नित्यं बन्धनभागिनः ।

समैर्भवन्ति गुल्फैस्तु पुरुषाः सुखभागिनः ॥

गुल्फैस्तु महिषाकारैर्वधबन्धनभागिनः ।

वक्रैस्तु दुःखिता नित्यं रोमशैर्निरपत्यता ॥ इति ।

इति गुल्फलक्षणम् ।

अथ पार्श्वलक्षणम् ।

जगन्मोहने समुद्रः,

महापार्श्विस्तु दीर्घायुः समैर्दुःखमुखानि च ।

अल्पपार्श्विर्दारिद्र्यं प्रोन्नतैश्चैव दुर्जयः ॥ इति ।

भवतीति शेषः ।

इति पार्श्वलक्षणम् ।

अथ जङ्घालक्षणम् ।

जङ्घा तु गुल्फजान्वोर्मध्यदेशः ।

भविष्ये,

वर्द्धनं वाश्वजङ्घानामैश्वर्यं चैव निर्दिशेत् ।

मृगजङ्घाश्च राजानो जायन्ते नात्र संशयः ॥

मीनजङ्घास्तथैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ।
 सिंहव्याघ्रसमा जङ्घा धनिनः परिकीर्तिताः ॥
 रोमशैश्च तथा जङ्घैर्दुःखदारिद्र्यभागिनः ।
 शृगालजङ्घाः पुरुषा नित्यं भाग्यविवर्जिताः ॥
 काकजङ्घा नरा ये तु ते वै दुःखस्य भागिनः ।
 दीर्घजङ्घाः स्थूलजङ्घा नित्यं भाग्यविवर्जिताः ॥ इति ।
 गारुडे,

जङ्घा विरलरोमिका ।

मृदुरोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ॥ इति ।

प्रशस्तेति शेषः ।

उत्पले समुद्रः,

जङ्घाभिरतिवृत्ताभिरैश्वर्यमभिनिर्दिशेत् ।

शृगालजङ्घा दुःखात्ताः श्वजङ्घा नित्यमध्वगाः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

जङ्घा ऋक्षसदृक्षा वधवन्धौ निःस्वतां प्रायः ।

स्थूला दीर्घा मार्गं वितरत्युद्धृदपिण्डिका जङ्घा ॥

ऋक्षो भल्लूकः ।

श्वशृगालकरभरासभवायसजङ्घोपमा त्वयुभा । इति ।

इति जङ्घालक्षणम् ।

अथ जङ्घालक्षणावसरे “ जङ्घा विरलरोमिका ” “ मृदु-
 रोमा समा जङ्घा ” इत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गात् रोमलक्षणमुच्यते ।
 तथा च—

भविष्यगारुडपुराणयोः,

पार्थिवानां भवेद्रोममेकैकं रोमकूपके ।

पण्डितश्रोत्रियाणां च द्वे द्वे श्लेये महामते ॥

त्रिभिस्त्रिभिस्तथा निःस्वा मानवा दुःखभागिनः ।
केशाश्चैवं महाबाहो निन्दिताः पूजितास्तथा ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,

ललितानि स्निग्धानि भ्रमरश्यामानि देहरोमाणि ।
जायन्ते भूमिभुजां मृदूनि विसतन्तुसूक्ष्माणि ॥
सुभगो रोमयुतः स्याद्विद्वान् घनरोमसंयुतो मनुजः ।
रोमैकैकं नृपतेर्द्वे द्वे श्रोत्रियधनाढ्यबुद्धिमताम् ॥
आदीन्येतानि पुनर्निर्विन्ध्यात् मूर्द्धजेष्वेवम् ।
रोमरहितः परिव्राट् स्यादधमः स्थूलरूक्षखररोमा ॥
पापः पिङ्गलरोमा निस्वः स्फुटिताग्ररोमापि । इति ।

इति रोमलक्षणम् ।

अथ जानुलक्षणम् ।

जानुर्जङ्घोरुमध्यग्रन्थिः ।

भविष्ये,

निम्नैः सजानुर्ध्रियते प्रवासे भीमनन्दन ।
सौभाग्यमल्पैः कथितं दारिद्र्यं विकटैस्तथा ॥
निम्नैस्तु स्त्रीजिता ज्ञेयाः सप्तैस्तै राज्यभागिनः । इति ।
विकटैः विकरालैः ।

उत्पले समुद्रः,

अतिस्थूलैश्चिरं कालं जीवेदैश्वर्यसंयुतः । इति
जानुभिरित्यनुषङ्गः ।

सामुद्रतिलके,

कुञ्जरजानुर्मनुजो भोगयुतः पीनजानुरवनीशः ।
संश्लिष्टसन्धिजानुर्वर्षशतायुर्भवेत्प्रायः ॥
कुम्भनिभं दुर्गततां तालफलाभं तु बहुदुःखम् ।

जानुद्वितयं हीनं यस्य सदा सेवते स वधवन्धौ ॥
इदमेव यस्य विषमं स पुनः प्राप्नोति दारिद्र्यम् । इति ।
विषमम् एकत्र मांसलं महत् अन्यत्र कृशं स्वरूपमिति ।

इति जानुलक्षणम् ।

अथोरुलक्षणम् ।

जगन्मोहने समुद्रः,
वृत्तोरुर्हसितोरुश्च नरः सर्वगुणान्वितः ।
ऊरुभ्यां विकटाभ्यां च स भवेत् स्त्रीषु वल्लभः ॥
स्थूलाग्रमध्यनिम्नेन ते नरोऽध्वानि गामिनः । इति ।
सामुद्रतिलके,
ऊरु यस्य समांसे रम्भास्तम्भभ्रमं वितन्वाते ।
कोमलतनुरोमचिते स जायते भूपतिः प्रायः ॥
स्निग्धावूरु मृदुलौ क्रमेण पीनौ प्रयच्छतो लक्ष्मीम् ।
विकटौ स्त्रीवल्लभतां गुणवत्तां संहतौ वृत्तौ ॥
स्थूलाग्रे मध्यनते स्यातां मार्गानुसन्धिनी पुंसाम् ।
कठिने चिपिटे विपुले निर्मासे दुर्भगत्वाय ॥ इति ।

इत्यूरुलक्षणम् ।

अथ कटिलक्षणम् ।

वराहसहितायाम्,
सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः । इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
सिंहन्याग्रसमा येषां कटिस्ते दण्डनायकाः ।
ऋक्षवानरतुल्यामा कटिर्येषां न ते शुभाः ॥ इति ।
उत्पले समुद्रः,

सिंहतुल्या कटिर्यस्य स नरेन्द्रो न संशयः ।

श्वशृगालगजेन्द्राणां तुल्या यस्य स निर्धनः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

यस्य कटिः स्यात् दीर्घा पीना पृथुला भवेत्स विचाढ्यः ।

रोमशकटिर्दरिद्रो ह्रस्वकटिर्दुर्भगो मनुजः ॥ इति ॥

इति कटिलक्षणम् ।

अथ स्फिगलक्षणम् ।

स्फिचौ कथ्यधस्तनमांसपिण्डौ ।

भविष्यपुराणे,

स्थूलस्फिङ्मण्डलो यश्च निःस्वो भवति मानवः ।

व्याघ्रस्फिङ्मण्डलो राजा मण्डूकस्फिक् नराधिपः ॥

भूमण्डले महाबाहो सिंहस्फिक् सार्वभौमताम् ।

उष्ट्रवानरयोर्यस्य सदृशौ भवतः स्फिचौ

धनधान्यविहीनोऽसौ विज्ञेयो भीमनन्दन ॥ इति ।

स्कान्दे,

विस्तीर्णौ मांसलौ स्निग्धौ स्फिचावस्य सुखोचितौ । इति ।

उत्पले समुद्रः,

अर्द्धस्फिङ्मनुजो यस्तु व्याघ्रान्तः स तु कीर्तितः । इति ।

व्याघ्रान्तो मृत्युर्यस्येति ।

इति स्फिगलक्षणम् ।

अथ गुदलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

यतमांसो गम्भीरः सुकुमारः संवृतः समः शोणः ।

पायुः शुभो नराणां पुनरशुभो भवति विपरीतः ॥ इति ।

इति गुदलक्षणम् ।

अथ वृषणलक्षणम् ।

भविष्ये,

यस्त्वेकवृषणस्तात जले प्राणान् स मुञ्चति ।

स्त्रीचञ्चलस्तु विषमैः समै राजा प्रशस्यते ॥

स्त्रीचञ्चलः परदारलम्पटः ।

उद्वृत्तैश्चापि ह्रस्वायुः शतजीवी प्रलम्बकैः ।

मणिभिश्चापि रक्तैस्तु धनवन्तो भवन्ति वै ॥

उद्वृत्तैरलम्बैः । मणिभिर्वर्तुलैः ।

सामुद्रतिलके,

शुष्काः स्वयं वा सततं जायन्ते सुप्रतिष्ठिता यस्य ।

स भवति भर्ता नूनं भूमेः सप्ताब्धिवलयायाः ॥

जलमरणमद्वितीयैर्मनुजानां कुलविनाशोऽपि ।

स्त्रीलोलत्वं विषमैः प्राक् पुत्रो दक्षिणोन्नतैर्वृषणैः ॥

वामोन्नतैश्च तैरपि दुःखेन समं भवति दुहिता ।

निस्वाः शुष्कस्थूलैरगम्यरमणीरतास्तुरङ्गसमैः ॥

पुनरर्द्धाद्वैर्वृषणैर्भवन्ति न चिरायुषः पुरुषाः । इति ।

गुरुद्वपुराणे विशेषः ।

प्रलम्बाभ्यां च धीमत्ता ।

उद्वृत्ताभ्यां बहुस्वामी । इति ।

वृषणाभ्यां भवतीति, शेषः ।

इति वृषणलक्षणम् ।

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

भविष्ये,

दक्षिणावर्त्तलिङ्गस्तु नरो वै पुत्रवान् भवेत् ।

वामावर्त्तं तथा लिङ्गे नरः कन्यां प्रसूयते ॥

सिंहव्याघ्रसमो यस्य ह्रस्वो भवति मेहनः ।

मेहनो लिङ्गम् ।

भोगवान् स तु विज्ञेयो नरो यो ह्रस्वमेहनः ॥

भूमौ पादोपविष्टस्य गुल्फौ स्पृशति मेहनः ।

ईश्वरं तं विजानीयात्प्रमदानां च वल्लभम् ॥

ऋजुभिर्वर्तुलाकारैः पुरुषाः पुत्रभागिनः ।

स्थूलैः शिरालैर्विषमैर्लिङ्गैर्दारिद्र्यमादिशेत् ॥

निम्नपादोपविष्टस्य भूमिं स्पृशति मेहनः ।

दुःखितं तं विजानीयात्पुरुषं नात्र संशयः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

लिङ्गेन कृशह्रस्वेन राजराजो भविष्यति । इति ।

वराहसंहितायाम्,

लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूले विहीनो धनै-

र्मेद् वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्रवान् ।

दारिद्र्यं विनते त्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरासन्तते

स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदु करोत्यन्तं प्रमेहादिभिः ॥

अस्यार्थः । अल्पे लिङ्गे धनी सन्तातिहीनश्च । स्थूले धन-

हीनः । वामभागविनते लिङ्गे पुत्रद्रव्यरहितः । अन्यथावक्रे

दक्षिणभागविनते पुत्रवान् । अधोविनते दारिद्र्यः । शिराव्याप्ते

स्वल्पपुत्रः । स्थूलग्रन्थियुक्ते सुखी । लिङ्गे इति सर्वत्र सम्बन्धः ।

भवतीति, शेषः । मृदु कोमलं लिङ्गं प्रमेहादिरोगैर्मृत्युं करो-

ति । प्रमेहाः धातुविकाराः ते च विंशतिः श्लेष्मोद्भूताः दश-

पित्तोद्भूताः षट् वातोद्भूताश्चत्वार इति । तथाच-

गरुडपुराणे,

धन्वन्तरिखाच ।

पुरुषलक्षणप्रकरणे लिङ्गलक्षणप्रसङ्गेन प्रमेहनिदानम् । ५५

प्रमेहाणां निदानं ते वक्ष्येऽहं शृणु सुश्रुत ।
प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मणो दश पित्ततः ॥
षट् चत्वारोऽनिलात्तेषां क्रमाद्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धसुदकोपमम् ॥
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम् ।
आविलं कलुषम् ।
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुरोहतः ॥
सान्द्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ।
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधोद्यतम् ॥
संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद् बहलं सितम् ।
पिष्टेन पिष्टमेहेन ।
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥
मूत्रयेत्सिकतामेही सिकतारूपिणोत्पलम् ।
शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥
शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥
गन्धवर्णरसपक्षैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मणीनिभम् ॥
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ।
विश्रं माञ्जिष्टमेहेन माञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥
विश्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।
वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयन्मुहुः ॥
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।
कषायं मधुरं रुक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥
हरितमस्तद्रवाजस्रमूत्रं वेगविवर्जितम् ।

सलसीकं विवर्द्धं च हस्तिमेही प्रमेहति । इति ।
 प्रमेहादिभिरित्यत्रादिपदेन मूत्रकृच्छ्रादिगुह्यरोगग्रहणम् ।
 कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भगैश्च वित्तपरिहीनाः ।
 ऋजुवृत्तशेफा लोलशिरालशिश्नाश्च धनवन्तः ॥ इति ।
 कोशो लिङ्गाच्छादनकर्त्री त्वक् । शेफो लिङ्गम् ।
 सामुद्रातिलके,

स्थूलशिरेण विशालच्छिद्रवता प्रजननेन दारिद्र्यम् । इति ।

इति लिङ्गलक्षणम् ।

अथ लिङ्गाग्रलक्षणम् ।

भविष्ये,

सुवर्णरजतप्रख्यैर्मणिमुक्तासमप्रभैः ।

प्रवालसदृशैः श्लक्ष्णैर्मणिभिः पार्थिवो भवेत् ॥

अत्रोत्तरो मणिशब्दो लिङ्गाग्रवाचकः । पार्थिव इति जात्य-
 भिप्रायेणैकवचनम् ।

रत्नाकृतिर्मणिर्यस्य समः स्निग्धो विराजते ।

पार्थिवः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥

समैस्तथोन्नतैश्चापि सुस्निग्धैर्मणिभिर्गुह ।

धनवन्तस्तथा स्त्रीणां भोक्तारस्ते भवन्ति वै ॥

सोल्बणैश्चापि धनिनो नरा वीरा भवन्ति ते ।

कर्कशैर्मलिनै रूक्षैर्दीर्घैः श्यामैर्दिशो व्रजेत् ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

रक्तैराढ्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैर्मलिनैश्च ।

बहुपशुभाजो मध्योन्नतैश्च नात्युल्बणैर्धनिनः ॥ इति ।

गारुडे,

समैः स्त्रीरैर्धनिनो मध्यनिर्धैश्च कन्यका । इति ।

भवतीति, शेषः ।

सामुद्रनिलके,

विद्रुमहेमोपमया महामणौ रेखया नरो धनवान् ।

दौर्भाग्यवान् शबलया धूसरया जायते निःस्वः ॥ इति ।

इति लिङ्गाग्रलक्षणम् ।

अथ मूत्रलक्षणम् ।

भविष्ये,

मूत्रधारा पतेदेका वलिता दक्षिणा यदि ।

स भवेत्पार्थिवः पृथ्व्यां समुद्रवचनं यथा ॥

द्वे धारे च तथा स्निग्धे स नरो भोगवान् स्मृतः ।

बहुधारास्तथा रूक्षाः सशब्दाः पुरुषाधमाः ॥ इति ।

इदमशुभं फलं सशब्दरूक्षमूत्रधाराबहुत्वे ज्ञेयम् । सशब्द-

मूत्रधाराल्पत्वे तु शुभं फलं वेदितव्यम् । तथा चोक्तम्-

वराहेण,

सुखिनः सशब्दमूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च । इति ।

विशेषान्तरमप्युक्तं तेनैव ।

द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवलितमूत्राभिः ।

पृथिवीपतयो ज्ञेया विकीर्णमूत्रा धनविहीनाः ॥ इति ।

यत्तु वराहसंहितावचनम्-

एकैव मूत्रधारा वलिता दुःखप्रदा न सुतदात्री । इति ।

तदप्रादक्षिण्यवलितमूत्रैकधाराविषयम् । प्रादक्षिण्ये तु पू-

र्वोदाहृतं भविष्यपुराणोक्तं शुभं फलं वेदितव्यमित्यविरोधः ।

अत्रान्यो विशेष उक्तः-

१ लिङ्गाग्रैः ।

उत्पले समुद्रेण,

द्विधारं पतते मूत्रं स्निग्धं शब्दविवर्जितम् ।

भोगवान् स तु विज्ञेयो गवाढ्यो नात्र संशयः ॥ इति ।

इति सूत्रलक्षणम् ।

अथ शुक्ललक्षणम्

अविष्ये,

मीनगन्धं भवेद्रेतो धनवान् पुत्रवान् भवेत् ।

हविर्गन्धं भवेद्यस्य सर्वाद्यः श्रोत्रियः स्मृतः ॥

मद्यगन्धिर्भवेद्यज्वा पद्मगन्धिर्नृपः स्मृतः ।

लाक्षागन्धिर्भवेन्निःस्वो बहुकन्यः प्रजायते ॥

मधुगन्धिर्भवेदाढ्यो क्षारगन्धे दरिद्रता ।

मधु क्षौद्रं न मद्यम् । तत्फलस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांसगन्धे च भोगवान् ॥

शीघ्रमैथुनगामी यः स दीर्घायुरतोऽन्यथा ।

अल्पायुर्देवशार्दूल विज्ञेयो नात्र संशयः ॥ इति ।

शीघ्रमैथुनगामी मैथुने यस्व शीघ्रं रेतश्च्यवते, रेतोबहु-

त्वात् । तथा च—

सामुद्रतिलके,

यस्य च्यवते रेतो लघु मैथुनगामिनो बहु स्निग्धम् ।

दीर्घायुः सम्पत्तिं पुत्रानपि विन्दते स पुमान् ॥

निपतति शुक्रं स्तोकं चिरमैथुनसङ्गतस्थायि ।

दारिद्र्यं सोऽल्पायुर्वहुकन्याजनकतां भजते ॥ इति ।

शीघ्रमैथुनेच्छावानिति के चित् ।

वराहसंहितायाम्,

कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातव्या महीपालाः । इति ।

पुरुषलक्षणप्रकरणे शुक्रलक्षणपुंस्त्वपरीक्षे । ५९

सामुद्रतिलके,

सुरभिद्रव्यसुगन्धे श्रियोऽन्यगन्धे तु दारिद्र्यम् ।

जम्बूवर्णेन सुखी दुग्धसवर्णेन रेतसा नृपतिः ॥

धूमेन दुःखसहितः स्यात् दुःस्थः श्यामवर्णेन । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

मीनगन्धेन शुकेण धनवान् श्रोत्रियो भवेत् ।

हविर्गन्धेन शुकेण गवाढ्यो जायते नरः ॥

मधुगन्धेन शुकेण नरः स्त्रीजनवल्लभः ।

लाक्षागन्धो भवेन्निःस्वो मांसगन्धेन तत्स्करः ॥

व्यसनी च वसागन्धे मेदोगन्धेन दुःखितः ।

श्यामवर्णेन शुकेण देशभागी भवेन्नरः ॥ इति ।

इति शुक्रलक्षणम् ।

अथ प्रसङ्गात्पुंस्त्वपरीक्षा उच्यते ।

तत्राह मिताक्षरायाम्—

नारदः,

यस्याप्सु प्लवते वीर्यं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् ।

पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु षण्ढकः ॥ इति ।

एतदावश्यकत्वमप्याह—

प्रयोगपारिजाते नारदः,

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजः क्षेत्रमर्हति ॥ इति ।

अथ वस्तिलक्षणम् ।

वसत्यस्मिन् मूत्रादिकमिति वस्तिलिङ्गोपरितनो ना-

भेदोभागः ।

अविष्ये,

विस्तीर्णा मांसला स्निग्धा वस्तिः पुंसां प्रशस्यते ।
 निर्मासा विकटा रूक्षा वस्तिर्येषां न ते शुभाः ॥
 गोमायोः सदृशा यस्य श्वानोष्ट्रमहिषस्य च ।
 स भवेत् दुःखितो नित्यं पुरुषो नात्र संशयः ॥ इति ।
 वराहसंहितायाम्,
 परिशुष्कवस्तिशीर्षा धनरहिता दुर्भगाश्च विज्ञेयाः ॥ इति ।
 उत्पले समुद्रः,
 गोमायोः सदृशा यस्य खरोष्ट्रमहिषस्य च ।
 स भवेद् दुःखितो नित्यं धनहीनश्च मानवः ॥ इति ।
 सामुद्रतिलके,
 श्वशृगालकरभसैरिभतुल्या वस्तिर्नता भवति येषाम् ।
 सङ्कीर्णा क्लिन्नास्ते धनहीनाः स्युर्नराः प्रायः ॥ इति ।
 इति वस्तिलक्षणम् ।
 अध नाभिलक्षणम् ।

भविष्यगरुडपुराणयोः,
 विस्तीर्णमण्डलाभिश्च प्रोन्नताभिश्च नाभिभिः ।
 भवन्ति सुखिनो वीर नरा राज्यसमन्विताः ॥
 धनधान्यसमन्विता इति पाठान्तरम् ।
 निम्नाभिरथ चाल्पाभिः क्लेशभाजो भवन्ति वै ॥
 बलिमध्यगता वीर विषमा च विशेषतः ।
 धनहानिं तथा शूलं नित्यं जनयते विभो ॥
 वामावर्त्ता सदा शाठ्यं करोतीति विदुर्बुधाः ।
 करोति सा दक्षिणतः सम्प्रवृत्ता मनीषिणम् ॥
 मनीषा बुद्धिः । सा चाष्टाङ्गगुणयुक्ता विवक्षिता । तथा चोक्तम्-
 शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

पुरुषलक्षणप्रकरणे नाभि-कुक्षिलक्षणे । ६१

ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ इति ।

श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा ।

पार्श्वायता दीर्घमायुरैश्वर्यं चोर्ध्वमायता ।

गवाढ्यं तमघस्तात्तु करोतीति विदुर्बुधाः ॥

शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्यस्य महामते ।

शुपतिं कुरुते सा तु पुरुषं नात्र संशयः

वर्तुला यदि गम्भीरा नाभिः पुंसां प्रशस्यते ।

उत्ताना विरला नाभिः सर्वदा दुःखितो भवेत् ॥ इति ।

यस्येति, शेषः ।

इति नाभिलक्षणम् ।

अथ कुक्षिलक्षणम् ।

उदरपार्श्वभागौ कुक्षी ।

भविष्ये,

समकुक्षिर्भवेद्भोगी निम्नकुक्षिर्धनापहः ।

मायावीभसमा कुक्षिस्तथा कुहककृत्सदा ॥

कुहकं कपटम् ।

राजा चोन्नतकुक्षिस्तु सार्वभौमो महाबलः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

कुक्षिर्यस्य गम्भीरा विनिपातं स लभते नरः प्रायः ।

उत्ताना यस्य पुनर्नारीवृत्तेन जीवते सोऽपि ॥ इति ।

इति कुक्षिलक्षणम् ।

अथ पार्श्वलक्षणम् ।

पार्श्वौ कक्षाधोभागौ ।

भविष्ये,

मांसलैर्मृदुभिः पार्श्वौ राजा स्यान्नात्र संशयः ।

गारुडे,

धनिनो विपुलैः पाश्वैः निःस्वा वक्रैश्च निम्नगैः ।

नृपः पाश्वैः समांसलैः ॥

मृदुभिः सुसमैश्चैव दक्षिणावर्त्तरोमभिः ।

विपरोतैः परप्रेष्या निर्द्रव्याः सुखवार्जिताः ॥ इति ।

इति पाश्वलक्षणम् ।

अथोदरलक्षणम् ।

भविष्ये,

मृगोदरो नरो धन्यो मयूरोदर एव च ।

व्याघ्रोदरो नरपती राजा सिंहोदरो भवेत् ॥

मण्डूकसदृशो यस्य पुरुषस्योदरो भवेत् ।

स भवेत्पार्थिवः पृथ्व्यां समुद्रवचनं यथा ॥

समोदरो भवेद्भोगी निःस्वः स्याद्वै घटोदरः । इति ।

वराहसंहितायाम्,

समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा निःस्वाः ।

सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव ॥ इति ।

जठरमुदरम् । घटः प्रसिद्धः । पिठरः उषा, मृन्मयपात्रम् ।

मध्यदेशभाषायां हण्डीति प्रसिद्धा ।

सामुद्रनिलके,

जठरं यस्य समं स्यादाभितः स पुमान्महार्थाढ्यः ।

भेकोदरो नरपतिर्वृषभमयूरोदरो भोगी ॥

वृत्तोदरः सुखी स्यान्मीनव्याघ्रोदरः सुभगः ।

भुजगजठरो भुजिष्यो बहुभोजी जायते मनुजः ।

श्ववृकोदरो दरिद्रः शृगालतुल्योदरोपेतः ॥

पापः कृशोदरः स्यान्मृगशिशुसदृशोदरश्चौरः । इति ।

पुरुषलक्षणप्रकरणे मध्य-बलि-हृदयलक्षणानि । ६३

इत्युदरलक्षणम् ।

अथ मध्यलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

जायते यस्य मध्यं मुशलोदरसोदरं तनुत्वेन ।

स पुमान्नुपतिर्ज्ञेयो विपर्यये भवति विपरीतः ॥ इति ।

इति मध्यलक्षणम् ।

अथ बलिलक्षणम् ।

चराहसंहितायाम्,

शास्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासङ्गचम् ।

एकद्वित्रिचतुर्भिर्बलिभिर्विद्यान्वृत्पत्वमबलीभिः ॥

विषमबलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः पापाः ।

ऋजुबलयः सुखभाजः परदारद्वेषिणश्चैव ॥ इति ।

उत्पले सामुद्रः,

अबलिस्तु नृपः प्रोक्तो यज्वा दानैकतत्परः । इति ।

इति बलिलक्षणम् ।

अथ हृदयलक्षणम् ।

भविष्ये,

समोन्नतं तु हृदयमकम्पं पृथुरेव हि ।

अरोमशं मांसलं च पार्थिवानां न संशयः ॥

विस्तीर्णं हृदयं येषां मांसलोपचितं भृशम् ।

शतायुषो विजानीयाद्भाग्यवतो महीपतीन् ॥

खररोमचितं वीर शिरालं च विशेषतः ।

अधमानां भवेदेवं हृदयं च षडानन ॥ इति ।

इति हृदयलक्षणम् ।

अथ बक्षोलक्षणम् ।

भविष्ये,

समवल्लसोऽर्थयुताः पीनैः शूराः स्मृता बुधैः ।

तनुभिर्द्रव्यहीनाः स्युरसमैश्चाप्यकिञ्चनाः ॥

वध्यन्ते चापि शस्त्रेण नात्र कार्या विचारणा । इति ।

गारुडे,

सुपुत्राः समवक्षोभिः पीनैर्वक्षोभिरुजिताः । इति ।

सामुद्रतिलके,

पृथुलं भवत्युरःस्थलमचलशिलाकठिनमुन्नतं नृपतेः ।

भृगनाभिपत्रलतासमानमुरो रोमराजिचितम् ॥

उरसा समेन धनवान् पीनेन भटस्तथोर्द्धरोम्णा स्यात् । इति ।

इति वक्षोलक्षणम् ।

अथ स्तनलक्षणम्

जगन्मोहने समुद्रः,

उन्नतोपचिता येषां घनाः स्निग्धाः पयोधराः ।

पुरुषा धनिनः शूरा भोगवन्तश्च कर्मभिः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

वृत्ताः स्तनाः प्रशस्ताः सुस्निग्धाः कोमलाः समाः पुंसाम् ।

विषमाः परुषा विकटाः प्रायो दुःखाय जायन्ते ॥ इति ।

इति स्तनलक्षणम् ।

अथ चूचुकलक्षणम् ।

चूचुकं स्तनाग्रम् ।

भविष्ये,

उद्वद्रचूचुका ये तु सुभगास्ते प्रकीर्तिताः ।

निर्द्वन्ना विषमैर्दीर्घैर्भवन्तीह सुवीरज ॥

पीनैरुपचितैर्निम्नैश्चूचुकैर्देवसत्तम ।

राजानः सुखिनश्चापि भवन्तीह न संशयः ॥ इति ।

गारुडे,

अनुद्धतैश्चूचुकैश्च भवन्ति सुभगा नराः । इति ।

इति चूचुकलक्षणम् ।

अथ जन्तुलक्षणम् ।

जन्तुणी स्कन्धसन्धी ।

भविष्ये,

जन्तुभिर्विषमैर्वीर जातिहीनो भवेन्नरः ।

यस्योन्नतं भवेदङ्ग स भोगी नात्र संशयः ॥

निर्मासैर्विषमैर्वीर निःस्वो निम्नैः प्रचक्ष्यते ।

धनवांश्च भवेत् हीनैः सुखभोगसमन्वितः ॥ इति ।

गारुडे,

विषमैर्जन्तुभिर्निःस्वा अस्थिवद्धैश्च मानवाः । इति ।

इति जन्तुलक्षणम् ।

अथ स्कन्धलक्षणम् ।

भविष्ये,

अव्युच्छिन्नौ तथा शिल्लौ विपुलौ च सुराधिप ।

शूराणमीदृशावंसौ नगजानन्दवर्द्धन ॥

निर्मासौ रोमशौ भग्नावलपौ वापि विशेषतः ।

निर्द्धनस्पेदशावंसौ प्रख्यातौ व्योमकेशज ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

वृषस्कन्धा गजस्कन्धाः कोलस्कन्धाश्च ये नराः ।

सर्वे ते पार्थिवा ज्ञेया महाभोगा महाधनाः ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः

कदलीस्तम्भसङ्काशा अजस्कन्धाश्च ये नराः ।

राजानस्ते हि विज्ञेया महाकोशा महाबलाः ॥ इति ।

इति स्कन्धलक्षणम् ।

अथ कक्षालक्षणम् ।

बाहुमूले कक्षे ।

भविष्ये,

अस्वेदनोन्नते वत्स तथा पीने षडानन ।

समरोमसुगन्धे च कक्षे नित्यं क्षमाभृताम् ॥ इति ।

गारुडे,

कक्षाऽश्वत्थदला श्रेष्ठा सुगन्धमृदुरोमिका ।

अन्यथा त्वर्थहीनानाम् । इति ।

समकक्षाश्च भोगाढ्या निम्नकक्षा धनोज्झिताः ।

नृपाश्चोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्वा विषमकक्षकाः ॥ इति ।

इति कक्षालक्षणम् ।

अथ बाहुलक्षणम् ।

भविष्ये,

उद्धद्धबाहुर्यस्तु स्याद्बन्धवन्धमवाप्नुयात् ।

दीर्घबाहुर्भवेद्राजा समुद्रवचनं यथा ॥

प्रलम्बबाहुर्विज्ञेयो नरः सर्वगुणान्वितः ।

ह्रस्वबाहुर्भवेदासः परप्रेष्यकरोऽपि वा ॥

समवृत्तभुजो यस्तु दीर्घपीनभुजाश्रयः ।

सम्पूर्णबाहु राजा स्यादित्याह स पयोनिधिः ॥

इभाङ्गसदृशौ वृत्तौ समौ पीनौ च सुव्रत ।

आजानुलम्बिनौ बाहु पार्थिवानां न संशयः ॥

इभाङ्गं गजकरः ।

दारिद्राणां रोमशौ ह्रस्वौ बाहु ज्ञेयौ सुरोत्तम ।

तस्कराणां च विषमौ स्थूलौ सूक्ष्मौ च सुव्रत ॥ इति ।

स्कान्दे,

वामावर्त्तौ सुप्रलम्बौ दोषौ दिग्गक्षणोचितौ । इति ।

दोषौ हस्तौ ।

सामुद्रतिलके,

गोपुच्छाकृति पीनं हीनं खररोमभिर्दधिम् ।

निर्गन्धशिरासन्धि प्रशस्यते भुजयुगं पुंसाम् ॥ इति ।

इति बाहुलक्षणम् ।

अथ माणिवन्धलक्षणम् ।

माणिवन्धः पाणिमूलम् ।

गारुडे,

माणिवन्धैर्निर्गूढैश्च सुश्लिष्टैश्च सुसन्धिभिः ।

नृपा हीनैः करच्छेदः सशब्दैर्धनवर्जिताः ॥ इति ।

चराहसंहितायाम्,

माणिवन्धनैर्निर्गूढैः सुश्लिष्टसुसन्धिभिर्भूपाः ।

हीनैर्हस्तच्छेदः श्लथैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

रेखाभिः पूर्णाभिस्तिष्ठभिः करमूलमङ्कितं यस्य ।

धनकाश्चनरत्नयुतं श्रीः पतिमिव भजति लुब्धं च ॥

त्रिपरिक्षेपा व्यक्ता यवमाला भवति यस्य माणिवन्धे ।

नियतं महार्थसहितः स सार्वभौमो नराधिपतिः ॥

करमूले यवमाला द्विपरिक्षेपा मनोहारा यस्य ।

मनुजः स राजमन्त्री विपुलमतिर्जायते मतिमान् ॥

सुभगैकपरिक्षेपा यवमाला यस्य पाणिमूले स्यात् ।

भवति धनधान्ययुतः श्रेष्ठो जनप्रसूजितो मनुजः ॥

यदि तिस्रो यवमाला मणिवन्धादुभयतो विनिःसृत्य ।
 परिवेष्टयन्ति पृष्ठं तदधिकमपीह फलं ज्ञेयम् ॥ इति ।
 चित्रेकविलासेऽपि,
 मणिवन्धे यवश्रेण्यः तिस्रश्चेत्स नृपो भवेत् ।
 यदि ताः पाणिपृष्ठेऽपि ततोऽधिकतरं फलम् ॥
 द्वाभ्यां तु यवमालाभ्यां राजमन्त्री धनी बुधः ।
 एकया यवपङ्क्त्या तु श्रेष्ठो बहुधनोचितः ॥ इति ।
 इति मणिवन्धलक्षणम् ।

अथ करलक्षणम् ।

गारुडे,

कपितुल्यकरा भूपा व्याघ्रतुल्यकरा मलाः ॥ इति ।

मलाः पापिनः । स्कान्दे—

काशीखण्डे,

कमठीपृष्ठकठिनावकर्मकरणौ करौ ।

राज्यहेतू शिशोरस्य पादौ चाध्वनि कोमलौ ॥ इति ।

कमठः कच्छपः ।

सामुद्रतिलके,

पाणी नृपतेः श्लक्ष्णौ निःस्वेदौ मांसलावपच्छिद्रौ ।

अरुणावकर्मकठिनावुष्णौ दीर्घाङ्गुली स्निग्धौ ॥

विस्तीर्णौ ताम्रनखौ स्यातां कपिवत्करौ धनाढ्यस्य ।

शार्दूलवद्विरुक्षौ विकृतौ निःस्वस्य निर्मासौ ॥ इति ।

इति करलक्षणम् ।

अथ करपृष्ठलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

अथ शस्तं करपृष्ठं विस्तीर्णं पीनमुन्नतं स्निग्धम् ।

निर्गुहशिरं परितः क्षोणिपतेः फणिफणाकारम् ॥
 मणिवन्धसमं निम्नं निर्मासं रोमसञ्चितं सशिरम् ।
 करपृष्ठं निःस्वानां रूक्षं परुषं विवर्णं स्यात् ॥ इति ।
 विवेकविलासेऽपि,
 करपृष्ठं तु विस्तीर्णं पीनं स्निग्धं समुन्नतम् ।
 श्लाघ्यं गुहशिरं नृणां फणभृत्फणसन्निभम् ॥
 विवर्णं परुषं रूक्षं रोमशं मांसवर्जितम् ।
 मणिवन्धसमं निम्नं न श्रेष्ठं करपृष्ठकम् ॥ इति ।
 इति करपृष्ठलक्षणम् ।
 अथ करतललक्षणम् ।

भविष्ये,
 निम्नं करतलं यस्य पितृवित्तं च तस्य वै ।
 स भवेदेवशार्दूल तथा हीनश्च मानवः ॥
 अतिवृत्तेन निम्नेन धनी करतलेन वै ।
 उत्तानकतलो दाता भवतीह न संशयः ॥
 विषमा भवन्ति विषमैर्निःस्वाश्चापि विशेषतः ।
 विषमाः क्रूराः ।
 करतलैर्देवशार्दूलं लाक्षाभैरीश्वराः स्मृताः ॥
 अगम्यागामिनः पीतै रूक्षैर्निर्द्धनता स्मृता ।
 अपेपयानं कुर्वन्ति नीलकृष्णैस्तथैव च ॥ इति ।
 सामुद्रतिलके,
 बहुरेखापरिकलितं पाणितलं भवति यस्य मनुजस्य ।
 यदि वा रेखाहीनं सोऽल्पायुर्दुःखितो निःस्वः ॥ इति ।
 विवेकविलासेऽपि,
 पाणेस्तलेन शोणेन धनी नीलेन मद्यपः ।

पीतेनागम्यनारीगः कल्माषेणावरेप्सितः ॥
 दातोन्नते तले पाणेर्निम्ने पितृधनेप्सितः ।
 धनी संवृतनिम्ने स्याद्विषमे निर्धनः पुनः ॥ इति ।
 इति करतललक्षणम् ।

अथ रेखालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
 निम्नस्निग्धा भवेन्नृणां रेखा करतले गुह ।
 धनिनां न दरिद्राणामित्याह स पयोनिधिः ॥
 यस्य मीनसमा रेखा कर्मसिद्धिस्तु दृश्यते ।
 धनवान् स तु विज्ञेयो बहुपुत्रश्च मानवः ॥
 तुला यस्य तु वै दीर्घा करमध्ये हि दृश्यते ।
 वाणिज्यं सिध्यते तस्य पुरुषस्य न संशयः ॥
 सूर्यः पाणितले यस्य द्विजस्य तु विशेषतः ।
 सोमः पाणितले यस्येति पाठान्तरम् ।
 यज्ञयाजी भवेन्नित्यं बहुवित्तश्च मानवः ॥
 शैलो वाप्यथवा वृक्षः करमध्ये हि दृश्यते ।
 अचलां श्रियमाप्नोति बहुभृत्यसमन्वितः ॥
 शक्तितोमरवाणासिरेखा चापोपमा भवेत् ।
 यस्य हस्ते महाबाहो स जयेद्विग्रहे रिपून् ॥
 ध्वजो वाप्यथ वा शङ्खः करमध्ये तु दृश्यते ।
 समुद्रयायी स भवेद्बली च सततं गुह ॥
 श्रीवत्समथ वा पद्मं वज्रं वा चक्रमेव वा ।
 रथो वाप्यथ वा कुम्भो यस्य हस्ते प्रकाशते ॥
 श्रीवत्सं चक्राकारो रेखाविशेषः । मृदुरोमावर्त्तविशेषः
 श्रीवत्समिति तु रायमुकुटे ।

पुरुषलक्षणप्रकरणे करतलरेखालक्षणम् । ७१

राजानं तं विजानीयात्परसैन्यविमर्दनम् ।
दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य तु दृश्यते ॥
सर्वविद्याप्रवक्ताऽसौ भवेद्वै नात्र संशयः । इति ।

चराहसंहितायाम्,

अङ्गुष्ठयवैराढ्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलजैश्च यवैः ।
तिस्रो रेखा मणिवन्धनोत्थिताः करतलोपमा नृपतेः ॥
मीनयुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्रप्रदो भवति ।
वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां तु मीनपुच्छनिभा ॥
शङ्खातपत्रशिविकागजाश्वपद्मोपमा नृपतेः ।
कलशमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति भूपालाः ॥
दामनिभैश्च गवाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम् ।
स्वस्तिकश्चतुष्कः ।

चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा रेखाः ।
कुर्वन्ति चमूनाथं यज्वानमुलूखलाकाराः ॥
मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।
कोष्ठागारं कोशगृहम् ।

वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ॥

अङ्गुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थम् । तच्चेत् यज्ञवेदीसदृशं तदाऽग्निहोत्रि-
णो भवन्ति ।

वापीदेवकुलाढ्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।

देवकुलं देवप्रासादः । आदिपदेन सिंहासनरथद्वयादीनां
ग्रहणम् । त्रिकोणाः शृङ्गाटकाभा इति यावत् ।

अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्त्तते ।

मध्यमा धनरेखा तु आयूरेखा ततः परम् ॥
 यः सुर्मानाङ्कितकरो भवेत्सत्रपदो नरः ।
 वज्राकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छोऽणिमा बुधः ॥
 वज्राकारः वज्रसदृशरेखाङ्कितः । अणिमा ऐश्वर्यम् । बुधो
 विद्वान् । भवतीति, शेषः । स्कान्दे—

काशीखण्डेऽपि,

श्रीवत्सवज्रचक्राब्जमत्स्यकोदण्डदण्डवान् ।
 तथाऽस्य करगा रेखा यथा स्युस्त्रिदिवस्पतेः ॥ इति ।
 जगन्मोहने समुद्रः,

कनिष्ठामूलसम्बद्धा आयूरेखा च कीर्तिता ।
 द्वितीया धनरेखा च तृतीया कुलवर्द्धिनी ॥
 यदि पूर्णाश्च रेखाः स्युः पूर्णं तस्य सुलक्षणम् ।
 त्यक्त्वाऽधो मणिवन्धं या रेखा स्यात्करगामिनी ॥
 सुवर्णरत्नराज्यश्रीदायिका सा न संशयः ।
 अङ्गुष्ठस्यापि मध्येऽपि ब्रूते नृपतिमुत्तमम् ॥
 मध्ये तर्जन्यङ्गुष्ठान्तराले ।

सैव तर्जनिकां प्राप्य दत्ते साम्राज्यमग्रिमम् ।
 सेनापतिर्धनेशो वा मध्यमागतरेखया ॥
 अनामिकां पुनः श्रेष्ठधनवान् सर्वदा नरः ।
 सुखिनं सुभगं वापि सम्प्राप्ता सा कनिष्ठिकाम् ॥
 करोति सत्यमेवैषा यद्यच्छिन्ना सुवर्णभाक् ।
 भवतीति, शेषः ।
 यावन्त्यो मणिवन्धायुर्लैखयोरन्तरे स्थिताः ॥
 रेखा इति, शेषः ।
 सहोदरगणस्तावान् विज्ञेयः पाणिपल्लवे ।

स्थिताश्चान्ते च या रेखाः कनिष्ठाजीवरेखयोः ॥
तावन्त्यो महिलास्तस्य स्त्रियास्तावन्मिता धवाः । इति ।
महिलाः स्त्रियः ।

उत्पले समुद्रः,
रक्ते पाणितले यस्य द्विजस्य तु विशेषतः ।
यज्ञयाजी भवेन्नित्यं बहुवित्तश्च मानवः ॥
श्रीवत्समथ वा पद्मं वज्रं चामरमेव वा ।
यस्य हस्ते तु दृश्येत स भवेत्पृथिवीपतिः ॥ इति ।

हेमाद्रौ—

नारदीयसंहितायाम्,
पद्ममष्टदलाकारमच्छिन्नं पाणिपल्लवे ।
अपि हीनकुले जातः क्षितिपालो भवेन्नरः ॥
अभ्यन्तरमुखं मत्स्यं यस्य पाणितले भवेत् ।
स तु लक्ष्मीमवाप्नोति समुद्रस्य वचो यथा ॥
अमत्स्यस्य कुतो विद्या अयवस्य कुतो धनम् । इति ।
प्रयोगपारिजाते,
अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थो यवो यस्य विराजते ।
उत्पन्नभक्ष्यभोजी तु स नरः सुखमेधते ॥
रेखाभिर्वहुभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःखितो भवेत् ॥
अङ्गुशं कुण्डलं चक्रं यस्य पाणितले भवेत् ।
तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं समुद्रवचनं यथा ॥
मत्स्ये शतं विजानीयान्मकरे तु सहस्रकम् ।
पद्मे कोटीं विजानीयाच्छङ्खे कोटिसहस्रकम् ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,

अधुना मीनाद्याकृतिरेखाणां लक्षणं स्फुटं वक्ष्ये ।
 वामकरे नारीणां दक्षिणपाणौ नराणां तु ॥
 जीवितमरणं लाभालाभं सुखदुःखमिह जगत्यखिलम् ।
 कररेखाभिः प्रायः प्राप्नोति नरोऽथ नारी वा ॥
 अन्तर्मुखेन मीनद्वयेन पूर्णेन पाणितलमध्यम् ।
 यस्याङ्कितं भवेदिह स धनी सत्रप्रदो मनुजः ॥
 अच्छिन्ना गम्भीरा पूर्णा रक्ता जदलनिभा मृदुला ।
 अन्तर्दृष्टा स्निग्धा कररेखा शस्यते पुंताम् ॥
 मधुपिङ्गाभिः सुखिनः शोणाभिस्त्यागिनो गम्भीराः स्युः ।
 सूक्ष्माभिर्धौमन्तः समाप्तमूलाभिरथ सुभगाः ॥
 पल्लविता विच्छिन्ना विषमाः परुषाः समाः स्फुटितरूक्षाः ।
 विशिप्ताश्च विवर्णा हरिताः कृष्णाश्च पुनरशुभाः ॥
 आ पाणिमूलकरभान्निःसृत्याङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये ।
 नूनं भवन्ति तिस्रो गोत्रद्रव्यायुषां रेखाः ॥
 भिन्नाभिश्छिन्नाभिः स्वल्पाभिर्भवन्ति कुलधनायुषि ।
 रेखाभिर्दीर्घाभिर्विपरीताभिस्तु विपरीतम् ॥
 माणिवन्धान्निर्गच्छति रेखा यस्य प्रदेशिनीमूलम् ।
 बहुबन्धुजनाकीर्णस्तस्य पुनर्जायतेऽभिजनः ॥
 लघ्व्या पुनर्नराणां लघुरिह दीर्घो दीर्घया वंशः ।
 परिभिन्नो विज्ञेयः प्रभिन्नया छिन्नया छिन्नः ॥
 न छिन्ना न स्फुटिता दीर्घतरा न पल्लवा पूर्णा ।
 ऊर्ध्वा रेखा कुरुते सहस्रजनयोषमेकाऽपि ॥
 सा ब्राह्मणस्य रेखा वेदकरी क्षत्रियस्य राज्यकरी ।
 वैश्यस्य महार्थकरी सौख्यकरी भवति शूद्रस्य ॥
 आलिखितं काकपदं धनरेखायां तु दृश्यते यस्य ।

अर्जयति धनानि पुनस्तल्लक्षमपि स व्ययं कुरुते ॥
 इह ताभिः पूर्णाभिः पूर्णां प्राप्नोति सम्पदं सदसि ।
 मध्याभिर्वा मध्यां ह्रस्वाभिर्वा पुमान् ह्रस्वाम् ॥
 यदि रेखा सर्वाङ्गुलिसमस्तपर्वान्तरे स्थिता व्यक्ता ।
 स्पष्टो यवोऽपि पुंसां महीयसां तन्महीशत्वम् ॥
 रेखाः कानिष्ठिकायुल्लेखामध्ये नरस्य यावत्यः ।
 तावत्यो महिलाः स्युर्महिलायाः पुनरपि मनुष्याः ॥
 रेखाभिर्विषमाभिर्विषमास्समाभिरथ समशीलाः ।
 हीनतरा हीनाभिर्धुवमाधिकतराः समधिकाभिः ॥
 पुष्टाभिर्हि पुनर्युः कन्या रेखाभिरथ सुदीर्घाभिः ।
 सुभगा सूक्ष्माभिः स्यात्स्फुटिताभिर्दुर्भगा नारी ॥
 मूलेऽङ्गुष्ठस्य नृणां स्थूला रेखा भवन्ति यावत्यः ।
 तावन्तः पुत्राः स्युः सूक्ष्माभिः पुत्रिकास्ताभिः ॥
 यावत्यो मणिवन्धायुल्लेखान्तःप्रतिष्ठिताः स्थूलाः ।
 तावत्सङ्ख्याकान् भ्रातृन् वदन्ति सूक्ष्माः पुनर्भगिनीः ॥
 रेखाभिश्छिन्नाभिः सम्भावितमृत्यवां ज्ञेयाः ।
 यावत्यस्ताः पूर्णा नियतं जीवन्ति तत्सङ्ख्याः ॥
 भीनो मकरः शङ्खः पद्मो वाऽन्तर्मुखः सदा फलदः ।
 पाणौ बहिर्मुखो यदि तस्य फलं पश्चिमे वयसि ॥
 छिन्नैर्भिन्नैः स्फुटितैरेव्यक्तैः किमपि नास्ति फलमेतैः ।
 जायन्ते पाणितले प्रायोऽपी सार्वभौमानाम् ॥
 उडुपं वा नौका वा पोतो वा यस्य करतले पूर्णः ।
 धनकाञ्चनरत्नानां पात्रं सांयात्रिकः स स्यात् ॥
 सांयात्रिकः पोतवणिकः ।
 जायन्ते गोमन्तः प्रासादैर्दामाभिः स्फुटं मनुजाः ।

निधिनायकाः कमण्डलुकलशस्वस्तिकपताकाभिः ॥
 यस्य सदण्डं छत्रं चामरयुग्मं प्रतिष्ठितं पाणौ ।
 सोऽम्बुधिरसनावासां भुनक्ति भूमिं भुजिष्योऽपि ॥
 विप्रस्य यस्य यूपो वेदिनिभं ब्रह्मतीर्थमपि हस्ते ।
 विश्वाधिपतिर्नियतं स भवेद्य वाऽग्निहोत्रीशः ॥
 भाग्येन भवन्ति यवाः पुंसामङ्गुष्ठपर्वसु स्पष्टाः ।
 योषाविशेषनिमित्तं कर्म कृशं यशस्तुरङ्गस्य ॥
 सुतवन्तः श्रुतवन्तो जायन्तेऽङ्गुष्ठमूलजैस्तु यवैः ।
 मध्यगतैर्धनकाञ्चनरत्नाढ्या भोगिनः सततम् ॥
 त्रिपरिक्षेपा मूलेऽङ्गुष्ठगता भवति यस्य यवमाला ।
 द्विपसुसमिद्धः स पुमान् राजा वा राजसचिवो वा ॥
 यस्य द्विपरिक्षेपा सैव नरो राजपूजितः स स्यात् ।
 यस्यैकपरिक्षेपा यवमाला सोऽपि वित्ताढ्यः ॥
 अङ्गुष्ठस्याधस्तात्काकपदं भवति यस्य विस्पष्टम् ।
 स नरः पश्चिमकाले शूलेन विपद्यते सद्यः ॥
 अव्यक्ताः स्पुस्तनवः खण्डा रेखाः करे स्थिता यस्य ।
 तिग्मांशोरिव रजनी श्रीस्तस्य पलायते सततम् ॥ इति ।
 विवेकविलासेऽपि,
 सूक्ष्माः स्निग्धाश्च गम्भीराः प्रलम्बा मधुपिङ्गलाः ।
 अव्यावृत्तगतिच्छेदाः करे रेखाः शुभा नृणाम् ॥
 त्यागाय शोणगम्भीराः सुखाय मधुपिङ्गलाः ।
 सूक्ष्माः श्रियै भवेयुस्ताः सौभाग्याय समूलकाः ॥
 छिन्नाः सपल्लवा रूक्षा विषमाः स्थानकच्युताः ।
 विवर्णाः स्फुटिताः कृष्णा नीलास्तन्व्यश्च नोत्तमाः ॥
 क्लेशं सपल्लवा रेखा छिन्ना जीवितसंशयम् ।

कदन्नं परुषा द्रव्यविनाशं विषमार्पयेत् ॥
 मणिवन्धात् पितुर्लेखा करभात् विभवायुषोः ।
 द्वे लेखे यान्ति तिस्रोऽपि तर्जन्यङ्गुष्ठकान्तरम् ॥
 येषां रेखा इमास्तिस्रः सम्पूर्णा दोषवर्जिताः ।
 तेषां गोत्रधनायुषि सम्पूर्णान्यन्यथा न तु ॥
 मणिवन्धोन्मुखा आयुर्लेखायां ये तु पल्लवाः ।
 सम्पदे ते बहिर्ये ते विपदेऽङ्गुलिसम्मुखाः ॥
 गत्वा मिलियोः प्रान्ते द्रव्यपित्रोश्च रेखयोः ।
 गृहबन्धो विनिर्देश्यो गृहभङ्गोऽन्यथा पुनः ॥
 आयुर्लेखावसानाभिर्लेखाभिर्मणिबन्धतः ।
 स्पष्टाभिर्भ्रातरोऽस्पष्टतराभिर्जामयः पुनः ॥
 जामयो भगिन्यः ।
 अस्पष्टाभिरदीर्घाभिर्भ्रातृजाम्यायुषश्चुटिः ।
 यवैरङ्गुष्ठमूलोत्थैस्तत्सङ्ख्याः सूनवो नृणाम् ॥
 यवैरङ्गुष्ठमध्यस्थैर्विद्याख्यातिविभूतयः ॥
 शुक्लपक्षे तदा जन्म दक्षिणाङ्गुष्ठजैश्च तैः ।
 कृष्णपक्षे नृणां जन्म वामाङ्गुष्ठगतैर्यवैः ।
 एकोऽप्यभिमुखस्तस्यावश्यं श्रीवृद्धिकारणम् ॥
 सम्पूर्णौ किं पुनस्तौ द्वौ पाणिमूले स्थितौ नृणाम् ।
 सिंहासनदिनेशाभ्यां नन्वावर्त्तेन्दुतोरणैः ॥
 पाणिरिखास्थितैर्मर्त्याः सार्वभौमा न संशयः ।
 आतपत्रं करे यस्य दण्डेन सहितं पुनः ॥
 चामरद्वितयं चापि चक्रवर्त्ती स जायते ।
 त्रिकोणरेखया सीरमुसलोलखलादिना ॥
 वस्तुना हस्तजातेन पुरुषः स्यात्कृषीबलः ।

गोमन्तः स्युर्नराः सौधैर्दामभिः पाणिसंस्थितैः ॥
 कमण्डलुध्वजौ कुम्भस्वस्तिकौ श्रीप्रदौ नृणाम् ।
 अनामिकान्त्यपर्वस्था प्रतिरेखा प्रभुत्वकृत् ॥
 ऊर्ध्वा पुनस्तले तस्या धर्मरेखेयमुच्यते ।
 रेखाभ्यां मध्यमास्थाभ्यामाभ्यां प्रोक्तविपर्ययः ॥
 तर्जनीगृहबन्धान्तर्लेखा स्यात्सुखमृत्युदा ।
 अङ्गुष्ठपितृरेखान्तास्तिर्यग्रेखाः पदप्रदाः ॥
 अङ्गुष्ठस्य तले यस्य रेखा काकपदाकृतिः ।
 तस्य स्यात्पश्चिमे काले विपत्तिः शूलरोगतः ॥
 अत्र हेमाद्रिणा आयुरेखामणिबन्धमध्ये प्रदेशिनीं प्रापि-
 णीभिस्तिमृभिल्लेखाभिः शतमायुरित्युक्तम् । तच्चोदहृतवहुवचन-
 विरुद्धत्वान्मूलानुपलम्भाच्चोपेक्षणीयम् ।

इति कररेखालक्षणम् ।

अथाङ्गुष्ठलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

ऋजुरङ्गुष्ठः स्निग्धस्तुङ्गो वृत्तः प्रदक्षिणावर्तः ।

अङ्गुष्ठेऽपि धनवतां सुघनानि समानि पर्वाणि ॥ इति ।

इत्यङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अथाङ्गुलीलक्षणम् ।

भविष्ये,

विरलाङ्गुलयो ये तु तान् दरिद्रान् प्रचक्षते ।

धनिनस्तु महाबाहो ये घनाङ्गुलयो नराः ॥

विरलाश्च तथा रूक्षा दृश्यन्तेऽङ्गुलयः करे ।

स भवेत् दुःखितो नित्यं नरो दारिद्र्यभाजनम् ॥ इति ।

गारुडे,

हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दावलिताः शुभाः ।

मेधाविनां च सूक्ष्माः स्युर्भृत्यानां चिपिटाः स्मृताः ॥

अवलिताः अवक्राः । आर्षत्वात्सन्धिः । मेधा अतीतानु-

स्मृतिः । तथा चोक्तम्—

अतीतानुस्मृतिर्मेधा तत्कालग्राहिणी मतिः ।

शुभाशुभविचारज्ञा प्रज्ञा धीरैरुदाहृता ॥ इति ।

स्थूलाङ्गुलीभिर्निःस्वाः स्युर्नताभिः शस्त्रमृत्यवः ।

नताभिः बहिः, करपश्चाद्भागे इत्यर्थः । बहिर्नम्राभिरङ्गु-

लीभिः शस्त्रघातेन मृत्युर्जायत इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—

विवेकविलासे,

यच्छान्ति विरलाः शुष्काः स्थूला वक्रा दरिद्रताम् ।

शस्त्रघातं बहिर्नम्राश्चेदत्वं चिपिटाश्च ताः ॥ इति ।

अङ्गुष्ठमूलजैः पुत्री स्यादीर्घाङ्गुलिपर्वकः ।

दीर्घायुः सधनश्चैव निर्धनो विरलाङ्गुलिः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

नियतं कानिष्ठिकाङ्गुलिरनामिकापर्वयुगलमुल्लङ्घ्य ।

यद्यधिकतरा पुंसां धनमधिकं जायते प्रायः ॥

दीर्घाभिरङ्गुलीभिः सौभाग्ययुतः सदीर्घपर्वाभिः ।

विरलाभिः कुटिलाभिः शुष्काभिर्भवति धनहीनः ॥

छिद्रं मिथः कानिष्ठाऽनामामध्याप्रदेशिनीनां स्यात् ।

वृद्धत्वे तारुण्ये बाल्ये क्रमशो नरस्य सुखम् ॥ इति ।

विवेकविलासे,

अनामिकान्त्यरेखायाः कनिष्ठेह यदाऽधिका ।

धनवृद्धिस्तदा पुंसां मातृपक्षो बहुस्तथा ॥

मध्यमाप्रान्तरेखाया अधिका यदि तर्जनी ।

प्रचुरस्तत्पितुः पक्षः श्रीश्च व्यत्ययतोऽन्यथा ॥
 अङ्गुष्ठस्याङ्गुलीनां च यद्यूनाधिकता भवेत् ।
 धनैर्धान्यैस्तथा हीनो नरः स्यादायुषाऽपि च ॥
 तर्जनीमध्यमारन्ध्रे मध्यमानामिकान्तरे ।
 अनामिकाकनिष्ठान्तश्छिद्रे सति यथाक्रमम् ॥
 जन्मतः प्रथमे त्वंशे द्वितीयेऽथ तृतीयके ।
 भोजनावसरे दुःखं केऽप्याहुः श्रीमतामपि ॥
 आवर्त्ता दक्षिणाः शस्ताः साङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु । इति ।
 इत्यङ्गुलीलक्षणम् ।
 अथ नखलक्षणम् ।

गरुडपुराणे,

तुषतुल्यनखाः क्लीवाः कुटिलैः स्फुटितैर्नराः ।
 निःस्वाश्च कुनखैस्तद्वद्विषणैः परतर्ककाः ॥
 ताम्रैर्भूषा धनाढ्याश्च । इति ।
 परतर्ककाः परोपजीविनः, अस्वतन्त्रा इति यावत् ।

गर्गसंहितायाम्,

शूर्पशुक्तीतुषनखा नैकवर्णा महाबलाः ।
 स्फुटितार्धनखाश्चैव स्मृता द्रव्यविवर्जिताः ॥
 निर्मलैर्लोहिताभैश्च नखैर्भवति पार्थिवः । इति ।
 सामुद्रतिलके,

विद्रुमरुचयः श्लक्ष्णाः पाणिनखाः कच्छपोन्नताः स्निग्धाः ।
 साशिखाः क्रमेण विपुलाः पर्वार्धमिता महेशानाम् ॥
 साशिखाः साग्राः ।

दीर्घाः कुटिला रूक्षा शुक्तिनिभा यस्य करनखा विशिखाः ।
 तेजोमृजाविहीनाः स हीयते धान्यधनभोगैः ॥

पुष्पयुतैर्दुःशीलाः श्वेतैः श्रवणास्तुषोपमैः क्लीवाः ।
पुष्पयुतैः श्वेतविन्दुयुक्तैः । श्रवणाः परवार्त्ताकर्णनतत्प-
राः, सूचका इत्यर्थः ।

अपसव्यसव्यकरणोर्नखेषु सितविन्दवश्चरणयोर्वा ।
आगन्तवः प्रशस्ताः पुरुषाणां भोजराजमतम् ॥ इति ।

विवेकविलासेऽपि,

ताम्रस्निग्धोच्छिखोत्तुङ्गपर्वाधोत्था नखाः शुभाः ।

श्वेतैर्यतित्वमस्थानैर्नखैः पीतैः सरोगता ॥

पुष्पितैर्दुष्टशीलत्वं क्रौर्यं व्याघ्रोपमैर्नखैः ।

शुक्त्वाभैः श्यामलैः स्थूलैः स्फुटिताग्रैश्च नीलकैः ॥

अद्योतरुक्षवक्रैश्च नखैः पातकिनोऽधमाः ।

तर्जन्यादिनखैर्भग्नैर्जातमात्रस्य तु क्रमात् ॥

अर्द्धत्र्यंशचतुर्थांशाष्टांशाः स्युः सहजायुषः ।

अङ्गुष्ठस्य नखे भग्रे धर्मतीर्थरतो नरः ॥

कूर्मोन्नतेऽङ्गुष्ठनखे नरः स्याद्भाग्यवर्जितः । इति ।

इति नखलक्षणम् ।

अथ पृष्ठलक्षणम् ।

भविष्ये,

व्याघ्रपृष्ठो नरो यस्तु सेनायाश्चैव नायकः ।

सिंहपृष्ठो नरो यस्तु बन्धनं तस्य निर्दिशेत् ॥

कूर्मपृष्ठास्तु राजानो धनसौभाग्यभोगिनः ।

भवेदरोमशं पृष्ठं धनिनां रोमसंहतम् ॥ इति ।

रोमसंहतं रोमशम् दरिद्राणामिति शेषः ।

जगन्मोहने समुद्रः,

अश्वव्याघ्रसमः पृष्ठः स नरोऽवनिनायकः । इति ।

उत्पले समुद्रः,
 सुस्निग्धं मांसलं पृष्ठमभग्नं च अलोमशम् ।
 सधनानां विपर्यस्तं निर्धनानां प्रकीर्तितम् ॥ इति ।
 विपर्यस्तमुक्तलक्षणविपरीतम् ।

इति पृष्ठलक्षणम् ।

अथ कृकाटिकालक्षणम् ।

कृकाटिका अवटुः ।

सामुद्रतिलके,

नियतं कृकाटिका रोमशिरासंयता नृणां सापि ।

कुरुते कुटिला विकटा विसङ्कटा रोगदारिद्र्यम् ॥ इति ।

इतिकृकाटिकालक्षणम् ।

अथ ग्रीवालक्षणम् ।

अविष्टे,

चिपिटग्रीवो हि कुशो मतो लोकस्य वै गुह ।

चिपिटग्रीवको निःस्वः शिरालग्रीव एव च—इति

पाठान्तरम् ।

शूरः स्यान्महिषग्रीवो मृगग्रीवो भयातुरः ।

ह्रस्वग्रीवस्तु धनवान् स सुखी भोगवांस्तथा ॥

ग्रीवायां विरला यस्य कम्बुरेखाः समाहिताः ।

स भवेत्पार्थिवो भूमौ सर्वदुष्टनिवर्हणः ॥

दीर्घग्रीवाः वक्रग्रीवाः शशग्रीवाश्च ये नराः ।

शुष्कग्रीवा कुशग्रीवाः सर्वे ते निर्द्धनाः स्मृताः ॥ इति ।

कम्बुग्रीवलक्षणं स्पष्टमेवाह—

उत्पले समुद्रः,

वलित्रयचितग्रीवः कम्बुग्रीवो हि कथ्यते । इति ।

गरुडपुराणे,

निम्नाश्चिपिटकण्ठः स्यात् शिराशुष्कगलः सुखी ।

निम्नो नीचः निकृष्ट इति यावत् । शिराशुष्कगलः शिरा-
शुष्कः शिरारहितः गलः कण्ठो यस्येति सः ।

शूरः स्यान्महिषग्रीवः शस्त्रान्तो मृगकण्ठकः ।

कम्बुग्रीवोऽथ नृपतिर्लम्बकण्ठोऽतिभक्षणः ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

ग्रीवा स्याद्वर्जुला यस्य पूर्णकुम्भसमा भवेत् ।

सुधनं तं विजानीयादायुष्मन्तं च मानवम् ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः,

शूरस्तु महिषग्रीवः शस्त्रान्तो वृषकन्धरः । इति ।

सामुद्रतिलके,

पिशुनो वक्रग्रीवः शस्त्रविनाशो मृगग्रीवः ।

रासभकरभग्रीवो दुःखी स्यादाम्भिको वक्रग्रीवः ॥

शुष्कशिरालग्रीवश्चिपिटग्रीवश्च धनविहीनः । इति ।

इति ग्रीवालक्षणम् ।

अथ चिबुकलक्षणम् ।

अधरादधः कण्ठोपरि चिबुकम् । तल्लक्षणमुक्तम्—

उत्पले समुद्रेण,

निर्मासैश्चिबुकैर्दीर्घैर्निर्द्रव्याश्चाध्ववासिनः ।

समांसलैर्धनोपेता बहुपुत्रसमन्विताः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

पुण्यवतामिह चिबुकं वृत्तं मांसलमदीर्घलघुमुदुलम् ।

अतिकृशदीर्घस्थूलं द्विधाग्रभागं दरिद्राणाम् ॥ इति ।

इति चिबुकलक्षणम् ।

अथ हनुलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,
हनुयुगलं मुञ्चिलष्टं चिवुकोभयपार्श्वस्थितं पुंसाम् ।
दीर्घं वक्रं शस्तं पुनरशुभं भवति विपरीतम् ॥ इति ।
इति हनुलक्षणम् ।

अथ कूर्चलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,
कूर्चं प्रलम्बमुज्ज्वलमस्फुटिताग्रं निरन्तरं मृदुलम् ।
स्निग्धं पूर्णं सूक्ष्मं सुमेचकं विशिष्यते पुंसाम् ॥ इति ।
इति कूर्चलक्षणम् ।
अथ कपोललक्षणम् ।

भविष्ये,

यस्य गण्डौ च सम्पूर्णौ पद्मपत्रसमप्रभौ ।
कृषिभोगी भवेन्नित्यं बहुवित्तश्च मानवः ॥
सिंहव्याघ्रगजेन्द्राणां कपोलः सदृशो यदि ।
महाभोगी स विज्ञेयः सेनायाश्चैव नायकः ॥ इति ।
गारुडे,
भोगी त्वनिम्नगण्डः स्यान्मन्त्री सम्पूर्णगण्डकः । इति ।
अनिम्नगण्ड उन्नतगण्डः ।

सामुद्रतिलके,

सुखिनः समुन्नतैः स्युः परिपूर्णभोगिनश्च मांसयुतैः ।
सिंहद्विपेन्द्रतुल्यैर्गण्डैर्देशाधिपा धन्याः ॥
निम्नौ यस्य कपोलौ निर्मासौ स्वल्पकूर्चरोमाणौ ।
पापास्ते दुःखजुषो भाग्यविहीनाः परमेष्ठ्याः ॥ इति ।
इति कपोललक्षणम् ।

अथ मुखलक्षणम् ।

तत्प्रशंसा च हेमाद्रौ स्मर्यते,
 अथ लक्षणसम्पन्नं शरीरं यस्य देहिनः ।
 मुखं चेत्लक्षणोपेतं स सुखी मुखजैर्गुणैः ॥ इति ।
 गर्गसंहितायां मुखमधिकृत्य—
 परमेतत् शरीरस्य प्राणायतनमुच्यते ।
 मुखमालपनं श्रेष्ठं मुखं च पुरुषः स्मृतम् ॥
 यन्मुखं मांसलं स्निग्धं सुप्रभं प्रियदर्शनम् ।
 वर्णाढ्यं सन्धिविद्विलम्बजस्त्रं मुखभोगिनाम् ॥ इति ।
 भविष्ये,
 वदनं मण्डलं यस्य धर्मशीलं तमादिशेत् ।
 मण्डलं वर्चुलम् ।
 महावक्त्रा नरा ये तु दुर्भगास्ते न संशयः ॥
 हरिवक्त्रा जिह्ववक्त्रा विकृतास्यास्तथा नराः ।
 हरिरश्वः ।
 भग्नवक्त्राः करालास्याः सर्वे ते तस्कराः स्मृताः ।
 सम्पूर्णवक्त्रा राजानो गजसिंहाननास्तथा ॥
 छागवानरवक्त्राश्च निर्द्धनाः परिकीर्तिताः ।
 वदनं तु समं श्लक्ष्णं सौम्यं संवृत्तमेव हि ॥
 पार्थिवानां महाबाहो विपरीतं च दुःखिनाम् ।
 स्त्रीमुखं पुत्रनाशाय मण्डलं सौम्यतां व्रजेत् ॥
 द्रव्यनाशाय वै दीर्घं पापदं भयदं तथा ।
 धूर्त्तानां चतुरस्रं स्यात्पुत्रदारहरं शृणु ॥
 निम्नं वक्रं तु देवेश पुत्रदारहरं भवेत् ।
 ह्रस्वं भवति नाशाय पूर्णं कान्तं च भोगिनाम् ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

महामुखं दुर्भगानां स्त्रीमुखं पुत्रमाप्नुयात् ।

भीरुवक्त्रं पापिनां स्याद् धूर्तानां चतुरस्रकम् ॥

निम्नं वक्त्रमपुत्राणां कृपणानां च ह्रस्वकम् । इति ।

स्त्रीमुखं मातृमुखसदृशमुखं ज्ञेयम् । तस्य तु—

जननीमुखानुरूपं मुखकमलं भवति यस्य मनुजस्य ।

प्रायो धन्यः स पुमानित्युक्तमिदं समुद्रेण ॥

इति सामुद्रतिलके प्राशस्त्याभिधानात् । यत्तु पूर्वोदाहृतं

भविष्यवचनम्—

स्त्रीमुखं पुत्रनाशाय—

इति, यदपि वराहवचनम्—

स्त्रीमुखमनपत्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम् ।

इति, तदुभयमपि मातृव्यतिरिक्तस्त्रीसदृशमुखविषयमित्य-

विरोधः ।

जगन्मोहने समुद्रः,

भृगूमृषकवक्त्राश्च ते नरा दुःखभागिनः । इति ।

उत्पले समुद्रः,

कृपणानां तथा ह्रस्वं चिपिटं परजीविनाम् । इति ।

सामुद्रतिलके,

रासभकरभल्लवगव्याघ्रमुखा दुःखभागिनः पुरुषाः ।

जिह्वामुखा विकृतमुखाः शुष्कमुखा हयमुखानिःस्वाः ॥ इति ॥

इति मुखलक्षणम् ।

अथाधरलक्षणम् ।

भविष्ये,

रक्ताधरो नरपतिर्धनवान् कमलाधरः । इति ।

गारुडे,

सुस्निग्धैरधरैर्नृपाः ।

विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठै रूक्षैश्च खण्डितैः ॥

विवर्णैर्धनहीनाश्च । इति ।

वराहोऽप्याह—

विम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः । इति ।

सामुद्रतिलके,

विम्बाधरो धनाढ्यः प्रज्ञावान् पटलाधरो भवति ।

प्राज्यं राज्यं लभते प्रवालवर्णाधरस्तु नरः ॥

यस्याधरोत्तरोष्ठौ ब्रह्मलमानौ सुकोमलौ मृगणौ ।

मृदुलसममृगणकोणौ स जायते प्रायशो धनवान् ॥ इति ।

इत्यधरलक्षणम् ।

अथोत्तरोष्ठलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च धनपरित्यक्ताः । इति ।

उत्पले समुद्रः,

उत्तरोष्ठैर्लोहितैश्च धनिनः सौख्यसंयुताः । इति ।

सामुद्रतिलके,

पीनोष्ठः सुभगः स्याल्लघ्वोष्ठो भोगभाजनं मनुजः ।

अतिविषमोष्ठो भीरुर्लघ्वोष्ठो दुःखितो भवति ॥ इति ।

इत्युत्तरोष्ठलक्षणम् ।

अथ दमश्रुलक्षणम् ।

भविष्ये,

अस्फुटिताग्रं स्निग्धं श्लक्ष्णं तथा गुह ।

सम्पूर्णं च तथा कृष्णं श्मश्रु भूमिपतेर्गुह ॥

रक्तैः स्वल्पैस्तथा रूक्षैः श्मश्रुभिर्भीमनन्दन ।
नराश्चौरा भवन्तीह परदाररतास्तथा ॥ इति ।

इति श्मश्रुलक्षणम् ।

अथ दन्तलक्षणम् ।

भविष्ये,

कुन्दकुङ्कुमलसङ्काशैः प्रकाशैर्दशनैर्नृपाः ।

ऋक्षवानरदन्ताश्च नित्यं क्षुत्परिपीडिताः ॥

हस्तिदन्ताः खरदन्ताः स्निग्धदन्ता गुणान्विताः ।

सर्वे ते धनिनो ज्ञेयाः समुद्रवचनं यथा ॥

करालैर्विरलै रूक्षैर्दशनैर्दुःखभागिनः ।

द्वात्रिंशदन्ता राजानः सैकत्रिंशश्च भोगवान् ॥

त्रिंशदन्ता नरा नित्यं सुखदुःखस्य भागिनः ।

ऊनत्रिंशैश्च दशनैः पुरुषा दुःखभागिनः ॥

गारुडे,

दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।

तीक्ष्णदंष्ट्राः समाः श्रेष्ठाः । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

दक्षिणोन्नतदन्ताश्च महाभोगा महाबलाः ।

स्तोकदन्ता अदन्ताश्च ये नराः श्यामदन्तकाः ॥

मूषिकोपमदन्ताश्च ते पापाः परिकीर्तिताः । इति ।

मूषिका अल्पमूषकाः ।

सामुद्रतिलके,

द्वात्रिंशता नरपतिर्दशनैस्तैरेकविरहितैर्भोगी ।

स्यात्रिंशता तनुधनोऽष्टाविंशत्या सुखी पुरुषः ॥

दारिद्र्यदुःखभाजनमेकोनत्रिंशता सदा दशनैः ।

ऊर्ध्वमधः शस्तैरपि विहीनसङ्ख्यैर्नरो दुःखी ॥
 स्यातां द्विजावधः प्राक् द्वादशके मासि राजदन्ताख्यौ ।
 शस्तावूर्ध्वं न शुभौ जन्मन्येवोद्भूतौ तद्वत् ॥
 सर्वे भवन्ति दशनाः पूर्णे वर्षद्वये जनिप्रभृति ।
 आसप्तमदशमान्तं निपत्य पुनरुद्गमं यान्ति ॥ इति ।

इति दन्तलक्षणम् ।

अथ जिह्वालक्षणम् ।

भविष्ये,

कृष्णजिह्वो भवेत्प्रेष्यः शबलया तु जिह्वया ।
 भवेत्पापस्य कर्त्ता वै स्थूलजिह्वश्च रूक्षकः ॥
 प्रेष्यो दासः । रूक्षको रूक्षवक्ता ।
 पद्मपत्रसमा जिह्वा श्लक्ष्णा दीर्घा सुशोभना ।
 न स्थूला न च विस्तीर्णा येषां ते मनुजाधिपाः ॥
 निम्ना स्निग्धा च ह्रस्वा च रक्ताग्रा रसना यदि ।
 सर्वविद्याप्रवक्तारो भवेयुर्नात्र संशयः ॥ इति ।

गारुडे,

जिह्वा रक्ता समा शुभा । इति ।

उत्पले समुद्रः,

श्वेतजिह्वा नरा ज्ञेयाः शौचाचारविवर्जिताः । इति ।

सामुद्रतिलके,

जिह्वा पीता स पुमान् मूर्खो दुःखाकुलः सततम् । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

कृष्णजिह्वो भवेच्छ्रेष्ठो रक्तजिह्वस्तु नायकः ।

श्वेतजिह्वो नरो ज्ञेयः शौचाचारसमन्वितः ॥

अत्र कृष्णजिह्व ईषत्कृष्णजिह्वः, श्वेतजिह्व ईषत् श्वेतजिह्व

इति व्याख्येयम् ।

ईषत्कृष्णा तथा दीर्घा जिह्वा यस्य नृपो भवेत् ।

अतिश्वेतातिकृष्णा च गर्हिता रसना बुधैः ॥

इति समुद्रोक्तेः ।

पद्मपत्रसमा जिह्वा अतिमूक्ष्मा च शोभना ।

सर्वविद्याप्रवक्तारस्ते भवन्ति नरोत्तमाः ॥ इति ।

इति जिह्वालक्षणम् ।

अथ घण्टिकालक्षणम् ।

घण्टिका गलच्छिद्रमध्यगता प्रसिद्धा ।

सामुद्रतिलके,

अरुणतला गुणयुक्ता तीक्ष्णाग्रा घण्टिका शुभा स्थूला ।

लम्बा कृष्णा कठिना मूक्ष्मा चिपिटा नृणां न शुभा ॥ इति ।

इति घण्टिकालक्षणम् ।

अथ तालुलक्षणम् ।

भविष्ये,

कृष्णतालुर्नरो यस्तु स भवेत्कुलनाशकः ।

दुःखभागी च सततं धनक्षयकरस्तथा ॥

सुखभागी च विज्ञेयः पीततालुर्नराधिपः ।

आरक्तं चैव पृथुलं शोभनं गुह्यं तालुकम् ॥

विकृतं स्फुटितं रुक्षं तालुकं न प्रशस्यते ।

सिंहतालुर्नरपतिर्गजतालुस्तथैव च ॥

पद्मतालुर्भवेद्राजा श्वेततालुर्धनेश्वरः । इति ।

पद्मं रक्तोत्पलम् ।

सामुद्रतिलके,

रक्ताम्बुजतालुदलो भूमिपतिर्विक्रमी भवति मनुजः ।

विताढ्यः सिततालुर्गजतालुर्मण्डलाधीशः ॥

रुक्षं शबलं परुषं मलान्वितं न प्रशस्यते तालु ।

कृष्णं कुलनाशकरं नीलं दुःखावहं पुंसाम् ॥ इति ।

इति तालुलक्षणम् ।

अथ हसितलक्षणम् ।

भविष्ये,

अकम्पं शुभदं ज्ञेयं नराणां हसितं गुह ।

निमीलिताक्षं पापस्य हसितं हि सुरोत्तम ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

हसितं शुभदमकम्पं सम्मीलितलोचनं तु पापस्य ।

दुष्टस्य हसितमसकृत्सोन्मादस्यासकृत्प्रोक्तम् ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

हसितमलक्षितदशनं किञ्चिद्विकसितकपोलमतिमधुरम् ।

पुंसां धीरमकम्पं प्रायेण स्यात्प्रधानानाम् ॥ इति ।

इति हसितलक्षणम् ।

अथ नासिकालक्षणम् ।

भविष्ये,

पार्थिवाः शुक्नासाः स्युर्दीर्घनासास्तु भोगिनः ।

ऋजुनासा नरा ये तु धर्मशीलास्तु ते मताः ॥

हस्त्यश्वसिंहनासाश्च सूचीनासास्तु ये नराः ।

वाणिज्यं सिध्यते तेषां हयानां चैव विक्रयः ॥

विकृता नासिका यस्य स्थूलाग्रा रूपवर्जिता ।

पापकर्मा स विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

सुखभाक् शुक्लमनासश्चिरजीवी शुक्लनासश्च ।

छिन्नानुरूपयाऽगम्यगामिनो दीर्घया तु सौभाग्यम् ॥

आकुञ्चितया चौराः स्त्रीमृत्युः स्याच्चिपिटनासः ।

धनिनोऽग्रवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः क्रूराः ॥

अग्रवक्रनासाः प्रान्तकुटिलनासाः । प्रभक्षणाः बहाशिनः ।

अथ वा द्रव्याद्यसञ्चयशीलाः ।

ऋज्वी स्वल्पच्छिद्रा मुपुटा नासा सुभाग्यानाम् । इति ।

सामुद्रतिलके,

तिलपुष्पतुल्यनासः शुक्रनासो भवति भूपतिर्मनुजः ।

क्रमविस्तीर्णसमुद्भूतवंशनासा महेशितुर्भवति ॥

द्वेधास्थिताग्रभागाऽतिदीर्घह्रस्वा च निःस्वस्य । इति ।

इति नासालक्षणम् ।

अथ क्षुल्लक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

धनिनां क्षुतं सकृत् द्वित्रिपिण्डितं ह्रादि सानुनादं च ।

दीर्घायुषां प्रयुक्तं विज्ञेयं संहतं चैव ॥ इति ।

अस्यार्थः । धनिनामाढ्यानां क्षुतं सकृदेकवारमेव विज्ञेयम् ।

दीर्घायुषां तु द्वित्रिपिण्डितं ह्रादि सानुनादं प्रयुक्तं संहतं च विज्ञे-

यम् । पिण्डितं गुणितं, द्विपिण्डितं द्विगुणितं द्विवारमित्यर्थः । त्रि-

पिण्डितं त्रिगुणितं त्रिवारमित्यर्थः । तथा ह्रादि शब्दान्तरयुक्त-

म् । तथा सानुनादम् अनुनादिशब्दयुक्तम् । दूरादपि शनैरुच्चार्य-

माणो यः श्रोत्रपथमायाति सोऽनुनादीति स्वरलक्षणे प्रागभि-

हितमस्माभिः । तथा प्रयुक्तमतिदीर्घम् । तथा संहतं संहतशब्द-

युक्तम् । तत्र उदीरित एवादिमध्यावसानतुल्यो यः स संहतः ।

उत्पले पराशरोऽपि,

सकृत्क्षुतं भोगवतां द्वित्रि ह्रादि चिरायुषाम् ।

चतुः स्याद्भोगनाशाय परमस्मान्न शोभनम् ॥ इति ।
 सामुद्रतिलकेऽपि,
 निर्द्वादौ सानुनादं सकृत्क्षुतं भोगवतां धनवतां द्वि ।
 दीर्घायुषां प्रयुक्तं सुसंहतं त्रिर्भवेत्पुंसाम् ॥
 स्वलितं लघु च नराणां क्षुतं चतुर्भवति भोगनाशाय ।
 दोषदमतः परं स्यान्निन्दितमनुनादसहितमपि ॥ इति ।

इति क्षुल्लक्षणम् ।

अथ नेत्रलक्षणम् ।

भाविष्ये,

दाडिमीपुष्पसङ्काशे भवेतां यस्य लोचने ।
 भूपतिः स च विज्ञेयः सप्तद्वीपाधिपो गुह ॥
 व्याघ्राक्षाः कोपना ज्ञेयाः कुक्कुटाक्षाः कलिप्रियाः ।
 विडालनेत्रा हिंसाश्च भवन्ति पुरुषाधमाः ॥
 मयूरनकुलाक्षाश्च नरास्ते मध्यमाः स्मृताः ।
 न श्रीस्त्यजति सर्वत्र पुरुषं मधुपिङ्गलम् ॥
 आपिङ्गलाक्षा राजानः सर्वभोगसमन्विताः ।
 रोचनाहरितालाक्षा गजपिङ्गा धनेश्वराः ॥
 रोचना गोरोचना ।
 बलसर्वगुणोपेताः पृथिवीचक्रवर्त्तिनः । इति ।

गर्गसंहितायाम्—

मुखप्रशंसामुक्त्वा,
 तत्र भूनासिके श्रेष्ठे प्रोक्ते तत्रापि चक्षुषी ।
 समे गोक्षीरवर्णाभे सुदृष्टे कृष्णतारिके ॥
 प्रसन्ने च विशाले च स्निग्धे चैवायते शुभे ।
 व्याघ्राक्षाः कुक्कुटाक्षाश्च शशाक्षाश्चैव ये नराः ॥

निर्घृणाः पापिनः कूरा दुरन्ताः कलहाप्रियाः ।

शस्त्रवध्याश्च नयनैर्गार्हभैर्माहिषोरगैः ॥

येषां चार्द्धिष्मती नेत्रे श्वेतशङ्खसमप्रभे ।

विद्युत्सूर्यसुवर्णाग्निमुक्तावैडूर्यवत्तथा ॥

मल्लिकाक्षौद्रवच्चापि लाजास्फटिकसन्निभे ।

पाटलाक्षाश्च ये मर्त्यास्ते धन्याः पुरुषाधमाः ॥

महाद्भिर्नयनैर्वामैः स्त्रीजिताः पुरुषाः स्मृताः ।

वामैः वक्रैः ।

उष्ट्राभैर्नयनैर्नूनं निर्घृणाः पापकारिणः ।

एतदेव तु श्रेष्ठं च नेत्रे स्याल्लक्षणं नृणाम् ॥

कर्णात्प्रभृति या रेखा नेत्रे नृणां प्रशस्यते ।

तया विरहितं रूक्षं म्लानं निम्नं कुशं च यत् ॥

परुषं निष्प्रकाशं च सन्दिग्धं पुत्तिकानिभम् ।

चक्षुर्न शस्यते नृणां द्रव्यक्षयभयावहम् ॥

सन्दिग्धं झटिति विषयाग्राहकम् । पुत्तिका मधुमक्षिका-

विशेषः ।

पिङ्गैरेतैः प्रशस्यन्ति नृणां नेत्रान्तरैस्तथा ।

अर्कमर्कटपिङ्गं च तारावद्यस्य पिङ्गलम् ॥

कृष्णं पर्यन्तरक्तं च मङ्गल्यं ब्रह्मवर्चसम् ।

श्वेतं नीलं च मङ्गल्यं शितिनीलं च यद्भवेत् ॥

रक्तैः सुनयनैर्धर्मैः कृष्णतारैः सुखैधिता ।

भोगवानथ मत्स्याक्षश्चकोराक्षो नराधिपः ॥

वृषदर्दुरक्रौञ्चाक्षाः कुरराक्षा नरेश्वराः ।

दर्दुरो मण्डूकः ।

स्निग्धै रक्तैश्च पिङ्गैश्च पक्ष्मवद्भिः समैः स्थिरैः ॥

आयतैः पृथुभिस्तुङ्गैः कृष्णशुक्लैः समङ्गलैः ।

रक्तहंसकरीराश्वनयनैः पार्थिवाः स्मृताः ॥

करीरः पक्षिविशेषः ।

प्रजापालनदक्षैश्च सौख्यप्रीतिकरैः शुभैः । इति ।

गरुडपुराणे,

क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिणाक्षास्तु कल्मषाः ।

जिह्वैश्च लोचनैश्चौराः सेनान्यो गजलोचनाः ॥

केकरस्तिर्यग्दृष्टिः ।

गम्भीराक्षा ईश्वराः स्युर्धन्नित्रणः स्थूलचक्षुषः ।

नीलोत्पलाक्षा विद्वांसः सौभाग्यं श्यामचक्षुषाम् ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

पद्मदलामैर्धनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियोभाजः ।

अतिकृष्णतारकाणामक्ष्णामुत्पाटनं भवति ॥

मन्त्रित्वं स्थूलदृशां श्यामाक्षाणां भवति सौभाग्यम् । इति ।

महाभारते,

वरमन्थो न काणः स्यात्काणः स्यान्न तु केकरः ।

वरमन्थश्च काणश्च केकरो न तु पिङ्गलः ॥

एष दुर्योधनो राजा कर्कशो मधुपिङ्गलः ।

न केवलं कुलस्यान्तं क्षत्रस्यान्तं करिष्यति ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

कुक्कुटाक्षः सदा द्वेषी मातृपुत्रैर्न संशयः ।

न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं पुरुषं मधुपिङ्गलम् ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

अधमा मण्डूकाक्षाः काकाक्षा धूसराक्षाश्च ।

बहुवयसो धूम्राक्षाः समुन्नताक्षा भवन्ति तनुवयसः ॥ इति ।

अत्र पुरुषाणामनेकदुर्लक्षणसद्भावे यदि नेत्रे उक्तलक्षणे
भवतस्तदा सर्वदुर्लक्षणनिरासो भवति । तदुक्तम्—

गर्गेण,

एकतो दुर्लक्षणशतं सौम्यं चक्षुस्तथैकतः ।

दुर्लक्षणशतं हन्यान्नरः सौम्येन चक्षुषा ॥

तस्मान्नेत्रे प्रयत्नेन लक्ष्यं पश्येत कालवित् । इति ।

इति नेत्रलक्षणम् ।

अथ दृष्टिलक्षणम् ।

गर्गसंहितायाम्,

दृष्टिः पीता सिता धन्या दीना वै निःस्वकारिका ।

गूढा महत्त्वतां कुर्यादाढ्याः स्युः स्निग्धदृष्टयः ॥

सर्पदृष्टिर्नरः क्रूरो दुःशीलः स्यात्तथैव च ।

अधोदृष्टिर्नरः क्रूरो विद्वान्नासाग्रमीक्षते ॥

कदम्बदृष्टिः सुभगो लक्षणैः परिकीर्तितः । इति ।

कदम्बदृष्टिः स्थूलदृष्टिः ।

सामुद्रतिलके विशेषः ।

श्यावदृशां सुभगत्वं स्निग्धदृशां भवति भूरिभोगित्वम् ।

स्थूलदृशां धीमत्त्वं दीनदृशां धनविहीनत्वम् ॥

ऋजु पश्यति सरलमनाः पश्यत्यूर्ध्वं सदैव पुण्याढ्यः ।

पश्यत्यधः स पापस्तिर्यक् पश्यति नरः क्रोधी ॥

दुष्टो दारुणदृष्टिः कुक्कुटदृष्टिः कलिप्रियो भवति ।

अहिदृष्टिर्द्वोगी विडालदृष्टिः सदा पापः ॥ इति ।

इति दृष्टिलक्षणम् ।

अथ पक्ष्मलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

पुरुषलक्षणप्रकरणे पक्षमनिमेषादिलक्षणानि । २७

सुदृढैः कृष्णैर्नयनच्छदस्थितैः पक्षमभिर्घनैः सूक्ष्मैः ।

सौभाग्यं चिरमायुर्लभते मनुजो धनेशत्वम् ॥

पक्षमभिरधमा विरहिताः पुनरगम्यनारीरताः पापाः ।

इति पक्षमलक्षणम् ।

अथ निमेषलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

अनिमेषो धनरहितः पुरुषः स्यादेकमात्रनिमेषोऽपि ।

नियतं द्विमात्रनिमेषः परजनमाश्रित्य जीवति सः ॥

धनिनस्त्रिमात्रनिमेषास्तथा चतुर्मात्रनिमेषवन्तोऽपि ।

ननु पञ्चमात्रनिमेषाश्चिरायुषो भोगिनो धनिनः ॥ इति ।

अत्र मात्राशब्देन अल्पः कालविशेष उपलक्ष्यते । तत्प-

रिमाणं च सामुद्रतिलके उक्तम्—

जानुं प्रदक्षिणीकृत्य यत् छोटिकां करो दत्ते ।

तदिदमिह समयमानं मात्राशब्देन निर्गदितम् ॥ इति ।

इस्तेन जानुप्रादक्षिण्येन यच्छोटिकादानं तत्परिमितः

कालो मात्रेत्यर्थः ।

भविष्ये,

द्विमात्रोन्मेषिणो नित्यं जीवन्ति परमाश्रिताः ।

त्रिमात्रास्पन्दना ज्ञेयाः पुरुषाः सुखभागिनः ॥

चतुर्मात्रावशेषैश्च निमेषैरीश्वराः स्मृताः ।

दीर्घायुषो धर्मरताः पञ्चमात्रनिमेषिणः ॥ इति ।

इति निमेषलक्षणम् ।

अथ रुदितलक्षणम् ।

भविष्ये,

शुभाविहं मनुष्याणां रोदनं स्यात्तथा शृणु ।

अदीनमश्रुस्निग्धं च सस्मितं च विशेषतः ॥
 साश्रु दीनं तथा रुक्षमस्निग्धं च तथा गुह ।
 अशुभावहं विज्ञेयं नराणां वारिधारणम् ॥ इति ।
 इति रुदितलक्षणम् ।

अथ भ्रूलक्षणम् ।

भविष्ये,

भ्रुवौ बालेन्दुसदृशे धनिनामृषभोत्तम ।
 दीर्घाभिर्धनिनो ज्ञेयाः संसक्ताभिश्च सुव्रत ॥
 खण्डाभ्यां त्वर्थहीनाः स्युर्नरा भूभ्यां सुरोत्तम ।
 मध्ये नते भ्रुवौ येषां परदाररतास्तु ते ॥ इति ।
 वराहसंहितायाम्,
 विषमभ्रुवो दरिद्रा बालेन्दुसमभ्रुवः सधनाः । इति ।
 सामुद्रतिलके,
 बालेन्दुनते वृत्ते दीर्घे पृथुलोन्नते सुखं श्यामे ।
 नासावंशविनिर्गतदले इव भ्रूदले दिशतः ॥
 नृणामयुते स्निग्धे मृदुनतरोमान्विते भ्रुवौ शस्ते ।
 शीने स्थूले सूक्ष्मे खरपिङ्गलरोमके न शुभे ॥ इति ।
 इति भ्रूलक्षणम् ।

अथ कर्णलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

निर्मासैः कर्णैः पापमृत्यवश्चिपिटेः सुबहुभोगाः ।
 कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्खश्रवणाश्च भूपतयः ॥
 रोमशकर्णा दीर्घायुषोऽथ धनभोगिनो विपुलकर्णाः ।
 क्रूराः शिरावनद्धैर्व्यालम्बैर्मासलैः सुखिनः ॥ इति ।
 भविष्ये,

पुरुषलक्षणप्रकरणे कर्णललाटलक्षणानि । ९९

दीर्घायुषो दीर्घकर्णा लम्बकर्णास्तपस्विनः । इति ।
सामुद्रतिलके,
परिपूर्णकर्णपालीपिप्पलिकाद्यवयवाः सुसंस्थानाः ।
लघुविवरा विस्तीर्णाः कर्णाः प्रायेण भूमिभुजाम् ॥
आढ्यः प्रलम्बकर्णः सुखी शुभावर्त्तपीनमृदुकर्णः ।
मतिमान्मूषककर्णश्चमूपतिः शङ्कुकर्णः स्यात् ॥
येषां पृथुलच्छिद्राः कर्णाः स्युः कर्णशङ्कुलीलीनाः ।
स्वल्पायुषो दरिद्रा विलोक्यमाना विरूपास्ते ॥ इति ।

इति कर्णलक्षणम् ।

अथ ललाटलक्षणम् ।

भविष्ये,
ललाटेनार्धचन्द्रेण भवन्ति पृथिवीश्वराः ।
विपुलैर्न ललाटेन महानरपतिः स्मृतः ॥
इलक्षणेन तु ललाटेन नरो धर्मरतस्तथा ।
इलक्षणं सिनग्धम् ।
त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
ईश्वरं तं विजानीयाद्भोगिनं कीर्तिमाश्रितम् ॥
विपुलैरुन्नतैः शङ्खैर्धन्याः स्युर्नात्र संशयः ।
शङ्खो ललाटास्थिः ।
निम्नैः सुतार्थसन्त्यक्ता उन्नतैश्च नराधिपाः ।
विषमललाटा निःस्वाः सदा स्युर्देवसत्तम ॥
आचार्याः शुक्तिषट्शैर्नराः स्युर्नात्र संशयः । इति ।
वराहसंहितायाम्,
शुक्तिविशालैराचार्याः शिरासन्नतैरधर्मरताः ।
शुक्तिविशालैः शुक्तिवद्विस्तीर्णैः ।

उन्नतशिराभिराढ्याः स्वस्तिकवत्संस्थिताभिश्च ॥
ललाटगताभिः शिराभिः स्वस्तिकाकाराभिः चशब्दाद्भे-
नो ज्ञेयाः ।

निम्नललाटा वधवन्धभागिनः क्रूरकर्मनिरताश्च ।
अभ्युन्नतैश्च भूपाः कृपणाः स्युः सङ्कटललाटाः ॥ इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
निःस्वा विषमभालेन दुःखिता ज्वरजर्जराः ।
परकर्मकरा नित्यं प्राप्यन्ते वधवन्धनम् ॥
ज्वरजर्जराः ज्वरपीडिताः ।

अल्पेन तु ललाटेन अल्पायुस्तु भवेन्नरः । इति ।
सामुद्रतिलके विशेषः ।

श्रीवत्सकार्मुकाद्या यस्य शिरारोमभिः कृता भाले ।
रेखाभिर्वा नृपतिर्भोगी वा जायते सपदि ॥ इति ।

इति ललाटलक्षणम् ।

अथ शिरोलक्षणम् ।

अविष्ये,

लघ्वैरनिम्नं तु शिरः क्लृप्तं संहतमेव च ।
छत्राकारं नरेन्द्राणां गवाढ्यं मण्डलं स्मृतम् ॥
संहतं दृढम् ।

विषमं तु दरिद्राणां शिरोदैर्घ्यं तु दुःखिताः ।
गजकुम्भनिभं सक्तं समं सर्वत्र भोगिनः ॥
चिपिटं तु शिरो यस्य हन्याद्दि पितरौ नरः ।

घटाकृति शिरोऽध्वानमसकृत्सेवते नरः ॥
निम्नं शिरोऽनर्थदं स्यान्नराणामृषभोत्तम । इति ।
बराहोऽपि,

पुरुषलक्षणप्रकरणे शिरःकेशादिलक्षणानि । १०१

घटमूर्द्धा चाध्वरुचिर्द्विभस्तकः पापकृद्धनपरित्यक्तः । इति ।

सामुद्रतिलके,

धनविरहितो द्विमौलिः पापरतो मीनमौलिरतिदुःखी ।

अध्वरुचिर्घटमौलिर्धननतमौलिः सदा निन्द्यः ॥ इति ।

इति शिरोलक्षणम् ।

अथ केशलक्षणम् ।

भविष्ये,

कपिलैः स्फुटितै रूक्षैः स्थूलैश्च चिकुरैः खरैः ।

दुःखिताः पुरुषा ज्ञेया रोमश्मश्रुभिरेव च ॥

विरला मृदवः स्निग्धा भ्रमराञ्जनसुप्रभाः ।

केशा यस्य तु दृश्यन्ते स भवेत्पृथिवीपतिः ॥ इति ।

चराहसंहितायाम्,

एकैकभवैः स्निग्धैः कृष्णैराकुञ्चितैरभिन्नाग्रैः ।

मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाक् नरेन्द्रो वा ॥

बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च ।

अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च मूर्द्धजा वित्तहीनानाम् ॥ इति ।

इति केशलक्षणम् ।

अथ सर्वगात्रलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः,

रूक्षं शिराततं गात्रं तथा मांसविवर्जितम् ।

दुर्गन्धि चाशुभं सर्वं विपरीतं प्रशस्यते ॥ इति ।

गारुडे,

यद्यद्गात्रं महारूक्षं शिरालं मांसवर्जितम् ।

तत्तत्स्यादशुभं सर्वं शुभं सर्वं ततोऽन्यथा ॥ इति ।

इति सर्वगात्रलक्षणम् ।

अथ पादाद्यङ्गप्रमाणम् ।

सामुद्रतिलके,

अङ्गोपाङ्गानामिह विस्तारायामपरिधिभेदेन ।

मानं यथानुरूपं सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्यामि ॥

आपार्ष्णज्येष्ठान्तं तलमत्र चतुर्दशाङ्गुलायामम् ।

विस्तारेण षडङ्गुलमङ्गुष्ठो षड्गुलायामः ॥

पञ्चाङ्गुलपरिणाहः पादोनं तन्त्रयोऽङ्गुलं दैर्घ्यात् ।

अङ्गुष्ठसमा ज्येष्ठा मध्या तत्षोडशांशोना ॥

अष्टांशोनाऽनामा कनिष्ठिका षष्ठभागपरिहीना ।

सर्वासामप्यासां नखाः स्वपर्वत्रिभागमिताः ॥

सत्र्यङ्गुलपरिणाहा प्रथमाऽङ्गुलीविस्तृताऽङ्गुली भवति ।

अष्टाष्टभागहीनाः शेषाः क्रमशः परिज्ञेयाः ॥

जङ्घान्तःपरिणाहो ध्रुवमष्टाधिकदशाङ्गुलानि स्यात् ।

विंशतिरेखोपगतो जानु द्वात्रिंशदूरपि ॥

अष्टादशाङ्गुलमिता विस्तारा जायते कटिः पुंसां ।

नाभेरन्तःपरिधिः षट्चत्वारिंशदङ्गुलकः ॥

पुंसां द्वादश कुचयोरभ्यन्तरं च दैर्घ्येण ।

उरसि युगोपरिष्ठात्षडङ्गुलो भवति कक्षान्तः ॥

विंशतिरुरःस्थलं स्याद्विस्तारादङ्गुलानि चतुरधिकः ।

षष्ठ्या सह परिणाहे षडधिकपञ्चाशदङ्गुलिकम् ॥

पर्व प्रथमं बाहोरष्टादश चाङ्गुलानि दैर्घ्येण ।

षोडश पुनर्द्वितीयं सप्त तलं पञ्च मध्यमाङ्गुलिकाः ॥

इति समुदायेन शृङ्गः षट्चत्वारिंशदङ्गुलानि स्यात् ।

पञ्चाङ्गुलविस्तारं पाणितलं शस्त्ररेखान्तम् ॥

मध्याऽङ्गुली विहीना प्रदेशिनी भवति पर्वणादेन ।

पुरुषलक्षणप्रकरणे पादाद्यङ्गप्रमाणमावर्तलक्षणं चा१०३

तत्सममानाऽनामा कनिष्ठिका पर्वपरिहीना ॥
 अङ्गुष्ठस्यायामोऽङ्गुलानि चत्वारि जायते पुंसाम् ।
 निजपर्वार्द्धपरिमिता भवन्ति सर्वेऽपि पाणिनखाः ॥
 ग्रीवायाः परिणाहोऽङ्गुलानि चतुरधिकविंशतिः शस्तः ।
 नासापुटद्वयान्तर्विस्तारे व्यङ्गुलं मानम् ॥
 आचिबुकपश्चिमकचप्रान्तं द्वात्रिंशदङ्गुलो मूर्धा ।
 कर्णद्वयस्य मध्ये पुनरष्टाधिकदशाङ्गुलिकः ॥
 पुंसामङ्गुलमानं स्पष्टं शिष्टैः पुरा विनिर्दिष्टम् ।
 इह पुनरुपयोगाद्वै दिङ्मात्रमिदं मयाप्युक्तम् ॥ इति ।

इति पादाद्यङ्गप्रमाणम् ।

अथावर्तलक्षणम् ।

विषेकाविलासे,
 आवर्त्तो दक्षिणे भागे दक्षिणः शुभकृन्तुणाम् ।
 वामे वामोऽतिनिन्द्यश्च दिगन्यत्वे तु मध्यमः ॥ इति ।
 सामुद्रन्तिलके,
 रोमत्वग्वालभवः स्यादावर्त्तः शुभस्त्रेधा ।
 शस्तो दक्षिणवलितः स्निग्धो व्यक्तः परो न शुभः ॥
 करतलपदश्रुतियुगे नाभौ वा त्वग्भवो नृणां सः स्यात् ।
 अपरौ द्वावपि लक्षणविद्विर्ज्ञेयौ यथास्थानम् ॥
 सव्यापसव्यभागे शिरसि स्याद्यस्य दक्षिणावर्त्तः ।
 श्वेतातपत्रलक्ष्या लक्ष्मीः करवर्त्तिनी तस्य ॥
 रोमावर्त्तः स्निग्धो भ्रूयुगमध्ये प्रदक्षिणो व्यक्तः ।
 यस्योर्णाख्यः पूर्णः सोऽस्नुधिकाश्चेर्षुवो भर्त्ता ॥
 भ्रुजयुग्मे यस्य स्यादावर्त्तद्वितीयमङ्गदप्रतिमम् ।
 नियतं सोऽस्त्रिलभूमिं पुरुषो निजवाहुना ब्रह्मे ॥

यस्य कराम्भोजतले दक्षिणबलितो भवेदसिर्व्यक्तः ।
 परिचितशौचाचारो धर्मपरः स्यात्स वित्ताढ्यः ॥
 भाग्यवतां पञ्चाङ्गुलि शिरः सुसौख्याय दक्षिणावर्तः ।
 प्रायः पुंसां वामावर्त्ता दुःखाय पुनरेते ॥
 श्रुतियुगनाभ्यावर्त्ताः प्रदक्षिणाः श्रेयसे भवन्ति नृणाम् ।
 चूडावर्त्तोऽप्येकः श्रेष्ठतरो दक्षिणः शिरसि ॥
 शीर्षे वामे भागे वामावर्त्तो भवेत् स्फुटो यस्य ।
 स क्षुत्क्षामो भिक्षां रूक्षां निर्लक्षणो लभते ॥
 वामो दक्षिणपार्श्वे प्रदक्षिणो वामपार्श्वके यस्य ।
 ननु तस्य चरमकाले भोगो नास्त्यत्र सन्देहः ॥
 अन्तर्ललाटपट्टे व्यक्तावर्त्तो ललामवद्यस्य ।
 वामोऽथ दक्षिणो वा सोऽल्पायुर्दुःखितो वा स्यात् ॥
 यस्यावर्त्तद्वितयं सुव्यक्तं भवति पादतलमध्ये ।
 नक्तन्दिनमतिदीनो भूमिं स भ्रमति मतिहीनः ॥ इति ।
 इत्यावर्त्तलक्षणम् ।

अथ पिटकलक्षणम् ।

पराशरसंहितायाम्, पिटकाः सितरक्तकृष्णवर्णा द्वि
 जादीनां क्रमात् स्थानवर्णविशेषेणाक्तसकलफलदा भवन्ति ।
 तत्र मूर्ध्नि सुव्यक्तः स्निग्धः सुवर्णोऽभिषेकागमं कुर्यात् । शिरसि
 धनागमं केशान्ते सौभाग्यं ललाटे धनसञ्चयं भ्रुवोर्दौर्भाग्यं सङ्गमे
 दौःशील्यम् ।

सङ्गमे भ्रुवोरेव । भूमध्यभाग इत्यर्थः ।

इष्टसङ्गमं च नेत्रपुटयोः ।

नेत्रयोरिष्टदर्शनमित्यर्थः ।

शङ्खदेशे मन्त्रज्यां चिन्तामश्रुपाते गल्लयोः सुतनाशं नासावरो

वस्त्रलाभमग्रे सुराभिसङ्गमम् ।

अग्रे नासाग्र इत्यर्थः ।

चिवुकोत्तरोष्ठयो रत्नलाभं हन्वोर्धनागमं गलेऽन्नपान-
माभूषणं च । शिरः सन्धौ ग्रीवायां चोपघातं शस्त्रेण । कर्णयो-
स्तद्भूषणमानन्दश्रवणं च । पार्श्वयोः शोकमुरसीष्टसङ्गमं
स्कन्धयोर्भैक्ष्यचर्यां कुक्षयोरर्थक्षयं स्तनयोः पुत्रलाभं पृष्ठदेशे
दुःखशयनम् । अरिविनाशं बाह्वोः प्रबाह्वोराभरणं मणिव-
न्धयोनियमनम् ।

नियमनं बन्धनमित्यर्थः ।

पाणौ धनागमं सौभाग्यं चाङ्गुलीषु शोकमुदरे अन्नपा-
नावाप्तिं नाभ्यां चौरैरर्थहरणमधः । अधः नाभेरधः ।

धनधान्यावाप्तिर्विस्तिशिरसि सौभाग्यमर्थलाभं च वृष-
णयोः पुत्रजनम स्त्रीलाभं मेहने गुदे सौभाग्यं यानाङ्गना-
लाभमूर्ध्वोः । जानुनोरसिभिरुपघातं शस्त्रेण जङ्घयोः गुल्फयो-
रध्वबन्धपरिक्लेशागमं स्फिचोरर्थहरणं पाष्णितलयोरगम्यागमनं
प्रपदतलेऽध्वगमनं नियमनमङ्गुलीषु अङ्गुष्ठे ज्ञातिपूजां दद्युः ।

दद्युरिति प्रत्येकं सम्बन्धः ।

वराहसंहितायामप्येवमेव निरूपितम् ।

उत्पत्तगण्डपिटका दक्षिणतो वामतस्त्वमी घाताः ।

धन्या भवन्ति पुंसां तद्विपरीताश्च नारीणाम् ॥

इति पिटकविभागः प्रोक्त आमूर्धतोऽयं

व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः ।

भवति मशकलक्ष्माऽऽवर्त्तजन्मापि तद्व-

न्निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम् ॥ इति ।

विवेकविलासे,

उत्पादपिटकौ लक्ष्म तिलको मशको व्रणः ।
स्पर्शनं स्फुरणं पुंसः शुभायाङ्गे प्रदक्षिणे ॥ इति ॥
इति पिटकलक्षणम् ।

अथ पादाद्यङ्गलक्षणानां विशेषफलं हेमाद्रौ स्मर्यते ।
यानवाहनभृत्येशो बाल्ये चातिमुखान्वितः ।
निकटारामभोगी स्यात्पादजङ्घागुणान्वितः ॥
धैर्यमायुः सुखावाप्तिर्गाम्भीर्यं स्थिरवृत्तता ।
आज्ञाप्रदानं भृत्येभ्यो गुणाः स्युर्जानुसम्पदि ॥
जानुसम्पत् जानुशुभलक्षणम् ।

नरद्विपहयैर्यानं समरे ह्यपराजयः ।
प्रधानप्रमदेशत्वं फलमूर्ध्वैः प्रचक्षते ॥
राजा स्याद्राजपुत्रो वा बहुभार्यो बहुप्रजः ।
कान्तो मनोहरोऽर्थेशः श्रेष्ठो वृषणलक्षणैः ॥
शयनासनयानानि वस्त्रस्त्रीमित्रसम्पदः ।
आसादयत्ययत्नेन स्फिकट्टी यस्य शोभने ॥
भोगव्ययोऽर्थसम्पत्तिरापच्छान्तिररोगता ।
गुणवज्जठरं यस्य तस्यैतत्फलमादिशेत् ॥
आयुः शौर्यं श्रुतं मेधा शोकत्यागो दमः क्षमः ।
अविषादश्च कृच्छ्रेषु शस्तो हृदयजैर्गुणैः ॥
कृच्छ्रं दुःखम् ।

सुखमैश्वर्यविज्ञाने लभते स्तनसम्पदा ।
अंसपीठोरुजङ्घां सम्पदा स्तनवत्फलम् ॥
पृष्ठपञ्जरपाश्वानां सम्पदा कक्षयोरपि ।
आयुर्भोगान्महत्त्वं च हारहेमादिभूषणम् ॥
अन्नपानार्थसौख्यानि सुग्रीवो लभते नरः ।

पुरुषलक्षणप्रकरणे पादाद्यङ्गलक्षणानां विशेषफ० १०७

प्रजेशत्वं धनेशत्वं विविधं पानभोजनम् ॥
 नरः प्राप्नोति सम्पन्नैर्जिह्वादन्तोष्ठतालुभिः ।
 येषां च सम्पदस्त्वेताः कर्णश्चक्षुहनुध्रुवाम् ॥
 सुखमायुर्धनं तेषां प्रियश्रवणमेव च ॥
 अथ लक्षणसम्पन्नं शरीरं यस्य देहिनः ।
 चक्षुषः सम्पदश्चैव ऐश्वर्यं सोऽश्नुते महत् ॥
 क्षुतशङ्खललाटानां सम्पदा मूर्द्धजैः सह ।
 आयुर्दीर्घं समासाद्य सततं सुखमेधते ॥
 आज्ञा गतौ यशो गन्धे सुखं वर्णे स्वरे धनम् ।
 भाग्यागमस्तथाऽनूके नित्यं नृणां प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।
 अत्रान्योऽपि विशेष उक्तो—
 गर्गसंहितायाम्,
 तेजसा तेज आदत्ते परेषां वपुषा वपुः ।
 प्रभया च प्रभां हन्यात्सरस्वत्या सरस्वतीम् ॥
 गत्या गतिं धनैर्वित्तं परेषां नात्र संशयः ।
 रक्ताक्षो न जहात्यर्थान्न श्रीः कनकपीतकान् ॥
 न दीर्घबाहुरैश्वर्यं न मांसोपाचितः सुखम् ।
 न मुनासो वहेद्भारं न सुगन्धी तु सौख्यताम् ॥
 स्वरवान् प्रेरयत्यर्थान् सात्त्विके नास्ति दुर्गतिः ।
 कुनस्त्री नास्ति धनवानुद्धतो नास्ति भोगवान् ॥
 स्नेहवान् दुःखितो नास्ति गतिमान्नास्त्यनीश्वरः ।
 शनैर्गात्राणि शीर्यन्ते दन्तरोमनखास्तथा ॥
 इन्द्रियाणि च बुद्धिश्च सर्वेषां चिरजीविनाम् ।
 महाकर्णा महानासा महाचरणपाणयः ॥
 सुबद्धदृढगात्राश्च विज्ञेयास्ते चिरायुषः ।

सौभाग्यं विदन्तेऽक्षिभ्यां विद्यामैश्वर्यमेव च ॥
 दन्तैर्भोजनमाप्नोति स्नेहेन च परं सुखम् ।
 चलन्मांसोऽतिमांसश्च स्थूलमांसः शिराततः ॥
 स वै दुरन्तको नाम समुद्रमपि शोषयेत् ।
 येन केन चिदघ्नेन शरीरं यस्य वर्द्धते ॥
 स वै दुन्दुभको नाम सर्वकल्याणवर्जितः ।
 अपत्यं व्यञ्जनं विद्या विज्ञानं धर्मसञ्चयः ॥
 पूर्वं वयसि वर्त्तन्ते सर्वेषामल्पजीविनाम् ।
 व्यञ्जनं श्मश्रुप्रभृति ।
 अतिमेधातिकीर्तिश्च विक्रमोऽतिमुखानि च ।
 तथा जरा प्रसूतिश्च लक्षणानि गतायुषः ॥
 यथा सुखं तथा शीलं यथा वर्णस्तथा धनम् ।
 यथा गन्धस्तथा सत्त्वं विनयश्च तथा ध्रुवम् ॥
 यथाऽऽचारस्तथा शौचं कीर्तिर्भवति कर्मणाम् ।
 यथा मांसं तथा सौख्यं विनयश्च तथा ध्रुवम् ॥
 निर्घृणो द्वेष्यसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।
 परभाग्योपतापी च पडेते नित्यदुःखिताः ॥
 अतिदीर्घातिह्रस्वेषु अतिस्थूलकुशेषु च ।
 अतिकृष्णातिगैरेषु सदा सत्यं न विद्यते ॥ इति ।
 चराहसंहितायाम्,
 श्रान्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य
 पानं च तृप्परिगतस्य भयेषु रक्षा ।
 एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
 धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः ॥ इति ।
 प्रयोगपारिजाते,

पुरुषलक्षणप्रकरणे पादाद्यङ्गलक्षणानां विशेषः ० १०९

उरोविशालो धनधान्यभोगी
 शिरोविशालो नृपपुङ्गवः स्यात् ।
 कटीविशालो बहुपुत्रभोगी
 विशालपादस्तु धनी सुखी स्यात् ॥
 अतिमेधोऽतिकीर्त्तिश्च विक्रमी च सुखी तथा ।
 अतिस्निग्धा च दृष्टिः स्यात् स नरोऽल्पायुषो भवेत् ॥
 अतिकृष्णमतिश्वेतमतिरक्तं तथैव च ।
 इत्थं वर्णो नरो रोगी समुद्रस्य वचो यथा ॥
 विवेकविलासे,
 सात्त्विकः सुकृती दाता राजसो विषयी भ्रमी ।
 तामसः पातकी लोलः सात्त्विकोऽमीषु सत्तमः ॥ इति ।
 सासुद्रतिलके,
 शुभलक्षणमङ्गेभ्यः सौन्दर्येणाधिकं मुखं यस्य ।
 स्वज्ञातिप्राधान्यं प्राप्नोति स धान्यधनवत्त्वम् ॥
 सत्त्वं रजस्तमश्चेत्यमी नराणां त्रयो भवन्ति गुणाः ।
 कचिदेकः कुत्र द्वौ त्रयः समं कापि दृश्यन्ते ॥
 यः सत्त्वगुणोपेतः स दयालुः सत्यवाक् स्थिरः स नरः ।
 देवगुरुभक्तियुतो व्यसनेऽभ्युदये च कृतधैर्यः ॥
 काव्यकलासु प्रवणः कुलनारीकृतरतिः सदा शूरः ।
 प्रणयेन युतः सततं रजोऽधिकः कथ्यते स पुमान् ॥
 मूर्खस्तमोऽन्वितः स्यान्निद्रालुर्वश्वकोऽलसः क्रोधी ।
 एतैर्मिश्रैर्वहुशो भेदाश्चान्ये नृणां मिश्राः ॥
 बुद्धियुतो यद्दीर्घो ह्रस्वो यज्जायते नरो मूर्खः ।
 पिङ्गः शुचिः सुशीलः काणाक्षो यत्तदाश्चर्यम् ॥
 यदन्तुरोऽपि मूर्खो रोमयुतो जायते यदल्पायुः ।

यन्निष्ठुरः सदाऽऽढ्यस्तदद्भुतं जृम्भते शुब्ने ॥
 पृथुपाणिः पृथुपादः पृथुकर्णः पृथुशिराः पृथुस्कन्धः ।
 पृथुवक्त्राः पृथुजठरः पृथुभालः पूजितः पुरुषः ॥
 रक्ताक्षं भजति श्रीः प्रलम्बबाहुं भजत्यधीशत्वम् ।
 पीनाङ्गं भजति कृषिर्मांसोपचितं च भजति सौभाग्यम् ॥
 सुदिलष्टसन्निवन्धो यः कश्चिन्मांसलो मृदुस्निग्धः ।
 अतिसुन्दरः प्रकृत्या स सुखाढ्यो जायते प्रायः ॥
 अत्रोक्तलक्षणेभ्यः लक्षणतारतम्येन फलं वक्तव्यम् । तदुक्तम्—
 सामुद्रनिलके,
 देहस्थितेषु सन्ततमशुभेषु शुभेषु लक्षणेभ्यः नृणाम् ।
 ज्ञात्वा तरतमभावं तत्फलमपि निर्दिशेत्प्राज्ञः ॥ इति ।
 तत्रापि यदेव शुभमशुभं वा लक्षणं बलवत्तदेव फलदम् ।

तथा चोक्तम्—

विवेकविलासे,

पुष्टं यदेव देहे स्याल्लक्षणं वाप्यलक्षणम् ।

इतरद्वाध्यते तेन बलवत् फलदं भवेत् ॥ इति ।

सामुद्रतिलके विशेषः ।

यल्लक्ष्म पुनः शुभमपि कररेखाप्रभृतिकं विसंवदति ।

बाह्याभ्यन्तरमपरं तत्र समुद्रेण निर्दिष्टम् ॥ इति ।

अथ राजलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

गुरुवाच ।

पुंसां श्रुतानीह विभो लक्षणानि नृपस्य तु ।

शुभानि चाङ्गजातानि ब्रूहि मे वदतां वर ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्साङ्गजातानि पार्थिवस्य शुभानि वै ।
 पार्थिवो ज्ञायते यैश्च नराणां मध्यमागतः ॥
 त्रीणि यस्य महाबाहो विपुलानि नरस्य तु ।
 उन्नतानि तथा षट् च गम्भीराणि च त्रीणि च ॥
 चत्वारि चापि ह्रस्वानि सप्त रक्तानि वै विभो ।
 दीर्घाणि चापि सूक्ष्माणि भवन्ति यस्य पञ्च च ॥
 वदनं च ललाटं च देवोत्तम उरस्तथा ।
 विस्तीर्णमेतन्नित्यं वीर यस्य नरस्य तु ॥
 स राजा नात्र सन्देहः शृणुष्वैवोन्नतानि च ।
 कृकाटिका तथा चास्यं नखा वक्षोऽथ नासिका ॥
 कक्षौ चापि महाबाहो षडेतानि विदुर्बुधाः ।
 नाभिः सत्त्वं स्वरश्चेति गम्भीराणि तु त्रीणि वै ॥
 लिङ्गग्रीवापृष्ठजङ्घं ह्रस्वमेतच्चतुष्टयम् ।
 नेत्रान्तो हस्तपादौ तु ताल्वोष्ठौ च सुरोत्तम ॥
 जिह्वा नखाश्च रक्तानि सप्तानि तु महामते ।
 नेत्रान्तो नेत्रप्रान्तः । अपाङ्ग इतियावत् ।
 नासिकालोचने बाहुः स्तनयोरन्तरं हनुः ।
 इति दीर्घमिदं प्रोक्तं पञ्चकं भूभृतां गुह ॥
 त्वचा कररुहाः केशा दशनाश्च सुरोत्तम ।
 सूक्ष्माण्येतान्यङ्गुलीनां पर्वाण्यपि विदुर्बुधाः ॥
 क्षुतं राज्ञां सकृत् द्वित्रिर्नादितं ह्रादितं तथा ।
 निर्घोषान्तं प्रयुक्तं च संहतं च विदुर्बुधाः ॥
 अत्र व्याख्येयविषयस्तु पूर्वोक्तक्षुतलक्षणादवगन्तव्यः ।
 नेत्रैः कनकवर्णभैरवैरा भूपतयस्तथा । इति ।
 भवन्तीति, शेषः । इदं तु क्षुतनेत्रलक्षणं राजलक्षणेपुक्तत्वा-

तदुपयोगित्वेनोक्तमित्यपौनक्त्यम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

विश्वानरं प्रत्याह नारदः ।

पञ्चसूक्ष्मः पञ्चदीर्घः सप्तरक्तः षडुन्नतः ।

त्रिपृथुर्लघुगम्भीरो द्वात्रिंशलक्षणस्त्विति ॥

त्वक्केशाङ्गुलिदशनाः पर्वाण्यङ्गुलिजान्यपि ।

तथाऽस्य पञ्च सूक्ष्माणि दिक्पालपदभाग्यथा ॥

पञ्च दीर्घाणि शस्यानि यथा दीर्घायुषोऽस्य वै ।

शुजौ नेत्रे हनुर्जानुर्नासा च तनयस्य ते ॥

पाण्योस्तले च नेत्रान्ते तालुजिह्वाधरौष्ठकम् ।

सप्सारुणं च सनखमस्मिन् राज्यसुखप्रदम् ॥

वक्षः कक्षो नखस्कन्धकरवक्रं षडुन्नतम् ।

ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णो यथा ह्यसौ ॥

ग्रीवाजङ्गामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽयमीरितः ।

स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः शिशुः शुभः ॥ इति ।

इति राजलक्षणम् ।

अथ सर्वोत्कृष्टपुरुषलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

आदावेव प्रवक्ष्यामि पुरुषाणां तु लक्षणम् ।

निबोध तन्मे गदतो भृगुवंशविवर्द्धन ॥

एकाधिको द्विशुक्लश्च त्रिगम्भीरस्तथैव च ।

त्रित्रिकस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिभिर्व्याप्नोति यस्तथा ॥

त्रिवलीवान् त्रिविनतस्त्रिकालज्ञश्च भार्गव ।

पुरुषः स्यात्स लक्षण्यो विपुलश्च तथा त्रिषु ॥

पुरुषलक्षणप्रकरणे सर्वोत्कृष्टपुरुषलक्षणम् । ११३

चतुर्लैखस्तथा राम तथैव च चतुःसमः ।

चतुष्किष्कुश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुष्कृष्णस्तथैव च ॥

चतुर्गन्धश्चतुर्ह्रस्वः पञ्चसूक्ष्मस्तथैव च ।

पञ्चदीर्घो भृगुश्रेष्ठ तथैव च षड्भुजः ॥

सप्तस्नेहोऽष्टवंशश्च नवस्थानामलस्तथा ।

दशपद्मो दशबृहन्न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥

चतुर्दशसमद्वन्द्वः षोडशाक्षश्च शस्यते ।

श्रीराम उवाच ।

एकाधिकाद्या ये प्रोक्ताः पुरुषस्य त्वया गुणाः ।

तानहं श्रोतुमिच्छामि यथावद्वरुणात्मज ॥

पुष्कर उवाच ।

धर्मे चार्थे च कामे च जनः सर्वोऽभिजायते ।

एकाधिकः स विज्ञेयो यस्तु धर्मे विशेषतः ॥

तारकाभ्यां विना नेत्रे शुक्लाश्च दशनास्तथा ।

द्वात्रिंशद्राम यस्य स्युर्द्विशुक्लः स तु कीर्त्तितः ॥

उरो नासा तथा सत्त्वं गम्भीरं यस्य देहिनः ।

उरो नाभिस्तथा सक्थि गम्भीरा यस्य देहिनः— इति

पाठान्तरम् ।

प्रोच्यते स तु धर्मज्ञ त्रिगम्भीरो नरोत्तमः ॥

अनसूया दया क्षान्तिस्त्रिकमेकं प्रकीर्त्तितम् ।

मङ्गलाचारशौचे च अस्पृहेत्यपरं त्रिकम् ॥

अनायासस्त्वकार्पण्यं शौर्यं चेति त्रयस्त्रिकाः ।

अनायासमकार्पण्यमैश्वर्यं च त्रयस्त्रिकाः— इति पाठान्तरम् ।

त्रिप्रलम्बो भुजभ्यां तु वृषणेन च कीर्त्त्यते ॥

दिग्देशज्ञातिवर्गाश्च तेजसा यशसा श्रिया ।

व्याप्नोति यो भृगुश्रेष्ठ त्रिभिर्व्याप्नोत्यसौ नरः ॥
 उदरे बलयस्तिष्ठो गम्भीरा यस्य देहिनः ।
 स उच्यते भृगुश्रेष्ठ त्रिवलीवान्न संशयः ॥
 देवतानां गुरुणां च द्विजानां च तथा नतः ।
 पुरुषो भार्गवश्रेष्ठ प्रोक्तस्त्रिविनतः सदा ॥
 धर्मस्यार्थस्य कामस्य सम्यक्कालविभागावित् ।
 सेवने यस्तु धर्मज्ञ प्रोच्यते स त्रिकालवित् ॥
 उरो ललाटं वक्त्रं च विस्तीर्णं यस्य देहिनः ।
 कथितः स भृगुश्रेष्ठ विपुलस्त्रिषु मानवः ॥
 द्वौ पाणी द्वौ तथा पादौ ध्वजच्छत्रादिभिर्युतौ ।
 लेखाभिर्यस्य निर्दिष्टश्चतुर्लैः स मानवः ॥
 छत्रादिभिरित्यत्र आदिपदेन चक्रधनुर्मत्स्यादीनां ग्रहण-
 म् । तथा च—

चक्रासितोमरगदाङ्कुशपाशवज्रैः
 शक्त्या धनुःपरशुपाशमृणालपत्रैः ।
 श्रीवत्समत्स्यमकरध्वजकुञ्जराद्यै—
 र्हस्ताङ्गुलिज्जितकरः सुखभाक् नरेन्द्रः ॥ इति ।
 अङ्गुल्यो हृदयं पृष्ठं कटिर्यस्य तथा समा ।
 पुरुषः स भृगुश्रेष्ठ चतुःसम उदाहृतः ॥
 बाहुजानुभगाण्डाश्च चत्वार्यथ समानि तु ।
 पुरुषः स भृगुश्रेष्ठ चतुःसम उदाहृतः ॥ (?)
 षण्णनवत्यङ्गुलोत्सेधश्चतुष्किष्कुप्रमाणतः ।
 प्रमाणयोगाद्धर्मज्ञ चतुष्किष्कुः स कीर्तितः ॥
 किष्कुर्हस्तः । चतुष्किष्कुः स्वहस्तेन हस्तचतुष्टयप्रमाणः ।
 दंष्ट्राश्चतस्रश्चन्द्राभा दशनेभ्यः समुन्नताः ।

किञ्चिद्यस्य स धर्मज्ञ चतुर्दंष्ट्रः प्रकीर्तितः ॥
 नेत्रतारौ भ्रुवौ श्मश्रु कृष्णाः केशास्तथैव च ।
 यस्येह स चतुष्कृष्णः प्रोच्यते मनुजोत्तम ॥
 नासायां वदने स्वेदे कक्षासु च नरोत्तम ।
 गन्धस्तु सुरभिर्यस्य चतुर्गन्धः स कीर्तितः ॥
 ह्रस्वं लिङ्गं तथा ग्रीवाजङ्घे ह्रस्वे तथैव च ।
 यस्य भार्गवशार्दूल चतुर्ह्रस्वः प्रकीर्तितः ॥
 अङ्गुलीनां तु पर्वाणि नखकेशद्विजत्वचः ।
 सूक्ष्माणि यस्य तं राम पञ्चसूक्ष्मं प्रचक्षते ॥
 हनुनेत्रे ललाटं च नासा चैव स्तनान्तरम् ।
 दीर्घाणि यस्य तं राम पञ्चदीर्घं विदुर्बुधाः ॥
 वक्षः कक्षौ नखा नासा मुखं चैव कृकाटिका ।
 षडुन्नतानि यस्येह तं वदन्ति षडुन्नतम् ॥
 त्वकेशलोमदन्ताश्च दृष्टिर्वाणी नखास्तथा ।
 स्निग्धा यस्येह तं प्राहुः सप्तस्निग्धं बहुश्रुताः ॥
 जानुवंशावयो राम भुजवंशौ तथा परौ ।
 ऊरुवंशद्वयं चैव पृष्ठवंशं च भार्गव ॥
 नासावंशं समं यस्य सोऽष्टवंशः प्रकीर्तितः ।
 नेत्रे नासापुटे कर्णौ मेढ्रं पायुर्मुखं तथा ॥
 छिद्रा नवैते विमला यस्य तं तु नवामलम् ।
 जिह्वोष्ठतालुनेत्रान्तहस्तपादनखाः स्तनौ ॥
 शिश्नाग्रवक्त्रे शस्यन्ते पञ्चाभा दश देहिनाम् ॥
 पाणी पादौ मुखं ग्रीवा श्रवणे हृदयं शिरः ।
 ललाटमुदरं पृष्ठं बृहन्तः पूजिता दश ॥
 प्रसारितभुजस्येह मध्यमाग्रद्वयान्तरम् ।

उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥
 कथितः स नृणां श्रेष्ठः सर्वलक्षणपूजितः ।
 पादौ गुल्फौ स्फिचौ पार्श्वौ वृषणावीक्षणे कुचौ ॥
 कर्णौष्ठौ सक्थिनी जङ्घे हस्तौ बाहू तथा भ्रुवौ ।
 सक्थिनी ऊरू ।
 द्वन्द्वान्येतानि यस्य स्युः समानि तु चतुर्दश ।
 चतुर्दशसमद्वन्द्वः कथितः स नरोत्तमः ॥
 विद्यास्थानानि यानीह कथितानि चतुर्दश ।
 तैः प्रपश्यति यो राम नेत्राभ्यां च नरोत्तमः ॥
 सम्यक्स कथितो लोके षोडशाक्षो भृगूत्तमः । इति ।
 विद्यास्थानान्याह—

याज्ञवल्क्यः,

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
 वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।
 पुराणं ब्राह्मादि । न्यायो वेदाद्यविरुद्धः सत्तर्कः । मीमांसा
 वेदवाक्यविचारः । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतम् । अङ्गसहिता वेदा
 श्रवणः । अङ्गानि षट्, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो
 ज्योतिरिति ।

रामायणे हनूमानाह—

चतुष्किष्कुश्चतुर्द्विष्टस्त्रिंशुक्तो दशपद्मवान् ।
 षडुन्नतो दशवृहन्निभिर्व्याप्नोति राघव ॥
 त्रिवलीवान् त्रिविनतः चतुर्गन्धस्त्रिकालवित् ।
 त्रित्रिकस्त्रिप्रलम्बश्च महास्यौष्ठहतुस्वरः ॥
 चतुष्कृष्णश्चतुर्लैखः षोडशाक्षश्चतुःसमः ।
 चतुर्दशसमद्वन्द्वः पञ्चस्नेहोऽष्टवंशवान् ॥ इति ।

पुरुषलक्षणप्रकरणे सर्वोत्कृष्टपुरुषलक्षणम् । ११७

त्रिशुक्रः कर्मधर्मयशांसि त्रीणि शुक्लानि यस्य सः । महा-
स्यौष्ठहनुस्वरः वदनौष्ठहनुशब्दाः बृहन्त इत्यर्थः । पञ्चस्नेहः-
स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यो वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।
इति वराहवचनोक्तेर्वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखेषु स्निग्ध इत्याशयः ।
इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरी-

नीराजितचरणकमल-

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहस्रनु-

चतुरुदाधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर-

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपाण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसुनु-

सकलविद्यापारावारपारीणजगद्गारिष्ठ्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्ज-

नजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे लक्षणप्र-

काशे पुरुषलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ स्त्रीलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र तावत्कन्यालक्षणनिरीक्षणकाल उक्तो—

भविष्यपुराणे,

मूहर्त्ते तिथिसम्पन्ने नक्षत्रे चाभिपूजिते ।

द्विजैश्च सह सङ्गम्य कन्यां पश्येत कालवित् ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रोऽपि,

मूहर्त्ते तिथिसम्पन्ने ग्रहे सौम्ये बलान्विते ।

ब्राह्मणैः सह सङ्गम्य कन्यां पश्येत शास्त्रवित् ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्ये,

बुद्धिरूपलक्षणशीलसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत् । इति ।

शास्त्राविरुद्धदृष्टादृष्टसाधनोहापोहकुशला धीर्बुद्धिः । यत्र व-

रस्य मनो रमते तद्रूपम् । तदाह—

आपस्तम्बः,

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिरिति ।

मनुः,

उद्वहेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । इति ।

दक्षः,

समावर्त्तनपूर्वं तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । इति ।

याज्ञवल्क्यः,

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । इति ।

लक्षणानि द्विविधानि बाह्याभ्यन्तराणि च । अथ ता-

वत् बाह्याभ्याह—

मनुः,

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥ इति ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे कन्याया बाह्यलक्षणानि । ११९

पृथ्वीचन्द्रोदये शानातपः,

हंसस्वनां मेघवर्णा मधुपिङ्गललोचनाम् ।

तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥ इति ।

मेघवर्णा मेघवत्स्निग्धश्यामवर्णाम् । तत्रैव—

नारदोऽपि,

मृगाक्षी मृगगुह्या च मृगग्रीवा महोदरी ।

हंसस्वनगतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति ॥

मृदुभाषा च या नारी मृदुपादतलागतिः ।

नारी कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

यस्यास्तु कुञ्चिताः केशा मुखं च परिमण्डलम् ।

नाभिश्च दक्षिणावर्ता सा कन्या कुलवर्द्धिनी ॥

कुञ्चिताः केशाः ईषत्कुञ्चिताग्राः ।

किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिलाश्चातिशोभनाः—

इत्यग्रे केशलक्षणे वक्ष्यते ।

या च काञ्चनवर्णाभा रक्तहस्तसरोरुहा ।

सहस्राणां च नारीणां भवेत्सा च पतिव्रता ॥

पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।

विशालनेत्रा विम्बोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् ॥

कार्येषु मन्त्री सा स्त्री स्यात्सुखं करणेषु च ।

स्नेहेषु भार्या माता स्यात् वेदया च शयने शुभा ॥

करणेषु इन्द्रियेषु ।

नाभिः प्रशस्ता गम्भीरा दक्षिणावर्तगा शुभा ।

अरोमा त्रिबली नार्या हृत्स्तनौ रोमवर्जितौ ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तराग्रेययोः,

शस्ता स्त्री चारुसर्वाङ्गी मत्तमातङ्गगामिनी ।
 गुरुरुजघनायामा मत्तपारावतेक्षणा ॥
 सुनीलकेशी तन्वङ्गी परपुष्टनिनादिनी ।
 तनुमध्यविलोमाङ्गी स्निग्धवर्णा मनोहरा ॥ इति ।
 परपुष्टः कोकिलः ।

मनुः,

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥
 रोगिणीम् अपस्मारादिमहारोगयुक्ताम् । वाचालां बहुनि-
 न्धभाषिणीम् ।

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
 न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न विभीषणनामिकाम् ॥ इति ।
 अन्त्यः अन्त्यजः ।

बौधायनः,

पार्णिस्थूलां रोमशां च यमलां श्यावदन्तिनीम् ।
 सन्नतभ्रूयुगां चैव पिङ्गाक्षीं चैव नोद्वहेत् ॥
 सन्नतभ्रूयुगां सल्लभभ्रूयुगलाम् ।

शातातपः,

दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संसृष्टमैथुना ।
 दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ।
 दीर्घरोगोऽपस्मारादिः । कुत्सितरोगो गलत्कुष्ठादिः । सं-
 सृष्टमैथुना कृतव्यभिचारा ।

विष्णुपुराणे,

न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च ।
 नातिबद्धेक्षणां तद्वद्दृक्षाक्षीं नोद्वहेद्बुधः ॥

स्त्रीलक्षणप्रकरणे कन्याया दुर्लक्षणानि । १२१

क्षामां कृशाम् । अतिबद्धेक्षणां निमीलितप्रायलोचनाम् ।

वृत्ताक्षीं वर्तुलाक्षीम् ।

यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ।

गण्डयोः कूपके यस्य हसन्त्याश्चैव जायते ॥

नोद्वहेत्तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविचक्षणः ।

नातिरूक्षच्छर्वि पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ॥

अपीतहस्तपादां च न कन्यामुद्वहेद्बुधः ।

पाण्डुकरजां पाण्डुरनखाम् ।

भविष्यपुराणे,

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

न नीलोष्ठीं न निर्लोमां नास्यकूपां न पिङ्गलाम् ॥

आस्यकूपां कपोलगर्त्तयुक्ताम् ।

बृहन्नारदीये,

रोगिणीं चैव वृत्ताक्षीं सरोमकुलसम्भवाम् ।

अतिकेशामकेशां च बालां नैवोद्वहेद्बुधः ॥

अत्र कन्यामित्यनुषङ्गः ।

कोपनां वामनां चैव दीर्घदेहां विरूपिणीम् ।

न्यूनाधिकाङ्गाद्युन्मत्तां पिशुनां नोद्वहेद्बुधः ॥

स्थूलगुल्फां दीर्घजङ्घां तथैव पुरुषाकृतिम् ।

श्मश्रुव्यञ्जनसंयुक्तां विकारीं नोद्वहेद्बुधः ॥

वृथाहास्यमुखीं चैव सदाऽन्यगृह्णासिनीम् ।

विवादशीलां भ्रमितां निष्ठुरां नोद्वहेद्बुधः ॥

बह्वाशिनीं स्थूलदन्तां स्थूलास्थीं घर्घरस्वराम् ।

अतिकृष्णां रक्तवर्णीं धूर्त्तां नैवोद्वहेद्बुधः ॥

सदा रोदनशीलां च पाण्डुवर्णां च कुत्सिताम् ।

कासश्वासादिसंयुक्तां निद्राशीलां च नोद्वहेत् ॥
 अनर्थभाषिणीं चैव लोकद्वेषपरायणाम् ।
 परापवादानिरतां तस्करां नोद्वहेद्बुधः ॥
 दीर्घनासां च कितवां तनूरुहविभूषिताम् ।
 गर्वितां वक्त्रचिं च सर्वथा नोद्वहेद्बुधः ॥ इति ।
 पृथ्वीचन्द्रोदये व्यासोऽप्याह,
 द्रुस्वा दीर्घाः कृशाः स्थूलाः पिङ्गाक्ष्यो गौरपाण्डुराः ।
 न पूज्या न च सेव्यास्ता यतो मृत्युकराः स्त्रियः ॥ इति ।
 गरुडपुराणे,
 वक्रकेशा तु या कन्या मण्डलाक्षी च या भवेत् ।
 भर्ता च म्रियते तस्या नियतं दुःखभागिनी ॥
 यस्यास्तु रोमशौ पादौ रोमशौ च पयोधरौ ।
 उन्नतौ चाधरोष्ठौ च क्षिप्रं मारयते पतिम् ॥
 यस्यास्त्वनामिकाङ्गुष्ठौ पृथिव्यां नैव तिष्ठतः ।
 पतिं मारयते क्षिप्रं स्वेच्छाचारेण वर्त्तते ॥ इति ।
 नागरखण्डेऽपि,
 तथा त्रिभिः स्तनैर्युक्तां पृष्ठावर्त्तकसंयुताम् ।
 दरिद्रोऽप्यतिदुःस्थोऽपि कुलह्रीनोऽपि नोद्वहेत् ॥
 दीयमानां च तां वै यः प्रतिगृह्णाति कश्चन ।
 तं भक्षयति भर्तारं षण्मासाभ्यन्तरे हि सा ॥
 यस्याः स्युर्द्विगुणा दन्ता एतत्सामुद्रिका जगुः ।
 त्रिस्तनी कन्यका या तु श्वशुरस्य कुलक्षयम् ॥
 सा धत्ते नात्र सन्देहस्तस्मात्तां दूरतस्त्यजेत् ।
 पृष्ठावर्त्तो भवेद्यस्या असती सा भवेद्बुधवम् ॥
 बहुपापसमाचारा तस्मात्तां परिवर्जयेत् । इति ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे कन्याया आभ्यन्तरलक्षणानि । १२३

अथ आभ्यन्तराणि ।

तान्याश्वलायनोक्तानि—

यथा, दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं यज्ञऋते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद्गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्याविदासिनो द्रुदात्सर्वसम्पन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद्विप्रव्राजिनीरिणादधन्या श्मशानात्पतिग्रीति ।

अस्यार्थः । लक्षणानि दुर्विज्ञेयानीति कृत्वा एवं परीक्षेत । क्षेत्रादिभ्योऽष्टभ्यो मृदमाहृत्याष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे इत्यनेन मन्त्रेण मृत्पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । क्षेत्रादिति । उभयतः सस्यात् क्षेत्रादाहृतं मृत्पिण्डं गृह्णीयाच्चेत् अन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । उभयतः सस्यं क्षेत्रं नाम यदेकस्मिन् संवत्सरे द्विः फलति तत् । गोष्ठादिति । गोष्ठं नाम गवामवस्थानदेशः । तस्मादाहृतं मृत्पिण्डं यदि गृह्णीयात्तदा पशुमती ज्ञेया । वेदिपुरीषादिति । वेदिपुरीषं नाम अपवृत्ते कर्मणि या वेदिस्तस्या मृत्तिका । तस्मादाहृतं मृत्पिण्डं यदि गृह्णीयात्तदा ब्रह्मवर्चस्विनी । अविदासिनो द्रुदादिति । अविदासी द्रुदो नामाऽशोष्यो द्रुदः । तस्मादाहृतमृत्पिण्डग्रहणे सर्वसम्पन्ना ज्ञेया । देवनादिति । देवनं नाम दीव्यतेऽत्रेति धूतस्थानम् । तदाहृतमृत्पिण्डग्रहणे कितवी । चतुष्पथादिति । चतुष्पथादाहृतमृत्पिण्डग्रहणे द्विप्रव्राजिनी द्वौ प्रव्रजतीति द्विप्रव्राजिनी । ईरिणमूषरं यत्रोप्तं न प्ररोहति तत् । तदाहृतमृत्पिण्डग्रहणे अधन्या । श्मशानादिति । श्मशानाहृतमृत्पिण्डग्रहणे पतिग्रीति ।

नन्वत्रोदाहृतेषु स्त्रीलक्षणेषु धूर्तत्वपरापवादनिरतत्वादीनां
केषां चिल्लक्षणानां बालभावेन विवाहात्पूर्वं विशिष्य ज्ञानासम्भवात्,
लक्षणानि परीक्ष्यादौ ततः कन्यां समुद्गहेत् ।

इत्युक्तं तत्कथमिति चेत्, सत्यम् । येषां लक्षणानां
विवाहात्पूर्वं ज्ञानासम्भवस्तद्विषयकमिदं वचनम् । यानि
तु दुर्लक्षणानि विवाहोत्तरकाले प्रागल्भ्ये ज्ञायन्ते तेषु ज्ञा-
तेषु परिणयादूर्ध्वमपि सर्वथा तां परित्यजेदिति । तथा च
पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्नारदीयवचनमपि—

बालभावाद्विज्ञातस्वभावामुद्गहेद्यदि ।

प्रागल्भ्येऽप्यगुणां ज्ञात्वा सर्वथा तां परित्यजेत् ॥ इति ।

ननु बहुद्रव्यव्ययायासादिप्राप्तायाः स्त्रियाः किमर्थं त्याग
इति । उच्यते । अशुभलक्षणान्वितत्वात् ।

वर्जयेत्सर्वथा भूष्णुरशुभा लक्षणैश्च याः ।

भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥

इति बौधायनवचने भर्तुर्मरणाद्यनिष्टफलश्रवणेनाशुभ-
लक्षणान्वितभार्यात्यागविधानात् । नन्वत्र यदनिष्टं फलं तर्त्तिक
विवाहेन उत केवलं तत्संसर्गेणेति । नाद्यः, विवाहोत्तरकाले
मृतायामपि भार्यायां स्वमरणाद्यनिष्टफलावश्यम्भावापत्तेः । न
च तथास्ति । नान्त्यः, दुर्लक्षणयुक्तसामान्यादिस्त्रीसंसर्गेणापि
स्वमरणाद्यनिष्टफलप्राप्तिप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते ।

कोपनां वामनां चैव दीर्घदेहां विरूपिणीम् ।

न्यूनाधिकाङ्गामुन्मत्तां पिशुनां नोद्गहेद्बुधः ॥

इत्यादिपूर्वोदाहृतवचनैरशुभलक्षणान्वितकन्योद्गहनेनैव दु-
ष्टं फलं भवतीति प्रतीयते । तदप्यनिष्टं फलं भार्यायां विद्यमा-
नायामेव न अविद्यमानायाम् । विद्यमानो हि शत्रुरपकारं ज-

स्त्रीलक्षणप्रकरणे दुर्लक्षणकन्योद्वाहे तस्यागः । १२५

नयति नाविद्यमानः । यथा च शालिग्रामगजाश्वादेर्विद्यमानस्यै-
व शुभाशुभफलसूचकत्वं नाविद्यमानस्य । एवमत्रापि । तच्चा-
निष्टं भार्यात्यागेनापैति । यथा मूलोत्पन्नाशिशुजनितपित्रादिमर-
णाद्यनिष्टं वचनात्तस्यागेन शान्तिकादिना वा नश्यति । तथात्रा-
ऽपि दुर्लक्षणान्वितकन्योद्वाहजनितस्वमरणाद्यनिष्टं भार्यात्यागेन
नश्यति । सर्वथा तां परित्यजेदिति पूर्वोदाहृतवचनात् । यच्चोक्तं
सामान्यादिस्त्रीसंसर्गेण स्वानिष्टफलम् । तन्न युक्तम् ।

भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ।

सुलक्षणा सदाचारा पत्युरायुर्हि वर्द्धयेत् ॥

इत्यादिवचनैर्भार्याया भर्तुः शुभाशुभफलं प्रतीयते ।
अतस्तासु भार्यात्वाभावाच्चासां च तस्मिन् भर्तृत्वाभावादेव
फलाभावः । अथात्र योऽयं भार्यात्यागः स किं सर्वथा गृहनि-
ष्काशनादिरूपस्तत्स्वातन्त्र्यप्रतिपादकः, उत तत्संसर्गादावेवे-
ति । ननु सर्वथा परित्यागः कर्त्तव्यः पूर्वोक्तवचनादिति चेत्,
न । सर्वथा परित्यागे कृते स्वातन्त्र्येण तया सुरापानादिदुश्चा-
रित्र्याचरणे कृते-

पतत्यर्थं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

इत्यादिवचनैर्भार्याकृतमहापातकादिजनितः प्रत्यवायो भ-
र्तुः स्यात् । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्, वृश्चिकभयात्पलायमा-
नस्याशीविषसुखनिपात इव न च स्वमरणादिदृष्टफलनिवृत्तौ
क्रियमाणायां निरयपाताद्यदृष्टफलप्राप्तिर्न दोषायेति वाच्यम् ।
उभयत्रापि दुःखक्लेशाद्यसहत्वेन दुष्टफलत्वात् ।

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्त्वेषां न स्वातन्त्र्यं कचित्स्त्रियाः ॥

इत्यादिना स्त्रियाः स्वातन्त्र्यनिषेधाच्च । अतः संसर्गादा-

वेव त्याग इति सिद्धान्त इत्यास्तां तावत् प्रसक्तानुप्रसक्तांच-
न्तयेति ।

अत्र लक्षणपरीक्षायाश्चावश्यकत्वमाह—

बौधायनः,

वर्जयेत्सर्वथा भूष्णुरशुभा लक्षणैश्च याः ।

भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥ इति ।

विवेकविलासेऽपि,

नापरीक्ष्य स्पृशेत्कन्यामविज्ञातां कदाचन ।

निघ्नन्ति येन योगैस्ताः कदाचिदक्षनिर्मितैः ॥ इति ।

उक्तशुभलक्षणान्वितकन्यापरिणयने विशेषफलमपि श्रूयते ।

भविष्ये,

ईदृग्लक्षणसम्पन्नां कन्यामुद्रहेते तु यः ।

ऋद्धिदृष्टिस्तथा कीर्त्तिरनुतिष्ठति निश्चला ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डेऽपि,

लक्षणानि परीक्ष्यादौ ततः कन्यां समुद्रहेत् ।

सुलक्षणा सदाचारा पत्युरायुर्हि वर्द्धयेत् ॥

सुलक्षणैः सुचरितैरपि मन्दायुषं पतिम् ।

दीर्घायुषं प्रकुर्वन्ति प्रमदाः प्रमदास्पदम् ॥

अतः सुलक्षणा योषाः परिणया विचक्षणैः । इति ।

सदा गृही सुखं शुद्धे स्त्रीलक्षणवती यदि ।

अतः सुखसमृद्ध्यर्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥

तच्च लक्षणमष्टविधं वीक्षेत । तथा च—

स्कान्दे काशीखण्डे,

वपुरावर्त्तगन्धाश्च छाया सत्त्वं स्वरो गतिः ।

वर्णश्चेत्यष्टधा प्रोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका ॥

स्त्रीलक्षणप्रकरणेवपुषआपादतलकेशान्तविभागः॥१२७

लक्षणभूमिका लक्षणावलोकनस्थानम् । वपुः शरीरम् ।
तस्य लक्षणं तु आपादतलकेशान्तं वक्ष्यते । चरणतल-तद्रेखा-
जुष्टाङ्गुलि-तन्त्र-तत्पृष्ठ-गुल्फ-पाणि-जङ्घा-रोम-जानूरु-
कटि-नितम्ब-स्फिक्-भग-जघन-वस्ति-नाभि-कुक्षि-पार्श्वो-
दर-मध्य-बलित्रय-रोमावली-हृदय-वक्षः-स्तनचू-चुक-जत्रु-
स्कन्धांस-कक्षा-बाहु-मणिवन्ध-कर-तत्पृष्ठ-तत्तद्रे-खाङ्गुष्टाङ्गु-
ली-नख-पृष्ठ-कृकाटिका-कण्ठ-चिबुक-हनु-कपोल-वदना-
धरोत्तरोष्ठ-दन्त-जिह्वा-घण्टिका-तालु-हसित-नासा-क्षुत-
नयन-पक्ष्म-भ्रू-कर्ण-भाल-मौलि-सीमन्त-केशक्रमेण । अय-
मेव च क्रमः स्कान्दे काशीखण्डे स्कन्देनोक्तः ।

स यथा,

आपादतलमारभ्य यावन्मौलि त्वहं कमात् ।
शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि मुने शृणु ॥
आदौ पादतले रेखा ततोऽङ्गुष्टाङ्गुलीनखाः ।
पृष्ठं गुल्फद्वयं पाणीं जङ्घा रोमाणि जानुनी ॥
ऊरु कटिनितम्बस्फिग्युग्मं जघनवस्तिके ।
नाभिः कुक्षिद्वयं पार्श्वोदरमध्यबलित्रयम् ॥
रोमाली हृदयं वक्षो वक्षोजद्वयचूचुकम् ।
जत्रुस्कन्धांसिकक्षादोर्मणिवन्धकरद्वयम् ॥
पाणिपृष्ठं पादतलं रेखाङ्गुष्टाङ्गुलीनखाः ।
पृष्ठं कृकाटिका कण्ठचिबुकं च हनुद्वयम् ॥
कपोलौ वक्रमधरोत्तरोष्ठद्विजिह्विकाः ।
घण्टिका तालु हसितं नासिका क्षुतमक्षिणी ॥
पक्ष्मभ्रूकर्णभालानि मौलिसीमन्तमौलिकाः ।
षष्टिः षडुत्तरा योषिदङ्गलक्षणसंहतिः ॥ इति ।

अत्र यद्यपि स्कान्दे काशीखण्डे पादलक्षणं पृथक्
नोक्तम् । तथापि गरुडपुराणादिषु पादलक्षणस्य पृथगुक्त-
त्वादुच्यते ।

भविष्यपुराणे,

प्रतिष्ठिततलाः सम्यग्रक्ताम्भोजसमत्विषः ।

तादृशाश्रवणा धन्या योषिदां भोगवर्द्धनाः ॥

प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् संलग्नभूभागपादाधस्तलाः ।

करालैरतिनिर्मसै रूक्षैरथ शिराततैः ॥

दारिद्र्यं दुर्भगत्वं च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ इति ।

करालो भयङ्करः ।

गरुडपुराणे,

यस्याः स्निग्धौ समौ पादौ तनुताम्रनखौ तथा ।

श्लिष्टाङ्गुली चोन्नताग्रौ तां प्राप्य नृपतिर्भवेत् ॥

निगूढगुल्फोपचितौ पद्मकान्तितलौ शुभौ ।

अस्वेदनौ मृदुतलौ मत्स्याङ्कुशयवाङ्गितौ ॥

वज्राब्जहलचिन्हौ च दास्याः पादौ ततोऽन्यथा । इति ।

हलं लाङ्गलम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

सगग्रभूस्पृशौ यस्याश्रवणौ कमलोपमौ । इति ।

सा प्रशस्तेत्यनुषङ्गः ।

वराहसंहितायाम्,

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः

पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।

श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-

स्तामुद्रहेद्यादि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥

स्त्रीलक्षणप्रकरणे पादतलादिलक्षणानि । १२९

मत्स्याङ्कुशाब्जयववज्रहलासिचिह्ना—

वस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ । इति ।

इति पादलक्षणम् ।

अथ पादतललक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं समम् ।

अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् ॥

रूक्षं विवर्णं परुषं खण्डितं प्रतिबिम्बकम् ।

शूर्पाकारं विशुष्कं च दुःखदौर्भाग्यसूचकम् ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

असितं दौर्भाग्याय श्वेतं दुःखाय योषाणाम् ।

शूर्पाकृतिभिश्चेत्यः कुटिलैः स्युर्दुर्भागाश्चरणतलैः ॥ इति ।

योषा स्त्री ।

इति पादतललक्षणम् ।

अथ पादरेखालक्षणम् ।

जगन्मोहने समुद्रः,

यस्याः पादतले रेखा तर्जन्यां सुप्रकाशते ।

भर्त्तारं लभते शीघ्रं मिया भर्तुश्च जायते ॥

चक्रं पद्मं ध्वजं छत्रं स्वस्तिकं वर्धमानकम् ।

यासां पादे च दृश्यन्ते ज्ञेयास्ता राजयोधितः ॥

पद्मं मालाङ्कुशं छत्रं नन्द्यावर्तः प्रदक्षिणम् ।

पाणिपादेषु दृश्यन्ते राज्ञी वदन्ति तां बुधाः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

चक्रस्वस्तिकशङ्खाब्जध्वजमीनातपत्रवत् ।

यस्या पादतले रेखा सा भवेत्सिद्धिप्राप्तिना ॥

भवेदखण्डभोगायोर्ध्वा मध्याङ्गुलिसङ्गता ।
 रेखाऽऽखुसर्पकाकाभा दुःखदारिद्र्यमुचिका ॥
 आखुर्मूषकः । गरुडपुराणे पादतलमुमक्रम्य-
 वाजिकुञ्जरश्रीवृक्षयूपैश्च यवतोमरैः ।
 ध्वजचामरमालाभिः शैलकुण्डलवेदिभिः ॥
 शङ्खातपत्रपद्मैश्च मत्स्यस्वस्तिकसद्रथैः ।
 लक्षणैरङ्कुशाद्यैश्च स्त्रियः स्यू राजवल्लभाः ॥ इति ।
 गर्गसंहितायाम्,
 शङ्खाङ्कुशं पद्मदलातपत्रं
 पृथ्वी च नक्षत्रमथाद्रिरूपम् ।
 चक्रं शशी दिनकृच्चामरं च
 तथा वज्रं व्यजनं तोरणं च ॥
 सिंहो वत्सस्तुरगः स्वस्तिकं च
 मत्स्यो हंसः पूर्णकुम्भस्तथा च ।
 पुरं महद्वारण एव चापि
 तथा समुद्रो मकरः पताका ॥
 तलेष्वथैतानि भवन्ति यासां
 पादाङ्गुलीष्वेव च संस्थितानि ।
 ता भोगवत्यः सुसमृद्धवत्यः
 प्रजान्विताश्चैव भवन्ति नार्यः ॥ इति ।
 सामुद्रतिलके,
 श्वशृगालमहिषकाकोलूकाहिकोककरभावाः ।
 चरणतले जायन्ते यस्याः सा दुःखमाप्नोति ॥ इति ।
 कोकश्चक्रवाकः ।
 ऊर्ध्वा रेखाङ्घ्रितले यावन्मध्याङ्गुलिं गता यस्याः ।

श्रीलक्षणप्रकरणे पादरेखादिलक्षणानि । १३१

सा लभते पतिमाढ्यं प्रिया पुनर्भवति तस्यापि ॥ इति ।

अत्र चक्रादिसर्वलक्षणसद्भावे पूर्णं फलं कल्पनीयम् । तेषु
यस्य कस्य चित्सद्भावे तदनुसारेणेति । तथा च-

सामुद्रतिलके,

चक्रादिचिह्नमध्ये स्यादेकं बहूनि वा यासाम् ।

ऐश्वर्यं सौख्यं वा तासामपि तदनुमानेन ॥ इति ।

इति पादरेखालक्षणम् ।

अथाङ्गुष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्तुलोऽतुलभोगदः ।

वक्रो ह्रस्वश्च विकटो दुःखदौर्भाग्यसूचकः ॥

विषवा विपुलाङ्गुष्ठा दीर्घाङ्गुष्ठेन दुर्भगा । इति ।

सामुद्रतिलके,

ह्रस्वश्चिपिटो वक्रः कुलक्षयाय ध्रुवं स्त्रीणाम् ।

अत्राङ्गुष्ठ इत्यनुषङ्गः ।

वैधव्यं विपुलेन द्वेष्ट्यत्वं स्वल्पवर्तुलेन स्यात् ।

रमणावमानना पुनरङ्गुष्ठेनातिदीर्घेण ॥ इति ।

इत्यङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अथाङ्गुलीलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

अङ्गुल्यः संहता वृत्ता ऋज्व्यः सूक्ष्मनखास्तथा ।

कुर्वन्त्यनन्तमैश्वर्यं राजभोगं च योषिताम् ॥

संहता अविरलाः । राजभोगं राजभोगोपमं भोगम् ।

ह्रस्वाश्च जीवितं ह्रस्वं चिरला विच्छेदानये ।

दारिद्र्यं मूलभुग्रासु प्रेक्ष्यत्वं पृथुलासु च ॥

मूलश्रुत्याः प्रथमपर्ववक्राः ।
 परस्परं समारूढैस्तनुभिर्वृद्धपर्वभिः ।
 बहूनपि पतीन् हत्वा दासी भवति वै द्विजाः ॥
 अङ्गुष्ठोन्नतपर्वाणस्तुङ्गायाः कोमलाः समाः ।
 रत्नकाञ्चनलाभाय विपरीता विपत्तये ॥ इति ।
 स्कान्दे काशखण्डे,
 मृदवोऽङ्गुलयः शस्ता घना वृत्ताः समुन्नताः ।
 दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्दना ॥
 कुलटा वेश्या ।
 इस्वायुष्या च इस्वाभिर्भुग्राभिर्भुग्नवर्तिनी ।
 भुग्राभिर्वक्राभिः ।
 चिपिदाभिर्भवेदासी विरलाभिर्दरिद्रिणी ॥
 परस्परसमारूढा पादाङ्गुल्यो भवन्ति वै ।
 हत्वा बहूनपि पतीन् परमेष्ठ्या तदा भवेत् ॥
 परमेष्ठ्या दासी ।
 यस्याः पथि समायान्त्या रजो भूमेः समुच्छलेत् ।
 पांसुला सा प्रजायेत कुलत्रयविनाशिनी ॥
 पांसुला वेश्या ।
 यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् ।
 अनामिका मध्यमा च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् ॥
 पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ।
 पतिहीनत्वकारिण्यौ हीने ते द्वे इमे यदि ॥
 प्रदेशिनी भवेद्यस्याः अङ्गुष्ठादतिरेकिणी ।
 कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

श्रुवं कनिष्ठिका यस्या न स्पृशते कथञ्चन ।

न तां कुर्वीत भार्यार्थे मृत्युः स कथितो बुधैः ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

कनिष्ठिकाऽनामिका वा यस्या न स्पृशते महीम् ।

अङ्गुष्ठं वा गतातीत्य तर्जनी कुलटा तु सा ॥ इति ।

पराशरोऽप्याह,

एकापि यस्या न महीं संस्पृशेच्चरणाङ्गुलिः ।

तलमध्यमथो यस्या अधमां तां विनिर्दिशेत् ॥

पादे प्रदेशिनी यस्या अङ्गुष्ठं समतिक्रमेत् ।

दुःखितां दुर्भगां चैव कन्यां तां परिवर्जयेत् ॥

पादे मध्यमिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।

न सा रमति कौमारे स्वच्छन्दाऽकार्यकारिणी ॥

पादे अनामिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।

न सा रमति कौमारे द्वितीये सुप्रतिष्ठिता ॥

पादे कनिष्ठिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।

द्वितीयं पुरुषं हत्वा तृतीये सुप्रतिष्ठिता ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

यस्या न स्पृशते भूमिमङ्गुली च कनिष्ठिका ।

भर्तारं प्रथमं हत्वा द्वितीयेन सह स्थिता ॥

यस्या न स्पृशते भूमि कनिष्ठा विरला द्विजाः ।

सन्नतधुकुटीगण्डा पुंश्चली चाप्यभागिनी ॥

यस्या अनामिका ह्रस्वा तां विद्यात्कलहप्रियाम् ।

अङ्गुष्ठं तु व्यतिक्रम्य यस्याः पादे प्रदेशिनी ॥

कुमारी कुसुते जारं यौवनस्यैव का कथा । इति ।

विवेकविलासे,

यत्पादाङ्गुलिरिकापि भवेद्धीना कथञ्चन ।

येन केनापि सा सार्धं प्रायः कलहकारिणी ॥ इति ।

इति पादाङ्गुलीलक्षणम् ।

अथ नखलक्षणम् ।

गर्गसंहितायाम्,

कुशेशयाः पद्मपलाशवर्णा

रूप्यप्रभा विद्रुमसन्निभाश्च ।

इलक्षणाः सुजाताश्च भवन्ति धन्याः

स्त्रीणां नखाः पद्ममणिप्रभाश्च ॥ इति ।

पद्मपलाशवर्णाः पद्मपत्रसदृशः । विद्रुमं प्रवालम् । पद्म-

णिः पद्मरागः ।

भविष्ये,

सुभगत्वं नखैः स्निग्धैराताम्रैश्च धनाढ्यता ।

पुत्राः स्युरुन्नतैरेभिः सुसूक्ष्मैश्चापि राजता ॥

पाण्डुरैः स्फुटितै रूक्षैर्नीलैर्धूम्रैस्तथा खरैः ।

निःस्वता भवति स्त्रीणां पीतैश्चाभक्ष्यभक्षणम् ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

स्निग्धाः समुन्नतास्ताम्रा वृत्ताः पादनखाः शुभाः । इति ।

इति नखलक्षणम् ।

अथ चरणपृष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

राज्ञीत्वंसूचकं स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् ।

अस्वेदमशिराढ्यं च मसृणं मृदु मांसलम् ॥

दारिद्र्यं मध्यनिम्नेन शिरालेन सदाध्वगा ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणेगुल्फादिलक्षणानिः । १३५

रोमाढ्येन भवेद्दासी निर्मासिन च दुर्भगा ॥ इति ।

इति चरणपृष्ठलक्षणम् ।

अथ गुल्फलक्षणम् ।

भविष्ये,

गुल्फाः स्निग्धाश्च वृत्ताश्चासमारूढशिरास्तथा ।

यस्याः सा तु धनाढ्यत्वं बान्धवाद्यैः समानुयात् ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

गूढगुल्फौ शुभायोक्तावशिरालौ सुवर्जुलौ ।

विषमौ शिथिलौ रूक्षौ स्यातां दौर्भाग्यसूचकौ ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

गुल्फैश्च महिषाकारैर्वन्धनं बधमानुयात् ।

निगूढगुल्फा या नारी साऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ इति ।

गर्गः,

अत्युन्नताभ्यन्तरतः शिराला

गुल्फा विशालाश्च भवन्ति यासाम् ।

प्रजा न विन्दन्ति धनं न चार्या-

स्ता गुल्फदोषैर्विधवा भवन्ति ॥

इति गुल्फलक्षणम् ।

अथ पार्श्वलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

समपार्श्विः शुभा नारी पृथुपार्श्विश्च दुर्भगा ।

कुलटोन्नतपार्श्विः स्याद्दीर्घपार्श्विश्च दुःखभाक् ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

उन्नतपार्श्विर्दुःशीला महापार्श्विस्तु बन्धकी ।

दीर्घपार्श्विः परिक्लिन्ना समपार्श्विस्तु शोभना ॥ इति ।

बन्धकी व्यभिचारिणी ।

विवेकविलासे,

कृपणा स्यान्महापार्ष्णिर्दीर्घपार्ष्णिस्तु कोपना ।

दुःशीलोन्रतपार्ष्णिश्च निन्द्या विषमपार्ष्णिका ॥ इति ।

इति पार्ष्णिलक्षणम् ।

अथ जङ्घालक्षणम् ।

गरुडपुराणे,

जङ्घे च रोमरहिते सुवृत्ते विशिरे शुभे ॥ इति ।

विशिरे शिरावर्जिते ।

भविष्ये,

अशिराः शरकाण्डाभाः सुवृत्तालपतनूरुहाः ।

जङ्घाः कुर्वन्ति सौभाग्यं यानं च गजवाजिभिः ॥

क्लिश्यते रोमजङ्घा स्त्री भ्रमत्युद्वद्रपिण्डिका ।

काकजङ्घा पतिं हन्ति वाचाटा कपिला च या ॥ इति ।

वाचाटा बहुप्रलपनशीला ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्चुले ।

सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

शुष्के पृथू विशाले शिरान्विते स्थूलपिण्डिके यस्याः ।

जङ्घे मांसोपचिते श्लथमूले पांसुला सा स्यात् ॥ इति ।

इति जङ्घालक्षणम् ।

अथ रोमलक्षणम् ।

भविष्ये,

अत्यन्तं कुटिलै रूक्षैः स्फुटितप्रैर्गुडप्रभैः ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे रोमादिलक्षणानि । १३७

अनेकजैस्तथा रोमैः केशैश्चापि तथाविधैः ॥
 अत्यन्तं पिङ्गला नारी विषकन्येति निश्चिता ।
 सप्ताहाभ्यन्तरे पापा पतिं हन्यान्न संशयः ॥ इति ।
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखास्पदा ।
 त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक् ॥ इति ।
 इति रोमलक्षणम् ।

अथ जानुलक्षणम् ।

गरुडपुराणे,
 अनुल्वणं सन्धिदेशे समं जानुद्वयं शुभम् । इति ।
 भविष्ये,
 जानुभिश्चैव मार्जारसिंहजान्वनुकारिभिः ।
 श्रियमाप्य सुभाग्यत्वं प्राप्नुवन्ति मुतांस्तथा ॥
 घटाभैरध्वगा नार्यो निर्मासैः कुलटाः स्त्रियः ।
 शिरालैरपि हिंसाः स्युर्विशिलष्टैर्धनवर्जिताः ॥ इति ।
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 वृत्तं पिशितसंलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते ।
 निर्मासं स्वैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् ॥ इति ।
 उत्पले समुद्रः,
 मुशिलष्टे जानुनी धन्ये शिरारोमविवर्जिते । इति ।

इति जानुलक्षणम् ।

अथोरुलक्षणम् ।

भविष्ये,
 हस्तिहस्तनिर्भैरुचै रम्भाभैः करभोपमैः ।
 प्राप्नुवन्त्युरुभिः शशवत् स्त्रियः सुखमनङ्गजम् ॥

दौर्भाग्यं स्थूलमांसाभिर्वन्धनं रोमशोरुभिः ।
 तनुभिर्वधमित्याहुर्मध्यच्छिद्रैस्त्वनीशता ॥ इति ।
 गरुडपुराणे,
 ऊरु करिकराकारौ पीवरौ च समौ शुभौ । इति ।
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 विशिरैः करभाकारैरुरुभिर्मसृणैर्धनैः ।
 सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्गवाः ॥
 वैधव्यं रोमशैरुक्तं दौर्भाग्यं चिपिटैरपि ।
 मध्यच्छिद्रैर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः ॥ इति ।

इत्यूरुलक्षणम् ।

अथ कटिलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
 चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता कटिर्विशतिसंयुतैः ।
 समुन्नतनितम्बाढ्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् ॥
 विनता चिपिटा दीर्घा निर्मासा सङ्कटा कटिः ।
 द्रुत्वा रोमयुता नार्या दुःखवैधव्यसूचिका ॥ इति ।

इति कटिलक्षणम् ।

अथ नितम्बलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
 नितम्बविम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः ।
 महाभोगाय सम्प्रोक्तस्तदन्योऽशर्मणे मतः ॥ इति ।
 सामुद्रतिलके,
 विकटो चिपिटो नतिमान् निर्मासो रोमशः खरः शुष्कः ।
 कुरुते नितम्बफलको दरिद्रतां दुःखदौर्भाग्यम् ॥ इति ।

इति नितम्बलक्षणम् ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे स्फिग्भगयोर्लक्षणे । १३९

अथ स्फिगलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
कपित्थफलवद्दृत्तौ मृदुलौ मांसलौ घनौ ।
स्फिचौ बलिविनिर्मुक्तौ रतिसौख्यविवर्द्धनौ ॥ इति ।
भविष्ये,
कपित्थफलसङ्काशः पीनो बलिविवर्जितः ।
स्फिक् प्रशस्तो हि नारीणां निन्दितोऽह्यन्यथा द्विज ॥ इति ।
इति स्फिगलक्षणम् ।

अथ भगलक्षणम् ।

भविष्ये,
ऊर्ध्वरोम भगं यस्याः समं सुश्लिष्टसंस्थितम् ।
अपि नीचकुलोत्पन्ना राजपत्नी भवत्यसौ ॥
अश्वत्थपत्रसदृशः कूर्मपृष्ठोऽप्यचूलिकः ।
अचूलिकः अशिखः ।
शशिविम्बनिभः स्थूलस्तथा च कलशाकृतिः ॥
शकटाकृतिरिति पाठान्तरम् ।
भगः शस्ततमः स्त्रीणां रतिसौभाग्यवर्द्धनः ।
तिलपुष्पनिभो यश्च यश्चाश्वखुरसन्निभः ॥
द्वावप्येतौ परप्रेष्यां कुर्वन्ति च दरिद्रताम् ।
उलूखलनिभैः शोकं मरणं विवृताननैः ॥
विरूपैश्चातिनिर्मासैर्गजाश्वनिभरोमभिः ।
दौःशील्यं दुर्भगत्वं च दारिद्र्यं चाधिगच्छति ॥ इति ।
गारुडे,
अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यमुत्तमम् । इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,

शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
 वामोन्नतस्तु कन्यादः पुत्रदो दक्षिणोन्नतः ॥
 आसुरोमा गूढमणिः सुखिलः संहतः पृथुः ।
 तुङ्गः कमलपर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
 कुरङ्गखुररूपो यश्चुलीकोटरसन्निभः ।
 कुरङ्गो हरिणः ।
 रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः ॥
 शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
 चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपदभोगः ॥
 कर्परः कटाहः ।
 वंशवेतसपत्राभो गजरोमोचनासिकः ।
 विकटः कुटिलाकारो लम्बगलः श्लथोऽशुभः ॥ इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरे,
 गुह्यं प्रदक्षिणावर्त्तमश्वत्थदलसन्निभम् । इति ।
 जगन्मोहने समुद्रः,
 आवर्त्तस्तु भवेद्यस्या भगस्योपरिमस्तके ।
 सा चैव वर्धते पुत्रैर्वर्धनधान्यैः समन्विता ॥
 अश्वत्थपत्रसङ्काशं गुह्यं यस्याः प्रजायते ।
 सा भवेत्सुभगा नारी यदि गूढो मणिर्भवेत् ॥
 कूर्मपृष्ठो गजस्कन्धः समरोमाल्पनासिकः ।
 विस्तीर्णः पद्मवर्णश्च षडेते सुभगा भगाः ॥
 कठोरः खररोमा च शुष्कश्च दीर्घनासिकः ।
 सङ्क्रोरो विरलश्चैव षडेते दुर्भगा भगाः ॥ इति ।
 सामुद्रतिलके,
 शुचिरत्युष्णः सुघनो गोजिह्वाकर्कशोऽथ वा मृदुलः ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे जघनादिलक्षणानि । १४१

अतिसंवृतः सुगन्धिः सप्तभगा वर्द्धयन्ति रतिम् ॥ इति ।

इति भगलक्षणम् ।

अथ जघनलक्षणम् ।

भविष्ये,

सव्यावर्त्तं समं चारु सूक्ष्मरोमचितं पृथु ।

जघनं शस्यते स्त्रीणां रतिसौख्यकरं द्विजाः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

भगस्य भालं जघनं विस्तीर्णं तुङ्गमांसलम् ।

मृदुलं मृदुरोमाढ्यं दाक्षिणावर्त्तमीडितम् ॥

वामावर्त्तं च निर्मासं भुग्नं वैधव्यसूचकम् ।

सङ्कटं स्थपुटं रूक्षं जघनं दुःखदं सदा ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः,

जघनं विपुलं यस्याः सुस्पर्शं रोमवर्जितम् ।

सुवर्णाभरणैर्युक्ता राजपत्नी भवत्यसौ ॥ इति ।

इति जघनलक्षणम् ।

अथ वस्तिलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

वस्तिः प्रशस्ता विपुला मृद्वी स्तोकसमुन्नता ।

रोमशा च शिराला च रेखाङ्का नैव शोभना ॥ इति ।

स्तोकसमुन्नता ईषदुच्चा ।

इति वस्तिलक्षणम् ।

अथ नाभिलक्षणम् ।

गरुडपुराणे,

विस्तीर्णमांसोपचिता गम्भीरा विपुला शुभा ॥

नाभिः प्रदाक्षिणावर्त्ता-इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात्सुखसम्पदे ।
वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थिर्न शोभना ॥ इति ।
गर्गः,

संछन्ननाभ्यस्त्वविवर्णनाभ्यः
प्रदक्षिणावर्त्तविवृत्तनाभ्यः ।
स्त्रियः प्रशंसन्ति विशालनाभ्यः
पद्मायताभिश्च सुमण्डलाभिः ॥ इति ।
नाभिभिरिति, शेषः ।

जगन्मोहने समुद्रः,
गम्भीरनाभी या नारी सा भवेत्पुरुषप्रिया ।
पद्माकारा भवेन्नाभिर्नूनं सा सुखमेधते ॥ इति ।

इति नाभिलक्षणम् ।

अथ कुक्षिलक्षणम् ।

भविष्ये,
विपुलैः सुकुमारैश्च कुक्षिभिः सुबहुप्रजाः ।
मण्डूककुक्षिर्या नारी राजानं सा प्रसूयते ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
सूते सुतान् बहून्नारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् ।
क्षितीशं जनयेत्पुत्रं मण्डूकाभेन कुक्षिणा ॥
उन्नतेन बलीभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा ।
वन्ध्या प्रव्रजिता दासी क्रमाद्योषा भवेदिह ॥ इति ।

इति कुक्षिलक्षणम् ।

अथ पार्श्वलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

स्त्रीलक्षणप्रकरणे पाद्वर्षोदरलक्षणे । १४३

समैः समांसैर्मृदुभिर्योषिन्मयास्थिभिः शुभैः ।
पाद्वैः सौभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसंशयम् ॥
यस्या दृश्यशिरे पाद्वै उन्नते रोमसंयुते ।
निरपत्या च दुःशीला सा भवेत् दुःखशेवधिः ॥ इति ।
शेवधिर्निधिः, दुःखस्थानमित्यर्थः ।

गर्गः,
पाद्वर्णानि यासां मृदुलान्वितानि
प्रदक्षिणावर्चनसंयुतानि ।
श्लिष्टान्यरोमाणि निरन्तराणि
स्त्रीणां प्रशंसन्ति सुसंहितानि ॥ इति ।

इति पाद्वर्षलक्षणम् ।
अथोदरलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
उदरेणातितुच्छेन विशिरेण मृदुत्वचा ।
योषिद्भवति भोगाढ्या नित्यं मिष्टान्नसेविनी ॥
कुम्भाकारं दरिद्राया जठरं च मृदुवत् ।
कूष्माण्डार्धं यवार्धं च दुष्पूरं जायते स्त्रियाः ॥
सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा ।
प्लवङ्गजठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् ॥ इति ।
गर्गसंहितायाम्,

यासामनिम्नानि नतोन्नतानि
सूक्ष्माण्यरोमाणि तथोदराणि ।
ता भोगवत्यो हृदयैश्च शुक्लैः
प्रजान्विताश्चापि भवन्ति नार्यः ॥ इति ।

इत्युदरलक्षणम् ।

अथ मध्यलक्षणम् ।

भविष्ये,

पयोधरभरानघ्रः सुसमास्त्रिवलीगुरुः ।

मध्यः शुभावहः स्त्रीणां रोमराजीविभूषितः ॥

पणवाभैर्मृदङ्गाभैस्तथा मध्यैर्यवोपमैः ।

प्राप्नुवन्ति भयावासं क्लेशदौःशील्यमीदृशैः ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः,

मध्यं बलित्रयचितं सुस्पर्शं रोमवर्जितम् ।

यस्याः सा राजमहिषी कन्या स्यान्नात्र संशयः ॥ इति ।

इति मध्यलक्षणम् ।

अथ बलित्रयलक्षणम् ।

भविष्ये,

उन्नतैर्बलिभिर्मध्याः सावर्तैः कुलटाः स्त्रियः ।

परकर्परताश्च स्युः प्रव्रज्यां च समाप्नुयुः ॥ इति ।

गारुडे,

अरोमा त्रिवलिर्नार्याः—इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

भोगाढ्या सबलित्रया । इति ।

इति बलित्रयलक्षणम् ।

अथ रोमराजिलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

ऋज्वी तन्वी च रोमाली यस्याः सा शर्मनर्मभूः ।

कपिला कुटिला स्थूला व्युच्छिन्ना रोमराजिका ॥

चौरवैधव्यदौर्भाग्यं विदध्यादिह योषिताम् । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

स्त्रीलक्षणप्रकरणे रोमराज्यादिलक्षणानि । १४५

रोमराजी भवेत्खण्डा इत्वा वक्रा समुन्नता ।
अर्धाब्देन तु भर्त्तारं हत्वा भवति निर्द्धना ॥
रोमराजी पुनर्यस्यास्त्रिवलीभिर्विराजिता ।
गम्भीरा नाभिका यस्याः सा प्रशस्ता निगद्यते ॥ इति ।

इति रोमराजिलक्षणम् ।

अथ हृदयलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
उन्नतावनतैः क्षुद्रा विषमैर्विषमाशयाः ।
आयुरैश्वर्यसम्पन्ना वनिता हृदयैः समैः ॥ इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
निलोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् ।
ऐश्वर्यमप्यवैधव्यं प्रियमेव च सा लभेत् ॥
विस्तीर्णहृदया योषा पुंश्चली निर्दया तथा ।
उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति विनिश्चितम् ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
निलोम व्रणरहितं हृदयं यस्याः समं मनोहारि ।
ऐश्वर्यमवैधव्यं पतिप्रियात्वं भवति तस्याः ॥
पिशितविवर्जितमुन्नतविनतं हृदयं व्रणान्वितं विषमम् ।
कर्मकरीत्वं तनुते वनितानां तत्क्षणादेव ॥ इति ।

इति हृदयलक्षणम् ।

अथ वक्षोलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
सुसमं मांसलं चारु शिरारोमविवर्जितम् ।
वक्षो यस्य भवेन्नार्या भोगान् भुङ्क्ते यथेप्सितान् ॥
हिंसा भवति वक्रेण दौःशील्यं रोमशेन तु ।

निर्मासेन तु वैधव्यं विस्तीर्णेन कलिप्रिया ॥ इति ।
 विस्तीर्णं परिमाणाधिकम् । तत्परिमाणं चोक्तम्—
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 अष्टादशाङ्गुलततमुरः पीवरमुन्नतम् ।
 सुखाय दुःखाय भवेद्रोमशं विषमं पृथु ॥ इति ।
 वराहः,
 रोमप्रवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानाम्—इति ।
 मृदु नातिमृदु ।
 सामुद्रतिलके,
 पीवरमुन्नतमायतमुरःस्थलं न मृदु न कठिनं विशिरम् ।
 अष्टादशाङ्गुलततं रोमविहीनं शुभं स्त्रीणाम् ॥ इति ।
 इति वक्षोलक्षणम् ।
 अथ स्तनलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
 सुवृत्तमुन्नतं पीनमदूरोन्नतमायतम् ।
 स्तनयुग्मं सदा शस्तमतोऽन्यदसुखावहम् ॥
 उन्नतिः प्रथमे गर्भे द्वयोरेकस्य भूयसी ।
 वामे तु जायते कन्या दक्षिणे तु भवेत्सुतः ॥
 स्तनैः सर्पफणाकारैः श्वजिह्वाकृतिभिस्तथा ।
 दारिद्र्यमभिगच्छन्ति स्त्रियः पुरुषचेष्टिताः ॥ इति ।
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्तौ पयोधरौ ।
 स्थूलाग्रौ विरलौ शुष्कौ वामोरूपां न शर्मदौ ॥
 दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्रिणीष्वग्रणीर्मता ।
 वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् ॥

अवघट्टघटीतुल्यौ कुचौ दौःशील्यसूचकौ ।
 पीवरास्यौ सान्तरालौ पृथू पीनौ न शोभनौ ॥
 मूले स्थूलौ क्रमकृशावग्रे तीक्ष्णौ पयोधरौ ।
 सुखदौ पूर्वकाले तु पश्चादत्यन्तदुःखदौ ॥ इति ।
 गरुडपुराणे,
 अरोमसौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ । इति ।
 गर्गोऽपि,
 स्निग्धाः समाश्चापि भवन्ति यासा-
 मुच्चाश्च मांसोपचिताश्च बाह्याः ।
 रक्ताग्रतुण्डाः परिमण्डलाश्च
 स्त्रीणां स्तनाः पिण्डितवच्च धन्याः ॥ इति ।
 बाह्या वहनयोग्याः, बृहन्त इत्यर्थः ।

इति स्तनलक्षणम् ।

अथ चूचुकलक्षणम् ।

भविष्ये,
 दीर्घे तु चूचुके यस्याः सा स्त्री धूर्ता रतिप्रिया ।
 प्रविष्टे तु पुनर्यस्या द्वेष्टि सा पुरुषं सदा ॥ इति ।
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 सुदृशां चूचुकयुगं शस्तं श्यामं सुवर्तुलम् ।
 अन्तर्मेघं च दीर्घं च कृशं क्लेशाय जायते ॥ इति ।

इति चूचुकलक्षणम् ।

अथ जम्बूलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
 पीवराभ्यां च जम्बूभ्यां धनधान्यनिधिर्वधुः ।

श्लथाभ्यां च निमग्राभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी ॥ इति ।

इति जश्रुलक्षणम् ।

अथ स्कन्धलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

उन्नतावनतौ स्कन्धावदीर्घावकुशौ शुभौ ।

वक्रौ स्थूलौ च रोमाढ्यौ प्रेष्यवैधव्यसूचकौ ॥ इति ।

भविष्यपुराणे,

उन्नतावनतश्चैव नातिस्थूलो न लोमशः ।

सुस्कन्धस्तु सदा स्त्रीणां सौभाग्यारोग्यवर्द्धनः ॥

स्थूले स्कन्धे वहेद्भारं रोमशे व्याधिनी भवेत् ।

वक्रे स्कन्धे भवेद्द्रन्ध्या कुलटा चोन्नते भवेत् ॥

इति स्कन्धलक्षणम् ।

अथांसलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

निगूढसन्धी स्रस्ताग्रौ शुभावंसौ सुसंहतौ ।

वैधव्यदौ समुच्चाग्रौ निर्मासावतिदुःखदौ ॥ इति ।

इत्थंसलक्षणम् ।

अथ कक्षालक्षणम् ।

कक्षे सुसूक्ष्मरोमाणौ तुङ्गे स्निग्धे च मांसले ।

शस्ते न शस्ते गम्भीरे शिराले स्वेदमेदुरे ॥ इति ।

गर्गसंहितायाम्,

उत्तानरूपास्तनुरोमयुक्त—

वर्णोपपन्नाः परिमण्डलाश्च ।

प्रदक्षिणावर्त्तसमन्विताश्च

कक्षाः प्रशंसन्ति विशालसूक्ष्माः ॥ इति ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे कक्षालक्षणानि । १४९

सामुद्रतिलके,
कक्षायुगं सुगन्धि स्निग्धं च समुन्नतं पिशितपूर्णम् ।
प्रशस्तमिति, शेषः ।

इति कक्षालक्षणम् ।

अथ बाहुलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
अमुन्नतशिरासन्धि पीनं दोषविवर्जितम् ।
गोपुच्छाकृति नारीणां भुजयोर्युगलं शुभम् ॥
निगूढग्रन्थयो यासां कूर्परा रोमवर्जिताः ।
बाहवो ललिता यासां प्रशस्ता वृत्तकोमलाः ॥ इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
स्यातां दोषौ मुनिर्दोषौ गूढास्थग्रन्थिकोमलौ ।
विशिरौ च विरोमाणौ सरलौ हरिणीदृशाम् ॥
वैधव्यं स्थूलरोमाणौ ह्रस्वौ दौर्भाग्यसूचकौ ।
परिक्लेशाय नारीणां परिदृश्यशिरौ भुजौ ॥ इति ।
गर्गः,

न चातिलम्बा न कृशा न ह्रस्वा
भुजङ्गवर्णाः पृथुलोमवर्जिताः ।
निर्ग्रन्थिला वृत्तनिगूढलेखाः
सुबाहवः स्त्रीषु भवन्ति धन्याः ॥ इति ।

इति बाहुलक्षणम् ।

अथ मणिवन्धलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
मणिवन्धोऽव्यवच्छिन्नो रेखात्रयविभूषितः ।

ददाति न चिरादेव मणिकाञ्चनमण्डनम् ॥ इति ।

इति मणिवन्धलक्षणम् ।

अथ करलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

अम्भोजमुकुलाकारं स्वङ्गुष्ठाङ्गुलि सन्नखम् ।

करद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

निगूढमणिवन्धौ च पद्मगर्भोपमौ करौ ।

शुभाविति, शेषः ।

क्रव्यादरूपैर्हस्तैश्च वृक्काकादिसन्निभैः ॥

क्रव्यादाः आमर्मासादनशीला व्याघ्रादयः ।

करालैर्विषमैः शुष्कैर्वित्तीहीना भवन्ति हि । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

पद्मपत्रनिभा यासां नारीणां पाणिपल्लवाः ।

मृदवः स्वेदरहितास्तासां भवति सम्पदा ॥ इति ।

घराहः,

निगूढमणिवन्धनौ तरुणपद्मगर्भोपमौ

करौ नृपतियोषितां तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली ।

क्रव्यादरूपैर्वृक्काककङ्क-

सरीसृपोलूकसमानचिह्नैः ।

शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तै-

र्भवन्ति नार्यः मुखवित्तीहीनाः ॥ इति ।

इति करलक्षणम् ।

अथ करपृष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

स्त्रीलक्षणप्रकरणे पाणिपृष्ठादिलक्षणानि । १५१

चिरोम विशिरं शस्तं पाणिपृष्ठं समुन्नतम् ।
वैधव्यहेतु रोमाढ्यं निर्मासं स्नायुमच्यजेत् ॥ इति ।
स्नामुद्रतिलके,
रोमशिरापरिहीनं घनमांसं पाणिपृष्ठमवहस्तम् ।
स्निग्धं सममवलानां समुन्नतं शस्यते प्रायः ॥ इति ।
इति पाणिपृष्ठलक्षणम् ।
अथ पाणितललक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
मृदु मध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्योररन्ध्रकम् ।
प्रशस्तं शस्तरेखाढ्यमल्परेखं शुभश्रियाम् ॥
विधवा बहुरेखेणाप्यरेखेण दरिद्रिणी ।
भिक्षुकी सुषिराढ्येन नारी करतलेन च ॥ इति ।
गारुडे,
न निम्नं नोन्नतं स्त्रीणां भवेत्करतलं शुभम् ।
रेखान्वितं च विविधं कुर्यात्सम्भोगिनीं स्त्रियम् ॥ इति ।
वराहसंहितायाम्,
न निम्नमतिनोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं
करोत्यविधवां चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् ॥ इति ।
इति पाणितललक्षणम् ।
अथ कररेखालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
चतस्रो रक्तगम्भीरा रेखाः स्निग्धाः करे स्त्रियाः ।
यदि स्युः सुखमाप्नोति विच्छिन्नाभिरनीशता ॥
समरेखा यवा यासामङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु ।
तासां हि विपुलं सौख्यं धनं धान्यं तथाऽक्षयम् ॥

श्रीवत्सध्वजशङ्खाब्जगजवाजिनिवेशनैः ।

चक्रस्वस्तिकवज्रासिपूर्णकुम्भै रथाङ्कुशैः ॥

निवेशनं गृहम् ।

प्रासादच्छत्रमुकुटैर्हारकेयूरकुण्डलैः ।

शङ्खतोरणनिर्व्यूहैर्हस्तन्यस्तैर्नृपस्त्रियः ॥

यस्याः पाणितले रेखा यूपलुगदण्डकुण्डलाः ।

यस्याः पाणितले रक्तो वृक्षः स्रुग्दण्डकुण्डकाः—इति पा-
ठान्तरम् । स्रुग् यज्ञपात्रविशेषः । कुण्डमेव कुण्डकमिति अल्पा-
र्थे कप्रत्ययः ।

दृश्यन्ते चरणे यस्या यज्ञपत्री भवत्सौ ।

यज्ञपत्री याज्ञिकपत्री ।

वीथ्यापणतुलामानभाण्डमुद्रादिभिः स्त्रियः ।

जायन्ते वाणिजां पत्न्यो रत्नकाञ्चनशालिनाम् ॥

आपणः क्रयविक्रयस्थानम् ।

दानयोक्त्रयुगाबन्धहोलूलखललाङ्गलैः ।

भवन्ति धनधान्याढ्याः कृषीवलजनाङ्गनाः ॥

दात्रं धान्यादिच्छेदसाधनकृषीवलशस्त्रम् । योक्त्रं तु युज्याते
बधयतेऽनेनेति रज्जुः ।

गारुडे,

रेखा या मणिवन्धोत्था गता मध्वाङ्गुलीं करे ।

गता पाणितले या च योर्ध्वं पादतले स्थिता ॥

स्त्रीणां पुंसां तथा सा स्वाद्राज्याय च सुखाय च ।

अङ्गुष्ठमूलगतरेखामधिकृत्योक्तम् —

तत्रैव,

बृहत्पां पुत्राः स्वरूपासु प्रमदाः परिकीर्तिताः ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे कररेखादिलक्षणानि । १५३

स्वल्पायुषो लघुच्छिन्ना दीर्घाच्छिन्ना महायुवः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

रक्ता व्यक्ता च गम्भीरा स्निग्धा पूर्णा च वर्जुला ।

कररेखाङ्गनायाः स्यात् शुभा भाग्यानुसारतः ॥

मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।

पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् ॥

रक्तवर्णः स्त्रियाः पाणौ नन्द्यावर्त्तः प्रदक्षिणः ।

शङ्खातपत्रकमटा देवमातृत्वसूचकाः ॥

तुलामानाकृती रेखे वणिकूपत्नीत्वसूचिके ।

गजवाजितृषाकाराः करे वामे मृगीदृशाम् ॥

रेखाः प्रासादवज्राभा ज्युस्तीर्थकरीं शुभाम् ।

कृषीबलस्य पत्नी स्यात् शकटेन युगेन वा ॥

चामराङ्कुशकोदण्डैः राजपत्नी भवेद्भुवम् ।

अङ्गुष्ठमूलान्निर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ॥

यदि सा पतिहन्त्री स्याद्दूरतस्तां त्यजेत्सुधीः ।

त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया ॥

नितम्बिनी कीर्त्तिमती त्यागेन पृथिवीतले ।

त्यागेन दानेन ।

काकजम्बुकमण्डूकवृक्षधिकभोगिनः ।

रासभोष्ट्रविडालाभाः करस्था दुःखदाः स्त्रियाः ॥ इति ।

गर्गोऽपि,

मत्स्यः समुद्रो वसुधा धनं च

ध्वजस्तथाऽसिर्दिनकृच्छशी च ।

शङ्खः पुरं चक्रमथो वनं च

द्विपस्तथा न्यञ्जनतोरणं च ॥

छत्रं यवः पद्ममथाङ्कुशं च
 सिंहो हयः स्वस्तिक एव चापि ।
 कूर्मः पताका मकरः पुमांश्च
 दण्डोऽशनिः पूर्णघटस्तथा च ॥
 अशनिर्वज्रम् ।
 पाणिष्वथैतानि भवन्ति यासा-
 मेकं तथा द्वे च बहूनि चापि ।
 अत्यन्तसौख्यं बहुपुत्रता च
 स्त्रीणां तथा लक्षणैरादिशेच ॥ इति ।

इति कररेखालक्षणम् ।

अथ कराङ्गुष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
 शुभदः सरलोऽङ्गुष्ठो वृत्तो वृत्तनखो मृदुः । इति ।

इत्यङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अथाङ्गुलीलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
 संवृत्ताः समपर्वाणस्तीक्ष्णाग्राः कोमलत्वचः ।
 समास्त्वङ्गुलयो यस्याः सा नारी भोगवर्धिनी ॥ इति ।
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 अङ्गुल्यश्च सुपर्वाणो दीर्घा वृत्ताः क्रमात्कृशाः ।
 चिपिटाः स्थपुटा रूक्षाः पृष्ठरोमयुजोऽशुभाः ॥
 अतिह्रस्वाः कृशा रक्ता विरला रोगहेतुकाः ।
 दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां बहुपर्वसमान्विताः ॥ इति ।

इति अङ्गुलीलक्षणम् ।

अथ नखलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

बन्धुजीवारुणैस्तुङ्गैर्नखैरैश्वर्यमाप्नुयात् ।

खरैर्वक्रैर्विवर्णभैः श्वेतपीतैरनीशताम् ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

अरुणाः सशिखास्तुङ्गाः करजाः सुदृशां शुभाः ।

निम्ना विवर्णाः शुष्काभाः पीता दारिद्र्यदायकाः ॥

नखेषु बिन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्वैरिणीस्त्रियः ।

पुरुषा अपि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः ॥ इति ।

गर्गसंहितायाम्,

श्लक्ष्णाः सुवर्णाः क्षतजप्रभाश्च

वैडूर्यमुक्ताफलसन्निभाश्च ।

पुष्पान्विताः सौख्यकरा भवन्ति ।

कुशेशयाभाश्च नखाः करेषु ॥

अत्र समुदितानां शुभं फलं वक्तव्यम् । अन्यथा स्कान्दे

पुष्पितनखानामशुभफलश्रवणादिह तु शुभफलश्रवणाद्विरोधः

प्रसज्येत ।

इति नखलक्षणम् ।

अथ पृष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

अन्तर्निमग्नवंशास्थि पृष्ठं स्यान्मांसलं शुभम् ।

पृष्ठेन रोमयुक्तेन वैधव्यं लभते ध्रुवम् ॥

शुभेन विमतेनापि सशिरेणातिदुःखिता । इति ।

भविष्यपुराणे,

अभयानुल्लवणं पृष्ठमरोमशमगर्हितम् ।

१५६ वीरमित्रोदयस्य लक्षणप्रकाशे

नानास्तरणपर्यङ्करतिसौख्यकरं परम् ॥

कुब्जमद्रोणिकं पृष्ठं रोमशं यदि योषितः ।

स्वप्नान्तेऽपि सुखं तस्या नास्ति हन्यात्पतिं च सा ॥ इति ।

अद्रोणिकं द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी तद्वद्विशालं न भवति ।

अनुलवणमनिम्नम् ।

सामुद्रतिलके,

भुग्वलितेन दासी भर्तृघ्नी द्रोणिकाविशालेन । इति ।

इति पृष्ठलक्षणम् ।

अथ कृकाटिकालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

अनुन्नता समांसा च समा यस्याः कृकाटिका ।

सुदीर्घमायुस्तस्यास्तु चिरं भर्ता च जीवति ॥

निर्मांसा बहुमांसा च शिराला रोमशा तथा ।

कुटिला विकटा चैव विस्तीर्णा च न शस्यते ॥

स्कान्दे काशीखण्डे,

ऋज्वी कृकाटिका श्रेष्ठा समांसा च समोन्नता ।

शुष्का शिराला रोमाढ्या विशाला कुटिलाऽशुभा ॥ इति ।

इति कृकाटिकालक्षणम् ।

अथ कण्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

मांसलो वर्तुलः कण्ठः प्रशस्तश्चतुर्जुलः ।

शस्ता ग्रीवा त्रिलेखाङ्का सुव्यक्तास्थिः सुसंहता ॥

निर्मांसा चिपिटा दीर्घा स्थपुटा न शुभप्रदा ।

स्थूलग्रीवा च विधवा वक्रग्रीवा च किङ्करी ॥

बन्ध्या हि चिपिटग्रीवा ह्रस्वग्रीवा च निर्धना ॥ इति ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे कण्ठादिलक्षणानि । १५७

भविष्यपुराणे,

स्पष्टं रेखात्रयं यस्या ग्रीवायां चतुरङ्गुलम् ।

मणिकाञ्चनरत्नाढ्यं सा दधाति विभूषणम् ॥

अधमा स्त्री कृशग्रीवा दीर्घग्रीवा च बन्धकी ।

ह्रस्वग्रीवा मृतापत्या स्थूलग्रीवा च दुःखिता ॥ इति ।

गर्गोऽपि,

दृश्यत्रिलेखा सुभगोपपन्ना

सुस्निग्धमांसोपचिता सुवृत्ता ।

न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च

ग्रीवा च दीर्घा भवतीह धन्या ॥ इति ।

इति कण्ठलक्षणम् ।

अथ चिबुकलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

चिबुकं त्र्यङ्गुलं शस्तं वृत्तं पीनं सुकोमलम् ।

स्थूलं द्विधासंविभक्तमायतं रोमशं त्यजेत् ॥ इति ।

इति चिबुकलक्षणम् ।

अथ हनुलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

न स्थूलो न कृशोऽत्यल्पो न वक्रो न च रोमशः ।

हनुरेवंविधः श्रेष्ठस्ततोऽन्यो न प्रशस्यते ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

हनुश्चिबुकसंलग्ना निर्लोभा सुघना शुभा ।

वक्रा स्थूला कृशा ह्रस्वा रोमशा न शुभप्रदा ॥ इति ।

इति हनुलक्षणम् ।

अथ कपोललक्षणम् ।

भविष्ये,

ईषदापाण्डुरा गण्डाः सुवृत्ताः सर्वतः स्त्रियाः ।

प्रशस्ता न पुनर्दन्या रोमकूपकदूषिताः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

शस्तौ कपोलौ वामाक्ष्याः पीनौ वृत्तौ समुन्नतौ ।

रोमशौ परुषौ निम्नौ निर्मासौ परिवर्जयेत् ॥ इति ।

इति कपोललक्षणम् ।

अथ मुखलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

सुमृष्टदर्पणाम्भोजपूर्णविम्बेन्दुसाम्निभम् ।

वदनं वरनारीणामभीष्टफलदं शुभम् ॥

मालतीवकुलाम्भोजनीलोत्पलसुगन्धि यत् ।

वदनं मुच्यते नैव पानताम्बूलभोजनैः ॥

चतुरस्रमुखी धूर्त्वा मण्डलास्या च या भवेत् ।

अप्रजा वाजिवक्त्रा स्त्री महावक्त्रा च दुर्भगा ॥

श्ववराहवृकोलूकमर्कटास्याश्च याः स्त्रियः ।

कूरास्ताः पापकर्मिण्यः प्रजाबन्धुविवर्जिताः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

समं समाप्तं सुस्निग्धं स्वामोदं वर्तुलं मुखम् ।

जनितृवदनच्छायं धन्यानामिह जायते ॥ इति ।

जनितृवदनच्छायं पितृमुखसदृशम् ।

गारुडे,

मांसलं वर्तुलं मुखम् । इति ।

इति मुखलक्षणम् ।

अथाधरलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

ताम्राभः किञ्चिदानम्रः स्थौल्यकार्श्यविवर्जितः ।

अधरो यदि तुङ्गश्च नारीणां भोगदः सदा ॥

स्थूले कलहशीला स्याद्विवर्णे चातिदुःखिता । इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

पाटलो वर्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभूः ।

सीमन्तिनीनामधरो धराजानिप्रियो भवेत् ॥

कुशः प्रलम्बः कुटिलो रूक्षो दौर्भाग्यसूचकः ।

श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्याद्वैधन्यकलहप्रदः ॥ इति ।

गारुडे,

आरक्तावधरौ श्रेष्ठौ-इति ।

वराहसंहितायाम्,

बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृक् । इति ।

उत्पले समुद्रः,

अधरो बिम्बसङ्काशो मांसलोऽस्फुटितस्तथा ।

यस्याः सा राजमहिषी कुमारी नात्र संशयः ॥ इति ।

इत्यधरलक्षणम् ।

अथोत्तरोष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

मसृणोत्तमकामिन्याश्चोत्तरोष्ठः शुभोऽमलः ।

किञ्चिन्मध्योन्नतोऽरोमा विपरीतो विरुद्धकृत् ॥ इति ।

भविष्ये,

उत्तरोष्ठेन तीक्ष्णेन वनिताऽत्यन्तकोपना । इति ।

गारुडे,

या सरोमोत्तरौष्ठी स्यान्न शुभा भर्तुरेव हि । इति ।

इत्युत्तरोष्ठलक्षणम् ।

अथ दन्तलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

शङ्खकुन्देन्दुधवलैः स्निग्धैस्तुङ्गैरसन्धिभिः ।

मिष्टान्नपानमाप्नोति दन्तैरभिरनुन्नतैः ॥

सूक्ष्मैरतिकुशैर्दृश्वैः स्फुटितैर्विरलैस्तथा ।

रुक्षैश्च दुःखिता नित्यं विकटैर्विमर्तिर्भवेत् ॥ इति ।

गारुडे,

कुन्दपुष्पसमा दन्ता-इति ।

मशस्ता, इति शेषः ।

कराला विषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ।

चौर्याय कृष्णमांसाश्च दीर्घा भर्तुश्च मृत्यवे ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

गोक्षीरसन्निभाः स्निग्धा द्वात्रिंशदशनाः शुभाः ।

अथस्तादुपरिष्ठाच्च समाः स्तोकसमुन्नताः ॥

पीताः श्यामाश्च दशनाः स्थूलदीर्घा द्विपङ्क्तयः ।

शुक्त्वाकाराश्च विरला दुःखदौर्गत्यकारणम् ॥

अथस्तादधिकैर्दन्तैर्मातरं भक्षयेत्स्फुटम् ।

पतिहीना च विकटैः कुलटा विरलैर्भवेत् ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

अनपत्या भवेन्नारी दन्तानां चलनं यदि ।

निधनत्वं च दारिद्र्यं तस्याश्चैव विनिर्दिशेत् ॥ इति ।

गर्गोऽपि,

तीक्ष्णाग्रवृत्ताः सुयमा दृढाश्च

स्त्रीलक्षणप्रकरणे दन्तादिलक्षणानि । १६१

शुभा मृणालेन्दुसमानवर्णाः ।
निरन्तराः स्त्रीषु भवन्ति धन्या
द्विजास्तथा ये रजतप्रकाशाः ॥ इति ।
इति दन्तलक्षणम् ।
अथ जिह्वालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
जिह्वा तनुतलाऽवक्रा ताम्रा दीर्घा च शस्यते ।
स्थूला द्रुत्वा विवर्णा या वक्रा भिन्ना च निन्दिता ॥ इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
जिह्वेष्टमिष्टभोक्त्री स्याच्छोणा मृद्री तथाऽसिता ।
दुःखाय मध्यसङ्कीर्णा पुरोभागे सविस्तरा ॥
सितया तोयमरणं श्यामया कलहप्रिया ।
दरिद्रिणी मांसलया लम्बयाऽभक्ष्यभक्षिणी ॥
विशालया रसनया प्रमदाऽतिप्रमादभाक् । इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
श्यामायां कलहो नित्यं कर्णच्छेदमवाप्नुयात् ।
जिह्वायामित्यनुषङ्गः ।

गर्गः,
न चापि तन्व्यो न भुजङ्गवच्च
स्युर्विद्रुमाभाः क्षतजप्रभाश्च ।
जिह्वाः प्रशस्ता विमलाः सुलघ्व्यः
स्त्रीणां तथा मांससमप्रभाश्च ॥ इति ।
इति जिह्वालक्षणम् ।
अथ घण्टिकालक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

कण्ठेऽस्थूला सुवृत्ता च क्रमतीक्ष्णा सुलोहिता ।
 अपलम्बा शुभा घण्टी स्थूला कृष्णा च दुःखदा ॥ इति ।
 इति घण्टिकालक्षणम् ।
 अथ तालुलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
 स्निग्धं कोकनदाभासं प्रशस्यं तालु कोमलम् ।
 सिते तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ॥
 कृष्णेऽपत्यवियोगार्ता रूक्षे चौरकुटुम्बिनी । इति ।
 गारुडे,
 तालुश्वेता धनक्षयम् ।
 कृष्णा च परुषा च—इति ।
 जगन्मोहने समुद्रः,
 श्वेतेन तालुना दासी दुःखिता कृष्णतालुका ।
 हरितेन च रूक्षेण प्रव्रज्यामनुगच्छति ॥ इति ।
 गर्गसंहितायाम्,
 यासामचित्राणि सुमांसलानि
 रक्तोत्पलाभानि सदाऽरुणानि ।
 तालूनि भद्राणि भवन्ति चापि
 ताः पुत्रवत्यः सुभगाश्च नार्यः ॥ इति ।
 इति तालुलक्षणम् ।
 अथ हसितलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
 अलक्षितदिग्जं चैव किञ्चित्फुल्लकपोलकम् ।
 स्मितं प्रशस्तं मुह्यशामनिमीलितलोचनम् ॥ इति ।
 गारुडे,

स्त्रीलक्षणप्रकरणे हसितादिलक्षणानि । १६३

स्मिते कूपौ गण्डयोश्च सा ध्रुवं व्यभिचारिणी । इति ।

इति हसितलक्षणम् ।

अथ नासालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

न स्थूला न कृशा वक्रा नातिदीर्घा समुन्नता ।

ईदृशी नासिका यस्याः सा धन्या तु शुभङ्करी ॥ इति ।

गारुडे,

नासा समपुटा स्त्रीणां रुचिरा च तथा शुभा । इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ।

स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ॥

आकुञ्चितारुणाग्रा च वैधव्यक्लेशदायिनी ।

परमेष्ठ्या च विकटा ह्रस्वा दीर्घा कलिप्रिया ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

दीर्घेण नासिकाग्रेण नारी भवति कोपना ।

ह्रस्वेण च भवेद्दासी परकर्म्मकरी स्मृता ॥

चिपिटा नासिका यस्या वैधव्यमधिगच्छति । इति ।

इति नासिकालक्षणम् ।

अथ क्षुतलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

दीर्घायुष्कृत्क्षुतं दीर्घं युगपद्वित्रिपिण्डितम् । इति

सामुद्रतिलके,

दीर्घं दीर्घायुष्कृत् क्षुतं सकृद्वित्रिपिण्डितं द्वाद्वि ।

अनुवादयुतं शस्तं ततोऽन्यथा भवति विपरीतम् ॥ इति ।

इति क्षुतलक्षणम् ।

अथ नेत्रलक्षणम्

भविष्यपुराणे,
नीलोत्पलदलप्रख्यैराताम्रैश्चारुपक्ष्मभिः ।
अन्विता नयनैरेभिर्भोगसौभाग्यभागिनी ॥
शशकाक्षी मृगाक्षी च वराहाक्षी वराङ्गना ।
यत्र यत्र समुत्पन्ना महान्तं भोगमाप्नुयात् ॥
अगम्भीरैरसङ्क्षिप्तैर्वहुरेखाविभूषितैः ।
राजपत्न्यो भवन्तीह नयनैर्मधुपिङ्गलैः ॥
वायसाकृतिनेत्राणि दीर्घापाङ्गानि योषिताम् ।
अनाविलानि चारुणि भवन्ति हि विभूतये ॥
गम्भीरैः पिङ्गलैश्चैव दुःखिताश्च चिरायुषः ।
वयोमध्ये त्यजेत्प्राणानुन्नताक्षी च याङ्गना ॥
रक्ताक्षी विषमाक्षी च धूम्राक्षी प्रेतलोचना ।
वर्जनीया सदा नारी श्वनेत्रा चैव दूरतः ॥
उद्भ्रान्तकेकरैश्चित्रैर्नयनैरङ्गनास्तिवह ।
मद्यमांसप्रिया नित्यं चपलाश्चैव सर्वतः ॥ इति ।
चपलाः परपुरुषरताः ।

गारुडे,
नीलोत्पलनिभं चक्षुः—इति ।

प्रशस्तमित्यनुषङ्गः ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

ललनालोचने शस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके ।
गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मणी ॥
उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृक्षाक्षी कुलटा भवेत् ।
मेघाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना ॥

कामगृहीता नितरां गोपिङ्गाक्षी मुदुर्वृता ॥
 पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्तृघातिनी ।
 कोटरनयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना ॥
 पुंश्चली वामकाणाक्षी बन्ध्या दक्षिणकाणिका ।
 मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् ॥ इति ।
 वराहोऽप्याह,
 नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
 सा दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च । इति ।
 उत्पले समुद्रोऽपि,
 नीलोत्पलसवर्णाभे नेत्रे लावण्यसंयुते ।
 मृगी भवेच्च सा कन्या धनधान्यविवर्द्धिनी ॥ इति ।
 सामुद्रतिलके,
 यस्याः पिङ्गलनेत्रद्वितयं सा सुरतकौशलं लभते ।
 दुःशीलत्वेन समं वैधव्यं वा ध्रुवं रमणी ॥
 गोपिङ्गलनेत्रयुता पितरं श्वयुरं च मातुलं पुत्रम् ।
 भ्रातरमप्यधिगच्छति कामग्रथितेव मोहपरा ॥ इति ।

इति नेत्रलक्षणम् ।

अथ पक्ष्मलक्षणम् ।

स्कान्दे काशखण्डे,
 पक्ष्मभिः सुघनैः स्निग्धैः कृष्णैः सूक्ष्मैः सुभाग्यभाक् ।
 कपिलैर्विरलैः स्थूलैर्निन्द्या भवति भामिनी ॥ इति ।

इति पक्ष्मलक्षणम् ।

अथ भ्रूलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
 उन्नता मृदुरोमाणो रेखाः शुद्धा न सङ्गताः ।

भ्रुवोर्द्धवक्रा सूक्ष्माश्च योषितां च सुखावहाः ॥
 वर्चुलाभिश्च सौभाग्यं बन्ध्या स्याद्दीर्घरोमभिः ।
 पिङ्गला सङ्गता दृस्वा दरिद्राया न संशयः ॥ इति ।
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 भ्रुवौ सुवर्तुले तन्व्यौ स्निग्धे कृष्णे असंहते ।
 प्रशस्ते मृदुरोमाणौ सुभ्रुवः कार्मुकाकृती ॥
 खररोमा च पृथुला विकीर्णा सरला स्त्रियाः ।
 न धूः प्रशस्ता मिलिता दीर्घारोमा च पिङ्गला ॥ इति ।

इति धूलक्षणम् ।

अथ कर्णलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
 लम्बौ कर्णौ शुभावर्तौ शुभदौ सुवरप्रदौ ।
 शङ्कुलीरहितौ निन्द्यौ शिरालौ कुटिलौ कृशौ ॥ इति ।
 गारुडे,
 सुमांसलं कर्णयुग्मं समं मृदु समाहितम् । इति ।
 भविष्यपुराणे,
 शूकराकृतयः कर्णा न च स्कन्ना न संस्थिताः ।
 वहन्ति विलसत्कान्ति हेमरत्नविभूषणम् ॥
 खरोष्ट्रनकुलोलूककठिनश्रवणाः स्त्रियः ।
 प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं प्रायशः प्रव्रजन्ति हि ॥ इति ।
 इति कर्णलक्षणम् ।

अथ ललाटलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
 अर्द्धेन्दुप्रतिमाभोगमरोमशमनायतम् ।
 तत् श्रीभोगकरं श्रेष्ठं ललाटं वरयोषिताम् ॥ इति ।

श्रीलक्षणप्रकरणे ललाटादिलक्षणानि । १६७

आभोगो विस्तारः ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

भालः शिराविरहितो निर्लोमाद्धेन्दुसन्निभः ।

अनिन्नस्त्र्यङ्गुलो नार्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् ॥

व्यक्तस्वस्तिकरेखं च ललाटं राज्यसम्पदे ।

प्रलम्बमलिकं यस्या देवरं हन्ति सा ध्रुवम् ॥

रोमशेन शिरालेन पांसुला गोधिना मता ।

गोधिल्ललाटम् ।

भालगेन त्रिशूलेन निर्मितेन स्वयम्भुवा ।

नितम्बिनीसहस्राणां स्वामित्वं योषिदाप्नुयात् ॥ इति ।

गारुडे,

ललाटमधिकृत्य—

शुभ्रमर्द्धेन्दुसंस्थानमतुङ्गं स्यादरोमकम् । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

ललाटं त्र्यङ्गुलं यस्याः शिरारोमविवर्जितम् ।

निर्मलं सुसमं दीर्घमायुःसौख्यधनप्रदम् ॥ इति ।

इति ललाटलक्षणम् ।

अथ शिरोलक्षणम् ।

भविष्ये,

द्विगुणं परिणाहेन ललाटात्रिगुणं च यत् ।

शिरः प्रशस्तं नारीणां सुधन्या हस्तिमस्तका ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

मौलिः शस्तः समुन्नतः ।

गजकुम्भनिभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः ॥

स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।

विशालेनापि शिरसा भवेदौर्भाग्यभाजनम् ॥ इति ।

गारुडे,

स्त्रीणां समं शिरः श्रेष्ठम्—इति ।

इति शिरोलक्षणम् ।

अथ केशलक्षणम् ।

भविष्ये,

सूक्ष्माः कृष्णा मृदुस्निग्धाः कुञ्चिताग्राः शिरोरुहाः ।

भवन्ति श्रेयसे स्त्रीणामन्ये स्युः केशशोकदाः ॥

कुञ्चिताग्राः भङ्गुरभङ्गिभाजः ।

गारुडे,

स्निग्धा नीलाश्च मृदवो मूर्द्धजाः कुञ्चिताग्रकाः । इति ।

शुभा इत्यनुपङ्गः ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः स्निग्धाः सुकोमलाः ।

किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिलाश्चातिशोभनाः ॥

परुषाः स्फुटिताग्राश्च विरलाश्च शिरोरुहाः ।

पिङ्गला लघवो रूक्षा दुःखदारिद्र्यवान्धवाः ॥ इति ।

इति केशलक्षणम् ।

इह देहस्यापादतलकेशान्तलक्षणान्युक्ता तस्यैव व्यञ्जना-

दिलक्षणान्युच्यन्ते ।

सामुद्रतिलके,

व्यञ्जनमथ प्रकृतयो मिश्रमेतदापि भवति संस्थानम् ।

सङ्क्षेपात्तलक्षणमनुक्रमेणैव वक्ष्यामः ॥

संस्थानं शरीराश्रितं लक्षणम् ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे मशकादिव्यञ्जनलक्षणानि । १६९

जन्मान्तरविरचितमिह शुभाशुभं व्यज्यते ध्रुवं येन ।

तन्मशकादिव्यञ्जनमसहजमाख्यायते सद्भिः ॥

रक्तः कृष्णो धूव्रो बिन्दुसमो मशक एव विज्ञेयः ।

तिलकं तिलकाकारं ततोऽन्यदपि लाञ्छनं स्त्रीणाम् ॥ इति ।

भविष्यपुराणे,

यस्याः कण्ठेऽधरे वामे हस्ते कर्णे स्तनेऽपि च ।

मशकं तिलकं चापि साऽपूर्वां जनयेत्सुतान् ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

भ्रुवोरन्तर्ललाटे वा मशको राज्यसूचकः ।

वामे कपोले मशकः शोणो मिष्टान्नदः स्त्रियाः ॥

तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।

यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने ॥

कन्याचतुष्टयं सूते सूते सा च सुतत्रयम् ।

तिलकं लाञ्छनं शोणं यस्या वामे कुचे भवेत् ॥

एकं पुत्रं प्रसूयादौ ततः सा विधवा भवेत् ।

गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः ॥

तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते च क्षितिपं सुतम् ।

नासाग्रे मशकः शोणो माहिष्या एव जायते ।

कृष्णः स एव भर्तृघ्न्याः पुंश्चल्या वा प्रकीर्तितः ॥

नाभेरधस्तात्तिलकं मशको लाञ्छनं स्मृतम् ।

मशकस्तिलकं चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् ।

करे कर्णे तथा कण्ठे वामे यस्याः स्फुरेद्यदि ॥

एषां त्रयाणामेकं तु प्राग्गर्भं पुत्रदं भवेत् ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

स्तने वामे तु कृष्णाभं लाञ्छनं तिलकोऽपि वा ।
 शीघ्रं तु विधवा सा स्त्री जायतेऽतीव दुःखिता ॥
 स्तने तु दक्षिणे यस्या लाञ्छनं तिलकोऽपि वा ।
 कुङ्कुमोदकसङ्काशं सा भवत्यतिशोभना ॥
 लभते वित्तसम्पत्तिं भर्तारं वंशवर्त्तिनम् ।
 पुत्रत्रयं प्रसूयेत तथा कन्याचतुष्टयम् ॥
 गुह्यान्ते तिलको यस्या रक्तकुङ्कुमसन्निभः ।
 अथवा दक्षिणे भागे प्रशस्ता सा निगद्यते ॥
 स्तनमध्ये तु नारीणां कुङ्कुमोदकसन्निभम् ।
 लाञ्छनं दृश्यते यस्याः प्रशस्ता सा निगद्यते ॥
 ललाटे दृश्यते यस्याः कृष्णं तिलकमुज्ज्वलम् ।
 पञ्च सा जनयेत्पुत्रान् धर्मसौभाग्यभागिनी ॥
 यस्यास्तु हृदये नार्या रक्ताभस्तिलको भवेत् ।
 लाञ्छनं चापि रक्ताभं सा नारी शोभना भवेत् ॥
 लभते वित्तसम्पन्नं भर्तारं वंशवर्द्धनम् ।
 पुत्रत्रयं प्रसूयेत तथा कन्याचतुष्टयम् ॥
 यस्याः पयोधरे वामे मशकं तिलोऽपि वा ।
 हस्ते कर्णे च कण्ठे च सा कन्या पुत्रभागिनी ॥ इति ।
 उक्तस्थानेष्वेव मशकादिलक्षणं शुभमन्यत्राशुभमिति ।

तदुक्तम्—

सामुद्रतिलके,

मशकं तिलकं लाञ्छनमुक्तस्थानैर्विनाऽशुभं स्थाने ।
 अङ्गे पुनरपसव्ये मुहुरां क्लेशावहं बहुशः ॥ इति ।

इति व्यञ्जनलक्षणम् ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे श्लेष्मादिप्रकृतिलक्षणम् । १७१

अथ स्त्रीणां प्रकृतिलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

प्रकृतिर्द्विविधा गदिता स्त्रीणां श्लेष्मादिका स्वभावाख्या ।

प्रथमा सापि त्रेधा द्वादशधा भवति पुनरन्या ॥

नारी श्लेष्मप्रकृतिः सत्यप्रियभाषिणी स्थिरस्नेहा ।

फलिनीप्रसूननीलोत्पलदलदूर्वाङ्कुरश्यामा ॥

स्निग्धनखदन्तलोमत्वक्केशविलोचना क्षमायुक्ता ।

सुविभक्तसमावयवा बहुसत्त्वाऽपत्यवीर्ययुता ॥

अशुद्राचिरशुष्यत्प्रसूनमालयानुलेपना सुभगा ।

धर्मार्थिनी कृतज्ञा दयान्विता सततदानमुखी ॥

प्रच्छन्नधृतदोषा क्षुत्तृष्णोष्णक्षमात्रयोपेता ।

मितवचनपानभोजनकोपा पक्ष्मलपृथुलनयना ॥

साधारणसुरतेच्छा निद्रालुः शोणमांसलश्रोणिः ।

जलदजलाशयजलजक्षीरादीनीक्षते स्वप्ने ॥

योषित्पित्तप्रकृतिर्गौरी कृष्णाथवा बहुस्वेदा ।

आताम्रनयनकररुहरसनापादपाणितालुतला ॥

क्षणरुष्टा क्षणतुष्टोष्णाभीष्टश्रतिमधुररसा ।

मृदुविमलकपिलमूर्द्धजरोमा मेधाविनी प्रायः ॥

प्रियशुचिनिवसनमालयानुलेपनात्युष्णाशिथिलमृदुगुह्या ।

अभिमानिनी सुचरिता शुचिराश्रितबल्लभा शूरा ॥

धृतबालिपलितक्षुत्तृदूतनुवीर्या मृदुलमोहनक्रीडा ।

किंशुकदिग्दाहताडिहनादीन् पश्यति स्वप्ने ॥

वनिता वातप्रकृतिः प्रस्फुरितकुचाग्रपादतला ।

रुक्षेक्षणनखदशना चलचित्ता चञ्चलप्रकृतिः ॥

अजितेन्द्रिया खराङ्गी गन्धर्वविलासहासकलहरतिः ।

बहुभोजनाऽल्पनिद्रा बहुलालापाऽनिशं भ्रमणशीला ॥
 धूसरवर्णच्छाया विद्विष्टमधुररसा शिशिरा ।
 किञ्चिद्भुक्ताक्षिमुखं शेते प्रलपति निशि त्रसति ॥
 कटुकाम्ललवणतिक्तस्निग्धकषायप्रिया सुरतकठिना ।
 उद्यानवनक्रीडारतिरत्युष्णप्रिया स्थिरक्रोधा ॥
 तरुपर्वताधिरोहं स्वप्ने कुरुते तथा नभोगमनम् ।
 प्रायेणैषा प्रकृतिः शुद्धैव विलोक्यते स्फुटं कापि ॥
 भेदाः पुनरेतासां बहवोऽपि भवन्ति मिश्राणाम् । इति ।
 चिवेकविलासे,

यस्याः केशांशुकस्पर्शान्म्लायन्ति कुसमस्रजः ।
 स्नानाम्भसि विपद्यन्ते बहवः क्षुद्रजन्तवः ॥
 म्रियन्ते मत्कुणास्तल्पे तथा युक्ताश्च वाससि ।
 वातश्लेष्मव्यथायुक्ता सा च पित्तोदयान्विता ॥ इति ।
 अत्र श्लेष्मपित्तवातप्रकृतीरभिधाय अधुना स्वभावाभिधा
 प्रकृतिर्निरूप्यते । सा द्वादशधा । सुरविद्याधरगन्धर्वयक्षराक्षस-
 पिशाचनरकापिसर्पस्वरमार्जारसिंहभेदैरिति । तथा च—

सामुद्रतिलके,

सुरविद्याधरगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचनरकापिभिः ।
 अहिस्वरविडालसिंहैस्तुल्यानां प्रकृतिरत्रैव ॥ इति ।

क्रमेण ता उक्ता—

भविष्यपुराणे,

नित्यं स्नाता सुमन्था च नित्यं च प्रियवादिनी ।
 अल्पाक्षी अल्परोमा च देवतां तां विनिर्दिशेत् ॥
 चन्द्राननां शुभाङ्गी च मत्तवारणगाभिनीम् ।

आरक्तमुखहस्तां च विद्याद्विद्याधरीं तथा ॥
 वीणावादित्रशब्देन सर्वसङ्गीतवेणुना ।
 पुष्पधूपेन युक्तां च गान्धर्वीं तां विनिर्दिशेत् ॥
 बद्धाशिनी बहुवाक्या नित्यं चाप्रियवादिनी ।
 पतिं वीभत्सते या तु राक्षसीं तां विनिर्दिशेत् ॥
 शौचाचारपरिभ्रष्टां रूपभ्रष्टा भयङ्करी ।
 प्रस्वेदमलपङ्काढ्या पिशाचीं तां विनिर्दिशेत् ॥
 असन्दूषितचारित्रा गुरुभक्ता पतिव्रता ।
 देवब्राह्मणभक्ता च मानुषीं तां विनिर्दिशेत् ॥
 कोपना चञ्चला चैव नित्यं वीक्षेदिशस्तथा ।
 चलं च भाषते लुब्धा वानरीं तां विनिर्दिशेत् ॥
 प्रतिकूलकरी नित्यं बन्धूनां भर्तुरेव च ।
 स्वच्छन्दललिता चैव सर्पिणीं तां विनिर्दिशेत् ॥
 येन केन चिदन्नेन मांसं यस्या विवर्धते ।
 रासभीं तादृशीं विद्यान् सा कल्याणमर्हति ॥
 प्रच्छन्नं कुरुते पार्प मायावादे च हृष्यति ।
 हृदयं चैव दुर्ग्राहं मार्जारीं तां विनिर्दिशेत् ॥
 हसते क्रीडते चैव कुध्यते न प्रसीदति ।
 जीवेषु रमते नैव सैहीं तां हि विनिर्दिशेत् ॥
 सामुद्रतिलके विशेषः,
 हसते पराभिभूतिं खरमैथुनसेविनी तुमुलनादा ।
 अन्नेन येन केन चिदुपचितगात्रा खरप्रकृतिः ॥
 अन्यच्छिद्रान्वेषणपरायणा कुटिलगाभिनी रौद्रा ।
 धृतवैरा क्रुद्धमना अहिस्वभावा च वनिता स्यात् ॥
 एकान्तस्थानरतिधिरेण मैथुननिषेवणस्वान्ता ।

निद्रालसा गतभया सिंहप्रकृतिर्भवति युवतिः ॥ इति ।

इति प्रकृतिलक्षणम् ।

अथ मिश्रकलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

तिस्रस्तु रेखा ग्रीवायां चेदिन्दीवरलोचना ।

यस्य सा गृहमागच्छेत्स गृही सुखमेधते ॥

राजहंसगतियां तु गृगाक्षी गृगवर्णिका ।

समशुक्राग्रदन्ता च कन्यां तामुत्तमां विदुः ॥

मण्डूककुक्षिर्या नारी न्यग्रोधपरिमण्डलम् ।

एकं जनयते पुत्रं सोऽपि राजा भविष्यति ॥

हंसस्वरा मेघवर्णाया कन्या मधुपिङ्गला ।

अष्टौ जनयते पुत्रान् धनधान्यविवर्धिनी ॥

आयतौ श्रवणौ यस्याः सुरूपा चापि नासिका ।

भ्रुवौ चेन्द्रायुधाकारे सन्ततं सुखभागिनी ॥

तन्वी श्यामा तथा कृष्णा स्निग्धाङ्गी मृदुभाषिणी ।

शङ्खकुन्देन्दुदशना भवेदैश्वर्यभागिनी ॥

विस्तीर्णं जघनं यस्या वेदिमध्या तु या भवेत् ।

आयते विषुले नेत्रे राजपत्नी तु सा भवेत् ॥

वेदिमध्या वेदिमध्यवत्कुशमध्या कुशोदरीत्यर्थः ।

गूढगुल्फाङ्गुलिशिरा अल्पग्रीवाल्पमध्यमा ।

रक्ताक्षी रक्तचरणा सात्यन्तं सुखभागिनी ॥

वक्राङ्गुलितलौ पादौ कन्यां तां परिवर्जयेत् ।

इन्द्रचन्द्रनदीक्रक्षसर्पनाम्नश्च याः स्त्रियः ॥

नैताः पतिषु रज्यन्ते या च नक्षत्रनामिका ।

यस्यास्तु हसमानाया गण्डे जायेत कूपकम् ।
 न सा रमति कौमारे स्वच्छन्दाकार्यकारिणी ॥
 यस्यास्तु गच्छमानायाष्टिकायति जङ्घिका ।
 सा पुत्रं वाञ्छते कर्तुं पतित्वे नात्र संशयः ॥
 टिट्टिकायति । यस्या गमने जङ्घयोः टिट्टिकाकारः शब्दः
 श्रूयते ।

स्यूतपादा च या कन्या सर्वाङ्गेषु च लोमशा ।
 स्थूलोष्ठदन्ता यस्याः स्युर्विधवां तां विनिर्दिशेत् ॥
 यस्या हस्तौ च पादौ च मुखं च विकृतं भवेत् ।
 उत्तरोष्ठे च रोमाणि सा क्षिप्रं भक्षयेत्पतिम् ॥
 त्रीणि यस्याः प्रलम्बन्ते ललाटमुदरं स्फिचौ ।
 त्रीन् प्रभक्षयते सा तु देवरं श्वशुरं पतिम् ॥
 मृदूनि मृदुरोमाणि नात्यन्तं स्वेदनानि च ।
 सुरभीणि च गात्राणि यासां ताः पूजिताः स्त्रियः ॥ इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।
 गन्धैर्मधूकपुष्पाभैः स्निग्धैश्च दशनच्छदैः ।
 असङ्गतभूः संश्लिष्टचरणाङ्गुलिकुङ्कुमला ॥
 पतिप्रिया पतिप्राणा या नारी पतिदेवता ।
 अलक्षणापि सा ज्ञेया सर्वलक्षणसंयुता ॥
 अतिदीर्घा कृशा या च चलन्मांसमयी तथा ।
 सापि वर्ज्या विशेषेण नरेण हितमिच्छता ॥
 स्त्रीसर्वलक्षणान्यभिधायान्नैवान्ते उपसंहृतम् ।
 सङ्क्षेपतस्तेऽभिहितं मयैतत्
 स्याल्लक्षणं चारु नितम्बिनीनाम् ।

रहस्यमेतत्कार्यितं तु तत्र
 यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥ इति ।
 स्कान्दे काशीखण्डे,
 मुक्ता परस्परं या तु दन्तान् किटिकिटायते ।
 सुलक्ष्मापि न सा शस्ता यत्किञ्चित्प्रलपेत्तथा ॥ इति ।
 जगन्मोहने समुद्रः,
 स्थूलकेशी पतिघ्नी च दीर्घकेशी तथैव च ।
 कपिलैः परुषैः कूरा स्कन्धकेशी न शोभना ॥
 मृगाक्षी च मृगग्रीवा मृगजङ्घा मृगोदरी ।
 अपि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥
 कुले महति सम्भूता लक्षणैः समलङ्कृता ।
 भार्या प्रशस्यते लोकैरितरा कलहप्रिया ॥
 रक्तनेत्रा बृहद्वीवा लम्बोष्ठी विकृतानना ।
 तथैवोत्कटपादा च वर्जनीया प्रयत्नतः ॥
 हंसस्वरा मेघवर्णा या कन्या दीर्घलोचना ।
 यस्य गेहे तु सा गच्छेत्तद्गृहं सुखमेधते ॥
 आयतं वदनं यस्याः सुरूपा चैव नासिका ।
 भ्रुवौ चेन्द्रायुधाकारे साऽत्यन्तं सुखभागिनी ॥
 अङ्गुलीसहिता यस्या नखाः पद्मदलप्रभाः ।
 मृदुहस्ततला कन्या सा नित्यं सुखमेधते ॥
 एकैकेन तु रोमेण जङ्घे चैव सुवर्तुले ।
 धनधान्यवती कन्या सर्वसौख्यकरी स्मृता ॥
 या नीलोत्पलवर्णाभा पिङ्गनेत्रा च भामिनी ।
 सुवर्णरूप्यरत्नानां स्वामिनीं तां विनिर्दिशेत् ॥
 श्यामवर्णा च तन्वङ्गी स्निग्धाङ्गी मृदुभाषिणी ।

शङ्खकुन्देन्दुदशना सर्वसौख्यविभागिनी ॥
 विस्तीर्णं जघनं यस्या वेदिमध्या च या भवेत् ।
 आयतैर्विपुलैर्नेत्रै राजपत्नी तु सा भवेत् ॥
 यस्याः कृष्णाश्च सूक्ष्माश्च मृदुस्निग्धाश्च मूर्द्धजाः ।
 स्निग्धाङ्गी सुकुमारी च सौभाग्यसुखभागिनी ॥
 कूर्मपृष्ठनखा यस्याः स्निग्धभावविवर्जिताः ।
 बाह्याङ्गुलितलौ पादौ तां कन्यां परिवर्जयेत् ॥
 उद्वद्धपिण्डिका या तु वराहखररोमशा ।
 अपि राजकुलोत्पन्ना दासी स्याद्यदि रूपिणी ॥
 काकजङ्घा च या नारी या वराहर्क्षरोमशा ।
 न सा भवति कल्याणी पतिदुःखेन मोहिता ॥
 यस्यास्तु गच्छमानायाः कटिः किटिकिटायते ।
 जङ्घा च ग्रसते नित्यं भर्त्तारं नात्र संशयः ॥
 उग्ररूपा चा या कन्या सर्वाङ्गेषु च रोमशा ।
 स्थूलपादा च या कन्या दासीं तां च विनिर्दिशेत् ॥
 रोमराजी भवेत्खण्डा इत्वा वक्रा समुन्नता ।
 अर्धाब्देन तु भर्त्तारं हत्वा भवति निर्धना ॥
 रोमराजी पुनर्यस्यास्त्रिवलीभिर्विराजिता ।
 गम्भीरा नाभिका यस्याः प्रशस्ता सा निगद्यते ॥
 धनाढ्या रूपसम्पन्ना भर्त्तारं वशवर्त्तिनम् ।
 लभते नात्र सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥ इति ।

तथा,

समुद्र उवाच ।

पीनोरुः पीनगण्डा समसितदशना पद्मपत्रायताक्षी
 विम्बोष्ठी तुङ्गनासा गजगतिगमना दक्षिणावर्त्तनाभिः ।

स्निग्धाङ्गी चारुवेषा मृदुपृथुजघना सुस्वरा चारुकेशा
 भर्ता तस्याः क्षितीशो भवति च सुभगा पुत्रयुक्ता च नारी॥
 पिङ्गाक्षी कूपगण्डा खरपरुषरवा स्यूलजङ्घोर्ध्वकेशी
 रूक्षाक्षी चक्रनासा प्रविरलदशना कृष्णताल्वोष्ठजिह्वा ।
 शुष्काङ्गी सङ्गतभ्रूः कुचयुगविषमा वामना चातिदीर्घा
 कन्यैषा वर्जनीया धनसुखरहिता दुष्टशीला च नित्यम् ॥
 हृद्रोमनखकेशेषु दन्तोष्ठनयनेषु च ।
 स्नेहोऽत्र विद्यते यासां ताः स्त्रियः शुभकारणम् ॥
 अल्पस्वेदाऽल्परोमा च निद्राभोजनदुर्बला ।
 गात्रेषु च न रोमाणि नारीलक्षणमुत्तमम् ॥
 रक्तजिह्वा मृगाक्षी च या नारी नागलोचना ।
 कृशोदरी गजगतिः स्त्रीणां लक्षणमुत्तमम् ॥
 परातुकूलां परपाकपाकिनीं
 विवादशीलां स्वयमर्थचोरिणीम् ।
 आक्रान्दिनीं सप्तगृहप्रवेशिनीं
 त्यजेच्च भार्या दशपुत्रपौत्रिणीम् ॥
 मातुलिङ्गसमौ हस्तौ लम्बमानं स्तनद्वयम् ।
 यदा तदा न सन्देहो द्वितीयं कुरुते पतिम् ॥
 मातुलिङ्गं बीजपूरम् । मध्यदेशभाषायां विज उर इति प्रसिद्धम् ।
 महाङ्गुली महानासा महामुखी महास्तनी ।
 महानखा तु या नारी सा नारी दुःखिनी भवेत् ॥
 नदीनामा च या नारी या नारी फलनामतः ।
 देवीनामा च या नारी स्वयं भक्षयते पतिम् ॥
 तीर्थनामा च या नारी सा भवेत्पतिवर्जिनी ।
 वृक्षनामा च या कन्या तन्मुखं नावलोकयेत् ॥

दक्षा तुष्टा प्रियालापा पतिचित्तानुगामिनी ।
 कालौचित्याद्ययकरी या सा लक्ष्मीरिवापरा ॥ इति ।
 विवेकविलासे,
 कुचे वराङ्गपार्श्वे च वामे उच्चे मनाक् सति ।
 नारीप्रसविनी नारी दक्षिणे तु नरप्रसूः ॥
 अतिश्यामातिगौरा च अतिस्थूलातितन्विका ।
 अतिदीर्घातिदृस्वा च विषमाङ्घ्रिकाङ्घ्रिका ॥
 हीनाङ्गी चैव विकला रूक्षकर्कशकाङ्घ्रिका ।
 सञ्चारिस्वरुगाक्रान्ता धर्मविद्वेषिणी तथा ॥
 धर्मान्तररता चापि नीचकर्मरतापि च ।
 दुःशीला दुर्भगा बन्ध्या दरिद्रा दुःखिताऽधमा ॥
 अल्पायुर्विधवा कन्या स्यादेभिर्दुष्टलक्षणैः ।
 उपाङ्गमथ वाङ्गं स्याद्यदीयं बहुरोमकम् ॥
 वर्जयेत्तां प्रयत्नेन विषकन्यासहोदरीम् ।
 भौमार्कशनिवारणां वारः कोऽपि भवेद्यदि ॥
 तथाऽश्लेषाशतभिषाकृत्तिकानां च सम्पदि ।
 द्वादशी वा द्वितीया वा सप्तमी वा तिथिर्यदि ॥
 ततस्तत्र सुता जाता जायते विषकन्यका । इति ।

सामुद्रतिलके,
 मधुपिङ्गाक्षी स्निग्धश्यामाङ्गी राजहंसगतिनादा ।
 अष्टौ जनयति पुत्रान् धनधान्यविवर्धिनी तन्वी ॥
 पीवरनितम्बविम्बा पीवरवक्षोजमण्डला बाला ।
 पीवरकपोलपाली सा सौभाग्यान्विता युवतिः ॥
 पृथुनयना पृथुजघना पृथुवक्षाः पृथुकटिः पृथुश्रोणिः ।
 पृथुशीला च पुरन्ध्री सुपूजिता जायते जगति ॥

पुरन्ध्री स्त्री ।

मृदुरोमा मृदुगात्री मृदुकोष्ठा मृदुशिरोरुहा रमणी ।

मृदुभाषिणी न गण्यैः पुण्यैरासाद्यते सद्यः ॥

दीर्घमुखी दीर्घाक्षी दीर्घभुजा दीर्घमूर्द्धजा तन्वी ।

दीर्घाङ्गुलिका प्राप्नोत्यादीर्घं पतिं सुखोपेतम् ॥

वृत्तमुखी वृत्तकुचा वृत्तप्रसूतोद्भजानुगुल्फयुगा ।

वृत्तग्रीवानाभिर्वृत्तशिरा जायते धन्या ॥

व्यक्ता भवन्ति रेखा मणिवन्धे कण्ठदले मध्ये ।

पूर्णास्तिस्रो यस्या नृपस्य सा जायते जाया ॥

उत्तप्तस्वर्णरुचस्तनुत्वचः सकलकोमलावयवाः ।

लब्धसमुदायशोभाः प्रायः श्रीभाजनं सुदृशः ॥

कपिलविलोचननलिनां कपिलकचां कपिलरोमराजिचिताम् ।

कपिलावयवां बालां सन्तः शंसन्ति न प्रायः ॥

विपुलमुखी विपुलकुचा विपुलपदा विपुलकर्णहृन्नासा ।

विपुलाङ्गुलिका प्रायो भर्तृग्री जायते योषित् ॥

कृष्णाक्षी कृष्णाङ्गी कृष्णनखी कृष्णरोमराजिचिता ।

कृष्णोष्ठतालुरसना सा नियतं गर्हिता लोके ॥

लम्बललाटा लम्बग्रीवा लम्बोष्ठनासिका न शुभा ।

लम्बपयोधरजठरा लम्बस्निग्धलम्बचरणमणिः ॥

निःसरति वदनकुहरालाला यस्याः शयानायाः ।

स्फारे किञ्चिन्नेत्रे सा बाला कथ्यते कुलटा ॥

यदि नाभ्यावर्त्तवलीरेखाहीनं पृथूदरं यस्याः ।

दुःखैराकुलचित्ता सा युवतिर्जायते सततम् ।

प्रसभं प्रहरति वाष्पं प्रहसन्त्या नेत्रकर्णयोर्यस्याः ।

लाला च मुखान्तरस्था कौतस्त्या शीलरक्षा स्यात् ॥

स्त्रीलक्षणप्रकरणे मिश्रकलक्षणम् । १८१

युगपद्भवन्ति यस्या दुर्गन्धाः श्वासमूत्रकृतवश्च ।
 साक्षादेव कुठारी सा वंशविकर्त्तने वनिता ॥
 यस्याः स्फुटं हसन्त्याः कपोलयोः कूपकौ सदा स्याताम् ।
 नयने नितान्तचपले सा भर्तृघ्नी भवत्यसती ॥
 यान्त्याः स्वैरं यस्या दैववशात्पटपटायते वसनम् ।
 सततं सा कल्याणी कलयति कल्याणवैकल्यम् ॥
 सर्वास्थिसन्धिवन्धा यस्या गमने कटकटायन्ते ।
 सुतमपि पतिं चिकीर्षति सा सङ्गतयौवनं युवतिः ॥
 अपराङ्गं रोमयुतं पूर्वाङ्गं रोमविरहितं यस्याः ।
 भवति विपरीतमथ वा भयङ्करी सा पिशाचीव ॥
 फल्गुग्रहसनशीला निष्कारणादिङ्गिरीक्षणप्रवणा ।
 निष्फलबहुलालापा सा नारी दूरतस्त्याज्या ॥
 अतिद्वस्वमुखी धूर्त्ता दीर्घमुखी दुःखभागिनी वनिता ।
 शुष्कमुखी वक्रास्या सौभाग्यैश्वर्यसुखहीना ॥
 सततं विद्विष्टमनाः खरोष्ट्रकटुकस्वरा स्फुरद्भुकुटी ।
 स्वच्छन्दाचाररतिः सा स्यान्मूर्त्ता पुनरलक्ष्मीः ॥
 पादौ यस्याः स्फुटितौ रोमशचिपिटाङ्गुली निगूढनखौ ।
 कच्छपपृष्ठनखौ वा सा दुःखदरिद्रताहेतुः ॥
 विकलाङ्गी व्याधियुता शुष्काङ्गी वामना तथा कुब्जा ।
 नीचान्नयजा रमणी परिहरणीया मरुपापि ॥
 काकमुखी काकाक्षी काकरवा काकजङ्घिका नारी ।
 काकगतिचेष्टिता स्यान्मूढा दारिद्र्यदुःखवती ॥
 सन्ततकोपाविष्टा स्तब्धाङ्गी चञ्चला महाबाहुः ।
 सा दारिद्र्यवती स्याद्युवतिर्यदि वा न दीर्घायुः ॥
 कपिवक्रा कपिनेत्रा कपिनासा कपिकटिः कपिश्रवणा ।

कपिरोमशप्रतीका प्रतीपकृज्जायते योषित् ॥

प्रतीकः अङ्गम् ।

नगविहगनदीनामा वृक्षलतागुल्मनामिका नारी ।

नक्षत्रग्रहनामा न रज्यति स्वैरिणी पत्यौ ॥

शक्रसुरासुरनामा पुत्राभ्यानामिका नियतम् ।

भीषणनामा रमणी स्वच्छन्दा जायते प्रायः ॥

कामस्य सततवसतिर्यस्मात्सा कामिनीति विदिता स्त्री ।

द्वादशवर्षादूर्ध्वं कामो विस्फुरति पुनरधिकः ॥

तत्कारणं तु यौवनमनन्तरं सुभ्रुवो भवन्त्येते ।

वक्रोक्तिनयनलीलानितम्बबिम्बस्तनोद्भेदाः ॥

शुभलक्षणापि रूपाधिकापि विख्यातगोत्रजातापि ।

सौभाग्यभागपि तथा न शुभा दुश्चारिणी रमणी ॥

वृत्तं सुलक्ष्म वृत्तं रूपं वृत्तं समग्रसौभाग्यम् ।

वृत्तं गुणादिकं यत्तद्वृत्तं शस्यते सुदृशम् ॥

अपि दुर्लक्षणलक्ष्मा महार्हतां शीलसंयुता याति ।

शीलेन विना वनिता न शुभा शुभलक्षणभृतापि ॥

सत्यं यत्राकृतयस्तत्र गुणाः सततमेव निवसन्ति ।

रूपाधिका पुरन्ध्री वृत्तादिगुणान्विता प्रायः ॥ इति ।

इति मिश्रकलक्षणम् ।

इह वपुष आपादतलकेशान्तानि व्यञ्जनादीन्यपि लक्षणान्यभिहितानि । अधुना आवर्त्तलक्षणं स्कान्दवचनक्रमेणाभिधीयते ।

भविष्यपुराणे,

आवर्तः पृष्ठतो यस्या नाभिरावर्त्तवर्जिता ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे आवर्तलक्षणम् । १८३

तस्या यस्तु भवेद्भर्ता तस्यायुर्द्विस्वमादिशेत् ॥
गुह्यावर्त्ता पतिं हन्ति नाभ्यावर्त्ता पतिव्रता ।
कट्यावर्त्ता तु स्वच्छन्दा न कदाचिद्धि रज्यते ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
पादे प्रदक्षिणावर्तो धर्मो वामे न शोभनः ।
नाभौ श्रुतावुरासि वा दक्षिणावर्त्त ईडितः ॥
सुखाय दक्षिणावर्त्तः पृष्ठवंशस्य दक्षिणे ।
अन्तःपृष्ठं नाभिसमो बह्वायुःपुत्रवर्द्धनः ॥
राजपत्न्याः प्रदृश्येत भगमौलौ प्रदक्षिणः ।
स चेच्छकटभङ्गिः स्याद्ब्रह्मपत्यसुखप्रदः ॥
शकटभङ्गिश्चक्राकारः ।

कटिगो गुह्यवेधेन पत्यपत्यनिपातनः ।
स्यातामुदरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न शोभनौ ॥
एकेन हन्ति भर्तारं भवेदन्येन पुंश्चली ।
कण्ठगो दक्षिणावर्त्तौ दुःस्ववैधव्यहेतुकः ॥
सीमन्तेऽथ ललाटे वा त्याज्यो दूरात्प्रयत्नतः ।
सा पतिं हन्ति वर्षेण यस्या मध्येकृत्काटिकाम् ॥
प्रदक्षिणो वा वामो वा रोम्णामावर्त्तकः स्त्रियाः ।
एको वा मूर्द्धनि द्वौ वा स्यातां वामगन्ती अपि ॥
आदशाहात् पतिग्नौ तु त्याज्यौ दूरात्सुबुद्धिना ।
कट्यावर्त्ता च कुलटा नाभ्यावर्त्ता पतिव्रता ॥
पृष्ठावर्त्ता च भर्तृघ्नी कुलटा चाथ जायते ॥ इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
त्रिष्ववर्त्तौ भवेद्यस्या ललाट उदरे भगे ।
त्रीणि सा भक्षयेन्नारी देवरं श्वशुरं पतिम् ॥

आवर्त्तः पृष्ठतो यस्या न सा कल्याणभागिनी ।
 बहून् सा रमते नारी दुःखितान् कुरुते सदा ॥ इति ।
 विवेकबिलासे,
 कटीकृकाटिकाशीर्षोदरभालेषु मध्यगः ।
 नासान्ते च शुभो न स्यादावर्त्तो दृष्टिगोऽपि सन् ॥
 आवर्त्तं वामभागेऽपि स्त्रीणां संहारवृत्तयः ।
 न शुभास्ते शुभो भालदक्षिणेऽङ्गे स दृष्टितः ॥ इति ।
 सामुद्रतिलके,
 आवर्त्तं नारीणां प्रदक्षिणः पाणिपल्लवे व्यक्तः ।
 दक्षे धनधान्यजनको न जातु शस्तः पुनर्वामे ॥ इति ।
 इत्यावर्त्तलक्षणम् ।

अथ गन्धलक्षणम् ।

जगन्मोहने प्राह समुद्रः,
 धान्यगन्धा च या नारी निम्बगन्धा च या भवेत् ।
 वर्जनीया प्रयत्नेन यदीच्छेच्चिरजीवितम् ॥
 क्षीरगन्धां त्यजेत्कन्यां तथा च क्षौद्रगन्धिनीम् ।
 रक्तगन्धा च या नारी तां कन्यां परिवर्जयेत् ॥
 गोमूत्रहरितालाभो गन्धो यस्याः प्रवर्तते ।
 दुष्टगन्धा च या नारी वर्जनीया प्रयत्नतः ॥
 तुम्बीपुष्पसमो गन्धोऽप्यथ लाक्षासमो भवेत् ।
 न सा तु लभते गर्भं दुर्भगातीव जायते ।
 चम्पकाशोकपुष्पाणां यदि गन्धो भवेत् स्त्रियाः ॥
 सुभगा सा भवेन्नूनं भर्तुः स्याद्वंशवर्द्धिनी ॥
 या च छुच्छुन्दरीगन्धा मत्स्यगन्धा च या भवेत् ।
 उग्रगन्धा च या कन्या कन्यां तां परिवर्जयेत् ॥ इति ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे गन्धादिलक्षणानि । १८५

सामुद्रतिलके,

जातीचम्पकविचकिलशतपत्रवकुलकेतकीतुल्यः ।

स्वेदश्वसादिभवः प्रशस्यते योषितो गन्धः ॥

गन्धः सर्वाङ्गाणां मृगनाभीसन्निभो भवति यस्याः ।

सा योषिदग्रमहिषी विहीनरूपापि भूमिपतेः ॥ इति ।

इति गन्धलक्षणम् ।

अथ छायालक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

छादयति लक्षणानि स्त्रीणामङ्गे तदुच्यते छाया ।

लावण्यं सौभाग्यं तां लक्षणवेदिनो ब्रुवते ॥

चस्त्वतिरिक्तं किञ्चन महाकवीनां यथा गिरि स्फुरति ।

अङ्गे सुदृशां तद्वन्मनोहरा लवणिमच्छाया ॥

सौभाग्यच्छायैव प्रमुखा निखिलेषु लक्ष्मसु स्त्रीणाम् ।

यदभावे भुवि वनिता पाञ्चालीवन्न भोगार्हा ॥

चित्तचमत्कृतिजननी हृदि सन्तोषं तनोति जगतोऽपि ।

या दृष्टापि स्पष्टं सा हि च्छाया तु शस्यते सुदृशाम् ॥

यासां सर्वाङ्गीणां विराजते लवणिमच्छाया ।

चित्रमिमास्तास्त्रिजगति माधुर्यं समधिकं दधते ॥

रूपाकारविहीने शुभलक्षणविरहिते नियतमङ्गे ।

सौभाग्यमस्ति यस्याः सा ललना दुर्लभा भुवने ॥

यदि लावण्यच्छायाच्छन्नं शुभलक्ष्मरूपमङ्गं स्यात् ।

तत्तद्वयसो योगेन हि शृङ्खलदुग्धे शर्कराक्षेप इव ॥ इति ।

इति छायालक्षणम् ।

अथ सन्धिलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

आपद्यपि सम्पद्यपि मुक्तमनोदुःखसुखमेकम् ।
अपगतविषादहर्षं हतशोकोत्साहमिह सत्त्वम् ॥
सत्त्वोपेता प्रायः सदया सत्यस्थिरातिगम्भीरा ।
कौटिल्यशल्यरहिता हितकल्याणी भवति रमणी ॥ इति ।

इति सत्त्वलक्षणम् ।

अथ स्वरलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

हंसकोकिलवीणाश्वशिखिवेणुस्वराः स्त्रियः ।
प्राप्नुवन्ति बहून् भोगान् भृत्यानाञ्जापयन्ति च ॥
भिन्नकांस्यस्वरा नारी खरकाकस्वरा च या ।
रोगव्याधिभयं शोकं दारिद्र्यं चाधिगच्छति ॥ इति ।

हेमाद्रावप्युक्तम्—

मेघौघकुररक्रौञ्चहंसदुन्दुभिनिःस्वना ।
कलविङ्काहिरण्याभपरपुष्टेस्तु भाषिणी ॥
प्रशस्यते, इति शेषः ।

सामुद्रतिलके,

गतकौटिल्यमदीनं स्निग्धं दाक्षिण्ययुक्तमकठोरम् ।
सकलजनसान्त्वनकरं भाषितमिह योषितां शस्तम् ॥
नारी विभिन्नकांस्यक्रोष्टुखरोलूककाककङ्करवा ।
दुःखबहुशोकशङ्कावैधव्यव्याधिभागभवति ॥ इति ।

इति स्वरलक्षणम् ।

अथ गतिलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

हंसगोवृषचक्राहसिंहमातङ्गगामिनी ।
स्वकुलं धोतयेन्नारी माहिषी पार्थिवस्य च ॥

स्त्रीलक्षणप्रकरणे गत्यादिलक्षणानि । १८७

चक्राद्वक्त्रवाकः।द्योतयेत् प्रकाशयेत् प्रसिद्धं कुर्यादित्यर्थः।
श्वशृगालगतिर्निम्न्या या च वायसवद्ब्रजेत् ।

दासी मृगगतिर्नारी द्रुतगा स्याच्च बन्धकी ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

मृदुसान्निवेशितपदा मत्तमतङ्गजहंसगतितुल्या ।

सुभगा गतिः सुललिता विलसति वसुधेशपत्नीनाम् ॥ इति ।

इति गतिलक्षणम् ।

अथ वर्णलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

फलिनीरोचनाहेमकुङ्कुमप्रभ एव च ।

वर्णः शुभकरः स्त्रीणां यश्च दूर्वाङ्कुरोपमः ॥ इति ।

फालिनी श्यामा ।

सामुद्रतिलके,

पङ्कजकिञ्जल्काभः स्त्रीणां नवतप्तकनकभङ्गनिभः ।

चम्पककुसुमसमानः स्निग्धो गौरः शुभो वर्णः ॥

नवदूर्वाङ्कुरतुल्यः स्मेरश्यामार्जुनप्रसूनाभः ।

कान्तः श्यामो वर्णः सौभाग्यं सुभ्रुवां तनुते ॥

शुद्धोऽपि मध्यमः स्यात् कृष्णस्निग्धश्च कज्जलच्छायः ।

वायसतुण्डविडम्बी पुनर्जघन्यो घनविरूक्षः ॥

द्युतिमान् यो हरितालीविमिश्रनीलीनिभो भवति वर्णः ।

श्यामासांनिभवर्णो लावण्यगुणाधिकः स्त्रीणाम् ॥ इति ।

इति वर्णलक्षणम् ।

अत्र नरलक्षणे यो विशेषो नोक्तः स अत्रत्यस्तत्रावगन्त-
व्यः । यश्चात्र विशेषो नोक्तः स चाविरुद्धः पुरुषलक्षणप्रकर-
णोक्तोऽवगन्तव्यः । तदुक्तम्—

सामुद्रतिलके,
 यन्नोक्तं पूर्वस्मिन्नौचित्यात्तन्मरेऽपि नारीवत् ।
 चदमुष्मिन्नपि न पुनः सकलं तन्नरवदप्युद्यम् ॥ इति ।
 अथ प्रसङ्गात्कामशास्त्रोक्तानि पुरुषस्त्रीलक्षणान्युच्यन्ते ।
 तत्र पुरुषः शशादिभेदेन चतुर्विधः । तदुक्तम्—
 स्मरदीपिकायाम्,
 शशो मृगो वृषश्चैव चतुर्थश्च हयस्तथा ।
 कथितं च क्रमात्पुंसामेतज्जातिचतुष्टयम् ॥ इति ।
 एतेषां लक्षणान्यपि क्रमेण तत्रैवोक्तानि । तत्र—
 शशो यथा,
 स्त्रीजितो गायनश्चैव नारीसत्त्वपरः सुखी ।
 षडङ्गुलशरीरस्तु श्रीमांश्च शशको मतः ॥ इति ।
 शरीरं लिङ्गम् ।
 मृगो यथा,
 अल्पभुग्धार्मिकश्चैव सत्यवादी मियम्बदः ।
 अष्टाङ्गुलशरीरस्तु रूपयुक्तो मृगो मतः ॥ इति ।
 वृषो यथा,
 उपकारवशो नित्यं स्त्रीवशः श्लेष्मलस्तथा ।
 स्वदशाङ्गुलमेदस्त्वु मेदस्वी वृषभो मतः ॥ इति ।
 हयो यथा,
 लुब्धकः कृपणश्चैव मिथ्यावादी च निर्भयः ।
 द्वादशाङ्गुलमेदश्च कुशलो वै हयो मतः ॥ इति ।
 अथ स्त्रीलक्षणम् ।
 तत्र पद्मिन्यादिभेदेन स्त्री चतुर्विधा । तदुक्तम्—
 स्मरदीपिकायाम्,

पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
 प्रत्येकं च वरस्त्रीणां ख्यातं जातिचतुष्टयम् ॥ इति ।
 रतिरहस्येऽपि,
 पद्मिनीं तदनु चित्रिणीं ततः शङ्खिनीं तदनु हस्तिनीं विदुः ।
 उत्तमा प्रथमभाषिता ततो हीयते युवतिरुत्तरोत्तरा ॥ इति ।
 विवेकविलासेऽपि,
 पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
 तत्तदिष्टविधानेनानुकूल्या स्त्री विचक्षणैः ॥ इति ।
 तत्र पद्मिनीलक्षणमुक्तम्—
 स्मरदीपिकायाम्,
 शशिवदना बिम्बोष्ठी तन्वी ताम्रनखी तथा ।
 मृदङ्गी लज्जिता श्यामा रक्तोपान्तविलोचना ॥
 गायत्री सुरताड्या च पारावतकलस्वना ।
 स्वल्पाहारा सुकेशी च पद्मगन्धा च पद्मिनी ॥ इति ।
 रतिरहस्ये,
 कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धिः
 सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गै ।
 चकितमृगदृशाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे
 स्तनयुगलमनल्पं श्रीफलश्रीविडम्बि ॥
 तिलकुसुमसमानां बिभ्रती नासिकां या
 द्विजगुरुसुरपूजाः श्रद्धाधाना सदैव ।
 कुवलयदलकान्तिः कापि चाम्पेयगौरी
 विकचकमलकोशाकारकामातपत्रा ॥
 विकसितकमलकोशाकारं कामातपत्रं गुह्यं यस्याः सेति

विग्रहः ।

व्रजति मृदुं सलीलं राजहंसीव तन्वी
 त्रिवलिललितमध्या हंसवाणी सुवेषा ।
 मृदु शुचि लघु भुङ्क्ते मानिनी गाढलज्जा
 धवलकुसुमवासोवल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥ इति ।
 सामुद्रतिलकेऽपि,
 स्निग्धश्यामलकान्तिस्तिलकुसुमाकारनासिका सुभगा ।
 त्रिवलीतरङ्गमध्या वृत्तकुचा स्निग्धकृष्णकचा ॥
 पद्ममुखी मधुगन्धा पद्मायतलोचना प्रियालापा ।
 विम्बोष्ठी हंसगतिर्धर्मरतिः पद्मिनी भवति ॥ इति ।
 मधुगन्धा पद्मरसगन्धा ।

इति पद्मिनीलक्षणम् ।

अथ चित्रिणीलक्षणम् ।

स्मरदीपिकायाम्,
 गौराङ्गी त्यक्तलज्जा च बाह्यसम्भोगसंरता ।
 उत्तानशायिनी चोष्णा पारावतकलस्वना ॥
 स्निग्धाङ्गी मांसिकागन्धा स्वल्पकामा कृशोदरी ।
 धूर्त्ता गुरुनितम्बा च चित्रिणी श्रीफलस्तनी ॥ इति ।
 मांसिका जटामांसी ।

रतिरहस्येऽपि,
 मुगतिरनतिदीर्घा नातिखर्वा कृशाङ्गी
 स्तनजयनविशाला काकजङ्घोबतोष्ठी ।
 मधुसुरभिरताम्बुः कम्बुकण्ठी चकोर-
 स्वरवचनविभागा नृत्यगीताद्यभिज्ञा ॥
 मदनसदनमस्या वर्तुलोच्छ्रनमन्त-
 र्मेदु मदनजलाढ्यं रोमभिर्नातिसान्द्रैः ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे शङ्खिन्यादिलक्षणम् । १९१

प्रकृतिचपलदृष्टिर्बाह्वसम्भोगरक्ता
रसयति मधुरालपं चित्रिणी चित्ररक्ता ॥ इति ।

इति चित्रिणीलक्षणम् ।

अथ शङ्खिनीलक्षणम् ।

स्मरदीपिकायाम्,
शङ्खिनी कोपना चोष्णा दीर्घाऽदीर्घशिरोरुहा ।
वृत्ताङ्गी क्षारगन्धा च नातिस्थूला न दुर्बला ॥
गौराङ्गी तीक्ष्णानासा च पीनस्तनविलक्षणा ।
विशालजघना क्रूरा सुरताढ्या च शङ्खिनी ॥ इति ।
रतिरहस्ये,
तनुरतनुरपि स्याद्दीर्घदेहाङ्गप्रिमध्या
ह्यरुणकुसुमवासःकाङ्क्षिणी कोपशीला ।
अनिभृतशिरमङ्गं दीर्घनिम्नं वहन्ती
स्मरगृहमतिरोम क्षारगन्धि स्मराम्बुः ॥
सामुद्रतिलके,
विषमकुचा विषगन्धा दीर्घप्रसूतोरुनासिकानयना ।
तनुकेशी खराचित्ता शङ्करवा शङ्खिनी योषित् ॥ इति ।

इति शङ्खिनीलक्षणम् ।

अथ हस्तिनीलक्षणम् ।

स्मरदीपिकायाम्,
स्थूला दृढकुचा क्रूरा फुल्लनासातिशीतला ।
खर्वा च खर्वनासा च बहुलोत्पलकामुखी ॥
मदगन्धतनुर्नित्यं मत्तमातङ्गगामिनी ।
लुब्धा पीनस्तनी श्यामा हस्तिनी सा प्रकीर्तिता ॥ इति ।

रतिरहस्ये,

अललितगतिरुच्चैः स्थूलवक्राङ्गुलीकं
वहति चरणयुग्मं कन्धरां ह्रस्वपीनाम् ।

कपिलकचकलापा कूरचेष्टातिपीना
द्विरदमदसुगन्धिः स्वाङ्गकेऽनङ्गके च ॥

द्विगुणकटुकषायप्रायभृग्वीतलज्जा
ललदतिविपुलोष्ठी दुःखसाध्या प्रयोगे ।

बहिरपि तनुरोमात्यन्तमन्तर्विशालं
वहति जघनरन्ध्रं हस्तिनी गद्गदोक्तिः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

स्थूलदशना सुमध्या गजखरनादा मदोत्कटा चपला ।
ह्रस्वोरुभुजग्रीवाजङ्घा वादित्रगीतरतिः ॥

स्निग्धतरङ्गितकेशी पीनोन्नतवृत्तकुचकलशा ।

मत्तमतङ्गजगमना मदगन्धा हस्तिनी भवति ॥ इति ।

रतिरहस्ये,

पद्मिनी पद्मगन्धा स्यान्मधुगन्धा च चित्रिणी ।

शङ्खिनी क्षारगन्धा च निम्बगन्धा च हस्तिनी ॥

इति हस्तिनीलक्षणम् ।

अथैतेषां योग उक्तः—

स्मरदीपिकायाम्,

शशकं पद्मिनी गच्छेच्चित्रिणीं च मृगस्तथा ।

शङ्खिनीं वृषभश्चैव हस्तिनीं च हयस्तथा ॥

रमते तुल्यभावेन तथा समरतं भवेत् ।

उच्चनीचातिनीचैश्च तथात्युच्चविवाजितम् ॥

ख्यातं समरतं चैव तद्विहन्त्यन्यथा स्त्रियः ।

स्त्रीलक्षणप्रकरणे मृग्यादिशशः।द्विपुरुषलक्षणानि।१९३

स्त्रीणां विषयसाम्यं तु ज्ञात्वा मैथुनमाचरेत् ॥
 समाने सुखसम्पत्तिरन्यथा प्रद्विषन्ति ताः ।
 मृदुह्रस्वध्वजो यत्र प्रियोऽशक्तो द्रुतच्युतिः ॥
 यत्र स्त्रीणां च काठिन्यं सत्र नीचरतं भवेत् ।
 श्रूयते चैव कार्णाटे कान्तया निहतः पतिः ॥
 सामुद्रतिलके तु विशेषः ।
 स्मरशास्त्रविनिर्दिष्टाः शशो वृषो हय इति त्रयो भेदाः ।
 जायन्ते मनुजानां क्रमेण तल्लक्ष्म विवृणोमि ॥
 लिङ्गं षडङ्गुलानि स्यादष्टौ वा स्फुटं शशः स पुमान् ।
 नव दश चैकादश वा तदपि पुनर्यस्य स वृषाख्यः ॥
 द्वादश यल्लिङ्गं स्यान्नयोदशादीनि वाङ्गुलानि भवेत् ।
 जातोद्भवस्य मानं हयाख्यया निगदितः सोऽपि ॥
 जातोद्भवस्य जातकामस्य ।
 रतिषु शशवृषहयानां सह मृग्यादिभिरकृत्रिमा प्रीतिः ।
 मेहनवराङ्गनाड्योः परस्परेण प्रमाणैक्यात् ॥
 इह भवति मृगीवडवाकरिणीभेदेन कामिनी त्रेधा ।
 तासां लक्षणमधुना दिङ्मात्रमनूद्यते क्रमशः ॥
 यस्याः षडङ्गुलानि स्यादष्टौ वा सरोजमुकुलाभा ।
 नाडी वराङ्गमध्ये निगद्यते सा मृगी युवतिः ॥
 सापि नव दशैकादश यस्याः स्यादङ्गुलानि वडवा सा ।
 सैव द्वादश यदि वा त्रयोदशादीनि सा करिणी ॥
 प्रायेण मृगीवडवाकरिणीनां जायते सह शशाद्यैः ।
 प्रीतिः सहजा मनुजैर्यथाक्रमं सम्प्रयुक्तानाम् ॥ इति ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरी—

नीराजितचरणकमल-

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहस्रनु-

चतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर-

श्रीमन्महाराजाधिराज-

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित-

श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनु-

सकलविद्यापारावारपारीणजगद्गारिष्यमहागजपारीन्द्र-

विद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधानेबन्धे

लक्षणप्रकाशे स्त्रीलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे राजलक्षणम् । १९५

अथ राजचक्रलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र राजलक्षणम् ।

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

इति ब्रह्मणा प्रजारक्षार्थं राजा सृष्ट इति मनुस्मृत्या । तत्र-

उक्तैरनुक्तैस्तु गुणैरनेकैरलङ्कृतो भूमिपतिश्च कार्यः ।

सम्भूय राष्ट्रप्रवरैर्यथावत् राष्ट्रस्य रक्षार्थमदीनसत्त्वः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन राज्ञि मृते राज्याधिकारिणि
तदीये पुत्रादौ वाऽसति अन्यकुलीनो राजा राष्ट्ररक्षार्थं राष्ट्र-
मुख्यै राज्येऽभिषेक्तव्य इत्युक्तम् । स च किंलक्षणोपेत इति
तल्लक्षणमभिधीयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

सर्वलक्षणलक्षण्यो विनीतः प्रियदर्शनः ।

अदीर्घसूत्रो धर्मात्मा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

विनीतः विनययुक्तः । प्रियदर्शनः प्रियं दर्शनं यस्य सः
यस्य राज्ञो दर्शने जाते स्वस्य इष्टं भवति । अदीर्घसूत्रः अव-
श्यकार्याणां कर्मणामारम्भे प्रारब्धानां च समाप्तौ योऽत्यन्तं
न विलम्बते सः ।

स्थूललक्षो महोत्साहः स्मितपूर्वाभिभाषकः ।

सुरूपः शीलसम्पन्नः क्षिप्रकारी महाबलः ॥

स्थूललक्षो बहुदीर्घार्थदर्शी । महोत्साहः महानुत्साहः पुरु-
षार्थसाधनकर्मारम्भाध्यवसायो यस्य सः ।

ब्रह्मण्यश्नाविसंवादी दृढभक्तिः प्रियंवदः ।

अविसंवादी ब्राह्मणेणु । दृढभक्तिरपि ब्राह्मणादिष्वेव ।

अलोलुपः संयतवाग्माग्भीरः प्रियदर्शनः ॥

नातिदण्डो न निर्दण्डश्चरचक्षुरजिह्मगः ।

व्यवहारे समः प्राप्ते पुत्रेण रिपुणा सह ॥

रथे गजेऽश्वे धनुषि व्यायामे च कृतश्रमः ।

उपवासतपःशीलो यज्ञयाजी गुरुप्रियः ॥

मन्त्रिसांवत्सराधीनः समरेष्वनिवर्त्तकः ।

सांवत्सरो ज्योतिर्वित् ।

कालज्ञश्च कृतज्ञश्च नृविशेषज्ञ एव च ॥

कृतज्ञः परकृतोपकारापकारौ न विस्मरतीति सः ।

पूज्यपूजयिता नित्यं दण्ड्यदण्डयिता तथा ।

षाड्गुण्यस्य प्रयोक्ता च शक्त्युपेतस्तथैव च ॥

षड्गुणाः सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाः । तल्लक्षणं

च विष्णुधर्मोत्तर एव उक्तम्—

सन्धिश्व विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।

द्वैधीभावः संश्रयश्च षाड्गुण्यं परिकीर्त्तितम् ॥

पणबन्धः स्मृतः सन्धिरपकारस्तु विग्रहः ।

जिगीषोः शत्रुविषये यानं यात्राभिधीयते ॥

विग्रहेऽपि स्वके देशेऽच्युतिरासनमुच्यते ।

बलाद्वैरिमारणं तु द्वैधीभावः स उच्यते ॥

उदासीने मध्यमे वा संश्रयात्संश्रयः स्मृतः । इति ।

एतेषां प्रयोगकालश्च तत्रैवोक्तः ।

समेन सन्धिरन्वेष्ट्या हीनेन च बलीयसा ।

हीनेन विग्रहः कार्यः स्वयं राज्ञा बलीयसां ॥

तत्रापि तस्य पार्ष्णिस्तु बलीयान्न समाश्रयेत् ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे राजलक्षणम् । १९७

पार्ष्णिः सेनापृष्ठम् । न समाश्रयेत् विग्रहं न कुर्यादित्यर्थः ।
 आसीनः कर्मविच्छेदं शक्तः कर्तुं रिपुर्यदा ॥
 अशुद्धपार्ष्णिर्बलवान्द्वैधीभावं समाश्रयेत् ।
 बलिना विगृहीतस्तु योऽसन्धेयेन पार्थिवः ॥
 संश्रयस्तेन कर्त्तव्यो गुणानामधमो गुणः ।
 बहुक्षयव्ययायासं तेषां यानं प्रकीर्तितम् ॥
 बहुलाभकरं च स्यात्तदा राम समाश्रयेत् ।
 सर्वशक्तिविहीनस्तु तदा कुर्यात्तु संश्रयम् ॥
 एवं च बुद्ध्वा नृपतिर्गुणानां काले च देशे च तथा विभागे ।
 समाश्रयेद्भार्गवंशमुख्य एतावदुक्तं नृपतेस्तु कार्यम् ॥ इति ।
 शक्तयः प्रभावोत्साहमन्त्रजास्तिस्रः ।
 उत्तैरनुक्तैस्तु गुणैरनेकैरलङ्कृतो भूमिपतिश्च कार्यः ।
 सम्भूय राष्ट्रप्रवरैर्यथावत् राष्ट्रस्य रक्षार्थमदीनसत्त्वः ॥ इति ।
 याज्ञवल्क्यः,
 महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।
 विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
 वृद्धसेवकः तपोज्ञानादिवृद्धानां सेवकः । सत्त्वसम्पन्नः स-
 म्पदापदोर्हर्षविषादरहितः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः ।
 अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ।
 धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
 स्मृतिमान् अवगताविस्मरणशीलः । अशुद्रः असद्गुणद्वेषी ।
 अपरुषः परदोषाकीर्त्तनः । धार्मिकः वर्णाश्रमधर्मान्वितः । अ-
 व्यसनः व्यसनरहितः । व्यसनान्याह—

मनुः,

मृगयाक्षा दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यत्रिकं वृथात्यागः कामजो दशको गणः ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ इति ।

एषु सप्त कष्टतमानि । यथाह—

स एव,

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे ॥

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्रिकं सदा ॥ इति ।

प्राज्ञः गम्भीरार्थावधारणक्षमः । शूरः निर्भयः । रहस्यवित्

गोपनीयार्थगोपनचतुरः ।

स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥

स्वरन्ध्रगोप्ता स्वस्य सप्तसु राज्याङ्गेषु यत्परप्रवेशद्वारशैथि-
ल्यं तत्स्वरन्ध्रं तस्य गोप्ता प्रच्छादयिता । राज्याङ्गान्याह—

याज्ञवल्क्यः,

स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ इति ।

महोत्साहाद्युक्तलक्षणो महीपतिः स्वामी । अमात्या मन्त्रि-
पुरोहितादयः । जनो ब्राह्मणादिप्रजा । दुर्गं धन्वदुर्गादि ।
कोशः सुवर्णादिद्रव्यराशिः । दण्डो हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणं च-
तुरङ्गबलम् । मित्राणि सहजप्राकृतकृत्रिमाणि । एताः स्वाम्याद्या
राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि । एवं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । आ-
न्वीक्षिक्यामात्मविद्यायाम्, दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिन्याम्,
वार्त्तायां कृषिवाणिज्यपशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायाम्,

त्रय्यां ऋग्भुजुःसमसंज्ञायां च विनीतस्तत्तदभिज्ञैः प्रवीण्यं नी-
तः । एवम्भूतो नराधिपः कार्ये इति सम्बन्धः । अन्यदप्युक्तम्—

महाभारते,

मन्त्रिगुणानुक्त्वा—

एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः ।

एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ॥

धीरो मर्षी शुचिस्तीक्ष्णः काले पुरुषकारवित् ।

शुश्रूषुः श्रुतवान् श्रोता ह्युपापोहविशारदः ॥

मेधावी धारणायुक्तो यथायुक्तोपपादकः ।

दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यये ॥

दानशूरः स्वयङ्कारी साध्वाचारः सुदर्शनः ।

आर्चहस्तप्रदो नित्यमाप्तमाप्त्यो नये रतः ॥

नाहंवादी न निर्द्वन्द्वो न यत्किञ्चनकारकः ।

न निर्द्वन्द्वः शीतोष्णादिसहिष्णुः ।

कृते कर्मण्यमात्यानां कर्त्ता भृत्यजनप्रियः ॥

सङ्गृहीतजनः स्तुत्यः प्रसन्नवदनः सदा ।

सदा भृत्यजनावेक्षी अक्रोधी सुमहामनाः ॥

युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।

चारनेत्रः प्रजावेक्षी धर्मार्थकुशलः सदा ॥

राजा गुणशताकीर्ण एष्टव्यस्तादृशो भवेत् । इति ।

एतैरेव गुणैर्युक्त इत्याद्यष्टगुणा मन्त्रिलक्षणे द्रष्टव्याः ।

रामायणेऽपि,

धर्मात्मा सत्यवादी च शीलवाननसूयकः ।

दान्तः सत्त्वहितः प्राज्ञः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥

मृदुश्च स्थिरवृत्तिश्च नित्यं दीनानुकम्पकः ।

प्रियवादी जितक्रोधो दीर्घदर्शी महामतिः ॥
 बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ।
 तेन तस्यातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्द्धते ॥
 समाप्तश्च धनुर्वेदे हयपृष्ठे गजे रथे ।
 लब्धास्त्रः शब्दवेधी च दूरपाती द्वायुधः ॥ इति ।
 इति राजलक्षणम् ।
 अथ पट्टमहिषीलक्षणम् ।

अत्र—

एवं गुणगणोपेता नरन्द्रेण सहाऽनघ ।
 अभिषेच्या भवेत् राज्ये राज्यस्थेन नृपेण वा ॥
 राज्ञाग्रमहिषी कार्या सर्वलक्षणलक्षिता ।
 इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनै राज्ञा सहाग्रमहिषी अभिषे-
 क्तव्या । अथ वा अभिषिक्तेन राज्ञा पश्चात्स्वयमभिषेक्तव्येत्यु-
 क्तम् । तत्र किलक्षणोपेतेति तल्लक्षणमभिधीयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

राज्ञाग्रमहिषी कार्या सर्वलक्षणलक्षिता ।
 विनीता गुरुभक्ता च ईर्ष्याक्रोधविवर्जिता ॥
 राज्ञः प्रियहितासक्ता चारुवेषा प्रियंवदा ।
 भृताभृतजनज्ञा च भृतानामन्ववेक्षिणी ॥
 अभृतानां जनानां च भृतिकर्मप्रवर्तिनी ।
 रागद्वेषवियुक्ता च सपत्नीनां सदैव या ॥
 भोजनासनपानेन सर्वेषामन्ववेक्षिणी ।
 सपत्नीपुत्रेष्वपि या पुत्रवत्परिवर्त्तते ॥
 मन्त्रिसावत्सरामात्यान् या च पूजयते सदा ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे मन्त्रिलक्षणम् । २०१

ब्रह्मण्या च दयायुक्ता सर्वभूतानुकम्पिका ॥
कृताकृतज्ञा राज्ञां च विदिता मण्डलेष्वपि ।
पुरराजचक्रेषु प्रीयमाणा मुदान्विता ॥
दूतादिप्रेषणकरी राजदारेषु सर्वदा ।
तत्तद्द्वारे नरेन्द्राणां कार्यज्ञा च विशेषतः ॥
एवं गुणगणोपेता नरेन्द्रेण सहाऽनघ ।
अभिषेच्या भवेद्राज्ये राज्यस्थेन नृपेण वा ॥
एवंविधा यस्य भवेत्तु पत्नी
नरेन्द्रचन्द्रस्य महानुभावा ।
वृद्धिं व्रजेत्तस्य नृपस्य राष्ट्रं
सचारकं नात्र विचार्यमस्ति ॥ इति ।

इति पट्टमहिषीलक्षणम् ।

अथ मन्त्रिलक्षणम् ।

इह राजलक्षणे—

मन्त्रिसांवत्सराधीनः—

इत्यनेन राज्ञा मन्त्र्यधीनेन भवितव्यम्,

स राज्ञः सर्वकार्याणि कुर्याद्भृगुकुलोद्बह ।

इति वचनेन च मन्त्री राज्ञः सर्वकर्माणि कुर्यादित्युक्तम् ।

स च मन्त्री कथमपेक्षित इति तल्लक्षणमभिधीयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत् ।

ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः ॥

स्थूललक्षो महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।

महोत्साह इति पाठान्तरम् ।

बृहस्पत्युशनःप्रोक्तां नीतिं जानाति सर्वतः ॥
 रागद्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः ।
 लोकापवादाद्राजार्थे भयं यस्य न जायते ॥
 क्लेशक्षमस्तु धर्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
 गूढमन्त्रश्च दक्षश्च प्राज्ञो भक्तजनप्रियः ॥
 इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च न च मानी विमत्सरः ॥
 चारप्रचारकुशलः प्राणिधिप्रणयात्मकः ।
 षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञश्चोपायकुशलस्तथा ॥
 उपायाः सामदानभेददण्डास्तेषु कुशलः यथायोग्यं तत्प्र-
 योगसमर्थः । उपायाश्च याज्ञवल्क्येनोक्ताः—
 उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।
 सम्यक्प्रयुक्ता सिद्धयेयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ इति ।
 वेत्ता विधाता कार्याणां नैव कार्यातिपातिता ।
 समश्च राजभृत्यानां तथैव च गुणप्रियः ॥
 कालज्ञः समयज्ञश्च कृतज्ञस्तु जनप्रियः ।
 कालज्ञः शकुनगणिताद्युपायैर्भविष्यत्कार्यकालवेत्ता । सम-
 यज्ञः कार्योचितावसरज्ञः ।
 कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेक्षिता ।
 यथानुरूपमर्हाणां पुरुषाणां नियोजिता ॥
 राज्ञः परोक्षे कार्याणि सम्पराये भृगूत्तम ।
 कृत्वा निवेदिता राज्ञे कर्मणां गुरुलाघवम् ॥
 शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्रहास्पदतत्त्ववित् ।
 स राज्ञः सर्वकार्याणि कुर्याद्भृगुकुलोद्बृह ॥
 विदितानि तथा कुर्यान्नाज्ञातानि महीक्षितः ।

अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि भार्गव ॥
अचिरेणापि विद्वेषं मन्त्री समधिगच्छति ।
करोति यस्तु कार्याणि विदितानि महीपतेः ॥
भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजाम् ।

एवङ्गुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री
वाक्ये च तस्याभिरतस्य राज्ञः ।
राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च लक्ष्मी-
र्यशश्च दीप्तिर्भुवनत्रयेऽपि ॥ इति ।

महाभारते,
कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा ॥
कृतज्ञं बलवन्तं च क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अलुब्धं लब्धसन्तुष्टं स्वामिमित्रबुभूषकम् ॥
सचिवं देशकालज्ञं सत्त्वसङ्ग्रहणे रतम् ।
सत्त्वं द्रव्यम् ।

सततं युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितम् ॥
युक्ताचारं स्वविषये सन्धिविग्रहकोविदम् ।
राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारं पौरजानपदाप्रियम् ॥
त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥
धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कामतः ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञं यात्रायानविशारदम् ॥
हस्त्यश्वशिक्षातत्त्वज्ञमहङ्कारविवर्जितम् ।
प्रगल्भं दक्षिणं कान्तं बलिनं युक्तकारिणम् ॥
चौक्षं चौक्षसमाकीर्णं सुवेपं सुखदर्शनम् ।

चौक्षं तीक्ष्णम् ।

नायकं नीतिकुशलं गुणचेष्टासमन्वितम् ॥

अस्तब्धं प्रसृतं श्लक्ष्णमृदुवादिनमेव च ।

धीरं श्लक्ष्णं महर्षिं च देशकालोपपादकम् ॥

श्लक्ष्णं स्निग्धम् ।

सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ।

तस्य विस्तीर्यते राष्ट्रं ज्योत्स्ना गृहपतेरिव ॥ इति ।

इति मन्त्रिलक्षणम् ।

अथ पुरोहितलक्षणम् ।

अत्र—

योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।

योगक्षेमो हि राज्ञोऽपि समायत्तः पुरोहिते ॥

यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ।

दृष्टं च राजा बाहुभ्यां तद्राष्ट्रं सुखमेधते ॥

इत्यादिमहाभारतवचनैः सर्वं राज्यं पुरोहितायत्तमवगम्यते । तत्र राष्ट्रसुखार्थम्—

द्विवेदं ब्राह्मणं राजा पुरोहितमथर्वणम् ।

पञ्चकल्पविधानज्ञं वरयेत्तु सुदर्शनम् ॥

इतिवचनेन पुरोहितं वृणुयादित्युक्तम् । तत्र स च पुरोहितः किलक्षणोऽपेक्षित इति तल्लक्षणमुच्यते ।

याज्ञवल्क्यः,

पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ इति ।

पुरोहितम् सर्वेषु दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु पुरतोहितं दानमानसत्कारैरात्मसम्बद्धं कुर्यात् । कथम्भूतम् । दैवज्ञम् ग्रहोत्पाततच्छमनादे-

वेदितारम् । उदितोदितम् विद्यानुष्ठानादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तैरुदितं
समृद्धम् । दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कुशलम् । अथर्वाङ्गिरसे शान्त्या-
दिकर्मणि च कुशलम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

अव्यङ्गं लक्षणोपेतमनुकूलं प्रियंवदम् ।

अथर्ववेदविद्वांसं यजुर्वेदविशारदम् ॥

द्विवेदं ब्राह्मणं राजा पुरोहितमथर्वणम् ।

अथर्ववेदविद्वांसमित्याद्युक्तानेकगुणयुक्तः पुरोहितो यदा
न प्राप्यते तदा अन्यगुणहीनः केवलमभिचाराद्युपयुक्तमथर्ववेद-
विदपि पुरोहितः कर्त्तव्य इत्येतदर्थमथर्वणमिति पुनरुपादानम् ।

पञ्चकल्पविधानज्ञं वरयेत्तु सुदर्शनम् ।

नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।

चतुर्थोऽङ्गिरसां कल्पः सोऽतिकल्पस्तु पञ्चमः ॥

पञ्चकल्पविधानज्ञमाचार्यं प्राप्य भूपतिः ।

सर्वोत्पातप्रशान्तात्मा भुनक्ति वसुधां चिरम् ॥

स च राज्ञस्तथा कुर्यान्नित्यं कर्म सदैव तु ।

नैमित्तिकं तथा काम्यं दैवज्ञवचने रतः ॥

न त्याज्यस्तु भवेद्राजा दैवज्ञेन पुरोधसा ।

पतितस्तु भवेत्त्याज्यो नात्र कार्या विचारणा ॥

तथैवापतितौ राम न त्याज्यौ तौ महीभुजा ।

तयोस्त्यागे नरेन्द्रस्य राज्यभ्रंशं विनिर्दिशेत् ॥

दुर्गतिं परलोके च बहुकालमसंशयम् ।

अपतितौ न त्याज्याविति वदता पतितौ दैवज्ञपुरोहितौ
त्याज्यावित्यभ्यनुज्ञातं भवति ।

सांवत्सरविरुद्धस्तु त्याज्यो राज्ञा पुरोहितः ।
 पुरोहितस्तथा राज्ञां यथा माता यथा पिता ॥
 अदृष्टमस्य व्यसनं हन्यात् दैवोपघातजम् ।
 ब्राह्मणे निष्कृतिस्तस्य कुतः शक्या महीभुजा ॥
 यौ तौ च राज्ञो विद्वांसौ सांवत्सरपुरोहितौ ।
 वृत्त्युच्छेदे तयो राज्ञः कुलं त्रिपुरुषं व्रजेत् ॥
 नरकं वर्जयेत्तस्माद्वृत्तिच्छेदं तयोः सदा ।
 स्थावरेण विभागश्च तयोः कार्यो विशेषतः ॥
 स्वामी राजा यथा राम तथा तौ नात्र संशयः ।
 एकस्मिंस्तु मृते राज्यं तयोरेव यतः कथम् ॥
 स्थावरेणार्चयेद्राजा वर्त्तमाने विशेषतः ।
 अनुरूपेण धर्मज्ञौ सांवत्सरपुरोहितौ ॥
 भाव्यं सदा भार्गववंशचन्द्र पुरोहितेऽनन्यसमेन राज्ञा ।
 राज्ञो यथा सर्वजनेन भाव्यं विद्वान्प्रभुः स्यान्नृपतेः पुरोधः ॥ इति ।
 इति पुरोहितलक्षणम् ।
 अथ ज्योतिर्विल्लक्षणम् ।

अत्र—

सांवत्सरं नृपो गत्वा वरयेत्प्रयतः शुचिः ।
 इतिविष्णुधर्मोत्तरवचनेन राजा सांवत्सरं वृणुयात् । स च वृत्तः—
 ततोऽभिषेकसम्भारांस्तस्य कुर्यात्स दैववित् ।
 इतिवचनेन राज्ञोऽभिषेकसामग्रीं सम्पादयेदित्युक्तम् । त-
 त्र राजा किंलक्षणं सांवत्सरं वृणुयादिति तल्लक्षणमुच्यते ।
 विष्णुधर्म्मोत्तिरे,
 पुष्कर उवाच ।
 सर्वलक्षणलक्षण्यं विनीतं प्रियदर्शनम् ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे ज्योतिर्विहङ्गलक्षणम् । २०७

सुरूपं वेषसम्पन्नं नित्यमूर्जितदर्शनम् ॥

अदीनवादिनं धीरं धर्मानिष्ठं जितेन्द्रियम् ।

अव्यङ्गं नाधिकाङ्गं च वेदवेदाङ्गपारगम् ॥

त्रिस्कन्धज्ञानकुशलं द्वादशाश्रमपारगम् ।

चतुःषष्ट्यङ्गतत्त्वज्ञमूहापोहविशारदम् ॥

त्रिस्कन्धाः होरागणितसंहिताः । आश्रमाः ग्रहसंस्थानानि,
द्वादश मेषादिराशयः, तत्पारगम् शत्रुमित्रोच्चनीचादिविवेककुश-
लम् । चतुःषष्ट्यङ्गानि च यथा वेदस्य षडङ्गानि एवं ज्योतिःशा-
स्त्रस्य । तेषां तत्त्वज्ञम् अर्थतत्त्वज्ञातारम् । तानि च अङ्गानि ग-
र्भोक्तानि-

यथा,

यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः ।

चतुःषष्टिस्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधाः ॥

ज्योतिषामयनाङ्गानि चतुःषष्टिस्ततः पठेत् । इति ।

तत्र चतुर्विंशत्यङ्गानि चत्वारिंशदुपाङ्गानि । अङ्गान्यनु-

क्रमेणाऽऽह—

स एव,

येषामग्रे कर्मगुणश्चन्द्रमार्गस्त्वनन्तरम् ।

नक्षत्रकेन्द्रभं चैव द्विवर्गः प्रथमः स्मृतः ॥

राहौ बृहस्पतौ शुके धूमकेतौ शनैश्चरे ।

अङ्गारके बुधेऽर्के च वारानष्टौ ततः पठेत् ॥

चक्रेष्वन्तरचक्रं च मृगचक्रं तथैव च ।

श्वचक्रं वातचक्रं च चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् ॥

वास्तुविद्याऽङ्गविद्या च वायसानां तथैव च ।

ज्ञेयास्तिस्रस्तु विद्यैता वृद्धगर्गमताः शुभाः ॥

स्वातीयोगमथाऽऽषाढारोहिणीयोगमेव च ।
 कृत्स्नानेतान् विजानीयाद्योगांश्चैव विशेषतः ॥
 अगस्तिचारो जनपदव्यूहः सलिलं ततः ।
 रहस्यं चेत्यथाङ्गानि चतुर्विंशतिदर्शिताः ॥
 कर्मगुणः तिथिनक्षत्रकरणमुहूर्त्तानाम् । तदुक्तम्—
 गर्गेण,

अथातस्तिथिनक्षत्रमुहूर्त्तकरणात्मकम् ।
 चतुर्व्यूहं कर्मगुणं गर्गेणोक्तं यथाविधि ॥
 तिथिनक्षत्रकरणमुहूर्त्तानां च सम्पदः ।
 तस्माच्चतुर्णामेतेषां सम्पदा कर्म कारयेत् ॥ इति ।
 चन्द्रमार्गः—

वेदविद्यातपोवृद्धं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 क्रोष्टुकिः प्रयतो गर्गमपृच्छत्सोमसम्भवः ॥
 कुतः समुत्थितः सोमः केन सृष्टः किमात्मकः ।
 इत्यादिगर्गोक्तः । नक्षत्रकेन्द्रभम् कति नक्षत्राणि ध्रुवाणि
 कति सृदनीत्यादि । चक्राणि शुभशकुनाः । अङ्गविद्या पुंसङ्ग-
 काद्यङ्गविशेषस्य दर्शनेन भाविप्रश्नफलविशेषकथनम् । वायस-
 विद्या काकशकुनाः । आषाढा पूर्वाषाढा । योगः स्वातीपूर्वाषा-
 ढारोहिणीनक्षत्रचन्द्रयोगो वृष्टिसूचकः । जनपदव्यूहः—

दिग्देशजात्युपसर्गा येन जायन्त्यनागताः ।
 तन्मे जनपदव्यूहं नैष्ठिकं गदतस्तथा ॥
 इति गर्गोक्तः । सलिलं सलिलज्ञानम् । उपाङ्गान्यप्याह—
 स एव,
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह नामतः ।
 आनुपूर्व्याऽभिधानेन चत्वारिंशत्तमेकतः ॥

राजचक्रलक्षणप्रकरणे ज्योतिषस्योपाङ्गानि । २०९

ग्रहकोशो ग्रहयुद्धं ग्रहशृङ्गाटकं ततः ।
 कृत्स्नं ग्रहेश्वराणां च ग्रहपाकास्तथैव च ॥
 नृपयात्राऽग्निवर्णाश्च सेनाव्यूहस्तथैव च ।
 मयूरचित्रोपनिषदुपहाराश्च शान्तयः ॥
 औत्पातिकतुलाकोशौ भवस्कन्दोपकारकम् ।
 सर्वभूतरुतं चैव तथा पुष्पलतां विदुः ॥
 उपानहोस्तथोच्छेदो वस्त्रच्छेदस्तथैव च ।
 कृत्स्नं भुवनकोशं च गर्भाधानोदकार्गलौ ॥
 निर्घाता भूमिकम्पाश्च परिवेषास्तथैव च ।
 ऋतुस्वभावाः सन्धैवं तथोल्काश्चोपधारयेत् ॥

ग्रहकोशो ग्रहाणामुत्पत्तिवर्णादिना शुभाशुभफलकथनम् ।
 ग्रहयुद्धं भौमादिपञ्चग्रहसंयोगः । ग्रहशृङ्गाटकं ग्रहाणामुत्पत्तिव-
 र्णसंस्थानरश्मिभिः शुभाशुभफलनिर्देशः । ग्रहेश्वराणां कृत्स्नं
 ग्रहजन्मनिर्वचनादि । ग्रहपाकाः ग्रहाणां समयविशेषफलदानृत्वम् ।
 नृपयात्रा राज्ञां यात्राकालः । अग्निवर्णाः होमकाले अग्नेः शुभा-
 शुभसूचकं लक्षणम् । सेनाव्यूहः कालविशेषे सेनारचनावि-
 शेषेण राज्ञो जयाजयकथनम् । मयूरचित्रं ग्रहोत्पातः । उप-
 निषत् भुवनपरिमाणग्रहनक्षत्रगत्यादि । उपहारो बलिः । शा-
 न्तयो जनमाराद्युत्पातशान्तयः । उत्पातो नदीवृक्षवाय्वादिवैकु-
 तम् । तुलाकोशः अन्नादितौल्येन तत्समर्पासमर्थकथनम् ।
 भवस्कन्दोपकारकः भूतभविष्यादियुगधर्मादिकथनरूपः शिवगु-
 हसंवादः । सर्वभूतरुतं सर्वप्राणिनां शब्दज्ञानं शकुनोपयुक्तम् ।
 पुष्पलता वृक्षादिपुष्पोद्भवेन धान्यवृक्षादिज्ञानम् । उपानहो-
 रुच्छेदः स्थलविशेषच्छेदेन फलविशेषकथनम् । एवं वस्त्रच्छे-
 दोऽपि । भुवनकोश इन्द्रध्वजमेषगजपुंस्त्रीलक्षणादिः । गर्भाधानं

मेघगर्भधारणेन वृष्टिविचारः । उदकार्गलः जलवृद्धिक्षयप्रयु-
क्तमुभिसदुर्भिक्षविचारः । ऋतुस्वभावाः तत्तद्वत्साधारण-
लक्षणानि । सन्ध्या उदयास्तकालरागेण फलविशेषकथनम् ।
उल्का नभसो ज्वालापातः । अत्र ग्रहपाकाः अष्टौ ऋतुस्वभावाः
षट् एवं चत्वारिंशदुपाङ्गसङ्ख्यापूरणं भवति । एवं चाङ्गोपाङ्गमे-
लनेन चतुःषष्टिर्भवति ज्यौतिषस्याङ्गानि ।

भूतभव्यभविष्यज्ञं गणितज्ञं विशेषतः ।
विचन्द्रा शर्वरी यद्वन्मुकुटं च च्युतोपलम् ॥
गणितेन तथा हीनं ज्यौतिषं नृपसत्तम ।
आस्तिकं श्रद्धधानं च अनुकूलं महीपते ॥
सांवत्सरं नृपो गत्वा वरयेत्प्रयतः शुचिः ।
येनाभिषिक्तो नृपतिर्विनष्टस्तु नराधिपः ॥
सांवत्सरं न तं विद्वान् वरयेन्नृपसत्तम ।
न हीनाङ्गं न वाचालं न च निष्प्रतिभं नृप ॥
कुवेषं मलिनं चण्डं नास्तिकं पापनिश्चयम् ।
भिन्नवृत्तिं न वरयेद्द्वारेत्सद्गुणं सदा ॥
वरयित्वा तु वक्तव्यः स्वयमेव महीभुजा ।
यथैवाग्निमुखा देवास्तथा राजमुखाः प्रजाः ॥
यथैवाग्नेर्मुखं मन्त्रा राज्ञां सांवत्सरस्तथा ।
त्वं मे माता पिता चैव देशिकश्च गुरुस्तथा ॥
दैवं पुरुषकारश्च ज्ञातव्यः सततं त्वया ।
देशिकः आज्ञापदः ।

समधर्ममधर्मं च राज्यं साधारणं हि नौ ॥
शमनीयोऽशुभो दैवस्त्वयैव मम शान्तिभिः ।
पौरुषेण पदं कार्यं समरे च सदा मया ॥

अशुभो दैवः अशुभादृष्टम् ।

तेनोद्दिष्टौ च वरयेद्राजा मन्त्रिपुरोहितौ ।

तेनोद्दिष्टां तु वरयेन्महिषीं नृपसत्तम ॥

ततोऽभिषेकसम्भारांस्तस्य कुर्यात्स दैववित् ।

कुञ्जरं तुरगं कुर्यात्तस्य राज्ञः परीक्षितम् ॥

भद्रासनं च छत्रं च बालव्यञ्जनमेव च ।

खड्गं चक्रं तथा चापं रत्नानि विविधानि च ॥

राज्ञो मृतस्य ये त्वासन् सर्व एते नराधिप ।

न ते कार्या नरेन्द्रस्य तेन दैवविदा तदा ॥

कामं सांवत्सरः कार्यो ह्यलाभेऽन्यस्य भूभुजा ।

गुणाधिकस्य नो कार्या येऽन्यत्राभिहिता मया ॥

मृतराज्ञो य एते प्राचीनाः पदार्थाः भद्रासनच्छत्रचामर-
खड्गप्रभृतय आसन् ते नूतनराज्ञे न देयाः । किन्तु नूतना एव
कर्त्तव्याः । दैवज्ञश्च पूर्वज्योतिर्विदपेक्षया गुणाधिकश्चेत्प्राप्यते
तदा प्राचीनं विहाय नूतनः कर्त्तव्यः । नूतनदैवज्ञस्य गुणाधि-
क्याभावे पुरातन एव दैवज्ञः स्थापनीयः । भद्रासनच्छत्रचा-
मरखड्गादीनां तु पूर्वेषां गुणाधिक्ये नूतनानां निर्गुणत्वेऽपि
सगुणान् पुरातनान् विहाय नूतना एव कर्त्तव्या इति ।

न तत्र नागाः सुभृता न योधा राज्ञोनमाता न पिता न बन्धुः ।
यत्रास्य कार्यो भवतीह विद्वान् सांवत्सरो धर्मविदप्रमत्तः ॥ इति ।

इति ज्योतिर्विलक्षणम् ।

अथ वैद्यलक्षणम् ।

अत्र—

प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा ।

राम राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन राज्ञा वैद्योक्तं सर्वं कर्त्तव्यम् ।
 सर्ववैद्यगुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
 महानसे प्रयुजीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥
 इति क्षेमकुतूहलवचनेन राजा स्वशरीररक्षार्थं वैद्यं महा-
 नसे प्रयुजीतेत्युक्तम् । तत्र किलक्षणो भिषगपेक्षित इति तल्ल-
 क्षणमभिधीयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गेन चिकित्सते ।

अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्भूतः ॥

कुलोद्भूतः कुलीनः । अङ्गाष्टकं च हारीते उक्तम्-

शल्यं शालाक्यमगदं कुमारभरणं तथा ।

कायभूतक्रिया वाजीकरणं च रसायनम् ॥ इति ।

नाराचकाष्ठवल्लीभिः शक्तिकुन्तैश्च तोमरैः ।

खट्वैर्विभिन्नगात्रस्य तत्र स्याद्यदि शल्यकम् ॥

तस्य प्रतीकारकर्म यत्तत्र शल्यचिकित्सितम् । इति ।

सुश्रुते,

न केवलं काष्ठवृणादिशल्यं चिरप्रवृद्धं मलदोषजं वा ।

यत्किञ्चिदाबाधकरं शरीरे तत्सर्वमेव प्रवदन्ति शल्यम् ॥

ऊर्ध्वजष्ठुषु ये रोगाः श्रवणादिषु संस्थिताः ।

तेषां यत्क्रियते कर्म तत् शालाक्यं प्रकीर्तितम् ॥

स्थावराणां जङ्गमानां तथा संयोगजन्मनाम् ।

विषाणां यः प्रतीकारो विषतन्त्रं तदुच्यते ॥

तदेवागदम् ।

मनोपक्रमविज्ञानं कुमारभरणं तथा ।

धात्रीणां लक्षणं क्षीरदोषसंशोधनौषधम् ॥
योगिनीनां ग्रहाणां च लक्षणं तन्निवारणम् ।
सूतिकारोगशमनमिति बालचिकित्सितम् ॥ इति ।
रोगदर्पणे,

काये स्यात्कायदहनं तद्दोषविनिवारणम् ।
प्रोक्ता कायचिकित्सेयं तत्त्वज्ञैर्भिषजां वरैः ॥
देवासुरैश्च गन्धर्वपितृभूतादिभिर्नृणाम् ।
ग्रस्तानां शान्तिका भूतचिकित्सा सा निगद्यते ॥
वाजं शुक्रं समाख्यातं तत्पुष्टीकरणं नृणाम् ।
वाजीकरणमित्याहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥
रसरक्तादिधातूनां यदाऽऽप्यायनकारकम् ।
रसायनं तदुद्दिष्टं भिषग्भिः शास्त्रपारगैः ॥ इति ।
वाग्भटेऽप्यङ्गाष्टकमुक्तम्—

कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ।
अष्टावङ्गानि तस्याहुः चिकित्सा येषु संश्रिता ॥ इति ।
प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा ।
राम राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग्जनैः ॥ इति ।

चरके,

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक् मतः ॥ इति ।
हेतुः रोगनिदानम् । लिङ्गं रोगज्ञापकं चिह्नम् । रोगपदं

देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति ।

क्षेमकुतूहले,

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।

सर्वदा स भवत्येव सर्वत्रैवाप्रमादवान् ॥
 तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ।
 न विश्वसेदतो राजा कदाचिदपि कस्य चित् ॥
 आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
 उक्तिहेतुसमायुक्त एष वैद्योऽभिधीयते ॥
 क्रोधपारुष्यमात्सर्यमायादम्भाविवर्जितम् ।
 जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शीलशौचदयान्वितम् ॥
 कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं सन्मते स्थितम् ।
 अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥
 मेधाविनमसम्भ्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् ।
 पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षमालस्यवर्जितम् ॥
 सर्ववैद्यगुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
 महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥
 वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञश्च चतुर्थकः ।
 प्रातरेव हि द्रष्टव्या नित्यं स्वश्रेय इच्छता ॥
 दैवज्ञो मन्त्रविद्वैद्यश्चतुर्थश्च पुरोहितः ।
 एते राज्ञा सदा पोष्याः कृच्छ्रेणापि स्त्रियो यथा ॥
 वैद्यविद्वज्जनामात्या यस्य राज्ञः प्रियंवदाः ।
 आरोग्यधर्मकोशाश्च प्रवर्द्धन्ते हि सर्वदा ॥
 गतश्रीर्गणकान् द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् ।
 गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान् द्वेष्टि भारत ॥
 कचिद्विक्तं कचिन्मित्रं कचिद्धर्मः कचिद्यशः ।
 कचिदभ्यासयोगश्च नाफलं हि चिकित्सितम् ॥
 चिकित्सितशरीरं हि न निष्क्रीणाति यो नरः ।
 पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महत्पदम् ॥

तेन यत्क्रियते पुण्यं तत्फलं भिषगश्नुते ॥
 सञ्चयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानमेव च ।
 दोषाणां च हि यो वेद स भवेद्भिषगुत्तमः ॥
 दोषाणामिति प्रत्येकं सम्बध्यते ।
 व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥
 कुचैलः कर्कशो दीनः स्वग्रामी स्वयमागतः ।
 पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥
 कुचैलः कुत्सितवस्त्रः ।
 सुश्रुतं न श्रुतं येन हारीतं येन हारितम् ।
 नालोकि चरकं येन स वैद्यो वैद्यनिन्दितः ॥
 सुश्रुतं न श्रुतं येन किमन्यैर्वहुभिः श्रुतैः ॥
 श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ
 भिषाजि निरनुबन्धे देहभारं निवेश्य ।
 भवति विपुलतेजाः स्वच्छकीर्तिप्रभावः
 स्वकुलफलविभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ इति ।

इति वैद्यलक्षणम् ।

अत्र—

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 विशेषतोऽसहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥
 इति मनुवचनेन,

अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राजीवल्लोचन ।
 सहायवरणं कार्यं तत्तद्राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
 यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

तस्मात्सहायान् वरयेत्कुलीनान् नृपतिः स्वयम् ।
 सुभृताश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ॥
 राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
 इत्यादिविष्णुधर्मोत्तरवचनैश्च राज्ञा राज्यसिद्ध्यर्थं पृथिवी-
 जयार्थं च सहायवरणं कार्यमित्युक्तम् । तत्र किलक्षणाः सहायाः
 कर्त्तव्या इति तल्लक्षणमुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

शूरानुत्तमजातीयान् बलयुक्तांश्च भावितान् ।
 रूपसत्त्वगुणौदार्यसंयुतान् क्षमया युतान् ॥
 क्लेशक्षमान्महोत्साहान् धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ।
 हितोपदेशकान् प्राज्ञान् स्वामिभक्तान् यशोऽर्थिनः ॥
 एवंविधान् सहायांस्तु शुभकर्मणि योजयेत् ।
 गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ॥
 कर्मस्वेवं नियुञ्जीत यथायोग्येषु भार्गव । इति ।
 महाभारते,
 अमात्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
 सुसन्तुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु ॥
 एतान् सहायान् लिप्सेथाः सर्वापत्सु च भारत । इति ।
 इति सहायलक्षणम् ।

इह—

यथाहं चायं सुभृतान् राजा कर्मसु योजयेत् ।
 धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् सङ्ग्रामकर्मसु ॥
 निपुणानर्थकृत्येषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ।
 स्त्रीषु षण्ढान्नियुञ्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्मसु ॥
 धर्मे चार्थे च कामे च भये च भृगुनन्दन ।

राजा यथार्हं कुर्याच्च उपधाभिः परीक्षितान् ॥
 तत्पादान्वेषणे यत्तानध्यक्षांस्तत्र कारयेत् ।
 एवमादीनि कर्माणि पापैः कार्याणि भार्गव ॥
 सर्वथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणक्षयः ।
 पापसाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञां भृगूत्तम ॥
 सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तान् विभृत्यान्वृषः ।
 नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्षयः ॥
 यस्मिन् कर्मणि यस्य स्याद्विशेषेण च कौशलम् ।
 तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
 पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।
 विना दायादकृत्येषु तत्र ते हि समा मताः ॥
 राजा दायादकृत्येषु परीक्ष्य स्वकृतान्नरान् ।
 नियुञ्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिणः ॥
 इति विष्णुधर्मोत्तरवचनैः स्वकार्येषु तत्र तत्राभिज्ञान् पुरु-
 षान् राजा नियुञ्जीतेत्युक्तम् । तत्र कार्यविशेषे योग्यपुरुषाणां
 विशेषलक्षणान्युच्यन्ते । तत्र मित्रलक्षणमुक्तम्—

महाभारते,

यस्तु वृद्ध्या न तृप्येत क्षये दीनतरो भवेत् ।

एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमिति चक्षते ॥

निमित्तं लक्षणम् ।

यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति ।

तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥

तं शक्त्या वर्धमानश्च सर्वतः परिबृंहयेत् ।

नित्यं क्षताद्वारयति यो धर्म्येष्वपि कर्मसु ॥

क्षताद्भीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् ॥

व्यसनान्नित्यभीतो यः समृद्ध्या यो न तृप्यते ।
यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ इति ।

इति मित्रलक्षणम् ।

अथ शत्रुलक्षणम् ।

मनुः,

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ इति ।

महाभारते,

यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमः स्पृशेत् ।
नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ॥
यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।
तत्रानियच्छतस्तस्य भिद्येरन् सर्वसेतवः ॥
तथैवात्युदकाधीनस्तस्य भेदनमिच्छति ।
यमेवंलक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ॥
ये यस्य क्षतिमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः ॥ इति ।

इति शत्रुलक्षणम् ।

अथ सभासल्लक्षणम् ।

महाभारते,

द्वीनिषेवाः सदा सन्तः सत्यार्जवगुणान्विताः ।
शक्ताः कथयितुं सम्यक् ते तव स्युः सभासदः ॥ इति ।

इति सभासल्लक्षणम् ।

अथ परिच्छदलक्षणम् ।

महाभारते,

कुलीना देवजाः प्राज्ञा रूपवन्तो गुणान्विताः ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे परिच्छदादिलक्षणानि । २१९

प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः ॥ इति ।

इति परिच्छदलक्षणम् ।

अथ पार्श्ववर्तिलक्षणम् ।

महाभारते,

न बालिश न च क्षुद्रा नाप्राज्ञा नाजितेन्द्रियाः ।

नाकुलीना नराः पार्श्वे स्थाप्या राज्ञा गुणैषिणा ॥

साधवः कुशलाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः ।

अक्षुद्राः शुचयो दक्षाः स्युर्नराः पारिपार्श्वकाः ॥ इति ।

इति पार्श्ववर्तिलक्षणम् ।

अथ रक्षकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

प्रांशवो व्यायताः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः ।

राज्ञाऽपि रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा हिताः ॥ इति ।

इति रक्षकलक्षणम् ।

अथ ताम्बूलधारिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अहार्यश्चानृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।

ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥ इति ।

इति ताम्बूलधारिलक्षणम् ।

अथ ताम्बूललक्षणम् ।

यन्मुखं वेदविभ्रष्टं ताम्बूलरसवर्जितम् ।

सुभाषितपरिभ्रष्टं तन्मुखं विलमुच्यते ॥

सपूगश्च सुपर्णश्च सुधया च समन्वितम् ।

दत्त्वा च द्विजराजेभ्यस्ताम्बूलं भक्षयेत्ततः ॥

सुताम्बूलं च यो दद्याद् ब्राह्मणाय विशेषतः ।

कन्दर्पसदृशो रूपे निरोगी जायते नरः ॥
 क्रमुकात्तृप्यति ब्रह्मा विष्णुस्तृप्यति पर्णतः ।
 चूर्णादीशस्तु तृप्येत ताम्बूलदानमक्षयम् ॥
 ताम्बूलं श्रीप्रदं भद्रं ब्रह्माविष्णुशिवात्मकम् ।
 अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
 एकपूगं सदा श्रेयो द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
 अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च त्वधिकं नैव दुष्यति ॥
 द्वात्रिंशत्पर्णकं चैव दद्यात्सर्वमहीश्रुजे ।
 चतुर्विंशतिपर्णं च सामन्तानामनुस्मृतम् ॥
 दशाष्टपर्णकं देयं जामातृणां विशेषतः ।
 द्विषदपर्णं च विदुषे वधूनां दशपर्णकम् ।
 त्रिपर्णं तु न दातव्यं रिपूणां च विशेषतः ॥
 एकद्वित्रिचतुष्पञ्चषड्भिः पूगैः फलं क्रमात् ।
 लाभालाभौ सुखं दुःखमायुर्मरणमेव च ॥
 पर्णमूले भवेत् व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
 ऊर्ध्वाग्रं विकटं धार्यं पर्णमेकं तथैव च ।
 अङ्गुष्ठचूर्णलेपं च चर्वितं धनदायकम् ॥
 पर्णाग्रं पर्णमूलं च चूर्णपर्णं द्विपर्णकम् । (?)
 अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः ॥
 सप्तजन्म दरिद्री स्यादन्ते विष्णुं न विन्दति ।
 तर्जन्या पर्णमादाय ताम्बूलं न तु खादयेत् ॥
 यदि वा खादयेन्मूढः शोकं च नरकं व्रजेत् ।
 कनिष्ठानामिकामध्यातर्जन्यङ्गुष्ठयोगतः ।
 शोको हानिस्तथा मृत्युरनैश्वर्यायुषी तथा ॥

राजचक्रलक्षणप्रकरणे ताम्बूलादिलक्षणानि । २२१

अङ्गुष्ठेन तु लेपेन ताम्बूलं शर्म शोभनम् ।
दिवा खादिरसारेण सकलर्द्धिप्रदायकम् ॥
जयस्त्रीवस्त्रलाभादि भविष्यति न संशयः ।
रात्रौ खादिरसारेण शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥
वामहस्ते न खादेत् स्त्रीहस्तेन तथैव च ।
यदि वा खादयेन्मूढस्तस्य लक्ष्मीर्विनश्यति ॥
इति ताम्बूललक्षणम् ।

अथ भाण्डागारिकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानां च विभागवित् ।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्यः शुचिः सदा ॥
फल्गुसाराणां विज्ञाता सारासारविवेकवान् ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥
आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥
आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादर्थरक्षकः ॥ इति ।
मनुः,

आयव्ययज्ञान् कुर्वीत धर्मशास्त्रार्थकोविदान् ।
कुलीनान् वित्तसम्पन्नान् समर्थान् कोशगुप्तये ॥ इति ।

इति भाण्डागारिकलक्षणम् ।

अथ खड्गधारिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।

शूरः क्लेशसह्यैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥ इति ।

इति खड्गधारिलक्षणम् ।

अथान्तःपुराध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

वृद्धः कुलोद्भूतः षण्ढः पितृपैतामहः शुचिः ।

राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥ इति ।

इत्यन्तःपुराध्यक्षलक्षणम् ।

अथान्तःपुरचरलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पञ्चाशदधिका नार्यः पुरुषाः सप्ततेः पराः ।

अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ॥ इति ।

पञ्चाशद्वर्षाधिका नार्यस्तथा सप्ततिवर्षाधिकाः पुरुषा अन्तः-

पुरे स्थाप्या इत्यर्थः ।

इत्यन्तःपुरचरलक्षणम् ।

अथ सूदाध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सकवचोहरः ।

सूदशास्त्रविधानज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ॥ इति ।

इति सूदाध्यक्षलक्षणम् ।

अथ सूदलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

सूदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेद्याः कुलोद्भूताः ।

सर्वे महानसे कार्या नीचकेशनखास्तथा ॥ इति ।

इति सूदलक्षणम् ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे धर्माधिकार्यादिलक्षणम् । २२३

अथ धर्माधिकारिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।

विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥

कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः सभासदः । इति ।

इति धर्माधिकारिलक्षणम् ।

अथ धर्माधिकरणलक्षणम् ।

मदनरत्ने बृहस्पतिः,

दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षाश्रितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखी तस्य लक्षण्यां लक्षयेत्सभाम् ॥

माल्यधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा ॥ इति ।

सैव धर्माधिकरणमित्याह माधवीये कल्पतरौ च—

कात्यायनः,

धर्मशास्त्रानुसारेण मूलशास्त्रविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥ इति ।

मूलं व्यवहारः । शास्त्रं तत्प्रातिपादकं स्मृत्यादि ।

इति धर्माधिकरणलक्षणम् ।

अथ लेखकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

लेखकः कथितो राम सर्वाधिकरणेषु वै ॥

शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान् ।

अक्षरान् विलिखेद्यस्तु स लेखकवरः स्मृतः ॥

उपायवाक्ये कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 बह्वर्थवक्ता चालपेन लेखकः स्याद्भृगूत्तम ॥
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
 अनाहार्यः समर्थश्च लेखकः स्याद्भृगूत्तम ॥ इति ।

इति लेखकलक्षणम् ।

अथाहानकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
 धर्माधिकरणे कार्या जनाहानकरा नराः ॥ इति ।

इत्याहानकलक्षणम् ।

अथ दौवारिकलक्षणम् ।

तत्रैव,

एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः । इति ।
 एवमिति पूर्वोक्ताऽऽहानकगुणातिदेशः ।

अथ प्रतीहारलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
 चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥ इति ।

इति प्रतीहारलक्षणम् ।

अथ शस्त्रशालाध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

स्थाने राजनि तत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रतः ।
 राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ॥ इति ।

इति शस्त्रशालाध्यक्षलक्षणम् ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे शस्त्राध्यक्षादिलक्षणानि । २२५

अथ शस्त्राध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते अमुक्ते मुक्तधारिते ।

शस्त्राचार्ये नियुक्ते च कुशलश्च तथेष्यते ॥ इति ।

इति शस्त्राध्यक्षलक्षणम् ।

अथ स्थपतिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।

दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः ॥ इति ।

इति स्थपतिलक्षणम् ।

अथ सारथिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।

हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित् ॥

बलाबलज्ञो रथिनः स्थिरदृष्टिर्विशारदः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ॥ इति ।

इति सारथिलक्षणम् ।

अथ दूतलक्षणम् ।

तदाह—

मनुः,

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ।

इक्षिताकारचेष्टां शुचिं दक्षं कुलोद्भूतम् ॥

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।

वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ इति ।

महाभारते,

कुलीनः शीलसम्पन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।

यथोक्तवादी द्युतिमान् दूतः स्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

यथोक्तवादी दूतः स्यादेशभाषाविशारदः ।

शब्दलेशसहो वाग्मी देशकालविभाषकः ॥

विज्ञाय देशं कालं च हितं यत्स्यान्महीक्षितः ।

वक्तापि तस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥ इति ।

इति दूतलक्षणम् ।

अथ चारलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

परराजगृहात्प्राप्तान् जनसङ्ग्रहकाम्यया ।

दुष्टान् वाप्यथ वाऽदुष्टान् संश्रयेत् प्रयत्नतः ॥

दुष्टान् विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः ।

वृत्तिं तस्यापि वर्त्तेत जनसङ्ग्रहकाम्यया ॥

राजा देशान्तरप्राप्तं पुरुषं पूजयेद्भृशम् ।

ममायं देशसम्प्राप्तो बहुमानेन चिन्तयेत् ॥

कामं भृत्यार्जनं राजा नैव कुर्याद्भृगूत्तम ।

न त्वेवासंविभक्तं तु भृत्यं कुर्यात्कथञ्चन ॥

शत्रवोऽग्निर्विषं सर्पां निह्निशमपि चैकतः ।

भृत्या मनुजशार्दूल कुभृत्याश्च तथैकतः ॥

तेषां चारेण विज्ञानं राजा विज्ञाय नित्यशः ।

गुणिनां पूजनं कुर्यान्निर्गुणानां च शासनम् ॥

कथिताः सततं राम राजानश्चारचक्षुषः ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे चारादिलक्षणाणि । २२७

स्वदेशे परदेशे च ज्ञानशीलान् विचक्षणान् ॥
अनाहार्यान् केशसहात्रियुज्जीत सदा चरान् ।
जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाऽज्ञातान् परस्परम् ॥
वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ।
तथा प्रव्रजिताकारान् चारान् राजा नियोजयेत् ॥
नैकस्य राजा श्रद्धयाच्चारस्यापि च भाषितम् ।
द्वयोः संवादमाज्ञाय आदध्यान्नृपतिस्ततः ॥
परस्परं सुविदितौ यदि स्यातां न तावुभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान् प्रयोजयेत् ॥
राज्यस्य मूलमेतावद्या राज्ञश्चारदृष्टिता ।
चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षणम् ॥
रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणागुणान् ।
शुभानामशुभानां च विज्ञानं राम कर्मणाम् ॥
सर्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नः सदा भवेत् ।
कर्मणा केन मे लोके जनः सर्वोऽनुरज्यते ॥
विरज्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
अनुरागकरं लोके कर्म कार्यं महीक्षिता ॥
विरागजननं सर्वं वर्जनीयं प्रयत्नतः ।
जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्म्यो
राज्ञां यतो भार्गववंशचन्द्र ।
तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥ इति ।
इति चारलक्षणम् ।

अथ नियोज्यसामान्यलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

कर्माण्यपरिभेयाणि राज्ञां भृगुकुलोद्बह ।
 उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कार्याणि पार्थिवैः ॥
 उत्तमाधममध्यांस्तु पुरुषान् विनियोजयेत् ।
 नरकर्मविपर्यासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ॥
 नियोज्यं पुरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्यं कुलं बलम् ।
 ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ॥
 पुरुषान्तरविज्ञानतत्त्वमात्रनिबन्धना ।
 नरेन्द्रलक्ष्मीर्धर्मज्ञ तत्रायत्तो भवेन्नृप ॥ इति ।
 इति नियोज्यसामान्यलक्षणम् ।

अथ राजसेवकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
 पुष्कर उवाच ।
 यथानुवर्तितव्यं स्याद्राम राजोपजीविभिः ।
 तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥
 आज्ञा सर्वात्मना कार्या स्वशक्त्या भृगुसत्तम ।
 आक्षिप्य वचनं तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
 अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसन्निधौ ।
 रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् ॥
 परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्थे चेतसि भार्गव ।
 स्वार्थं सुहृद्भिर्वक्तव्यं न स्वयं तु कथञ्चन ॥
 कालातिपातः कार्येषु राक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
 न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च कर्मणि ॥
 नोपेक्ष्यं नश्यमानं च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ।
 राज्ञश्च न तथा कार्यं विषभाषितचेष्टितम् ॥
 राजलीला न कर्तव्या तस्य चेष्टां विवर्जयेत् ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे राजसेवकलक्षणम् । २२२

राज्ञः समधिको वेषो न तु कार्यो विजानता ॥
 द्यूतादिषु तथैवास्य कौशलं तु प्रदर्शयेत् ।
 प्रदर्श्य कौशलं चास्य राजानं न विशेषयेत् ॥
 अन्तःपुरधनाध्यक्षवैद्यद्यूतैर्निराकृतैः ।
 संसर्गं न व्रजेद्राम विना पार्थिवशासनात् ॥
 निःस्नेहतां चावमानं तत्प्रयुक्तं च गोपयेत् ।
 यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञस्तन्न लोके प्रकाशयेत् ॥
 नृपेण श्रावितं यत्स्याद्गुह्याद्गुह्यं भृगूत्तम ।
 न तत्संश्रावयेल्लोके तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
 आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ।
 अहं किं करवाणीति वाच्यो राजा विजानता ॥
 कार्यावस्थां च विज्ञाय कार्यमेतत्तथा भवेत् ।
 सततं क्रियमाणेऽस्मिन्लाघवं तु व्रजेद्भुवम् ॥
 राज्ञः प्रियाणि वाच्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
 न हास्यशीलश्च भवेन्न चापि भुक्कुटीमुखः ॥
 नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
 आत्मसम्भावितश्चैव न भवेद्धि कथञ्चन ॥
 दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न च सङ्कीर्त्तयेत्कचित् ।
 वस्त्रं पत्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तं तु धारयेत् ॥
 औदार्येण न तद्देयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ।
 न चैवाभ्यसनं राज्ञः स्वपनं चापि कारयेत् ॥
 नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कथञ्चन ।
 न च पश्येत् राजानमयोग्यासु च भूमिषु ॥
 राज्ञस्तु दक्षिणे पाश्वर्के वामे वोपविशेत्तथा ।
 पुरस्ताच्च तथा पश्चादासनं तु विगर्हितम् ॥

जृम्भानिष्ठीवनं कामं कोपं पर्यङ्किकाश्रयम् ।
 भ्रुकुटिं वातमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥
 स्वयं तथा न कुर्वीत स्वगुणख्यापनं बुधः ।
 स्वगुणख्यापने नूनं परानेव प्रयोजयेत् ॥
 हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
 अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ॥
 शाठ्यं लौल्यं च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा ।
 चापल्यं च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ॥
 श्रुतेषु विद्याशिल्पेषु संयोज्यात्मानमात्मना ।
 राजसेवां ततः कुर्याद्भूतये भूतिवर्धनः ॥
 नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रबल्लभमन्त्रिणः ।
 सचिवैश्चास्य विश्वासं न तु कार्यं कथञ्चन ॥
 अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात्कामं ब्रूयात्तथाऽऽपदि ।
 हितं धर्म्यं च वचनं हितैः सह विनिश्चितम् ॥
 ब्रूयादिति पूर्वेण सम्बन्धः ।
 चित्तं चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवानुजीविना ।
 भर्तुराराधनं कुर्याच्चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
 रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
 त्यजेद्विरक्तं नृपतिं रक्ताद्वृत्तिं तु कामयेत् ॥
 कर्मोपकारयोर्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा ।
 आशासंबर्द्धनं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥
 अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः ।
 फलं वाक्यं समं वेद वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
 प्रदेशवाक्ये उदिते न सम्भावयतीत्यथ ।
 आराधनासु सर्वासु सुप्तवच्च विचेष्टते ॥

राजचकलक्षणप्रकरणे सान्धिविग्रहिकादिलक्षणम् । २३१

कथासु दोषान् क्षिपति वाक्यच्छेदं करोत्यथ ।

लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसङ्कीर्त्तने कृते ॥

दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ।

विरक्तलक्षणं हेतुत् शृणु रक्तस्य लक्षणम् ॥

दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं शृङ्गाति चादरात् ।

कुशलादिपरिप्रश्नं सम्प्रयच्छति चाऽऽसनम् ॥

विवाक्ति दर्शने चास्य रहस्यं न च शङ्कते ।

जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु सङ्कथाम् ॥

अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दते ।

उपायनं च शृङ्गाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥

कथान्तरे स्मरति च प्रहृष्टवदनस्तथा ।

इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा भृगुकुलोद्ब्रह्म ॥

आपत्सु न त्यजेत्पूर्वं विरक्तमपि सेविनम् ।

मित्रं न चापत्सु तथा च भृत्यं त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।

प्रायो विशेषण च ते व्रजन्ति सुरेन्द्रधाम सुरवृन्दजुष्टम् ॥ इति ।

इति राजसेवकलक्षणम् ।

अथ सान्धिविग्रहिकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।

सान्धिविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥ इति ।

इति सान्धिविग्रहिकलक्षणम् ।

अथ युद्धकर्तृपुरुषलक्षणम् ।

महाभारते,

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलाः किंसमाचाराः कथंरूपाश्च भारत ।

किसन्नाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संयुगे नृप ॥

भीष्म उवाच ।

यथाचरितमेवात्र शस्त्रं पत्रं विधीयते ।

आचरन् वीरपुरुषस्तथा धर्मेषु वर्त्तते ॥

गन्धाराः सिन्धुसौवीराः नखरप्रासयोधिनः ।

अभीरवः सुबलिनस्तद्वलं सर्वपारगम् ॥

सर्वशास्त्रेषु कुशलाः सत्यवन्तो ह्युशीनराः ।

प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः कूटयोधिनः ॥

तथा यवनकाम्बोजा मधुराभिमताश्च ये ।

एते नियुद्धकुशला दक्षिणा असिपाणयः ॥

सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः ।

प्राय एवं समुद्दिष्टा लक्षणानि तु मे शृणु ॥

सिंहशार्दूलवाङ्मात्रा सिंहशार्दूलगामिनः ।

पारावतकलिङ्गाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ॥

मृगस्वरा द्वीपिनेत्रा ऋषभाक्षा मनास्विनः ।

द्वीपी चित्रकः ।

प्रमादिनश्च मन्दाश्च योधनाः किङ्किणीस्वनाः ॥

मेघस्वनाः क्रोधमुखाः केचित्करभनिःस्वनाः ।

जिह्वनासाग्रजिह्वाश्च दूरगा दूरपातिनः ॥

विडालकुब्जतनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः ।

शीघ्राश्चपलवृत्ताश्च भवन्ति च दुरासदाः ॥

गोधानिमीलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा ।

तुरङ्गातिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ॥

सुसंहताः प्रतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः ।

सुवादितेषु हृष्यन्ति नृत्यन्ति कलहेषु च ॥

राजचक्रलक्षणप्रकरणे युद्धकर्तृपुरुषादिलक्षणानि । २३३

गम्भीराक्षा निःसृताक्षाः पिङ्गला भ्रुकुटीमुखाः ।
नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥
जिह्वाक्षाः प्रललाटाश्च निर्मासहनवोऽपि च ।
वक्रबाह्वङ्गुलीवक्राः कृशा धमनिसन्तताः ॥
प्रवेपन्तीव वेगेन सम्पराये ह्युपस्थिते ।
वारणा इव संमत्तास्ते भवन्ति दुरासदाः ॥
प्रदीप्तस्फुटकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः ।
उन्नतासाः पृथुग्रीवा विकटाः स्थूलपिण्डिकाः ॥
ऊर्ध्वगा इव सुग्रीवा विनता विदग्धा इव ।
पिण्डशीर्षातिवक्राश्च दृक्दंशमुखास्तथा ॥
उग्रस्वरा मन्युमन्तो युद्धेष्वावावसारिणः ।
अधर्मज्ञावलिप्ताश्च घोरा रौद्रप्रदर्शनाः ॥
त्यक्तात्मानः सर्व एते अन्त्यजा ह्यनिवर्त्तिनः ।
पुरस्कार्याः सदा सैन्ये हन्यन्ते घ्नन्ति चापि तै ॥
अधार्मिका भिन्नवृत्ताः सान्त्वं तेषां पराभवः ।
एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते ह्यभीक्ष्णशः ॥ इति ।

इति युद्धकर्तृपुरुषलक्षणम् ।

अथ सेनापतिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः इलक्षणभाषितः ॥
निमित्ते शकुने ज्ञाने वेत्ता वैद्यश्चिकित्सिते ।
पुरुषान्तरविज्ञाने पाङ्गुगुण्ये च विनिश्चितः ॥
कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहोऽनृजुः ।
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविज्ञोपवित् ॥

व्यूहः सैन्यसाम्प्रतिविशेषः । फल्गुसारविशेषवित् सारा-
सारविवेककुशलः ।

राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वा । इति ।

इति सेनापतिलक्षणम् ।

अत्र सेनापतिलक्षणे व्यूहतत्त्वविधानज्ञ इत्यनेन सेनाप-
तिर्व्यूहविदपेक्षित इत्युक्तम् । तत्र व्यूहलक्षणमुच्यते ।

राजविजये,

बलं व्यूहप्रौढं परबलविभेदेऽल्पमपि य—

द्भवेदूनं व्यूहैर्महदपि जये न क्षमबलम् ।

अतो वक्ष्ये व्यूहानसुरपृतनां पूर्वममराः

पराजिग्युर्व्यूहैरुपचितबलां वीर्यमहतीम् ॥

बलाकापङ्क्तिवद्व्यूहो बलाकाख्यः कृतो रणे ।

काकव्यूहः काकसङ्घो बलाकाव्यूहभञ्जकः ॥

तावुभावपि भज्येते श्येनव्यूहेन निश्चितम् ।

एको रथोऽग्रे कर्तव्यः पश्चाद्द्विरदसप्तकम् ॥

त्रिंशदश्वाः खड्गिशतं पार्श्वे कुन्तधरास्तथा ।

मध्येऽष्टौ रथिनस्त्रिंशदश्वाः पार्श्वे गजद्वयम् ॥

ततश्च पृष्ठतः सर्वे श्येनव्यूहः स उच्यते ।

अग्रे द्वौ पृष्ठगाश्चान्ये क्रौञ्चव्यूहः स उच्यते ॥

बलाककाकौ क्रौञ्चेन क्रौञ्चं श्येनेन भज्यते ।

अग्रे रथद्वयं पश्चाद्गजाः सप्त व्यवस्थिताः ॥

तत्पृष्ठे विंशतिरिभाः पश्चाद्गजिवाहकाः ।

सप्त सप्त रथाः पार्श्वे गजौ द्वौ द्वौ ततः स्थितौ ॥

तत्प्रमाणै रथैर्वेदी बाहिस्तत्तद्गजाः स्थिताः ।

मध्ये पदातयश्चान्ते पार्श्वयोश्च तुरङ्गमाः ॥

विज्ञेयः शकटव्यूहो न भेद्यस्त्रिदशैरपि ।
 अग्रे रथत्रयं पृष्ठे गजाकारो गजत्रजः ॥
 स्यन्दनाः पञ्च पञ्चैव अथो षष्टिर्धनुष्मताम् ।
 मध्ये पदातयः षष्टिः पार्श्वयो रथिनो गजाः ॥
 पृष्ठे तु सकला सेना सिंहव्यूहः प्रजायते ।
 शकटव्यूहकालेऽयं सूचीव्यूहेन भिद्यते ॥
 पद्मव्यूहस्तु सिंहेन सूची काकेन भिद्यते ।
 गजषोडशकं मध्ये वृत्ताकारेण कल्पयेत् ॥
 बाह्यतो रथिभिर्वेष्ट्यं तद्बाह्ये कुन्तधारकैः ॥
 शरचापधरा बाह्ये खड्गचर्मधरास्ततः ।
 बाह्यतोऽश्वैः समावेष्ट्यं पङ्क्तित्रितयतः क्रमात् ॥
 पुनः पुनः प्रकुर्वीत यावद्भवति वाहिनी ।
 चक्रव्यूहः स विज्ञेयो दुर्भेद्यस्त्रिदशैरपि ॥
 अन्तरे रथमेकैकं स्थानेष्वष्टसु कल्पयेत् ।
 तदन्तरे गजान् पञ्च नवाश्वान् स्थापयेत्ततः ॥
 ततः पत्नीन् पञ्चदश पत्रे पत्रे प्रकल्पयेत् ।
 तन्मध्ये स्यन्दनान् सप्त गजांश्चैव त्रयोदश ॥
 एकोनविंशतिहयान् पदातीनष्टविंशतिम् ।
 गजै रथैः पूरणीया पद्ममध्यस्य कर्णिका ॥
 तन्मध्ये गजमारूढश्चमूपो वा नृपोऽथ वा ।
 अन्तरे द्रोणिकायां तु रथा द्विरदवाजिनः ॥
 त्रयस्त्रयश्च सर्वत्र त्रयस्त्रिंशत् पदातयः ।
 पद्मव्यूहः स विज्ञेयः पद्माकारः कृतो यतः ॥
 रथं गजं हयं पत्तिं मालाकारेण विन्यसेत् ।
 पुनः पुनः श्रेणिबन्धान्मालाव्यूहः स उच्यते ॥

चतुर्विंशु रथौ द्वौ तत्पृष्ठे तु द्विरदा दश ।
 चतुर्विंशतिरश्वाश्च त्रिंशत्खड्गधरास्ततः ॥
 शरचापधराश्चैव खेटपट्टिशधारिणः ।
 तेषां पृष्ठे कुन्तधरा यन्त्रधारास्तथैव च ॥
 सर्पाकारं रथेभाश्वैः पूरयेत्सैनिकैरपि ।
 सर्पव्यूहः स विज्ञेयः कृतान्तो युद्धकर्मणि ।
 सप्तधा स्युः सप्त रथा गजवाजिपदातयः ॥
 रथेभाश्वाः पत्तयश्च सप्त सप्तगुणाः क्रमात् ।
 अधोऽधः कल्पयेद्देवमग्निव्यूहः स उच्यते ॥
 सर्वोत्तमोऽयं व्यूहानामग्निवन्नाशकारकः ।
 चतूरेखाङ्कितां सेनां वेद्याकारां प्रकल्पयेत् ॥
 रथैर्गजैर्हयैः खड्गैः क्रमेण च चतुर्दिशम् ।
 ततश्चतुर्षु द्वारेषु रथौ द्वौ द्वौ तथा गजौ ॥
 अश्वानपि पदार्तीश्च चतुर्विंशु प्रकल्पयेत् ।
 तन्मध्ये नृपतिस्तिष्ठेद्देद्याकारेऽन्तरे सुधीः ॥
 विज्ञेयः खलकव्यूहः खलको द्वारसंस्थितः ।
 सौपर्णः श्येनकः कार्यस्तत्सङ्ख्याद्विगुणः पुनः ॥
 सार्पाग्निचक्रसंज्ञाश्च व्यूहेषु बलवत्तराः ।
 दण्डाकारो भवेद्दण्डो मकरो मकराकृतिः ॥
 सूचीव्यूहः सूचीसमः स्वनामसदृशाः परे ।
 रविश्चक्रे मण्डलेऽजः सूचीमकरयोः कुजः ॥
 सुपर्णादौ बुधः श्येने गुरुर्दण्डोरगे शनिः ।
 शुक्रः पद्मे च शकटे व्यूहेषु स्वामिनो मताः ॥
 सानुकूलो ग्रहव्यूहः कर्त्तव्यो व्यूहकर्मणि ।
 रिपूणां प्रतिकूलस्य कार्यो व्यूहो ग्रहस्य वा ॥

राजचक्रलक्षणप्रकरणे सामान्यनिवासलक्षणम् । २३७

बलोत्तरेण रिपुणा परव्यूहविभेदिना । इति ।

इति व्यूहलक्षणम् ।

अथ सामान्यनिवासस्थानलक्षणम् ।

इह पूर्वं राज्ञः सहायानामधिकारिपुरुषाणां च लक्षणान्य-
भिहितानि । इदानीं सहाययुक्तो राजा किलक्षणं देशमावसे-
दिति तन्निवासस्थानलक्षणमुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेन्धनम् ।

रम्यमानतसामन्तं पशव्यं देशमावसेत् ॥

यवसं तृणम् । सामन्ता भौमिकाः । पशव्यं पशुहितकरम् ।

वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहार्यं तथा परैः ।

किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरं तथा ॥

अदेवमातृकं कर्मस्वनुरक्तजनान्वितम् ।

करैरपीडितं चापि बहुपुष्पफलं तथा ॥

अदेवमातृकं नदीमातृकम् दृष्टव्यपेक्षं न भवति नदीवा-

हुल्यात् । करः करभागः ।

अगम्यं परचक्राणां तद्वाधाविषयं पुनः ।

समदुःखसुखं राज्ञः सततं च प्रिये स्थितम् ॥

तद्वाधाविषयं शत्रुकृतदुःखायोग्यम् ।

सरीसृपविहीनं च व्यालतस्करवर्जितम् ॥

एवंविधं यथाकामं राजा विषयमावसेत् । इति ।

विषयो देशः । सरीसृपा व्याघ्रादयः । व्यालाः सर्पाः ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह,

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् । इति ।

आजीव्यमनुजीव्यं कन्दमूलफलादिनां । जाङ्गलं यद्यपि

२३८ वीरामित्रोदयस्य लक्षणप्रकाशे

अल्पोदकतरुपर्वतो देशो जाङ्गलस्तथाप्यत्र समसजलतरुपर्वतो
देशो जाङ्गलशब्देन विवक्षणीयः ।

मनुरपि,

जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमर्थप्रायमनाविलम् ।

रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ इति ।

इति सामान्यनिवासस्थानलक्षणम् ।

अथ दुर्गलक्षणम् ।

याज्ञवल्क्यः,

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये । इति ।

तत्र पूर्वोक्तगुणोपलक्षिते देशे ।

मनुः,

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः ।

शतं दशसहस्राणि तस्मात् दुर्गं विधीयते ॥

तस्मादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।

ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

दुर्गं च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् ।

शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च तथा युतम् ॥

वप्राः प्राकारः ।

दुर्गे च यन्त्राः कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।

सहस्रघातिनो राम तैस्तु रक्षा विधीयते ॥

दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ।

यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं

समग्रधान्यौषधसम्प्रयुक्तम् ।

वणिग्जनैः शोभनमावसेत्

दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥ इति ।

अत्रापेक्षितसर्वपदार्थानां सङ्ग्रहः कर्त्तव्यः ।

इति दुर्गलक्षणम् ।

अथ दुर्गभेदाः ।

तत्र मनुः,

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्षमेव च ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ इति ।

तत्र धन्वदुर्गं यथा-धन्वनि मरुभूमौ दुर्गं कुर्यात् । निर्जल-
त्वादिदोषैर्दुर्गमत्वादित्यर्थः । तथा च—

औशनसे धनुर्वेदे,

सलिलवर्जितमतिशर्करान्वितं रूक्षनिराश्रयं विषमैर्विषकी-
टैश्चितं विषमप्रदेशे दुःसञ्चरं बलवद्भिः पालकैरुपेतं रोगविनि-
र्मुक्तं धन्वदुर्गं श्रेयसे भवेत् । इति ।

अथ वा निराश्रया निरुदका भूमिर्धन्वा तेन युक्तं दुर्गं
धन्वदुर्गम् । स्वनिवासस्थानात्परितो निर्जलं वृक्षादिरहितं च
भूमिप्रदेशं कुर्यादित्यर्थः । अत एव महाभारतेऽप्युक्तम्—

यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।

तदाभिसंश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान् पृथिवीपतिः ॥

इत्युपक्रम्यानन्तरमेवाभिहितम्—

सस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः ।

असम्भवे प्रवेशस्य दाहयेदधिना भृशम् ॥

क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शत्रोरुपचयो भवेत् ।

विनाशयेद्वा तत्सर्वं बलेनार्थं स्वकेन वै ॥

नदीषु दुर्गेषु सदा सङ्क्रमानवसादयेत् ।

जलं निस्त्रावयेत् सर्वमनिस्त्राव्यं च दूषयेत् ॥

दृपयेत् विषादिनेत्यर्थः ।

दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकारयेत् ।

सर्वेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्यवृक्षं विवर्जयेत् ॥

प्रवृद्धानां च वृक्षाणां शाखाः प्रच्छेदयेत्तथा । इति ।

केचित्तु धन्वनां धनुषां लक्षणयाऽधिष्ठातृपुरुषाणां धन्विनां मण्डलरूपं दुर्गमित्याहुः । तन्न युक्तम् । लक्षणादोषप्रसङ्गात् । एतादृशदुर्गस्याश्रुतत्वाददुस्तरत्वाच्च । वक्ष्यमाणनरदुर्गेण पौनरुक्त्यापत्तेश्च । नरदुर्गं नाम बलदुर्गं तच्च गजरथाश्वधनुर्धराद्यैः सम्पद्यते । तत्र बलदुर्गे सम्पादिते धनुर्धरदुर्गे नान्तरीयकतया सिद्धमेवेति ।

महीदुर्गं यथा-मह्यम् इष्टकापाषाणादिनिर्मितं दुर्गं महीदुर्गम् । मध्येवोच्चावचप्रदेशप्रचुरा दुर्गमिति के चित् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

सर्वोपकरणोपेतं गुप्तं चोपायसंयुतम् ।

अत्युत्सेधातिनिम्नं च महीदुर्गं तदिष्यते ॥ इति ।

सर्वोपकरणोपेतं सर्वापेक्षितपदार्थसमन्वितम् । गुप्तम् अविज्ञातमार्गं पराप्रवेश्यं पराभेद्यमिति वा । उपायसंयुतं उपायाः परैरवरुद्धे दुर्गे तन्निराकरणसमर्थाः शतघ्नीयन्त्रमुखास्तद्युक्तम् । अथ वा अतिप्रबलैः शत्रुभिरुपारुद्धे स्वनिर्गमनप्रकारा उपायाः । अत्युत्सेधः अत्युच्चता ।

जलदुर्गं यथा-नद्यादिप्रवाहेणोभयतः समेतेनागम्यप्रदेशो जलदुर्गम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

सङ्क्षिप्तैर्नैकमार्गेण सविषैस्तु जलेचरैः ।

सलिलैर्विषमैः स्पर्शनखादनवधप्रियैः ॥ इति ।

एतैर्युक्तं विषममित्यर्थः ।

वनदुर्गं यथा—वनतरुगहनवेष्टितो भूभागविशेषो वनदुर्गम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

अज्ञातमार्गं गहनं दृक्षगुल्मलतादिभिः ।

सकण्टकैर्वनं दुर्गं भूतये स्यात्सुविस्तृतम् ॥ इति ।

बलदुर्गं यथा—बलस्य स्वसैन्यस्य स्थितिविशेषेण सम्पाद-

नं व्यूहादिवत् बलदुर्गम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

मौलं वश्यं सुसन्तुष्टं शिक्षायुक्तं सनायकम् ।

भीमं चैवाप्रमत्तं च बलदुर्गं प्रशस्यते ॥ इति ।

बलदुर्गं तदिष्यते इति पाठान्तरम् । मौलं परम्परागतकु-

लीननृपतियुक्तम् । एतस्य प्रशंसाप्युक्ता—

महाभारते,

दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः ।

सर्वे दुर्गेषु शस्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ इति ।

अन्योन्यसंश्लिष्टहस्तमानुषमण्डलं नृदुर्गमिति केचित् । त-

न्न हृदयङ्गमम् । एतादृशदुर्गस्य दुस्तरत्वाभावात् ।

गिरिदुर्गं यथा—गिरिशिरोभूभागः परिमण्डलगिरिवलयवे-
ष्टितो देशविशेषो वा गिरिदुर्गम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

दुरारोहं परैर्दूरं शरपातस्य गोचरात् ।

सर्वसम्पत्समायुक्तं दुर्गं स्यात्पार्वतं श्रिषे ॥ इति ।

एतत्प्राशस्त्यमुक्तम्—

विष्णुधर्मोत्तरे,

सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते । इति ।

एतेषु षट्सु दुर्गेषु नृपतिरन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । तदुक्तम्-
 विष्णुस्मृतौ,
 धन्वमहीवारिवृक्षगिरिदुर्गाणामन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,
 तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात्षण्णामेकतमं बुधः । इति ।

इति दुर्गभेदाः ।

अथ दुर्गपरिमाणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

चत्वारिंशत्समायुक्तं दण्डानां षट्शतं मतम् ।

दुर्गस्य विस्तरं दैर्घ्यं विदध्यादधमस्य च ॥

शतैश्च सप्तभिः कुर्याच्चतुर्भिः सह मध्यमम् ।

अष्टषष्टियुतैः श्रेष्ठं दण्डानां सप्तभिः शतैः ॥

विस्तरं चायतं कुर्यात् दुर्गलक्षणमीरितम् । इति ।

इति दुर्गपरिमाणम् ।

अथ दुर्गाध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भूतः ।

दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राम उद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥

इति दुर्गाध्यक्षलक्षणम् ।

अथ ग्रामलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

स्वर्गार्थमपवर्गार्थं यशोऽर्थं च धनार्थकम् ।

रक्षार्थं च जयार्थं च वक्ष्ये ग्रामस्य लक्षणम् ॥

खेटग्रामाग्रहाराश्च कुब्जं दुर्गं च पत्तनम् ।

पुरं च राजधानीति कीर्तिता अष्टधा बुधैः ॥

राजचक्रलक्षणप्रकरणे अष्टविधग्रामलक्षणम् । २४३

शूद्रैरधिष्ठितं खेटं ग्रामः शूद्रैर्द्विजोत्तमैः ।
 विप्रैरेवाग्रहारः स्यात् कुब्जं सीमान्तवासतः ॥
 दुर्गं देशादिरक्षार्थं जलादिवनदुर्गमम् ।
 चतुरङ्गबलोपेतमगम्यं सर्वशत्रुभिः ॥
 द्वीपान्तरगतद्रव्यक्रयविक्रयकान्वितम् ।
 पत्तनं चेति विख्यातं पुरलक्षणमुच्यते ॥
 अनेकजातिसंयुक्तं तन्तुवाययुतं पुरम् ।
 नृपमन्दिरसंयुक्ता चतुरङ्गवलान्विता ॥
 भृत्यैर्देवालयैर्युक्ता राजधानीति चोच्यते ।
 विन्यासलक्षणं तेषां वक्ष्ये शैवागमोदितम् ॥
 दण्डो हस्तचतुष्केण यष्टिश्चापश्च तत्समः ॥
 खेटग्रामादिकानां च प्रमाणं तेन कारयेत् ।
 आयव्ययादिकं प्रोक्तदण्डेनैव समाचरेत् ॥
 वक्ष्ये विस्तारमायामं नीचं मध्यममुत्तमम् ।
 खेटादीनां च सर्वेषां प्रत्येकं त्रिविधं यथा ॥
 नीचं ग्रामं चतुःषष्ठ्या मध्यमं द्विगुणैस्तथा ।
 उत्तमं त्रिगुणैर्दण्डैः कुर्याद्दीर्घं च विस्तृतम् ॥
 शतद्वयेन दण्डानां षट्पञ्चाशद्युतेन च ।
 कुर्वीत खेटकं हीनं मध्यमं चोच्यतेऽधुना ॥
 शतत्रयेण विंशत्या दण्डानां सहितेन च ।
 त्रिभिः शतैः सहाशीत्या चतुर्भिः खेटमुत्तमम् ॥
 ग्रामस्य चाग्रहारस्य विप्रादीनां च सङ्ख्यया ।
 न्यूनाधिक्यप्रभेदेन विस्तारायामनिर्णयः ॥
 कुब्जस्यापि तथा प्रोक्तं दुर्गस्याथ निगद्यते ।
 दुर्गस्य विस्तार आयामश्च दुर्गलक्षणे द्रष्टव्यः ।

पत्तनस्याथ वक्ष्यामि लक्षणं तन्त्रचोदितम् ।
 चत्वारिंशत्समायुक्तैरष्टयुक्तैश्चतुःशतैः ॥
 दण्डानां पत्तनं नीचं कुर्याद्दार्ढ्यं च विस्तृतम् ।
 सद्वादशैः शतैः कुर्यात्पञ्चभिर्मध्यपत्तनम् ॥
 षट्सप्ततिसमायुक्तैरुत्तमं पञ्चभिः शतैः ।
 एवं पत्तनमाख्यातं राजधानीति कथ्यते ॥
 सार्धद्वात्रिंशता कुर्यादण्डानामष्टभिः शतैः ।
 विस्तृतामायतां हीनां राजधानीं विचक्षणः ॥
 षडशीतियुतैः कुर्यान्मध्यमां चाष्टभिः शतैः ।
 दण्डानामायतां तज्ज्ञो राजधानीं च विस्तृताम् ॥
 दण्डानामुत्तमां कुर्यात् षष्ठ्या च नवभिः शतैः ।
 एवं दैर्घ्यं च विस्तारो ग्रामादीनां च कीर्तितः ॥
 ग्रामाग्रहारयोश्चाथ विप्रसङ्ग्या निगद्यते ।
 एकादिदशविप्रान्तं ग्रामं क्षुद्राधमं विदुः ॥
 द्वादशब्राह्मणोपेतं विप्रैः षोडशभिर्युतम् ।
 चतुर्विंशतिविप्रान्तं क्षुद्रग्रामं प्रकल्पयेत् ॥
 द्वात्रिंशद्ब्राह्मणैर्युक्तं ग्रामं पञ्चशता तथा ।
 चतुःषष्ठ्याथ विप्रैश्च साशीति सचतुष्टयम् ॥
 क्षुद्रग्राम इति प्रोक्तः कथ्यते मध्यमः क्रमात् ।
 शतमष्टोत्तरैर्विप्रैर्द्विगुणैस्त्रिगुणैस्तथा ॥
 ब्राह्मणैरन्वितं ग्रामं मध्यमं परिचक्षते ।
 शतैश्च पञ्चभिर्युक्तमुत्तमं सप्तभिः शतैः ॥
 सहस्रब्राह्मणोपेतं त्रिविधं तं प्रचक्षते ।
 सहस्रद्वयमिश्राढ्यमग्रहारं तथाऽधमम् ॥
 सहस्रैश्च त्रिभिर्युक्तं चतुर्भिरधमं विदुः ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे ग्रामादौ ब्राह्मणसङ्ख्या । २४५

पञ्चषट्सप्तसहस्रविप्रैस्तन्मध्यमं विदुः ॥
सहस्रैरष्टभिर्युक्तं ब्राह्मणैरग्रहारकम् ।
उत्तमं दशसाहस्रं विदुः सूर्यसहस्रकम् ॥
विप्रसङ्ख्या समाख्याता तत्र कुर्याद्यथारुचि ।
शासने ताम्रजे सङ्ख्या विप्राणां ग्रामनाम च ॥
सकरं वाऽकरं वापि सीमान्तं लेखयेद्बुधः ।
एवं निश्चित्य तं ग्रामं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥ इति ।

महाभारते,

दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् ।
ऊर्जस्विनरनागं च चत्वरापणशोभितम् ॥
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
शूराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

गोपुरं सकपाटं च तत्र स्यात्सुमनोहरम् ।
सपताको गजारूढो येन राजा विशेत् पुरम् ॥
चतस्रश्च तथा तत्र कार्याश्चापणवीथयः ।

एकस्मिन्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म विधीयते ॥

वीथ्यग्रे च द्वितीये वै राजवेश्म विधीयते ।

धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥

चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरं च विधीयते ।

आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत्पुरम् ॥

सक्तिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च ।

अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च वर्जयेत् ॥

सक्तिहीनं कोणराहितम् ।

अर्द्धचन्द्रं प्रशसन्ति नदीतीरेषु यद्वरम् ।

अन्यत्र तन्न कर्त्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥

इति ग्रामलक्षणम् ।

अथ राजगृहविन्यासः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

वीथ्यग्रे च द्वितीये वै राजवेश्म विधीयते ।

इत्यनुसन्ध्यायाऽऽह—

राज्ञः कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेश्मतः ॥

तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ।

गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्त्तव्या वाप्युदङ्मुखी ॥

आग्नेये च तथा भागे आयुधागार इष्यते ।

महानसं च धर्मज्ञ कर्मशालास्तथाऽपराः ॥

गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेश्मतः ।

मन्त्रिदैवविदां चैव चिकित्साकर्त्तुरेव च ॥

तत्रैव च तथा भागे गोष्ठागारं विधीयते ।

गवां स्थानं हि यत्रैव तुरङ्गाणां तथैव च ॥

यत्र गोस्थानं तत्रैव तुरङ्गाणां स्थानमित्यर्थः ।

उत्तराभिमुखी श्रेणी तुरङ्गाणां विधीयते ॥

प्राङ्मुखी वापि धर्मज्ञ परिशेषा विगर्हिता ।

परिशेषा दक्षिणाभिमुखी प्रत्यङ्मुखी चेत्यर्थः ।

ततस्तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारवित् ।

दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ इति ।

आवसथस्थानं वासाय गृहार्थं स्थलमित्यर्थः ।

इति राजगृहविन्यासः ।

इह राजगृहादिलक्षणमभिधायानुना तदुपयोगिनां गवादी-
नामन्येषामपि केषां चिल्लक्षणान्युच्यन्ते । तत्र गोलक्षणमुक्तम्—

राजचक्रलक्षणप्रकरणे गवादिलक्षणानि । २४७

चराहसंहितायाम्,

पराशरः प्राह बृहद्रथाय गोलक्षणं व्याक्रियते ततोऽयम् ।

मया समासः शुभलक्षणास्ताः सर्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥

सास्त्राविलरूक्षाक्षयो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः ।

प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाश्च ॥

सास्त्राणि अश्रुयुक्तानि आविलानि कलुषाणि रूक्षाणि चा-
क्षीणि यासां ताः । प्रचलन्ति कम्पमानानि चिपिटानि शृङ्गाणि
यासां ताः । करटाः कुसुम्भकुसुमवर्णाः ।

षट्सप्तचतुर्दत्यः प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठाः ।

ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितसुराश्च ॥

श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिर्वृहद्भिर्वा ।

अतिककुदा कुशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च ॥ इति ।

इति गोलक्षणम् ।

अथ वृषलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणान्वितम् ।

उन्नतस्कन्धककुदं मृदुलाङ्गूलकम्बलम् ॥

कम्बलः सास्त्रा ।

महाकटितटस्कन्धं वैडूर्यमणिलोचनम् ।

प्रवालशफशृङ्गाग्रग्रीवाकम्बलवालधिम् ॥

वालधिः पुच्छम् ।

नवाष्टदशसङ्ख्यैर्वा तीक्ष्णाग्रैर्दशनैः शुभैः ।

मल्लिकाभैश्च मुक्ताभैर्गृहेऽपि धनधान्यदः ॥

वर्णतस्तान्नक्रपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥
 भद्रनासः सुपृष्ठश्च शबलः पञ्चवर्णकः ।
 पृथुकर्णो महास्कन्धः श्लक्ष्णरोमा च यो भवेत् ॥
 रक्तश्च कपिलो यश्च रक्तशृङ्गशफो भवेत् ।
 श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥
 अनुरक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
 काश्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्तजन्मनः ॥
 यस्य कर्णायते शृङ्गे सुमुखाभिमुखे सदा ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स तु सर्वार्थसाधकः ॥
 मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
 श्वेतो मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः ॥
 करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
 सर्वपादसितो यश्च द्विपादश्चेत एव च ॥
 कपिञ्जलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिसन्निभः ।
 आकर्णमूलाच्छ्लेत्तं च मुखं यस्य प्रकाशते ॥
 नदीमुख इति ज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।
 श्वेतं च जठरं यस्य भवेत्पृष्ठं च गोपतेः ।
 वृषभः स समुद्रारुह्यः सततं कुलवर्द्धनः ॥
 मल्लिकापुष्पचित्रश्च धन्यो भवति पुङ्गवः ।
 कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति भोगदः ॥
 अतसीपुष्पवर्णश्च तथा धन्यतरः स्मृतः ।
 एते धन्यास्तथाऽधन्यान् कीर्त्तयिष्यामि ते नृप ॥
 एते धन्याः । कथिता इति, शेषः । अधन्यान् कीर्त्तयि-
 ष्यामीत्यग्रेतनेन सम्बन्धः ।
 कृष्णतालवोष्ठदशना रुक्मशृङ्गाकाश्च ये ।

अव्यक्तवर्णा ह्रस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥

ध्वाङ्गृध्रसवर्णाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ।

नैते वृषाः प्रमोक्तव्या न च धार्यास्तथा गृहे ॥

मोक्तव्यानां च धार्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ।

स्वस्तिकाकारशृङ्गाश्च मेघौघसदृशस्वनाः ॥

महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातङ्गगामिनः ।

महोरस्का महाश्वासा महाबलपराक्रमाः ।

शिरः कर्णौ ललाटं च वालधिश्ररणास्तथा ॥

नेत्रे पाश्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रसत्त्विवः ।

श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥

भूमौ कर्षति लाङ्गूलं प्रशस्तः स्थूलवालधिः ।

पुरस्तादुद्यतो नीचः पृष्ठतश्च विशिष्यते ॥

शक्तिध्वजपताकाभा येषां राजिर्विराजते ।

अनङ्गाहस्तु ते धन्या ऋद्धिसिद्धिजयावहाः ॥

प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः

समुन्नतशिरोग्रीवा धन्यास्ते कुलवर्धनाः ॥

रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि ।

शफैः प्रवालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥

एते धार्याः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा वृषाः ।

धारिताश्च तथा मुक्ता धनधान्यविवर्द्धनाः ॥

चरणाश्च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।

लाक्षारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

वृष एव स मोक्तव्यो न स धार्यो गृहे भवेत् ।

तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥

पृष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गर्या व्रजेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
गौरीं वाप्युद्धेद्गौर्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्—इति पा-
ठान्तरम् ।

एवं वृषं लक्षणसम्प्रयुक्तं
गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।
मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा
मोक्षे विधिं चाहमतोऽभिधास्ये ॥ इति ।

इति वृषलक्षणम् ।

अथ छागलक्षणम् ।

धराहसंहितायाम्,

छागशुभलक्षणमभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।

धन्याः स्थाप्या वेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥

दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्रस्य शुभफलं भवति ।

ऋण्यनिभकृष्णलोहितवर्णानां श्वेतमतिशुभदम् ॥

ऋण्यो मृगजातिभेदः ।

ऋण्यो नीलाण्डको लोके सरोम इति भण्यते ।

इति वैद्यकतन्त्रवचनात् ।

स्तनवदवलम्बते यः कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।

एकमणिः शुभफलकृद्दन्यतमा द्वित्रिमणयो ये ॥

मुण्डाः सर्वे शुभदाः सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहाश्च ।

अर्धासिताः सितार्द्धा धन्याः कपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥

मुण्डाः शृङ्गरहिताः ।

विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।

स शुभः सितमूर्द्धा वा मूर्द्धनि वा मृत्तिका यस्य ॥

यस्य मूर्द्धनि मृत्तिका तिलकाकृतिः ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे छागादिलक्षणानि । २५१

सपृषतकण्ठशिरा वा तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।

कृष्णचरणः सितो वा कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥

पृषताः बिन्दवः । ताम्रदृक् रक्ताक्षः ।

यः कृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवति पल्येन ।

पल्येन पल्याणाकृतिना । युक्तो भवतीति शेषः ।

यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स शोभनश्छागः ।

ऋष्यशिरोरुहपादो यो वा प्राक्पाण्डुरोऽपरे नीलः ॥

स भवति शुभकृच्छागः श्लोकाश्चाप्यत्र गर्गोक्ताः ।

ऋष्यशिरोरुहपादः नीलशिरःकेशपादः । प्राक्पाण्डुरः पूर्व-
भागपाण्डुरः । अपरे पश्चिमभागे नीलः । गर्गोक्ताः श्लोकाश्चेत्थम्—

कुट्टकः कुट्टिकश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।

ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति वै ॥

कुट्टकः, विचरतीत्यादिना उक्तः । कुट्टिकः, सपृषत इत्या-
दिना उक्तः । जटिलः, यः कृष्णाण्ड इत्यनेनोक्तः । वामनस्तु
ऋष्यशिरोरुह पाद इत्यनेनोक्तः ।

अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः ।

निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः ॥

वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।

ते पृजिता वेश्मसु मानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं चाऽस्ति ।

इति छागलक्षणम् ।

अथ कुक्कुरलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

पादाः पञ्चनखास्त्रयोऽग्रचरणः षड्भिर्नखैर्दक्षिण—

स्ताम्रौष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च ।

लाङ्गूलं ससटं दृष्टक्षसदृशी कर्णौ च लम्बौ मृदू

यस्य स्यात्स करोति पोण्डुरचिरात्पुष्टां श्रियं श्वा गृहे ॥
ससदं जटिलम् । दृक् ऋक्षसदृशी आरक्तेत्यर्थः । पुष्टां महतीम्
गर्गसंहितायामपि,

त्रयः पादाः पञ्चनखा अग्रगो दक्षिणस्तथा ।
षण्णखस्ताम्रनासो यस्ताम्रौष्ठः सिंहविक्रमः ॥
महीं जिघ्रन् समायाति लाङ्गूलं जटिलं तथा ।
ऋक्षाभे चक्षुषी कर्णौ मृदू चातिप्रलम्बिनौ ॥
स श्वा नृपस्य महतीं श्रियं यच्छति पोषितः ।

इति कुक्कुरलक्षणम् ।

अथ कुक्कुरीलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

पादे पादे पञ्चपञ्चाग्रपादे वामे यस्याः षट् नखा मल्लिकाक्षी ।
वक्रं पुच्छं पिङ्गला लम्बकर्णी श्रेष्ठोस्का कुक्कुरी पाति पुष्टा ॥ इति ।
मल्लिकाक्षी कुसुमनेत्रा । पुष्टा पोषिता । पाति, राष्ट्रं राज्ञ इति शेषः ।

इति कुक्कुरीलक्षणम् ।

अथ कुक्कुटलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

कुक्कुटस्तृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्रनखचूलिकः सितः ।
रौति सुस्वरमुषोऽत्यये च यो वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम् ॥
चूला शिखा । उषः प्रभातम् ।

यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो योऽपि विहगो
बृहन्मूर्द्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः ।

स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपत्तर्णश्च जयक-

क्ष शस्तो योऽतोऽन्यः कुशतनुरवः खञ्जचरणः ॥ इति ।

यवग्रीवः यवसदृशग्रीवः । यवशिरा लोकप्रसिद्धः । बद-

राजचक्रलक्षणप्रकरणे कुक्कुट्यादिलक्षणानि । २५३

रसदृशो लोहितवर्णः । बृहन्मूर्द्धा विस्तीर्णशीर्षः । खञ्जचरणः
विकलपादः ।

इति कुक्कुटलक्षणम् ।

अथ कुक्कुटीलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

कुक्कुटी मृदुलचारुभाषिणी स्निग्धमूर्तिरुचिराननेक्षणा ।

सा ददाति सुचिरं महीक्षितां श्रीयशोविजयनीतिसम्पदः ॥ इति ।

इति कुक्कुटीलक्षणम् ।

अथ कूर्मलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीविचित्रः

कलशसदृशमूर्तिश्चारुवंशश्च कूर्मः ।

अरुणसमवपुर्वा सर्पपाकारचित्रः

सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति ॥

अञ्जनभृङ्गश्यामतनुर्वा बिन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः ।

सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राज्यविवृद्धयै ॥

भृङ्गो भ्रमरः । अव्यङ्गशरीरः परिपूर्णशरीरः ।

वैडूर्यत्वक् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो

गृध्रच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः ।

क्रीडावाप्यां तोयपूर्णैः मणौ वा

कूर्मः कार्यो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः ॥ इति ।

त्रिकोणः शृङ्गाटकाकृतिः । गृध्रच्छिद्रः अदृश्यरन्ध्रः । मणिः

कूपमुखसमीपे जलपूर्णप्रदेशः ।

इति कूर्मलक्षणम् ।

अथ सम्मार्जनीलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

नारिकेलस्य पत्राणां सारान् श्लक्ष्णीकृतान् बहून् ।

चतुस्तालसमायामान् मुष्टिमात्रप्रमाणकान् ॥

रज्जुना बन्धयेन्मूले प्रोक्ता हर्म्यादिमार्जनी । इति ।

तालस्तु—

तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चेत्यनामया ।

इति प्रसिद्धः ।

इति सम्मार्जनीलक्षणम् ।

अथ शूर्पलक्षणम् ।

तत्रैव—

विंशत्यङ्गुलमायामं तावद्विस्तारसंयुतम् ।

एकाङ्गुलौष्ठसन्नद्धमश्वत्थच्छदनोपमम् ॥

वेषुवेत्रादिसम्बद्धं शूर्पं तुषविमोक्षकम् । इति ।

इति शूर्पलक्षणम् ।

अथोल्लखललक्षणम् ।

तत्रैव,

उल्लखलमथो वक्ष्ये दारुसारसमुद्भवम् ।

विंशत्यष्टादशकलामात्रैः स्यादुन्नतिः क्रमात् ॥

कलाः षोडश । मात्रमङ्गुलम् ।

त्रिधोत्तमादिकं दैर्घ्यं त्रिगुणं परिणाहकम् ।

कण्ठमूलपरिणाहमुत्सेधार्धप्रमाणतः ।

चतुर्भागकृते दैर्घ्ये गर्तमध्ये त्रिभागतः ।

अङ्गुलं पादपादोनमोष्ठः स्यादुत्तमादिके ॥

राजचक्रलक्षणप्रकरणे मुसलादिलक्षणानि । २५५

उलूखलमिति ख्यातं वक्ष्ये मुसललक्षणम् ।

इत्युलूखललक्षणम् ।

अथ मुसललक्षणम् ।

तत्रैव,

पञ्चतालं चतुस्तालं त्रितालं वार्द्धसंयुतम् ।

मुसलस्योन्नतिः प्रोक्ता श्रेष्ठा मध्याऽधमा क्रमात् ॥

स्वराष्टरन्ध्रमात्रैः स्यादुत्तमादिषु नाहकम् ।

स्वराः सप्त । रन्ध्राणि नव ।

अयोवलयसंयुक्तं मूलेऽग्रे अङ्गुलेन तत् ।

कीर्तितं मुसलं द्वेवम्—इति ।

इति मुसललक्षणम् ।

अथ जलद्रोणिलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

स्वर्णदुर्वर्णताम्रैर्वा विदध्यात्पित्तलेन वा ।

चतुर्भारजलैः पूर्णा वृत्ता वा चतुरस्रिका ॥

दुर्वर्णो रूप्यम् ।

पार्श्वयोर्वलयोपेता ओष्ठकण्ठविवर्जिता ।

जलद्रोणीतिविख्याता जलाधारमथोच्यते ॥ इति ।

इति जलद्रोणिलक्षणम् ।

अथ जलाधारलक्षणम् ।

तत्रैव,

उदरस्य चतुर्विंशत्यङ्गुला विस्तृतिर्मता ।

विंशत्यङ्गुलमुन्नत्या वदनं तु कलाङ्गुलम् ॥

ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्यात् अङ्गुलं वा कचित्सप्तम् ।

यवत्रयेण च द्वाभ्यां कुर्यादुदरबन्धनम् ॥ इति ।

इति जलाधारलक्षणम् ।

अथ दीपलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

वामावर्त्तो मलिनकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्त्तिः

क्षिप्रं नाशं व्रजति विमलस्नेहवर्त्यन्वितोऽपि ।

दीपः पापं कलयति फलं शब्दवान् वेपनश्च

व्याकीर्णाधिर्विशलभमरुद्यश्च नाशं प्रयाति ॥

स्फुलिङ्गोऽग्निकणः । विशलभमरुत् शलभवायूपद्रवरहितः ।

दीपः संहतमूर्त्तिरायततनुर्निर्वेपनो दीप्तिमान्

निःशब्दो रुचिरप्रदक्षिणगतिर्वैदूर्यहेमद्युतिः ।

लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति सुचिरं यश्चोच्चकैर्दीप्यते

शेषं लक्षणमग्निलक्षणसमं योज्यं तथा युक्तितः ॥

इति दीपलक्षणम् ।

अथ शय्यासनलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

सर्वस्य सर्वकालं यस्मादुपयोगमेति शास्त्रमिदम् ।

राज्ञां विशेषतोऽतः शयनासनलक्षणं वक्ष्ये ॥

असनस्यन्दनचन्दनहरिद्रासुरदासतिन्दुकीशालाः ।

काश्मर्यञ्जनपद्मकशाका वा शिंशपा च श्रुता ॥

असनः जीवकः, विजयसार इति प्रसिद्धः । स्यन्दनः ति-
निशः, तिनस इति प्रसिद्धः । शालः सर्जकः, साल इति प्रसिद्धः ।
काश्मरी श्रीपर्णी, कुमारीति प्रसिद्धा । अञ्जनं सौवीरं, बदरमित्यर्थः ॥

राजचक्रलक्षणप्रकरणे शय्यासनलक्षणम् । २५७

अशनिजलानिलहस्तिप्रपातिता मधुविहङ्गकृतनिलयाः ।

चैत्यश्मशानपथजोर्ध्वशुष्कवल्लीनिबद्धाश्च ॥

अशनिर्वज्रम् । मधुविहङ्गकृतनिलयाः मधुमक्षिकाभिः पक्षिभिश्च कृतं निलयं स्थानं येषु ते । चैत्यः प्रसिद्धवृक्षः, प्रधानबौद्धदेवायतनस्थितश्च । पथजाः मार्गस्थिताः । ऊर्ध्वशुष्का ऊर्ध्वभागे शुष्काः । वल्लीभिः लताभिः निबद्धाः वेष्टिताः ।

कण्टकिनो ये च स्युर्महानदीसङ्गमोद्भवा ये च ।

सुरभवनजाश्च न शुभा ये चापरयाम्यदिक्पतिताः ॥

अपरप्रदेशः प्रतीचीदिक्, याम्यदिक् दक्षिणादिक् तत्र पतिताः ।

प्रतिषिद्धवृक्षनिर्मितशयनासनसेविनां कुलविनाशः ।

व्याधिभयव्ययकलहा भवन्त्यनर्था अनेकविधाः ॥

पूर्वच्छिन्नं यदि वा दारु भवेत्तत्परिक्षयमारम्भे ।

यद्यारोहेत्तस्मिन् कुमारकः पुत्र पश्यदं तत् ॥

सितकुसुमपत्तधारणदध्यक्षतपूर्णकुम्भरत्नानि ।

माङ्गल्यान्यन्यानि च दृष्ट्वाऽऽरम्भे शुभं ज्ञेयम् ॥

कार्याङ्गुलं यवाष्टकमुदरासक्तं तुषैः परित्यक्तम् ।

अङ्गुलशतं नृपाणां महती शय्या जयाय कृता ॥

अयमर्थः । निस्तुषोदरासक्तयवाष्टकं मानाङ्गुलम् । तच्छ-

ताङ्गुलपरिमिता शय्या नृपाणां कार्या ।

नवतिः सैव षड्ना द्वादशहीना त्रिषट्कहीना च ।

नृपपुत्रमन्त्रिबलपतिपुरोधसां स्युर्यथासङ्ख्यम् ॥

अस्यार्थः । नृपपुत्राणां नवत्यङ्गुलपरिमिता । मन्त्रिणां

षड्ना नवतिः चतुरशीत्यङ्गुलानि तत्परिमिता । बलपतयः

सेनापतयस्तेषां द्वादशहीना नवतिः अष्टसप्ततिः तत्सङ्ख्याङ्गुल-

परिमिता । पुरोधसां त्रिषट्कहीना अष्टादशहीना नवतिः द्विस-

मतिः तत्सङ्ख्याङ्गुलपरिमिता । शय्या कार्येति सर्वत्र सम्बन्धः ।

अर्धमतोऽष्टांशेन विष्कम्भो विश्वकर्मणा प्रोक्तः ।

आयामत्र्यंशसमः पादोच्छ्रायः सकुप्यशिराः ॥

अस्यार्थः । उक्तपरिमाणादष्टांशेनमर्धं विष्कम्भो व्यासः परिणाहः कर्तव्य इत्यर्थः । आयामत्र्यंशसमः पादोच्छ्रायः सकुप्यशिराः । उक्तदैर्घ्यस्य तृतीयांशेन समानः पादोच्छ्रायः पादोत्सेधः कर्त्तव्य इत्यर्थः । पादमस्तकानि च कुप्यघटितानि कर्त्तव्यानि । कुप्यं हेमरूप्यातिरिक्तं ताम्रपित्तलकादि । अयमत्र विवेकः । नृपशय्यायाः दैर्घ्यं शताङ्गुलानि । व्यासस्तु यवद्वयन्यूनचत्वारिंशदङ्गुलानि । पादोच्छ्रायश्च किञ्चिन्न्यूनयवत्रयाधिकत्रयस्त्रिंशदङ्गुलानि । नृपपुत्रशय्यायाश्च आयामः नवत्यङ्गुलानि, व्यासश्च यवत्रयाधिकैकोनचत्वारिंशदङ्गुलानि, पादोच्छ्रायश्च त्रिंशदङ्गुलानि । मन्त्रिशय्याया आयामः चतुरशीत्यङ्गुलानि, व्यासश्च यवद्वयन्यूनसप्तत्रिंशदङ्गुलानि, पादोच्छ्रायश्च अष्टाविंशत्यङ्गुलानि । सेनापतिशय्यायाश्च आयामः अष्टसप्तत्यङ्गुलानि, व्यासश्च एकयवाधिकचतुस्त्रिंशदङ्गुलानि, उच्छ्रायश्च चतुर्विंशत्यङ्गुलानि । पुरोहितशय्यायाश्च आयामो द्विसप्तत्यङ्गुलानि, व्यासश्च यवचतुष्टयाधिकैकात्रिंशदङ्गुलानि, उच्छ्रायश्च चतुर्विंशत्यङ्गुलानि ।

यः सर्वः श्रीपण्या पर्यङ्को निर्मितः स धनदाता ।

असनकृतो रोगहरस्तिन्दुकसारेण वित्तकरः ॥

यः केवलशिशपया विनिर्मितो बहुविधः स वृद्धिकरः ।

चन्दनमयो रिपुघ्नो धर्मयशोदीर्घजीवितकृत् ॥

पद्ममयः पर्यङ्कः श्रियमायुर्दीर्घमुत शुभं वृत्तम् ।

कुरुते शालेन कृतः कल्याणं शाकरचितश्च ॥

केवलचन्दनरचितं काञ्चनगुप्तं विचित्ररत्नयुतम् ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे शय्यासनलक्षणम् । २५९

अध्यास्ते पर्यङ्कं विबुधैरपि पूज्यते नृपतिः ॥
अन्येन समायुक्ता न तिन्दुकी शिशपा च शुभफलदा ।
न श्रीपर्णेन युतो न देवदारुवृक्षो न चाप्यसनः ॥
शुभदौ तु शाकशालौ परस्परं संयुतौ पृथक्त्वे च ।
तद्वत्पृथक् प्रशस्तौ सहितौ हरिद्रकदम्बौ च ॥
सर्वस्यन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति चाम्रयुतः ।
असनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति बहून् ॥
आम्रोदुम्बरचन्दनवृक्षाणां स्यन्दनाः शुभाः पादाः ।
स्यन्दनाः स्यन्दनवृक्षकाष्ठनिर्मिताः । अथ वा स्यन्दनाः

प्रस्रवत्क्षीरवृक्षकाष्ठनिर्मिता इत्यर्थः ।

फलतरुणां शयनासनमिष्टफलं भवति सर्वेषाम् ॥
गजदन्तः सर्वेषां प्रोक्ततरुणां प्रशस्यते योगे ।
कार्योऽलङ्कारविधिर्गजदन्तेन प्रशस्तेन ॥
दन्तस्य मूलपरिधिं द्विरायतं प्रास्य कल्पयेच्छेषम् ।
अधिकमनूपचराणां न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित् ॥
द्विरायतं द्विगुणम् । अनूपं बहूदकप्रदेशः ।
श्रीवृक्षवर्द्धमानच्छत्रध्वजचामरानुरूपेषु ।
छेदेषु दृष्टेष्वायोग्यविजयधनवृद्धिसौख्यानि ॥
वर्धमानः शरावः ।
प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते प्रनष्टदेशाप्तिः ।
प्रहरणमायुधं खड्गः ।
स्त्रीरूपे त्वरिनाशो भृङ्गारेऽभ्युत्थिते सुतोत्पत्तिः ॥
भृङ्गारः करकः ।
कुम्भेन निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नश्च दण्डेन ।
कुकलासकपिभुजङ्गेषुभिक्षव्याधयो रिपुबहुत्वम् ॥

गृध्रोत्कृष्टाङ्गशयेनाकारेषु जनमरकः ।

पाशेऽथ वा कबन्धे नृपमृत्युर्जनविपद् स्रुते रक्ते ॥

स्रुते निर्गते ।

कृष्णे श्यावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं भवति ।

शुक्लः समः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवेच्छेदः ॥

अशुभशुभच्छेदा ये शयनेऽपि ते तथा शुभदाः ।

ईषायोगे दारु प्रदक्षिणाग्रं प्रशस्तमाचार्यैः ॥

अपसव्येन दिग्ग्रे भवति भयं भूतसञ्जनितम् ।

ईषाशब्देन खट्वाया उभयपार्श्वभागस्थित्यर्हपट्टिकाद्वयमुच्यते । तत्र पट्टिकापादयोगे पूर्वोक्तदृक्षैकशाखाया मूलाग्रभागेन घटितस्य पट्टिकाद्वयस्य मध्ये या शाखाग्रभागघटिता पट्टिका सा खट्वाया दक्षिणभागपार्श्वे योजनीया । या च शाखामूलभागघटिता सा वामभागे योजनीया । उक्तवैपरीत्येन पट्टिकायोजने तच्छ्रव्यायां च निद्राकर्तुर्भूतग्रहादिजनितं भयं भवतीत्याशयः ।

एकेनार्वाक्षिरसा भवति हि पादेन पादवैकल्यम् ।

द्वाभ्यां न जीर्यतेऽन्नं त्रिचतुर्भिः क्लेशवधवन्धाः ॥

एकेन पादेन अर्वाक्षिरसा अधोमुखेन मूलाग्रविपर्ययस्थितेन स्वामिनः पादवैकल्यं भवति । एतदुक्तं भवति । छिन्नायाः पूर्वोक्तदृक्षशाखाया यो मूलभागस्तेन पादघटनासमये पादमूलं कर्तव्यम् । एवं च यथा शाखामूलाग्रभागेनैव पादमूलाग्रभागः कर्तव्यस्तेन यदि शाखाग्रभागेन पादमूलं क्रियते ततः शय्यापादस्याधोमुखत्वं भवतीति ।

सुषिरेऽथ वा विवर्णे ग्रन्थौ पादस्य शीर्षगो व्याधिः ।

पादे कुम्भे यस्य ग्रन्थौ तस्मिन्नुदररोगः ॥

कुम्भाधस्ताज्जङ्घा तत्र कुतो जङ्घयोः करोति भयम् ।

राजचक्रलक्षणप्रकरणे शयनासनलक्षणम् । २६१

तस्याश्वाधारोऽधः स्रयकृत् द्रव्यस्य तत्र कृतः ॥

खुरदेशे यो ग्रन्थिः खुरिणां पीडाकरः स निर्दिष्टः ।

ईषाशीर्षणयोश्च त्रिभागसंस्थो भवेन्न शुभः ॥

पादस्य छिद्रे विवर्णे वर्णान्तरयुक्ते सति, अथ वा तत्र
ग्रन्थौ सति भर्तुः शिरोव्याधिर्भवति । ग्रन्थिरतिकाटिन्यभागः ।
कुम्भः छिद्राधोभागः । खुरिणामश्वदीनाम् । ईषा व्याख्या-
ता । शीर्षणा शिरःकाष्ठम् । तयोः स्वमानात्रिभागे तृतीयेंऽंशे
ग्रन्थिर्न शुभः । चकारात्पादभागपट्टिकाकाष्ठतृतीयांशेऽपि ।

निष्कुटमथ कोलाक्षं शूकरनयनं च वत्सनाभं च ।

कीलकमन्यद्वन्धुकमिति कथिताश्छिद्रसङ्केपः ॥

घटवच्छुषिरं मध्ये सङ्कुटमास्ये च निष्कुटं छिद्रम् ।

निष्पावमाषमात्रं नीलं छिद्रं च कोलाक्षम् ॥

शूकरनयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपर्वदीर्घं च ।

वामावर्त्तं भिन्नं पर्वमितं वत्सनाभाख्यम् ॥

कीलकसंज्ञं कृष्णं बन्धुकमिति यद्भवेद्विनिर्भिन्नम् ।

दारुसवर्णं छिद्रं न तथा पापं समुद्दिष्टम् ॥

निष्कुटसंज्ञे द्रव्यक्षयस्तु कोलेक्षणे कुलध्वंसः ।

शस्त्रभयं शूकरके रोगभयं वत्सनाभाख्ये ॥

कीलकबन्धुकसंज्ञं कीटैर्विद्धं च न शुभदं छिद्रम् ।

सर्वग्रन्थिप्रचुरं सर्वत्र न शोभनं दारु ॥

एकद्रुमेण धन्यं वृक्षद्वयनिर्मितं च धन्यतरम् ।

त्रिभिरात्मजवृद्धिकरं चतुर्भिरर्थो यशश्चाग्न्यम् ॥

पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं याति तत्र यः शेते ।

षट्सप्ताष्टरूपां काष्ठैर्घटिते कुलविनाशः ॥ इति ।

इति शयनासनलक्षणम् ।

अथ भद्रपीठलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

कलाङ्गुलोन्नतं कुर्यात्क्षीरवृक्षविनिर्मितम् ।

द्वात्रिंशदङ्गुलास्तीर्णं दैर्घ्यं तन्निगुणं मतम् ॥

कमलाङ्गं चतुष्पादं भद्रपीठं कनिष्ठिकम् ।

त्रितयं मध्यमं श्रेष्ठं चतुरङ्गुलवृद्धितः ॥ इति ।

इति भद्रपीठलक्षणम् ।

भद्रासनं च छत्रं च बालव्यजनमेव च ।

लक्षणोक्तानि कार्याणि नूतनानि नृपस्य तु ॥

इति वचनेन नूतनराज्ञो भद्रासनादीनि लक्षणोपेतानि नू-
तनानि कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । तत्र किंलक्षणोपेतानि तानि कर्त्त-
व्यानीति तल्लक्षणान्युच्यन्ते । तत्र भद्रासनलक्षणमुक्तम् —

विष्णुभर्मोत्तिरे,

पुष्कर उवाच ।

भद्रासनं नरेन्द्रस्य क्षीरवृक्षेण कारयेत् ।

उच्छ्रायश्च तथा तस्य अध्यर्धकरसम्मितः ॥

अध्यर्धकरः सार्धकरस्तेन परिमितः ।

हस्तत्रयं तथा किन्तु विस्तारेण च कारयेत् ।

आयामस्तस्य कर्त्तव्यो विस्तारेणार्द्धसम्मितः ॥

चतुरस्रं च कर्त्तव्यं राज्ञो भद्रासनं तथा ।

अष्टास्रं च तथा वृत्तं न च दीर्घं भृगूत्तम ॥

सुवर्णरूप्यताम्रैश्च चित्रं कार्यं विशेषवत् ।

रत्नैः प्रशस्तैर्न तथा न रत्नप्रतिरूपकैः ॥

चत्वारः पुरुषास्तत्र विन्यस्ता भृगुनन्दन ।

द्विगुणाश्च तथा सिंहाः स्तम्भतो द्विगुणास्तथा ॥

राजचक्रलक्षणप्रकरणे चामरलक्षणम् । २६३

भद्रासनं तत्र भवेन्नृपस्य कुलेन पूर्णस्य सुखं परार्द्धम् ।
वैय्याघ्रचर्मास्तरणं सुखार्थं वरासनं तस्य समामनन्ति ॥ इति ।

इति भद्रासनलक्षणम् ।

अथ चामरलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

चमरीबालसम्भूताः शशाङ्कांशुसमप्रभाः ।

संहताः स्निग्धदीर्घाश्च तथाल्पास्थिनिबन्धनाः ॥

मुशब्दाश्चामरा राज्ञां विजयारोग्यवर्द्धनाः ।

दण्डश्च चामरे कार्यो रूप्यरुक्ममयस्तथा ॥

रुक्मं सुवर्णम् ।

प्रवालवैडूर्यमयो मध्ये च कनकान्वितः ।

क्षीरवृक्षस्य वा कार्यो रूप्यरुक्मनिबन्धनः ॥

रत्नैः प्रशस्तैश्चित्रो वा काञ्चनस्य प्रशस्यते ।

चन्दनस्याथ दन्तस्य शाकस्याप्यथ वा भवेत् ॥

अर्द्धहस्तान्न चान्यूनो अध्यर्धान्न तथाऽधिकः ।

अध्यर्धात्तथाधिको न सार्धहस्तपरिमितो दण्डः कार्य इत्यर्थः ॥

कर्त्तव्यं चामरं राज्ञां नवं भार्गव रञ्जितम् ॥

रञ्जितमारक्तम् ।

आपीतवर्णं तु भवेत् प्रशस्तं सांवत्सरामात्यपुरोहितानाम् ।

नरेन्द्रपत्नीयुवराजसैन्यबालस्य शेषस्य जनस्य कृष्णम् ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

देवैश्चर्मयः किल बालहेतोः सृष्टा हिमक्षमाधरकन्दरेषु ।

आपीतवर्णाश्च भवन्ति तासां कृष्णाश्च लाङ्गूलभवाः सिताश्च ॥

स्नेहो मृदुत्वं बहुबालता च वैशद्यमल्पास्थिनिबन्धनत्वम् ।
 शौक्ल्यं च तेषां गुणसम्पदुक्ता विद्धाल्पलुप्तानि न शोभनानि ॥
 स्नेहः स्निग्धता । वैशद्यं केशानां निर्मलता परस्परमश्लेषश्च ।
 अल्पास्थिनिबन्धनत्वं यत्रास्थिकेशाः संलग्नास्तिष्ठन्ति तस्या-
 स्त्र अल्पत्वम् । विद्धाल्पलुप्तानि विद्धाः खण्डिताः अल्पाश्च लु-
 प्ताः परस्परद्विलग्नः केशाः येषु तानि । येषु चामरेषु खण्डिता-
 ल्पद्विलग्नः केशास्तिष्ठन्ति तानि न शस्तानीत्यर्थः ।

अध्यर्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो

हस्तोऽथ वाऽरत्रिसमोऽथ कार्यः ।

काष्ठाच्छुभात्काञ्चनरूप्यगुप्तो

रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् ॥

यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-

वितानकुम्भध्वजचामराणाम् ।

व्यापीतताम्रा मधुकृष्णवर्णा

वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥

व्यापीताः श्वेताः ब्राह्मणस्य, ताम्राः क्षत्रियस्य, मधुवर्णाः
 पीतवर्णाः वैश्यस्य, कृष्णवर्णाः शूद्रस्येति । अत एव राजवि-
 जयेऽप्युक्तम्—

यष्टिकुन्तध्वजच्छत्रवेत्रचामरधन्वनाम् ।

श्वेतरक्तापीतकृष्णा दण्डा वर्णक्रमाच्छुभाः ॥ इति ।

मातृभूषणकुलक्षयावहा

रोगमृत्युजननाश्च पर्वभिः ।

व्यादिभिर्द्विकविवर्द्धितैः क्रमात्

द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥

एते दण्डा व्यादिभिः द्विप्रभृतिभिर्द्विकविवर्द्धितैर्द्वाभ्यां प-

राजचक्रलक्षणप्रकरणे चामरच्छत्रलक्षणे । २६५

र्वभ्यां विवर्द्धितैः, द्वादशान्तविरतैः द्वादशान्ते विरतैः समाप्तैः,
समैः पर्वभिः युक्ता मातृक्षयादिफलं क्रमात् प्रयच्छन्ति । तद्यथा,
द्वाभ्यां पर्वभ्यां युक्ता दण्डा मातृक्षयं मातृमरणं कुर्वन्ति । च-
तुर्भिः पर्वभिः भूमिनाशं, षड्भिर्धनक्षयम्, अष्टभिः कुलक्षयं,
दशभि रोगं, द्वादशभिर्मृत्युजनना इति ।

यात्राप्रसिद्धिर्द्विषतां विनाशो

लाभः प्रभूतो वसुधागमश्च ।

वृद्धिः पशूनामभिवाञ्छिताप्ति-

स्व्याद्यैरयुग्मैश्च महीश्वराणाम् ॥

पूर्वाक्तरीत्यैव त्र्याद्यैर्द्विकविवर्द्धितैरसमैः पर्वभिर्युक्ता

दण्डाः क्रमात् यात्राप्रसिद्ध्यादिफलं प्रयच्छन्ति । तद्यथा -त्रि-
भिः पर्वभिर्यात्रायाः प्रसिद्धिर्विजयः, पञ्चभिः शत्रुनाशः, सप्त-
भिर्द्रव्यादीनां बहुलाभः, नवभिर्भूम्यागमः, एकादशभिः पशुवृ-
द्धिः, त्रयोदशभिः अभिवाञ्छितप्राप्तिः ।

इति चामरलक्षणम् ।

अथ छत्रलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

हंसपक्षैर्विरचितं मयूरस्य शुकस्य वा ।

पक्षैर्वाऽथ बलाकायाञ्छत्रं राज्ञां प्रशस्यते ॥

मिश्रपक्षं न कर्त्तव्यं हीनापरिमितं तथा ।

चतुरस्रं तु कर्त्तव्यं ब्राह्मणस्य भृगूत्तम ॥

वृत्तं राज्ञः प्रशस्तं स्यात् शुकवस्त्रविभूषितम् ।

सितं दुकूलसञ्छन्नं पताकाभिर्विभूषितम् ॥

एकस्मिन् दिग्विभागे तु कार्याश्चन्द्रांशुनिर्मलाः ।
 चतस्रस्तस्य धर्मज्ञ पताका रुक्मभूषिताः ॥
 दण्डश्चापरवत्कार्यो वैणवस्य प्रशस्यते ।
 त्रिचतुष्पञ्चषट्सप्तअष्टपर्वः प्रशस्यते ॥
 दशद्वादशभिर्वापि पर्वभिः परिवर्जयेत् ।
 छत्रदण्डाग्रपर्वाणां दण्डः सर्वत्र शस्यते ॥
 धारयन्ति च दण्डं वै वैणवं गृहमेधिनः ।
 राज्ञां प्रशस्तः षड्हस्तश्छत्रदण्डः प्रशस्यते ॥
 अर्धपञ्चमहस्तस्तु महिषीयुवराजयोः ।
 सेनापतिपुराध्यक्षसांवत्सरपुरोहितैः ॥
 पञ्चहस्तस्तु कर्त्तव्यश्छत्रदण्डो भृगूत्तम ।
 चतुर्हस्तस्तु कर्त्तव्यो मया येऽत्र न कीर्तिताः ॥
 व्यासो दण्डार्धमानेन सदा छत्रस्य शस्यते ।
 छत्रं विभूषयेद्राज्ञामर्धचन्द्रदिवाकरैः ॥
 वज्रेन्द्रनीलस्फटिकैरुपेतं
 वैडूर्यमुक्ताफलसुप्रवालैः ।
 विभूषितं रश्मियुतं प्रशस्तं
 सदाऽऽतपत्रं तु महीपतीनाम् ॥ इति ।
 गर्गसंहितायाम्,
 हंसकुक्कुटपक्षैश्च मायूरैः सारसैस्तथा ।
 निचितं षट्सञ्छन्नं शुक्लं मुक्ताफलान्वितम् ॥
 षट् दुक्कलम् ।
 छत्रं स्फटिकमूलं च तत्र दण्डं तु षट्तरम् ।
 कारयेद्धेमसञ्छन्नं नवपर्वनगान्वितम् ॥
 तदातपत्रं नृपतेः कल्याणातिजयावहम् । इति ।

नवपर्वान्वितं नगान्वितं च । नगान्वितं सप्तपर्वान्वितम् ।

इति छत्रलक्षणम् ।

अथ पट्टलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

विस्तरतो निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः ।

तत्सङ्क्षेपात्क्रियते मया च सकलार्थसम्पन्नम् ॥

पट्टः शुभदो राज्ञामप्यष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णः ।

सप्त नरेन्द्रमहिष्याः षट् युवराजस्य निर्दिष्टः ॥

चतुरङ्गुलविस्तारः पट्टः सेनापतेर्भवति मेध्यः ।

यश्च प्रसादपट्टः पञ्चैते कीर्त्तिताः पट्टाः ॥

सर्वे द्विगुणायामा मध्यादर्धेन पार्श्वविस्तीर्णाः ।

सर्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्मिताः श्रेयसो वृद्धयै ॥

यद्दर्शने पीततरं निकषे च रक्तं

वह्नौ सुतप्तमतिरक्ततरं विभाति ।

छेदे च चिकणवपुर्विशदं च भङ्गे

यत्ताडितं नमति तत्कनकं प्रशस्तम् ॥

पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिवमहिष्योः ।

एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया ॥

क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।

वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानां च सुखसम्पत् ॥

जीवितराज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः समुत्पन्नः ।

मध्यस्फुटितस्त्याज्यो विघ्नकरः पार्श्वयोः स्फुटितः ॥

अशुभनिमित्ते पट्टे शास्त्रज्ञः शान्तिमादिशेद्राज्ञाम् ।

शस्तानिमित्तः पट्टो नृपराष्ट्रविघ्नद्वये भवति ॥ इति ।

इति पट्टलक्षणम् ।

अथ रत्नलक्षणम् ।

रत्नान्येतानि धार्याणि सर्वाण्येव महीशुजा ।

सुवर्णप्रतिबद्धानि जयारोग्यसमृद्धये ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन,

रत्नानि धारयेत्कोशे शुद्धानि गुणवान्ति च ।

सम्भूतिं च तथा जातिं गुणं तेषां परीक्ष्य च ॥

परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीशुजा ।

धारणं सङ्ग्रहो वापि कार्यः श्रियमभीप्सता ॥

रत्नेन शुभेन शुभं भवति नृपाणामनिष्टमशुभेन ।

यस्मादतः परीक्ष्यं दैवं रत्नाश्रितं तज्ज्ञैः ॥

इति सङ्ग्रहगरुडपुराणवराहसंहितावचनैश्च राज्ञा परीक्ष्य
रत्नधारणं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । तत्र च किंलक्षणानि रत्नानि धा-
र्याणि किंलक्षणानि न धार्याणि । कथञ्च तेषां परीक्षा कर्त्तव्ये-
त्यतो रत्नपरीक्षा प्रस्तूयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

वज्रं मरकतं चैव पद्मरागं च मौक्तिकम् ।

इन्द्रनीलं महानीलं वैडूर्यमथ सस्यकम् ॥

चन्द्रकान्तं सूर्यकान्तं स्फटिकं पुलकं तथा ।

कर्केतनं पुष्परागं तथा ज्योतिरसं द्विज ॥

स्फटिकं राजावर्त्तं च तथा राजमयं शुभम् ।

सौगन्धिकं तथा सङ्ख्यं शङ्खं ब्रह्ममयं तथा ॥

गोमेदं रुधिराक्षं च तथा भल्लातकं द्विज ।

धूळीमरकतं चैव तुत्यकं शेषमेव च ॥

पेलं प्रवालकं चैव गिरिवज्रं च भार्गव ।

भुजङ्गेशमणिं चैव तथा वज्रमणिं शुभम् ॥
 टिट्ठिभं च तथा पिच्छं भ्रामरं च तथोत्पलम् ।
 रत्नान्येतानि धार्याणि सर्वाण्येव महीभुजा ॥
 सुवर्णप्रतिबद्धानि जयारोग्यसमृद्धये ।
 तेषां गुरुत्वं रागश्च स्वच्छत्वं रश्मिमालिता ॥
 अन्तःप्रभत्वं वैमल्यं सुसंस्थानत्वमेव च ।
 गुणवन्तो विनिर्दिष्टा धार्यास्ते गुणसंयुताः ॥
 खण्डाः सशर्करा ये च निष्प्रभा मलिनास्तथा ।
 न ते धार्या नरेन्द्राणां जयश्रीजीवितैषिणाम् ॥
 समस्तरत्नवर्गेऽपि वज्रधारणमिष्यते ।
 अम्भस्तरति यद्वज्रमभेद्यं विमलं च यत् ॥
 तथा च शुद्धं षट्कोणं लघु भार्गवनन्दन ।
 प्रभा च शक्रचापाभा यस्यार्काभिमुखी भवेत् ॥
 तं वज्रं धारयन् राजा सर्वान् जयति शात्रवान् ॥
 शुकपक्षनिभः स्निग्धः कान्तिमान् विमलस्तथा ।
 सुवर्णचूर्णसङ्काशैः सूक्ष्मैर्विन्दुभिरन्वितः ॥
 शस्तो मरकतो राम गम्भीरश्चोन्नतस्तथा ।
 धार्यश्च पृथिवीशानां सर्वोपद्रवनाशनः ॥
 कुरुविन्दाद्भवेज्जन्म तथा सौगन्धिकान् द्विज ।
 स्फटिकात्पद्मरागाणां श्रेष्ठास्ते ह्युत्तरोत्तरम् ॥
 जलरङ्गा भवन्तीह कुरुविन्दभवाश्च ये ।
 कषायरङ्गा निर्दिष्टा ये च सौगन्धिकोद्भवाः ॥
 स्वच्छाश्च रागवन्तश्च विज्ञेयाः स्फटिकोद्भवाः ।
 मुक्ताफलाः शुक्तिभवा बहवो मत्स्यजास्तथा ॥
 उत्कृष्टा न तथा तेभ्यो ये तु शङ्कोद्भवा द्विज ॥

तेभ्यः प्रशस्ता विज्ञेया नागकुम्भसमुद्भवाः ।
 निष्प्रभास्ते समुद्दिष्टाः श्रेष्ठाः क्रोडसमुद्भवाः ।
 तेभ्यो वेषुदलाः श्रेष्ठास्तेभ्यो भुजगसम्भवाः ।
 तेभ्योऽपि भुवि दुष्प्रापं मौक्तिकं मेघसम्भवम् ।
 धारणात्तस्य नृपतेः सर्वसिद्धिः प्रकीर्त्तिता ॥
 मौक्तिकानां तु सर्वेषां वृत्तत्वं गुण उच्यते ।
 स्वच्छता च सुशुक्लत्वं महत्त्वं च भृगुत्तम ॥
 इन्द्रनीलस्तु यः क्षीरं राजते भाजने स्थितम् ।
 रञ्जयेत्स्वप्रभावेण तममूल्यं विनिर्दिशेत् ।
 नीलरक्तं तु वैदूर्यं सर्वतः श्रेष्ठमुच्यते ॥
 सर्वेषामेव रत्नानां धार्यं कर्केतनं स्मृतम् ।
 पुष्परागं तथा राम ये चान्ये कीर्त्तिता मया ॥
 प्रशस्तरत्नैर्भूपानां मुकुटान्यङ्गदानि च ।
 हाराणि राम कार्याणि केयूराभरणानि च ॥
 अप्रशस्तानि रत्नानि वर्जनीयानि दूरतः ।
 सर्वरत्नोत्तमं राजा सुवर्णं मलिनं तथा ।
 न धारयेत्स धर्मज्ञः सुशुद्धं धारयेत्सदा ॥
 धृतिः प्रशस्ता भृगुवंशचन्द्र
 रत्नोत्तमानां सततं नराणाम् ।
 रत्नांशुदग्धात्तु नरस्य देहा-
 दनर्थमाशु प्रशमं प्रयाति ॥ इति ।

इति रत्नलक्षणम् ।

अथ कस्तूरीलक्षणम् ।

निघण्टुराजे,

कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।

नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपे च जायते ॥
 साप्येका खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलित्था परा
 पिण्डाऽन्यापि च नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा ।
 सा जाता मृगनाभितः क्रमवशाद्देशात्क्षितीशोचिता
 पक्षान्त्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका स्तूयते ॥
 चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
 कौलित्थबीजसदृशी च कुलित्थका हि ।
 स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डका
 स्यात्तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नायिका सा ॥
 तित्का स्वादे पिञ्जरा केतकीनां
 गन्धं धत्ते लाघवं तोलने च ।
 याऽप्सु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमेयात्
 कस्तूरी सा राजयोग्या प्रशस्ता ॥
 या नूनं केतकीनां वहति परिमलं वर्णतः पिञ्जराभा
 स्वादे तित्का कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्दिता चिकणाया ।
 दाहं या नैति वह्नौ चिमिचिमिकुरुते चर्मगन्धा हुताशे
 सा शुद्धा शोभनीया वरमृगतनुजा राजयोग्या प्रदिष्टाः ॥
 या स्निग्धा धूम्रगन्धा वहति विनिहिता पीततां पाथसोऽन्त-
 र्निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव सद्यः ।
 या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षतां च
 ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतमतिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥ इति ।
 वृन्दे तु विशेषः ।
 करतलजलमध्ये स्थापयित्वा महद्भिः
 पुनरपि तदवश्यं चिन्तनीयं मुहूर्तम् ।
 भवति यदि सरक्तं तज्जलं पीतवर्णं

२७२ वीरमित्रोदयस्य लक्षणप्रकाशे

न भवति मृगनाभिः कृत्रिमोऽसौ विकारः ॥ इति ।

निघण्डुराजे,

बाले जरति च हरिणे क्षीणे रोगिणि च मन्दगन्धयुता ।

कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहलपरिमला भवति ॥ इति ।

इति कस्तूरीलक्षणम् ।

इति श्रीवीरमित्रोदये लक्षणप्रकाशे राजचक्रलक्षणप्रकरणम् ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे धनुर्लक्षणम् । २७३

अथ नानायुधलक्षणप्रकरणम् ।

इह—

तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ।

इति मनुवचनेन राज्ञा सर्वोपायै राष्ट्ररक्षा कार्येत्युक्तम् ।
सा च राष्ट्रपीडाकरशत्रुहननमन्तरेणाशङ्क्येति शत्रुहननं कर्त्त-
व्यमित्यवगम्यते । तत्र यद्यपि अनेकमजवाजिपदातिरथादिभिः
समेता पृथुला सेनास्ति, तथापि शस्त्रैर्विना शत्रुवधः कर्त्तुं न
शक्यते । अतः शत्रुवधार्थं स्वशरीरसंरक्षणार्थं च युधि राज्ञा
तत्सहायैश्च नानायुधानि धार्याणि । तानि च किलक्षणोपेता-
नीत्यतस्तल्लक्षणान्युच्यन्ते ।

तत्रादौ चापलक्षणमुच्यते—

चिष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

धनुर्द्रव्यत्रयं लोहं शृङ्गं दारु च भार्गव ।

ज्याद्रव्यत्रितयं चर्म वंशभङ्गास्त्वचस्तथा ॥

वंशभङ्गः त्वकसहितो वंशखण्डः ।

वंशत्वर्गवंशचापं तु कर्त्तव्यं भृगुनन्द ।

अन्येषु राम चापेषु शेषद्रव्यमयं भवेत् ॥

प्रमाणं नात्र निर्दिष्टं चापयोः शार्ङ्गलोहयोः ।

दारुचापप्रमाणं तु श्रेष्ठं हस्तचतुष्टयम् ॥

तदर्धसमहीने तु प्रोक्ते मध्यकनीयसी ।

तदर्धसमहीने, तस्य चतुर्हस्तपरिमितधनुषः अर्धहीनम-
र्धहस्तहीनं सार्धहस्तत्रयमितं धनुः मध्यमम्, समहीनं सार्धत्रि-
हस्तधनुषः अर्धहस्तहीनं हस्तत्रयमितं धनुः कनिष्ठं प्रोक्तमित्यर्थः ।

मुष्टिग्राह्याणि वृत्तानि मध्ये सर्वाणि कारयेत् ॥

स्वल्पा कोटिस्तु वार्क्षणां शार्ङ्गलोहमये द्विज ।
 कामिनीभूलताकारा कोटिः कार्या सुसंस्कृता ॥
 कोटिर्धनुषोऽग्रभागः । वार्क्षणां दारुणामित्यर्थः । शार्ङ्ग-
 लोहमये धनुषि दारुणा कोटिः कार्येत्यन्वयः ।
 पृथग्वा दारुमिश्रे वा लोहशार्ङ्गे तु कारयेत् ।
 धनुषी इति शेषः ।
 शार्ङ्गं स्नायुचितं कार्यं रुक्मबिन्दुविभूषितम् ॥
 कुटिलं स्फुटितं चापं सच्छिद्रं तु न शस्यते ।
 कुटिलम् अनुपयुक्तभागे ।
 इस्तिभया द्रुमा ये च विद्युद्गधास्तथा च ये ॥
 आरामदेवतावेश्मतापसाश्रमसम्भवाः ।
 श्मशानसम्भवा ये च न ते कार्याः कथञ्चन ॥
 प्राणिनां यः सजात्येन शृङ्गी युधि निपातितः ।
 तच्छृङ्गं वर्जयेच्चापे नित्यं शार्ङ्गविचक्षणः ॥
 लोहानि राम चत्वारि शस्यन्ते चापकर्मणि ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं तथा कृष्णायसं द्विज ॥
 काञ्चनं चापरत्नं तु सरत्नमपि कारयेत् ।
 माहिषं शारभं शार्ङ्गं रौहीजं चापि कारयेत् ॥
 शरभो मृगजातिभेदः । तल्लक्षणं चोक्तम्-
 वैद्यकतन्त्रे,
 काश्मीरदेशे शरभोऽष्टपात्स्या-
 दुत्साहयुक्तश्चतुरुर्ध्वपादः ।
 उष्ट्रप्रमाणः स महाविषाणः
 ख्यातो घनस्थश्च महामृगाख्यः ॥ इति ।
 वार्क्षं चन्दनजं श्रेष्ठं वैतसं धान्ननं तथा ।

शालशाल्मलिशाखानां ककुभस्याञ्जनस्य च ॥
 शाल्मलिः पिच्छिला । सेंवरि इति प्रसिद्धः । शाकः सागवन
 इति प्रसिद्धः । ककुभोऽर्जुनः । कौह इति प्रसिद्धः ।
 वंशस्य च महाभाग सर्वश्रेष्ठतमं विदुः ।
 शरद्वृहीतैः काष्ठैस्तु चापं कार्यं प्रयत्नतः ॥
 वंशानामपि तत् श्रेष्ठं यत्र गङ्गा महानदी ।
 गङ्गातीरोत्पन्नवंशानां श्रेष्ठं धनुरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।
 शालानामपि तत् श्रेष्ठं गोमती यत्र भार्गव ।
 वितस्ताकूलजं श्रेष्ठं वेतसानां तथैव च ॥
 एवं द्रव्यमयं कार्यं चापं लक्षणसंयुक्तम् ।
 व्रणानां लक्षणं चास्य भविष्यति च खड्गवत् ॥
 सुखग्राहं दृष्टिकान्तं शरमोक्षमुखं तथा ।
 श्लक्ष्णं श्लिष्टं सुसंस्थानं सारवन्तं सुसंहतम् ॥
 श्लक्ष्णं सुस्पृष्टसंस्थानं सारवन्तं सुसमहत्—इति पाठान्तरम् ।
 अवनामिमुखं नित्यं पुंसामतिबलोत्कटम् ।
 एतदीदृशकं श्रेष्ठं चापरत्रं विदुर्बुधाः ॥
 राज्ञां चापस्य कर्तव्या पूजा बाणवरस्य च ।
 नित्यं देवकुले राम खड्गस्य च विशेषतः ॥
 अयसश्चापवंशस्य शरस्याथ शरो भवेत् ।
 शरवंशौ ग्रहीतव्यौ शरत्काले भृगूत्तम ॥
 शराः किरातजाः श्रेष्ठाः काश्चीपुरसमीपतः ।
 तेभ्योऽपि ते श्रेष्ठतमाः स्कन्दजन्ममहीभवाः ॥
 स्निग्धा निमग्नपर्वाणः सारवन्तः समाहिताः ।
 ऋजवो मधुवर्णाभाः सुजाताः शरजा दृढाः ॥
 स्नायुश्लिष्टाः सुनेत्राश्च सुमुखाः कलनासमाः ।

तैलधौताश्च कर्तव्या रुक्मपुङ्खविभूषणाः ॥
 चैलपृष्ठाश्च कर्तव्या—इति पाठान्तरम् ।
 तथा विषमपर्वाणः फलैश्च व्रणवार्जितैः ।
 एकत्रिपुङ्खं कर्तव्यं राजहंसच्छदोत्तरम् ॥
 रुक्मं पुङ्खं सुवर्णाग्रमयःफलमनुत्तमम् ।
 स्नायुबद्धफलं तस्य रुक्मबद्धं तु कारयेत् ॥
 वज्रैश्च लक्षणोपेतैश्चित्रितं तं तु कारयेत् ।
 ग्रहणं तस्य कर्तव्यं सांवत्सरकरान्तरैः ॥
 तस्य पूजा सदा कार्या साऽभिषेकसमा भवेत् ।
 यात्रायामभिषेके च माङ्गल्येषु च कर्मसु ॥
 सप्ताङ्कं तु वरं चापं सप्ताङ्कं तत्तु कारयेत् ।
 सप्ताङ्कं सप्तपर्वान्वितम् ।
 माङ्गल्यं तन्नरेन्द्राणां कथितं भृगुनन्दन ॥
 ये चापरानं विनतं तु भूपाः
 सुवर्णरत्नोपचितं सदैव ।
 बाणेन साकं परिपूजयन्ति
 भवन्ति ते राम विपन्नदुखाः ॥

विस्तरेण धनुर्लक्षणमुक्तम्—

त्रैयम्बके धनुर्वेदे,

धनुर्विधिं प्रवक्ष्यामि शृणु वत्स यथाक्रमम् ।
 यादृशं कारयेच्चापं तादृशं च वदाम्यहम् ॥
 प्रथमं यौगिकं चापं क्रियाचापं द्वितीयकम् ।
 शलाकायां तृतीयं च ज्याघातेन चतुर्थकम् ॥
 पञ्चमं श्रमिकं चापं षष्ठं साङ्गामिकं स्मृतम् ।
 सप्तमं दूरपातेषु दृढभेदेषु चाष्टमम् ॥

विकर्षे नवमं प्रोक्तं फलार्थे दशमं स्मृतम् ।

धनुषं दशविख्यातं शुभमागमसम्मतम् ॥

तेषां मध्ये शृणु वत्स मानं यस्य च यादृशम् ।

अर्द्धपञ्चमहस्तं तु श्रेष्ठं निर्दिश्यते धनुः ॥

अर्धपञ्चमहस्तम्, अर्धो हस्तः पञ्चमो येषां हस्तानां तत्,

सार्धचतुष्टयहस्तपरिमितमित्यर्थः ।

तद्भवेद्वैविकं चापं शङ्करेण तु धारितम् ।

ततः परशुरामेण ततो रामेण धारितम् ॥

भरतेन च द्रोणेन द्रोणाचार्यार्जुनेन च ।

अर्जुनात्सात्यकिश्चैव देवचापं निवर्त्तते ॥

चापम् अग्रहीदिति शेषः । ततो निवर्त्तते, अग्रे कोऽपि न

गृहीतवानित्यर्थः ।

चतुर्विंशङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् ।

तद्भवेन्मानवं चापं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥

त्रिपर्व पञ्चपर्व वा सप्तपर्व च वा भवेत् ।

नवपर्व च कोदण्डं भवतीति चतुर्विधम् ॥

त्रिपर्व कुरुते श्रेयः पञ्चपर्वार्थ आगमम् ।

सर्वलक्षणसम्पूर्णं सप्तपर्वं जयावहम् ॥

नवपर्वं च कोदण्डं नातिश्रेयो न मध्यम् ।

चतुष्पर्वं च षट्पर्वमष्टपर्वं विवर्जयेत् ॥

अस्त्रं चैव प्रमाणेन ज्ञेयं नववितास्तिभिः ।

द्वादशाङ्गुलमानेन विस्तिः परिकीर्त्तिता ॥

उभे जिहासने कुर्यादङ्गुलत्रयमुन्नते ।

ईदृशं कारयेच्चापं चापानां चैव नायकम् ॥

व्याख्यातं विविधं चापमस्त्रं कोदण्डमेव च ।

कुमार उवाच ।

विज्ञप्तिं शृणु देवेश धनुषां च प्रमाणतः ।

ब्रूहि मे विविधं चापं श्रमचापं च कीदृशम् ॥

श्रीश्वर उवाच ।

शृणु पुत्रक सङ्गृह्य त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।

सर्वेषां चैव चापानां प्रमाणं कथयाम्यहम् ॥

चतुःसर्षपो यवः प्रोक्तः कण्डिका च चतुर्यवा ।

माषकश्चतुरष्टौ च तालो द्वादशमाषकः ॥

चत्वारोऽष्टौ, द्वादश, कण्डिका माष इत्यर्थः ।

पञ्चतालाः पलं चैव तत्पलैश्च पलं शतम् ।

तेन शास्त्रेण चापानां प्रमाणं चैव लभ्यते ॥

ततो न सिध्यते चापं गुणे भारं प्रदापयेत् ।

चापं गुणे न सिध्यते, गुणे आकर्षणयोग्यं न भवतीत्यर्थः । भारं विनेत्यर्थादुक्तं भवति । ततः कारणात् भारं प्रदापयेत् । बलानुरूपं यथाक्रमं भारं दद्यादित्यर्थः ।

तावद्भारः प्रदातव्यो यावद्भारसहं भवेत् ।

द्विशतं यौगिकं चापं त्रिशतं च क्रियाधनुः ॥

चतुःशतं शलाकायां धनुश्चैव तदा स्मृतम् ।

वामं सप्तशतं चापं दक्षिणं द्विशताधिकम् ॥

उभे सव्यापसव्ये च ताभ्यां वै कारयेच्छुभम् ।

उभे सव्यापसव्ये, धनुषी इति शेषः ।

सङ्ग्रामेषु धनुर्वत्स कृत्वा सप्तशतैरपि ।

दृढस्फोटे सहस्रेण विकर्षे द्वादशैः शतैः ॥

द्विसहस्रं च वै पुत्र फलार्थे कारयेद्धनुः ।

ईदृशं च प्रमाणं च धनुषां कीर्तितं मया ॥ इति ।

वीरचिन्तामणौ धनुर्वेदे,
 प्रथमं यौगिकं चापं युद्धचापं द्वितीयकम् ।
 निजबाहुबलोन्मानं किञ्चिदूनं शुभं धनुः ॥
 वरं प्राणाधिको धन्वी न तु प्राणाधिकं धनुः ।
 धनुषा पीड्यमानस्तु धन्वी लक्ष्यं न पश्यति ॥
 अतो निजबलोन्मानं चापं स्याच्छुभकारकम् ।
 देवानामुत्तमं चापं ततो न्यूनं च मानवम् ॥
 अतिजीर्णमपक्वं च जातिभ्रष्टं तथैव च ।
 दग्धाच्छिद्रं न कर्त्तव्यं बाह्याभ्यन्तरदृष्टकम् ॥
 गुणहीनं गुणाक्रान्तं काण्डदोषसमन्वितम् ।
 गलग्रन्थि न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥
 अपक्वं भङ्गमायाति अतिजीर्णं तु कर्कशम् ।
 जातिभ्रष्टं तु सोद्वेगं कलहो बान्धवैः सह ॥
 दग्धेन दह्यते गेहं छिद्रं युद्धविनाशनम् ।
 बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च ॥
 हीने तु सन्धितो वाणः सङ्ग्रामे भङ्गकारकः ।
 आक्रान्तेऽपि पुनः कापि लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥
 गलग्रन्थि तलग्रन्थि धनहानिकरं धनुः ।
 एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्यकरं शुभम् ॥
 शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परमयुधम् ।
 वितस्ति सप्तसम्मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥
 न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्य चित्करे ।
 तद्धनुर्वेशमायाति मुक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥
 पौरुषेयं तु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ।
 वितस्तिभिः सार्धपद्भिर्मितं सर्वार्थसाधनम् ॥

प्रायो योग्यं धनुः शार्ङ्गं गजरोहाश्वसादिनाम् ।
 रथिनां च पदातीनां वांशं चायं प्रकीर्तितम् ॥ इति ।
 राजाविजये,
 शार्ङ्गं वांशं दारवीयं तृणराजोद्भवं धनुः । इति ।
 प्रशस्तमिति शेषः । तृणराजोद्भवं वैतसम् ।

इति धनुर्लक्षणम् ।

अथ गुणलक्षणम् ।

त्रैयम्बके धनुर्वेदे,
 गुणानां लक्षणं चैव यादृशं कारयेच्छृणु ।
 सुवृत्तश्च त्रितन्तुश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
 गुणस्य तन्तवो ज्ञेया द्रव्यं शृणु च षण्मुख ।
 प्रथमा हरिणीस्नायुस्तदभावे तु माहिषी ॥
 कर्त्तव्या महिषाभावे गोस्नायुं साधयेद्बुधः ।
 एत एव गुणा ग्राह्या उत्तमाधममध्यमाः ॥
 प्राप्ते भाद्रपदे मासे अथ स्नायुः प्रवर्त्तते ।
 तस्मात्ततो गुणः कार्यः पवित्रः स्थावरो दृढः ॥ इति ।
 धनुर्वेदे वीरचिन्तामणौ,
 गुणानां लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ।
 पट्टसूत्रो गुणः कार्यः कनिष्ठामानसम्मितः ॥
 धनुष्प्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणतन्तुभिः ।
 वर्त्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥
 अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्नायुरिष्यते ।
 गुणार्थमथ वा ग्राह्याः स्नायवो माहिषीगवाम् ॥
 तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छामलेन वा ।
 निर्लोभतन्तुरूपेण कुर्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥

नानायुधलक्षणप्रकरणे गुणादिलक्षणम् । २८१

पक्ववंशत्वचः कार्यो गुणस्तु स्थावरो हृदः ।
 पट्टसूत्रेण ससद्गः सर्वकर्मसहो युधि ॥
 प्राप्ते भाद्रपदे मासि स्वर्गकस्य प्रशस्यते ।
 तस्यास्तत्र गुणः कार्यः पवित्रः स्थावरो हृदः ॥
 वृत्तार्कस्तत्र तन्तूनां हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ।
 तद्वृत्तं त्रिगुणं कार्यं प्रमाणोऽयं गुणः स्मृतः ॥ इति ।
 राजाविजये,
 सुवृत्तः सुहृदो दीर्घः सुमृष्टो गुप्तहीरकः ।
 स्निग्धः श्लक्ष्णः सुस्वरश्च गुणस्याष्टौ गुणाः स्मृताः ॥
 इति गुणलक्षणम् ।
 अथ शरलक्षणम् ।

धनुर्वेदे वीरचिन्तामणौ,
 अतः परं प्रवक्ष्यामि शराणां लक्षणं शुभम् ।
 स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च नापक्वं न कुभूमिजम् ॥
 हीनग्रन्थि विदीर्णं च वर्जयेद्दीदृशं शरम् ।
 पूर्णग्रन्थि सुपक्वं च पाण्डुरं समयाहृतम् ॥
 समये शरदि गृहीतम् ।
 शरवंशौ ग्रहीतव्यौ शरत्काले भृगूत्तम ।
 इति विष्णुधर्मोत्तरे उक्तत्वात् ।
 कठिनं वर्तुलं काण्डं गृहीयात्सुप्रदेशजम् ।
 द्वौ हस्तौ मुष्टिहीनौ च दैर्घ्यं स्थूलये कनिष्ठिका ॥
 विधेया शरमानेषु यन्त्रेष्वार्कष्यैस्ततः ।
 कङ्कहंसशशादानां मत्स्यादक्रौञ्चकेकिनाम् ॥
 गृध्राणां कुरराणां च पक्षा एते सुशोभनाः ॥
 शशदः श्येनः । मत्स्यादा मत्स्यमक्षका जलगतः । पक्षिणः ।

एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षाणि योजयेत् ।
 षडङ्गुलप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥
 दशाङ्गुलमिताः पक्षाः शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ।
 योज्या द्वादशतुष्पञ्चसम्बद्धाः स्नायुतन्तुभिः ॥
 शराश्च त्रिविधा ज्ञेयाः स्त्री पुमांश्च नपुंसकः ।
 अग्रे स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥
 समं नपुंसकं ज्ञेयं न लक्ष्यार्थं प्रशस्यते ।
 दूरपातं युवत्या च पुरुषो भेदयेत् दृढम् ॥ इति ।
 राजाविजये,
 भग्नपृष्ठं तथा वक्रं चलितोन्नतपर्वकम् ।
 अतिदीर्घाल्पपर्वाणं वर्जयेदिधुमीदृशम् ॥
 इषुर्व्रक्षा गुणो विष्णुर्धनुर्देवो महेश्वरः ।
 एतेषां स्मरणादेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।
 इति शरलक्षणम् ।

अथ नाराच-नालीकलक्षणम् ।

धनुर्वेदे वीरचिन्तामणौ,
 सर्वलोहास्तु ये बाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
 पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्य चित् ॥
 नालीका लघवो बाणा नलयन्त्रेण नोदिताः ।
 अत्युच्चदूरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते मताः ॥ इति ।
 इति नाराच-नालीकलक्षणम् ।

अथ फललक्षणम् ।

वीरचिन्तामणौ धनुर्वेदे,
 फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं तीक्ष्णमक्षतम् ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे फलादिलक्षणम् । २८३

योजयेद्वज्रलेपेन शरे पक्षानुमानतः ।
 आरामुखं क्षुरमं च गोपुच्छं चार्धचन्द्रकम् ॥
 सूचीमुखं च भल्लं च वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ।
 कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्यप्यनेकशः ॥
 फलानि देशभेदेषु भवन्ति बहुरूपतः ।
 आरामुखेन वै चर्म क्षुरमेण च कर्मुकम् ।
 सूचीमुखेन कवचमर्द्धचन्द्रेण मस्तकम् ॥
 भल्लेन हृदयं वेध्यं द्विभल्लेन गुणः शराः ।
 लौहं च काकतुण्डेन लक्षं गोपुच्छकेन च ॥
 अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनिर्मितम् ।
 मुखे च लोहकण्ठेन विद्धं ज्यङ्गुलसम्मितम् ॥ इति ।
 त्रैयम्बके धनुर्वेदे विशेषः ।
 अर्धचन्द्रेण बाणेन शिरश्छेदं तु कारयेत् ।
 भुजच्छेदं धनुश्छेदं गुणच्छेदं तु युक्तितः ॥
 छेदत्रयं क्षुरमेण कारयेद्गुरुमुष्टिना ॥ इति ।
 इति फललक्षणम् ।

अथ प्रसङ्गादन्यदप्युपयुक्तं किञ्चिल्लिख्यते ।
 वीराचिन्तामणौ धनुर्वेदे ,
 फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः ।
 येन दुर्मेघवर्माणि भेदयेत्तरुपत्रवत् ॥
 पिप्पली सैन्धवं कुष्ठं गोमूत्रेण तु पेययेत् ।
 अनेन लेपयेच्छस्त्रं लिप्तं चाग्नौ प्रतापयेत् ॥
 अतिशीतमनाविद्धं पीतनष्टं तथौषधम् ।
 ततो निर्वापितं तैले लोहं तत्र विशिष्यते ॥
 पञ्चभिर्लवणैः पिष्टं मधुसिक्तैः ससर्पपैः ।

एभिः प्रलेपयेच्छृङ्गं लिप्तं चाग्नौ प्रतापयेत् ॥
 शिखिग्रीवानुवर्णाभं तप्तपीतं तथाविधम् ।
 ततस्तु विमलं तोयं पाययेच्छस्त्रमुत्तमम् ॥ इति ।

इति फलपायनविधिः ।

अथ धनुर्वेदः ।

तत्र स्थानमुष्ट्याकर्षणलक्षणानि ।
 स्थानान्यष्टौ विधेयानि योजने भिन्नकर्मणाम् ।
 मुख्याः पञ्च समारूपाता व्यापाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥
 अग्रतो वामपादं च दक्षिणं जानु कुञ्चितम् ।
 आलीढे तु प्रकर्त्तव्यं हस्तद्वयं सुविस्तरम् ॥
 प्रत्यालीढे तु कर्त्तव्यं सव्यं चैवानुकुञ्चितम् ।
 दक्षिणं तु पुरस्तद्दूरपाते प्रसस्यते ॥
 पादौ सविस्तरौ कार्यौ समौ हस्तप्रमाणतः ।
 विशाखस्थानकं ज्ञेयं कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥
 समपादे समौ पादौ निष्कम्पौ च सुसङ्गतौ ।
 अंसमेव पुरो वामो हस्तमात्रेण तं वपुः ॥
 आकुञ्चितोरु द्वौ यत्र जानुभ्यां धरणीं गतौ ।
 दर्दुरक्रममित्याहुः स्थानकं दृढभेदनम् ॥
 सव्यं जानु गतं भूमौ दक्षिणं च सकुञ्चितम् ।
 अग्रतो यत्र दातव्यं तं विचाद्रुदक्रमम् ॥
 पञ्चासनं प्रसिद्धं तु उपविश्य यथाक्रमम् ।
 धन्विनां तत्तु विज्ञेयं स्थानकं शुभलक्षणम् ॥ इति ।

इति स्थानानि ।

अथ गुणमुष्टयः ।

पताका वज्रमुष्टिश्च सिंहकर्णी तथैव च ।

मुत्सरी काकतुण्डी च योजनीया यथाक्रमम् ॥
 दीर्घा तु तर्जनी यत्र आश्रिताङ्गुष्ठमूलकम् ।
 पताका सा च विज्ञेया नालिकादूरमोक्षणे ॥
 तर्जनीमध्यमामध्यमङ्गुष्ठो विशते यदि ।
 वज्रमुष्टिश्च सा ज्ञेया स्थूलनाराचमोक्षणे ॥
 अङ्गुष्ठनखमध्ये तु तर्जन्यग्रं सुसंस्थितम् ।
 सिंहकर्णी तु सा ज्ञेया शराणां लक्ष्यवेधने ॥
 अङ्गुष्ठनखमूले तु तर्जन्यग्रं सुसंस्थितम् ।
 मुत्सरी सा च विज्ञेया चित्रलक्ष्यस्य वेधने ॥
 अङ्गुष्ठाग्रे तु तर्जन्या मुखं यत्र निवेशितम् ।
 काकतुण्डी तु सा ज्ञेया सूक्ष्मलक्ष्ये तु योजिता ॥

इति गुणमुष्टयः ।

अथ धनुर्मुष्टिसन्धानम् ।
 सन्धानं त्रिविधं प्रोक्तमथ ऊर्ध्वं समं तथा ।
 योजयेन्निःप्रकारं हि कार्येष्वपि यथाक्रमम् ॥
 अधश्च दूरपातित्वं समे लक्ष्यं सुनिश्चलम् ।
 दृढस्फोटं प्रकुर्वन्ति ऊर्ध्वं साधनयोगतः ॥

इति धनुर्मुष्टिसन्धानम् ।

अथ व्यापाः ।

कौशिकः केशमूले च शिरःशृङ्गे च सात्त्विकः ।
 श्रवणे वत्सकर्णश्च ग्रीवायां भरतो भवेत् ॥
 अंसके स्कन्धनामा च व्यापाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
 कौशिकश्चित्रयुद्धेषु अधोलक्ष्येषु सात्त्विकः ॥
 वत्सकर्णश्च विज्ञेयो भरतो दृढभेदने ।

दृढभेदे च दूरे च स्कन्धनामानमुद्दिशेत् ॥

इति व्यापाः ।

अथ लक्ष्यम् ।

लक्ष्यं चतुर्विधं चैव स्थिरं चैव चलं तथा ।

चलाचलं द्वयचलमिति प्रोक्तं मनीषिभिः ॥

आत्मानं सुस्थिरं कृत्वा लक्ष्यं चैव स्थिरं पुनः ।

वेधयेन्निःप्रकारं तु स्थिरवेधी स उच्यते ॥

चलं तु वेधयेद्यस्तु आत्मना स्थिरसंस्थितः ।

चललक्ष्यं तु तत्प्रोक्तमाचार्येण तु धीमता ॥

धन्वी तु चलते यत्र स्थिरलक्ष्ये समाहितः ।

चलाचलं भवेत्तत्र अप्रमेयमनिन्दितम् ॥

उभावेव चलौ यत्र लक्ष्यं चापि धनुर्द्धरः ।

तद्विज्ञेयं द्वयचलं श्रमेणैव हि साध्यते ॥

श्रमेणास्खलितं लक्ष्यं दूरं च बहुभेदनम् ।

श्रमेणास्खलिता दृष्टिः शीघ्रं सन्धानमाप्यते ॥

श्रमेण चित्रयोधित्वं श्रमेण प्राप्यते जयः ।

तस्माद्गुरुसमक्षं हि श्रमः कार्यो विजानता ॥

प्रथमं वामहस्तेन यः श्रमं कुरुते नरः ।

तस्य चापक्रियासिद्धिरचिरादेव जायते ॥

वामहस्ते तु संसिद्धे पश्चादक्षिणमारभेत् ।

उभाभ्यां च श्रमं कुर्यान्नाराचैश्च शरैस्तथा ॥

वामेनैव श्रमं कुर्यात्सुसिद्धे दक्षिणे करे ।

विशाखेनासनेनैव तथा व्यापे च कौशिके ॥

उदिते भास्करे लक्ष्यं पश्चिमायां निवेशयेत् ॥

अपराहे च कर्तव्यं लक्ष्यं पूर्वादिगाश्रितम् ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे धनुर्वेदे लक्ष्यादिः । २८७

उत्तरेण सदा कार्यं प्रशस्तमविरोधकम् ॥
सङ्ग्रामेण विना कार्यं न लक्ष्यं दक्षिणामुखम् ।
षष्ठिधन्वन्तरे लक्ष्यं ज्येष्ठं लक्ष्यं प्रकीर्तितम् ॥
चत्वारिंशन्मध्यमे च विंशतिश्च कनिष्ठकम् ।
शराणां कथितं ह्येतन्माराचानामथोच्यते ॥
चत्वारिंशच्च त्रिंशच्च षोडशैव भवेत्ततः ।
चतुःशतैश्च काण्डानां यो हि लक्ष्यं विसर्जयेत् ॥
सूर्योदये चास्तमये स ज्येष्ठो धन्विनां भवेत् ।
त्रिंशतैर्मध्यमश्चैव द्विशताभ्यां कनिष्ठकः ॥
लक्ष्यं च पुरुषोन्मानं कुर्याच्चन्द्रकसंयुतम् ।
ऊर्ध्ववेधी भवेज्ज्येष्ठो नाभिवेधी च मध्यमः ॥
यः पादवेधी लक्ष्यस्य स कनिष्ठो मतो मम ।

इति लक्ष्यम् ।

अथ श्रमक्रिया ।

क्रियाकलापान् वक्ष्यामि श्रमसाध्यान् शुचिष्मताम् ।
येषां विधानमात्रेण सिद्धिर्भवति नान्यथा ॥
विज्ञातमात्रेणेति पाठान्तरम् ।
प्रथमं चापमारोप्य चूलिकां बन्धयेत्ततः ।
स्थानकं तु ततः कृत्वा बाणोपरि करं न्यसेत् ॥
तुलनं धनुषश्चैव कर्त्तव्यं वामपाणिना ।
आदानं च ततः कृत्वा सन्धानं च ततः परम् ॥
सकृदाकृष्टचापेन भूमिवेधं च कारयेत् ।
नमस्कुर्याच्छिवं विघ्नराजं गुरुधनुः क्रमात् ॥
याचितव्या गुरोराज्ञा चापस्याकर्षणं प्रति ।
प्राणवायुं प्रयत्नेन बाणेन सह पूरयेत् ॥

कुम्भकेन स्थिरं कृत्वा हुङ्कारेण विसर्जयेत् ।
 इत्यभ्यासक्रिया कार्या धन्विना सिद्धिमिच्छता ॥
 षण्मासात्सिध्यते मुष्टिः शराः संवत्सरेण तु ।
 नाराचास्तस्य सिद्ध्यन्ति यस्य तुष्टो महेश्वरः ॥
 पुष्पवद्धारयेद्भाणं सर्पवत्पीडयेद्धनुः ।
 धनवच्चिन्तयेल्लक्ष्यं यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥
 क्रियामिच्छन्त्यथाचार्या दूरमिच्छन्ति भार्गवाः ।
 राजानो दृढमिच्छन्ति लक्ष्यमिच्छन्ति चेतराः ॥
 जनानां रञ्जनं येन लक्ष्यघातात्प्रजायते ।
 हीनेनापीषुणा तस्मात्प्रशस्तं लक्ष्यवेधनम् ॥
 इति श्रमक्रिया ।

अथ लक्ष्यास्वलनविधिः ।

विशाखस्थानके स्थित्वा समं सन्धानमाचरेत् ।
 गोपुच्छमुखबाणेन सिंहकर्ण्य च मुष्टिना ॥
 आकर्षेत्कौशिकव्यापे न शिखां चालयेत्ततः ।
 पूर्वापरौ समौ कार्यौ समांसौ निश्चलौ करौ ॥
 समौ अंसौ स्कन्धौ ययोस्तौ ।
 चक्षुषी स्पन्दयेन्नैव दृष्टिं लक्ष्ये नियोजयेत् ॥
 मुष्टिना च्छादितं लक्ष्यं शरस्याग्रे नियोजयेत् ।
 मनोदृष्टिगतं ज्ञात्वा ततः काण्डं विसर्जयेत् ॥
 स्खलत्येवं कदाचिन्न लक्ष्ये योधो जितश्रमः ।

इति लक्ष्यास्वलनविधिः ।

अथ शीघ्रसन्धानम् ।

आदानं चैव तूर्णीरात्सन्धानं कर्षणं तथा ।
 क्षेपणं च त्वरायुक्तो घाणस्य कुर्वते तु यः ॥

नानायुधलक्षणप्रकरणे धनुर्वेदे शीघ्रसन्धानादिः । २८९

नित्याभ्यासवशात्तस्य शीघ्रसन्धानता भवेत् ।

इति शीघ्रसन्धानम् ।

अथ दूरपातित्वम् ।

प्रत्यालीढे कृते स्थाने अधः सन्धानमाचरेत् ।

मुष्ट्या पताकया बाणं स्त्रीचिह्नं दूरपातितम् ॥

इति दूरपातित्वम् ।

अथ दृढभेदिता ।

दर्दुरस्थानमास्थाय ऊर्ध्वं सन्धानमाचरेत् ।

स्कन्धव्यापेन वज्रस्य मुष्ट्या पुंमार्गणेन च ॥

अत्यन्तसौष्ठवाद्बाहोर्जायते दृढभेदिता ।

इति दृढभेदिता ।

अथ हीनगतयः ।

सूचीमुखाम् मीनपुच्छा भ्रमरी च तृतीयका ।

शराणां गतयस्तिष्ठः प्रशस्ताः कथिता बुधैः ॥

सूचीमुखगतिस्तस्य सायकस्य प्रजायते ।

पत्रं विलोलितं यस्य अथ वा हीनपत्रकम् ॥

कर्कशेन तु चापेन यः कृष्टो हीनमुष्टिना ।

मत्स्यपुच्छा गतिस्तस्य सायकस्य प्रकीर्तिता ॥

भ्रमरी कथिता ह्येषा सद्भिस्तु श्रमकर्मणि ।

ऋजुत्वेन विना याति क्षेप्यमाणस्तु सायकः ॥

इति हीनगतयः ।

अथ बाणानां लक्ष्यस्खलनगतयः ।

वामगा दक्षगाश्चैव ऊर्ध्वगाधोगमास्तथा ।

चतस्रो गतयः प्रोक्ता बाणस्खलनहेतवः ॥

कम्पते गुणमुष्टिस्तु मार्गणस्य हि पृष्ठतः ।
 सम्मुखी स्यादनुर्मुष्टिस्तदा वामे गतिर्भवेत् ॥
 ग्रहणं शिथिलं यस्य ऋजुत्वेन विवर्जितम् ।
 पार्श्वं तु दक्षिणं याति सायकस्तु न संशयः ॥
 ऊर्ध्वं भवेच्चापमुष्टिर्गुणमुष्टिरधो भवेत् ।
 स मुक्तो मार्गणो लक्ष्यादूर्ध्वं याति न संशयः ॥
 मोक्षणे चैव बाणस्य चापमुष्टिरधो भवेत् ।
 गुणमुष्टिर्भवेदूर्ध्वं तदाधोगामिनी गतिः ॥
 इति लक्ष्यस्खलनगतयः ।

अथ शुद्धगतयः ।

लक्ष्यबाणाग्रदृष्टीनां सङ्गतिस्तु यदा भवेत् ।
 तदानीं मुष्टितो बाणो लक्ष्यान् स्खलति ध्रुवम् ॥
 निर्दोषः शब्दहीनश्च सममुष्टिर्द्वयोः स्थितः ।
 नरनागाश्वकायेषु न स तिष्ठति मार्गणः ॥
 यस्य तृणसमा बाणा यस्येन्धनसमं धनुः ।
 यस्य प्राणसमा मौर्वी स धन्वी धन्विनां वरः ॥

इति शुद्धगतयः ।

अथ दृढचतुष्कम् ।

अयश्चर्म घटश्चैव मृत्पिण्डं च चतुष्टयम् ।
 यो भिनत्ति हि तस्येषुर्वज्रेणापि न धार्यते ॥
 सार्धाङ्गुलप्रमाणेन लोहयन्त्राणि कारयेत् ।
 तानि भिस्वैकवाणेन दृढयाती भवेन्नरः ॥
 चतुर्विंशतिचर्माणि यो भिनत्तीषुणा नरः ।
 तस्य बाणो गजेन्द्रस्य कायं निर्भिद्य गच्छति ॥
 भ्रमन् जले घटो वेध्यश्चक्रे मृत्पिण्डकस्तथा ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे धनुर्वेदे दृढचतुष्कादिः । २९१

भ्रमन्तं वेधयेद्यो हि दृढवेधी स उच्यते ॥
अयस्तु काकतुण्डेन चर्म चारामुखेन च ।
मृत्पिण्डं च घटं चैव विध्येत्सूचीमुखेन च ॥
इति दृढचतुष्कम् ।

अथ चित्रविधिः ।

बाणभङ्गं करावर्तं काष्ठभेदनमेव च ।
बिन्दुकं गोलकयुगं यो वेत्ति स जयी भवेत् ॥
लक्ष्यस्थाने धृतं काण्डं सम्मुखं छेदयेन्नरः ।
किञ्चिन्मुष्टिं विधाय स्वां तिर्यक् द्विफलकेषुणा ॥
सम्मुखं च समायान्तं तिर्यग्वाऽऽयान्तमम्बरे ।
शरं शरेण यश्छिन्द्याद्बाणच्छेदी स जायते ॥
इति बाणभङ्गः ।

काष्ठैश्च केशं संयम्य तत्र बद्धा वराटिकाम् ।
हस्तेन भ्राम्यमाणां च यो हन्ति स धनुर्द्धरः ॥
इति वराटिकावर्तः ।

लक्ष्यस्थाने न्यसेत्काष्ठं सान्द्रगोपुच्छसन्निभम् ।
यश्छिन्द्यात्तं क्षुरप्रेण काष्ठच्छेदी स जायते ॥
इति काष्ठभेदः ।

लक्ष्ये बिन्दुं न्यसेत् शुभ्रं शुभ्रवन्धूकपुष्पवत् ॥
हन्ति तं बिन्दुकं यस्तु चित्रवेधी स जायते ।
इति बिन्दुकभेदः ।

काष्ठगोलयुगं क्षिप्तं दूरमूर्ध्वं पुरःस्थितम् ।
असम्पाप्तं धरापृष्ठे तद्गोपुच्छमुखेन हि ॥
यो हन्ति शरयुग्मेन शीघ्रसन्धानयोगतः ।

सः स्यादनुर्भूतां श्रेष्ठः पूजितः सर्वपार्थिवैः ॥

इति गोलकयुगप्रभृतिचित्रविधिः ।

अथ धावल्लक्ष्यम् ।

स्थस्थेन गजस्थेन हयस्थेन पदातिना ।

धावता वै श्रमः कार्यो लक्ष्यं हन्तुं मुनिश्चितम् ॥

इति धावल्लक्ष्यम् ।

अथ शब्दवेधित्वम् ।

लक्ष्यस्थाने न्यसेत्कांस्यपात्रं हस्तद्वयान्तरे ।

ताडयेच्छर्कराभिस्तत् शब्दः सञ्जायते यथा ॥

यत्रैवोत्पद्यते शब्दस्तं सम्यक् तत्र चिन्तयेत् ।

कर्णेन्द्रियसमायोगाल्लक्ष्यं निश्चयतां नयेत् ॥

पुनः शर्करया तच्च ताडयेत् शब्दहेतवे ।

पुनर्निश्चयतां नेयं शब्दस्थानानुसारतः ॥

ततः किञ्चित्कृतं दूरे नित्यं नित्यविधानतः ।

लक्ष्यं समभ्यसेद्वाते शब्दध्वननहेतवे ॥

ततो बाणेन हन्यात्तदवधानेन तीक्ष्णधीः ।

एतच्च दुष्करं कर्म भाग्यैः कस्यापि सिद्ध्यति ॥

इति शब्दवेधित्वम्

अथ धनुर्धरप्रशंसा ।

एकोऽपि यत्र नगरे प्रसिद्धः स्यादनुर्धरः ।

ततो यान्त्यरयो दूरं मृगाः सिंहग्रहादिव ॥

इति धनुर्धरप्रशंसा ।

इति धनुर्वेदः समाप्तः ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे धनुर्वेदे खड्गप्रशंसा । २९३

अथ खड्गप्रशंसा ।

औशनसे धनुर्वेदे,
जमदग्निं प्रति शुक्रो भगवानुवाच ।
अतिरेव परं शस्त्रं स्वहस्ते नित्यशोऽक्षयम् ।
अप्रोधाकारसदृशं सर्वशस्तु क्षयप्रदम् ॥
सर्वप्रकारेण क्षयप्रदं, शत्रूणां क्षयकारकमित्यर्थः ।
उत्ताने वाथ कुब्जे वा बले साचीगतेऽपि वा ।
संविष्टे चोपविष्टे च खड्ग एव परायणम् ॥

सङ्कटे च विषमे गिरिदुर्गे
निम्नगर्तसिकतास्थगिते वा ।
कण्टकद्रुमवृतेऽपि च देशे
खड्ग एव शरणं जमदग्ने ॥
क्षितौ रथे वाजिनि कुञ्जरे वा
गृहे द्रुमे नागरके प्रमादे ।
सर्वत्र सर्वस्य च भार्गवेन्द्र
परायणं स्यादसिरेव नित्यम् ॥
धनुरिह शरपातादेव वै हन्ति शत्रून्
दहति रिपुसमूहं वाजिवह्निर्जवेन ।
सुभटकरगतस्तु क्षिप्रमभ्यासमात्रे
शमयति रिपुसेनां पातयोगेन खड्गः ॥
मतङ्गजस्थो रथवाजिगो वा
शरक्षये शस्त्रगणक्षये च ।
समस्थितो वा विषमस्थितो वा
नरोऽसिना मर्दयतीह सर्वान् ॥
स्वच्छन्दे चापभङ्गे च विरथस्य त्रिवाजिनः ।

शत्रुमध्यावतीर्णस्य नान्यत् खड्गात्परायणम् ॥ इति ।

नकुलेनाप्युक्तम्—

खड्गालक्ष्मीस्तथा राज्यं यशः खड्गादवाप्यते ।

खड्गाद्वैरिविनाशं च यन्नात्तमभिदध्महे ॥ इति ।

इति खड्गप्रशंसा ।

अथ खड्गलोहोत्पत्तिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

पुरा सुमेरुशिखरे काञ्चने रत्नपर्वते ।

स्वर्गगङ्गातटे ब्रह्मा यज्ञं यजति भार्गव ॥

तस्मिन् यज्ञे स ददृशे विघ्नार्थं लोहदानवम् ।

विघ्नस्य शमनं तस्य चिन्तयामास तत्त्वावित् ॥

तदा चिन्तयतस्तस्य पुरुषः पावकाद्रभौ ।

नीलोत्पलदलश्यामतनुश्चातिसितेक्षणः ॥

प्रांशुः सुवदनः श्रीमान् बलेनाप्रतिमो भुवि ।

स ववन्दे तदा गत्वा देवं कमलसम्भवम् ॥

अभ्यनन्दन्त जातेन तेन देवाः सवासवाः ।

तस्मात्स नन्दको नाम खड्गरत्नमभूत्तदा ॥

तं दृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा केशवं वाक्यमब्रवीत् ।

खड्गं शृङ्गीष्व गोप्तारं धर्मस्य जगतां पते ॥

यज्ञविघ्नकरं मह्यं खड्गेनानेन केशव ।

निपातय महाबाहो बलिनं लोहदानवम् ॥

इत्येवमुक्तो जग्राह ग्रीवायां तं जनार्दनः ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र व्यदृश्यत तदा महान् ॥

करालकृष्णवदनः शतबाहुर्महोदरः ।

प्रांशुः सुवृत्तदंष्ट्राग्रो बलवान् लोहदानवः ॥
 यज्ञविघ्नार्थिनं प्राप्तं स दृष्ट्वा लोहदानवम् ।
 खड्गमादाय हस्तेन ययौ तं प्रति केशवः ॥
 स केशवमनाहत्य देवान् शक्रपुरोगमान् ।
 विद्रावयामास तदा गदया भीमवेगया ॥
 तदा भयेषु देवेषु युद्धं कृत्वा हरिश्चिरम् ।
 खड्गेन तस्य गात्राणि चिच्छेद मधुहा रणे ॥
 खड्गच्छिन्नानि गात्राणि नानादेशेषु भूतले ।
 निपेतुस्तस्य धर्मज्ञ शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 नन्दकस्य तु संस्पर्शात्तानि गात्राणि भार्गव ।
 लोहीभूतानि सर्वाणि प्रसादात्केशवस्य तु ॥
 हतायास्मै वरं प्रादाद्भगवान् मधुसूदनः ।
 त्वदङ्गानि ष्वित्राणि भविष्यन्ति महीतले ॥
 आयुधानि च तैर्लोके करिष्यन्ति हि मानवाः ।
 एवमुक्त्वा हरिर्देवो ब्रह्माणं वाक्यमब्रवीत् ॥
 विना विघ्नं मखमिमं कुरु शीघ्रं जगद्गुरो ।
 एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा यज्ञेन मधुसूदनम् ॥
 आत्मना पूजयामास सुसमिद्धमनोरथः ।
 उत्पत्तिरुक्ता लोहस्य खड्गस्य च मया तव ॥ इति ।
 इति खड्गलोहोत्पत्तिः ।

अथ खड्गलोहलक्षणम् ।

लोहार्णवे,

लोहानां लक्षणं वक्ष्ये यथोक्तं मुनिपुङ्गवैः ।
 निरङ्गसाङ्गभेदेन ते लोहा द्विविधा मताः ॥
 निरङ्गाः काञ्चिण्ड्यादिभेदाद्बहुविधा मताः ।

रसकर्मसु ते शस्ता नानाव्याधिविनाशनाः ॥
 शस्यन्ते प्रायशो यस्मात्साङ्गाः खङ्गादिकर्मसु ।
 नामभेदेन चिन्हानि लोहानामभिद्धमहे ॥
 क्षुद्राङ्गं सुदृढं यस्य नीलमीषत्प्रतीयते ।
 रौहिणं तद्विजानीयात्तत्क्षणे बहुवेदिना ॥
 नीलपिण्डं समाङ्गं च नीलपिण्डं विदुर्बुधाः ।
 मयूरकण्ठसंस्थानमङ्गं यस्य प्रतीयते ॥
 मयूरग्रीवकं लोहं तत् विदुर्मुनिपुङ्गवाः ॥
 नागकेसरपुष्पाभमङ्गं यस्य प्रतीयते ।
 मयूरवज्रकं प्राहुर्लोहशास्त्रविदो जनाः ॥
 यस्मिन् तित्तिरपक्षाभमङ्गं लोहे प्रतीयते ।
 दुर्लभं तन्महामूल्यं तित्तिराङ्गं सुपाकजम् ॥
 सुवर्णसदृशाकारा त्वङ्गभूमिः प्रतीयते ।
 सुवर्णवज्रकं विद्याद्वहुमूल्यं महागुणम् ॥
 मृणालनालप्रतिमं विवरैरग्रसंश्रितैः ।
 कङ्कोलवज्रकं प्राहुः स्वर्णाङ्गं वज्रचिन्तकाः ॥
 अङ्गं प्रतीयते यत्र बहुग्रन्थिसमन्वितम् ।
 दुर्लभं तन्महामूल्यं ग्रन्थिवज्रकमुच्यते ॥ इति ।
 खड्गकोषे,
 धारा शुभ्रा भवेद्यस्य मध्यं कज्जलसन्निभम् ।
 कृष्णैरङ्गैश्चितं गात्रं विद्यात्कज्जलवज्रकम् ॥
 निरङ्गं रौप्यपत्राभमीषन्नीलनिभं च यत् ।
 दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तिलोहं प्रचक्षते ॥
 अङ्गं दमनपत्राभमङ्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
 विद्यादमनवज्रं तु तीक्ष्णधारं महागुणम् ॥

ऊर्ध्वाङ्गं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।

नकुलाङ्गं तु तद्विद्यात् स्पर्शस्तस्याहिनाशनः ॥ इति ।

इति खड्गलोहलक्षणम् ।

अथ खड्गलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणमुत्तमम् ।

प्रधानदेहसम्भूतैर्देव्यास्थिभिरिन्दम ॥

लोहप्रधानं खड्गार्थं प्रशस्तं तद्विशेषतः ।

खटीकदूरऋषिकवङ्गसूर्यारकेषु च ॥

विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमग्रामचेदिषु ।

सहग्रामेषु चीनेषु तथा कालञ्जरेऽपि च ॥

लोहप्रधानं तज्जानां खड्गानां शृणु लक्षणम् ।

खटीकदूरजाता ये दर्शनीयाश्च ते स्मृताः ॥

कायच्छिदस्त्वार्षिका ये मर्मघ्ना गुरवस्तथा ।

तीक्ष्णच्छेदसहा वङ्गा दृढाः सूर्यारकोद्भवाः ॥

सुहस्ताश्चैव विज्ञेयाः प्रभावन्तो विदेहजाः ।

अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णाः सुहस्ताः सुदृढास्तथा ॥

वेगवन्तस्तथा तीक्ष्णा मध्यमग्रामसम्भवाः ।

असारा लघवस्तीक्ष्णाश्चेदिदेशसमुद्भवाः ॥

सहग्रामोद्भवाः खड्गाः सुतीक्ष्णा लघवस्तथा ।

निर्व्रणा निर्मलास्तीक्ष्णाश्चीनदेशसमुद्भवाः ॥

कालञ्जरा भारसहास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।

शतार्द्धमङ्गुलानां तु श्रेष्ठः खड्गः प्रकीर्तितः ॥

श्रेष्ठः खड्गः प्रमाणत इत्यपि क्वचित्पाठः ।

तदर्धो मध्यसंज्ञो यस्ततो हीनं न धारयेत् ।

प्रमाणाभ्यधिकं देव छिन्नवंशं तथैव च ॥

खड्गं विद्यादिति शेषः । उक्तप्रमाणान्य्यूनाधिकखड्गधारणे
वंशच्छेदो भवेदित्यर्थः ॥

दीर्घः सुमधुरः शब्दो यस्य खड्गस्य भार्गव ।

किङ्किणीसदृशस्तस्य धारणं श्रेष्ठमुच्यते ॥

खड्गः पद्मपलाशाग्रो मण्डलाग्रश्च शस्यते ।

करवीरपलाशाग्रसदृशश्च विशेषतः ॥

महीघृतसुगन्धश्च पद्मोत्पलमुगन्धिकः ।

वर्णतश्चोत्पलाकारः सवर्णो गगनस्य च ॥

समाङ्गुलस्थाः शस्यन्ते व्रणाः खड्गेषु भार्गव ।

श्रीवृक्षपर्वताकारा लिङ्गपद्मनिभाश्च ये ॥

मङ्गल्यानां तथाऽन्येषां सदृशा ये च भार्गव ॥

काकोलूककवन्धाभा विषमाङ्गुलिसंस्थिताः ।

वंशानुगाः प्रभूताश्च न शस्तास्ते कदाचन ॥

वंशः खड्गस्य मध्यभागः । तत्र ये स्वाकृतयोऽपि व्रणास्तेऽ-

प्यशुभदा ज्ञेयाः

खड्गे न पश्येद्दहनं वृथा विवृणुयान्न च ।

वृथा न विवृणुयात्, विगतावरणं न कुर्यात् । वृथा कोशात्खड्गं

नोद्धाटयेदित्यर्थः ।

न वास्य कथयेन्मूल्यं जातिं देशं कथञ्चन ।

उच्छिष्टो न स्पृशेत्खड्गं निशि कुर्याच्च शीर्षके ॥

दिवा च पूजयेदेनं गन्धमालयान्नसम्पदा ।

खड्गं प्रशस्तं मणिहेमचित्रं

कोशे सदा चन्दनपूर्णयुक्तम् ।

संस्थापयेद्भूमिपतिः प्रयत्ना—
द्रक्षेत्तथैनं स्वशरीरवच्च ॥ इति ।

देवीपुराणे,

खड्गस्य लक्षणं वक्ष्ये त्रिशिखस्य तु सुन्दरि ।

नान्यशस्त्रोद्भवं कार्यं मृदुलोहमयं तथा ॥

स्फुटितं खण्डितं ह्रस्वं सत्रणं सन्धितं तथा ।

मृदुलोह अपूज्यस्तु सन्धिते मरणं भवेत् ॥

सत्रणे चापि हृद्रोगः स्फुटिते पातकी भवेत् ।

भार्या माता तथा पुत्रो त्रियते खण्डितेन तु ॥

ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घं वापि ह्यसिद्धिदम् ।

अन्यशस्त्रोद्भवेनापि सम्भवेन्मरणं ध्रुवम् ॥

पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखं च सुरेश्वरि ।

ईदृशं कारयेत्प्राज्ञ आशु सिद्धिफलप्रदम् ॥ इति ।

वराहसंहितायां तु विशेषः ।

अङ्गुलशतार्धमुत्तममूनं स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः ।

अङ्गुलमाने द्वेयः समाङ्गुलस्थो व्रणः शुभदः ॥

श्रीवृक्षवर्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् ।

सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानां च ॥

कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः ।

खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगताः प्रभूताश्च ॥

स्फुटितं ह्रस्वं कुण्ठं संछिन्नं न दृज्जनोऽनुगतम् ।

अस्वनमिति शानिष्टं प्रोक्तविपर्यस्तमिष्टफलम् ॥

क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात् ।

स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे ॥

कोशात्प्रवर्त्तनम् अनिर्गमनं बहिः । स्वयमुद्गीर्णे खड्गे, स्वय-

मेव बहिर्निर्गते ।

नाकारणं विवृणुयान्न विवद्वयेच्च

पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम् ।

देशं न चास्य कथयेत्प्रतिमानयेच्च

नैव स्पृशेन्नृपतिरेव यतोऽसियष्टिम् ॥

न विवद्वयेत् न चालयेत् । न प्रतिमानयेत् नाङ्गुलैर्मिनुयात् ।

गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च ।

करवीरपत्रशूलाग्रपण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः ॥

निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्यः प्रमाणयुक्तः सः ।

मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने ॥

निष्पन्नः सिद्धः खड्गो न च्छेद्यः । प्रमाणाधिकश्चेत् नि-

कषैः घर्षणैः प्रमाणयुक्तः कार्यः । छेदने तु दोषो मूले

म्रियत इत्यादिनोक्तः ।

यस्मिन्त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गोऽपि ।

वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥

खड्गस्य या शिखा मुष्ट्या गृह्यते सा त्सरुशब्देनोच्यते ।

खड्गग्रहणभाग इत्यर्थः ।

अथ वा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभुत्तदवधार्य ।

कोशस्थस्यादेक्ष्यो व्रणोऽस्ति शास्त्रं विदित्वैवम् ॥

अस्यार्थः । कोशस्थं सकोशं खड्गं हस्ते गृहीत्वा अस्मिन्

खड्गे व्रणोऽस्ति न वेति प्रष्टा प्रश्नकर्त्ता स्वीयं यदङ्गं स्पृशति

तदङ्गमवधार्य विलोक्य कोशस्थस्य कोशान्तर्गतस्य खड्गस्य

अमुकत्र व्रणोऽस्तीति व्रणादेशः कार्यः । इत्यमसिशास्त्रं विदि-

त्वा । तच्चाह—

स एव,

नानायुधलक्षणप्रकरणे खड्गे व्रणभेदेन फलम् । ३०१

शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।

भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥

नासोष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः ।

उरसि द्वादशसंस्थास्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥

स्तनद्वयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः ।

नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥

ऊर्वोर्द्वाविंशे स्यादूर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे ।

जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥

जङ्घामध्ये गुल्फे पाष्णौ पादे तथाङ्गुलीष्वपि च ।

षट्त्रिंशादिषु यावात्रिंशदिति मतेन गर्गस्य ॥

पुत्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च ।

एकाङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत्क्रमशः ॥

सुतलाभः कलहो वा गजलाभः पुत्रमरणधनलाभौ ।

क्रमशो विनाशवनिताप्तिचिच्छुःखानि षट्प्रभृति ॥

लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः ।

ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु, धनहानिश्चैकविंशे वा ॥

वित्ताप्तिरनिर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदोऽस्वत्वम् ।

ऐश्वर्यमृत्युराज्यानि च क्रमात्रिंशदितियावत् ॥

अयमर्थः । प्रश्नकर्त्रा स्वभावादेव प्रश्नसमये स्वशिरसि

स्पृष्टे कोशान्तर्गतस्य खड्गस्य मूलादेव प्रथमेऽङ्गुले व्रणो वा-

च्यः, खड्गस्वामिनः फलं च पुत्रमरणं निर्देश्यम् । ललाटसं-

स्पर्शे द्वितीयेऽङ्गुले व्रणो निर्देश्यः, फलं च धनप्राप्तिः । भ्रूमध्य-

स्पर्शे तृतीयेऽङ्गुले, फलं च धनहानिः । नेत्रस्पर्शे चतुर्थाङ्गुले,

फलं च सम्पदः । नासास्पर्शे पञ्चमाङ्गुले, फलं च बन्धः । ओष्ठ-

स्पर्शे षष्ठेऽङ्गुले, फलं च सुतलाभः । कपोलस्पर्शे सप्तमाङ्गुले, फ-

लं च कलहः । हनुस्पर्शे अष्टमेऽङ्गुले, गजलाभश्च फलम् । कर्ण-
 स्पर्शे नवमेऽङ्गुले पुत्रमरणं च फलम् । ग्रीवास्पर्शे दशमेऽङ्गुले,
 धनलाभश्च फलम् । अंसस्पर्शे एकादशाङ्गुले, फलं च विनाशः
 मरणमित्यर्थः । उरःस्पर्शे द्वादशाङ्गुले, फलं च स्त्रीप्राप्तिः । कक्षास्प-
 र्शे त्रयोदशाङ्गुले, फलं च चित्तदुःखं, मनसः खेदः । स्तनस्पर्शे
 चतुर्विंशेऽङ्गुले, फलं च लब्धिः, अर्थलाभ इत्यर्थः । हृदयस्पर्शे
 पञ्चदशेऽङ्गुले, फलं च हानिः, अर्थनाश इत्यर्थः । उदरस्पर्शे षोडशे-
 ऽङ्गुले, फलं स्त्रीप्राप्तिः । कुक्षिस्पर्शे सप्तदशे, फलं च वधः । नाभिस्पर्शे
 अष्टादशे, फलं च वृद्धिः, द्रव्यादेः । नाभीमूलस्पर्शे एकोनविंशे
 फलं च मरणम् । कटिस्पर्शे विंशे, फलं च सन्तोषः । गुह्यस्पर्शे
 एकाविंशे, फलं च धनहानिः । ऊरुस्पर्शे, द्वाविंशे फलं च विचा-
 म्तिः, द्रव्यप्राप्तिरित्यर्थः । ऊरुमध्यस्पर्शे त्रयोविंशे, फलं च निर्वाणं
 मृत्युरित्यर्थः । जानुस्पर्शे चतुर्विंशे, फलं च धनागमः । जङ्घास्पर्शे
 पञ्चविंशे, फलं च मृत्युः । जङ्घामध्यस्पर्शे षड्विंशे, फलं च
 सम्पदः । गुल्फस्पर्शे सप्तविंशे, फलं चास्वत्वं, निर्द्धनता दारिद्र्य-
 मित्यर्थः । पार्श्विस्पर्शे अष्टाविंशे, फलं च ऐश्वर्यम् । पादस्पर्शे
 एकोनत्रिंशे, फलं च मृत्युः । अङ्गुलीस्पर्शे त्रिंशेऽङ्गुले, फलं
 राज्यं वदेत् । व्रणा निर्देश्य इति प्रत्येकं सम्बन्धः ।

परतो न विशेषफलं विषमसमस्याश्च पापशुभफलदाः ।

परतः, त्रिंशत्परतो नैवं विशेषफलम् । किंतु विषमाङ्गुलस्था
 अशुभाः समाङ्गुलस्था व्रणाः शुभा इति सामान्यफलमेव ।

कौश्चिदफलाः प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽयमिति यावत् ॥

कौश्चित् पराशरादिमुनिभिस्त्रिंशत्परतो व्रणा निष्फला उ-
 क्ताः । तथा चोक्तम्—

पराशरेण, खड्गलक्षणमधिकृत्य ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे खड्गे व्रणभेदेन फलम् । ३०२

तेषां प्रमाणानि जघन्यमङ्गुलानि पञ्चविंशतिर्मध्यमं त्रि-
शदुत्तमं चत्वारिंशदतो हीनमतिरिक्तं वा न धारयेत् । सू-
लात्प्रभृत्यङ्गुलान्तरितेषु व्रणेष्वनाकृतिषु यावत्त्रिंशदङ्गुलं ता-
वत्क्रमात्फलनियमः पुत्रनाशोऽर्थ्यागमोऽर्थनाशः सञ्चयो गृहदाहो
मित्रलाभो व्याधिभयं सुखावाप्तिर्ज्ञातिवध आज्ञाप्राधान्यं विपक्षो-
त्पत्तिर्वाहनलाभः शोकः प्रव्रज्या सुतज्ञातिकुलच्छेदो माहात्म्यं
बललाभः सन्तापः क्लेशः पुत्रलाभो धनागमः शोकः प्रामाण्यमा-
धिपत्यमुपभोगो भयं दौर्भाग्यमैश्वर्यं राजपूजेति । परतः सर्वं
प्रशस्तं विद्यात् । इति ।

औशनसे धनुर्वेदे तु त्रिंशत्परतोऽपि विशेषफलमुक्तम् ।

तद्यथा, तथा एकत्रिंशदङ्गुले सभृत्यस्त्रीवाहनं भर्तारं वि-
नाशयति । द्वात्रिंशदङ्गुले पराजयमारीभिः करोति । त्रयस्त्रिंशद-
ङ्गुले परैर्भर्तारं पीडयति, नीचस्य च कर्मणो वशगं करोति । च-
तुस्त्रिंशदङ्गुले धन्यं दानं धर्मभाजनम् । पञ्चात्रिंशदङ्गुले मरणं सद्यः
करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले युधि जयं भर्तुर्ददाति । सप्तात्रिंशदङ्गुले
पराजयमारीभिः करोति । अष्टत्रिंशदङ्गुले शत्रुमर्दनं करोति । नव-
त्रिंशदङ्गुले कुलधनैरेव क्लेशं नयति । चत्वारिंशदङ्गुले कन्याला-
भमरिजयं च प्राप्नोति । व्रणेन खट्वगस्थितेन । तथैकचत्वारिंशदङ्गुले
शत्रुपीडनाद्भयं लभते । द्विचत्वारिंशदङ्गुले स्वराष्ट्रवर्धनम् । त्रिचत्वा-
रिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति, सेनापतिरेव भर्ता भवति । चतुश्चत्वा-
रिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते । पञ्चचत्वारिंशदङ्गुले व्रणो भय-
ङ्करः स्यात् । षट्चत्वारिंशदङ्गुले व्रणः सुखावहो भवति । सप्त-
चत्वारिंशदङ्गुले स्वपक्षं पीडयति परपक्षं वर्धयति । अष्टचत्वा-
रिंशदङ्गुले राजश्रियं भुङ्के । एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं
लभते । पञ्चाशदङ्गुले कुलवृद्धिर्भवति । केचित्पुनराहुर्मङ्गल्यं चक्र-

वर्त्तित्वं नृपतेर्भवतीति ।

करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसुगन्धः ।

शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रमेदपङ्कामिषसगन्धः ॥

कूर्मवसासृक्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः ।

पङ्कः कर्दमः । आमिषं मांसम् ।

वैडूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ।

इदमौशनसं तु शस्त्रपानं

रुधिरेण श्रियमिच्छता प्रदीप्ताम् ।

हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः

सलिलेनाक्षयामिच्छतश्च वित्तम् ॥

प्रदीप्तामुत्कृष्टाम् ।

वडवोष्ट्रखरेभदुग्धपानं

यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।

अषपित्तमृगाविवस्तदुग्धैः

करिहस्तच्छिद्ये सतालगर्भैः ॥

पापेन शत्रुवधादिना । अषपित्तं मत्स्यपित्तम् । वस्तः छागः ।

एतेषां पूर्वोक्तानां दुग्धैः तालगर्भस्तालवृक्षनिर्यासस्तत्सहितैः

गजहस्तच्छेदनकामः पानं कारयेत् ।

आर्कं पयो हुडविषाणमषीसमेतं

पारावतासुशकृता च युतः प्रलेपः ।

शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं

पश्चात् सितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥

आर्कं पयः अर्कक्षीरम् । हुडविषाणं मेषशृङ्गं तस्य मषी

तया समेतम् ।

क्षारैः कदल्या मथितेन युक्तै-

नानायुधलक्षणप्रकरणे खड्गे चिह्नभेदेन फलम् । ३०५

दिनोषितैः पायितमायसं यत् ।

सम्यक्सितं वाशमानि नैति भङ्गं

न चान्यलोद्देश्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥

मथितेन युक्तैः कदल्याः क्षारौरित्यन्वयः । मथितं तक्रम् ।

सम्यक्सितं तीक्ष्णीकृतम् । कौण्ठ्यं कुण्ठत्वम् ।

लोहरत्नाकरे,

यस्य यस्य यदा चिन्हं तच्चेत्सर्वाङ्गसुन्दरम् ।

तं खड्गमुत्तमं प्राहुः सर्वसम्पत्तिकारकम् ॥

अर्द्धचन्द्राकृतिर्यस्मिन् खड्गे स्वाभाविकी भवेत् ।

अपि दोषसहस्राणि हन्ति चन्द्रस्तमो यथा ॥

गदा चक्रं तथा शूलं डमरुर्मण्डलं तथा ।

यत्र स्वाभाविकं खड्गे स खड्गो नृपदुर्लभः ॥

एकवर्णो भवेद्यस्तु लक्षणैकेन संयुतः ।

स खड्गराजो नृपतेर्विज्ञेयः शुभकारकः ॥

निम्बकल्को भवेद्यत्र रात्रन्दिवविलेपितः ।

मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देवदुर्लभः ॥

आहते यत्र मधुरो ध्वनिः समुपजायते ।

पूज्यः स खड्गो नृपतेः शत्रुसञ्चयनाशनः ॥

कांस्यस्वन इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।

खड्गोत्तमं तं वदति गिरिशः शुभवर्धनम् ॥

खड्गेषु लक्षणं यद्यद्येषु येषु प्रकाशितम् ।

तच्छुद्धं प्रभुसम्पत्त्यै मिश्रितं शत्रुसम्पदे ॥

यस्याधो दृश्यते चिन्हं मध्ये नैव प्रदृश्यते ।

स्वहितार्थं न गृह्णन्ति तं खड्गं नरपुङ्गवाः ॥

यस्याग्रे दृश्यते चिन्हं मध्ये नाधोऽपि दृश्यते ।

खड्गं मध्यगुणं प्राहुः खड्गशास्त्रविशारदाः ॥
 अधोऽर्थे लक्षणं यस्य परार्द्धे नैव दृश्यते ।
 अधमः स भवेत्खड्गः क्षितिपानां भयावहः ॥
 ऊर्ध्वार्थे लक्षणं यस्य नाधोऽर्द्धे लक्षणं भवेत् ।
 तं खड्गं मध्यमं प्राहुः खड्गशास्त्रविशारदाः ॥
 तिर्यक् यस्य भवेच्छिद्रमपि सर्वाङ्गगोचरम् ।
 खड्गाधमं तं नृपतिर्दूरादेव विवर्जयेत् ॥
 तिर्यक्चिद्रमधोऽर्थे स्यादुपर्यर्थे न वा भवेत् ।
 नापकृष्टं न प्रकृष्टं तं प्राहुः खड्गकोविदाः ॥
 अधोऽर्थे वर्ण एकः स्यादूर्ध्वार्थे भिन्नवर्णकः ।
 वर्णसङ्करवान् खड्गो नृपाणां भयवर्धनः ॥
 आहते यत्र खड्गे स्यात् ध्वनिः काकस्वरोपमः ।
 हुङ्कारो ध्वनितं वा स्यात्स वज्र्यो नरपुङ्गवैः ॥ इति ।
 अथ विस्तरेण खड्गवर्णादिलक्षणमुक्तम्—
 औशनसे धनुर्वेदे,
 जमदग्निं प्रति शुक्रो भगवानुवाच ।

अथ प्रशस्तान् वर्णान् वक्ष्यामि निबोध । मुक्ताफलस्फटि-
 कवर्णसदृशस्तरुणादित्यकिरणसम्भो वैडूर्योत्पलवर्णः समुद्रस-
 न्निभो नीलनीरदाभोऽभिनवेन्द्रनीलसच्छायो मयूरग्रीवावर्णो
 विमलाकाशसङ्काशः कांस्यनीलसवर्णः सुवर्णरजतवर्णसम्बा-
 दी महानीलमणिवर्णानुकारी चेति खड्गानां वर्णः प्रशस्तो भ-
 वेत् । श्वेतवर्णाऽनुवर्णः खड्गो ब्राह्मणस्य पूजितः । स हि पुत्र-
 वंशकरः सर्वसम्पत्करश्च तस्य स्यात् । रक्तवर्णानुवर्णः क्षत्रिय-
 स्याभिपूजितः । स हि स्थानवंशकरः सर्वकामार्थकरस्तु स्यात् ।
 हेमवर्णानुवर्णो वैश्यस्य पूजितो भवति । स हि धनधान्यकरः सौ-

नानायुधलक्षणप्रकरणे खड्गे वर्णभेदेन फलम् । ३०७

भाग्यकरश्च तस्य स्यात् । नीलजलधरवर्णोऽपि शूद्रस्य भव-
ति । स हि स्थानायुर्वृद्धिकरः शुभकरश्च स्यात्नीलवर्णानुवर्णश्च
तस्य सर्वकामार्थसाधको भवति । वैडूर्योत्पलवर्णो नृपस्य विज-
यावहो निर्दिष्टो यस्तु श्वेतवर्णः पीतो रक्तो वा तद्वर्णं शूद्रो
न धारयेत् । तेषामन्यतमं वर्णं धारयतो वैश्यस्य व्यापादो भ-
वति । राज्ञस्तु समुद्रसलिलवर्णं खड्गं धारयतश्चक्रं प्रवर्त्तते । वै-
श्यस्य च नीलजामृतसदृशवर्णः कुलवर्धनो भवति । तं खड्गं प्रा-
प्य महीपतिः स्वराष्ट्रवृद्धिमाप्नुयात् । एवं च यदि वैश्य आवहेत
तदा तस्य धनधान्यसमृद्धिस्तुमुला स्यात् । शूद्रोऽपि यदि दैव-
योगादेन लभेत् ततो महदैश्वर्यं प्राप्नुयात् । इन्द्रनीलात् खड्गा-
न्मेदिनीपतिः सार्वभौमो भवति । मयूरश्रीवावर्णः खड्गो विधा-
रितः परराष्ट्रं पीडयति ऊर्ध्वं स्वं स्वं राष्ट्रं च कुलं च वर्धयति ।
यद्यन्योऽपि कश्चित् लभेत्तदा सोऽपि महतीं श्रियमाप्नुयात् ।
तथा निर्मलनभस्तलवर्णः कांस्यनीलसप्रभः सुवर्णरजतप्रख्य-
श्च खड्गो विधृतो भूमिलाभं विपुलां श्रियं च दद्यात् । महानी-
लवर्णोऽपि धनरत्नप्रदो भवति । नृपस्य च विजयं सुवृष्टिं च ते-
न निर्दिशेत् । द्विजः कृष्णं न धारयेत् सच्छूद्रोऽपि श्वेतं न धा-
रयेद्वैश्यस्तु रक्तं न धारयेन्नरपतिश्च पीतं न धारयेदित्येते सफ-
ला वर्णैरभिहिताः । इति प्रशस्ता वर्णा उक्ताः । निन्दिता वर्णा
वक्ष्यन्ते । केशवर्णो मषीमालिनः सीससन्निभः समानश्च लोहवर्णे-
न मक्षिकापक्षधूमसन्निभवर्णो गृहधूमसवर्णो रूक्षः कल्माषो
निष्प्रभश्चेति वर्णाः समासतो विगर्हिताः । तत्र केशवर्णाभः खड्गः
क्लेशकरो भवति मषीसवर्णो भयप्रदो भवति सीसवर्णो
भर्तुर्विनाशाय कुलविनाशाय च लोहवर्णो मातुलस्य कु-
क्षिव्याधिकरो मक्षिकापक्षसवर्णो भयङ्करस्तस्य च भोग-

विनाशाय धूमसवर्णो वह्निभयं दद्यात् । गृहधूमसवर्णः कुलक्षयं
 करोति कल्पापो रूक्षो निष्प्रभश्च दौर्भाग्यायार्थनाशाय च क-
 ल्पते खड्ग इति । वर्णाः शुभाशुभाः कथिताः । स्वरा वक्ष्यन्ते ।
 मृदङ्गवीणाघण्टाकोकिलध्वनिमनोहरो वृषभजीमूतहिरण्यस्वन-
 सदृशो हुतहुताशनबृंहितसदृशो वेदघोषसमानः शब्दः खड्गस्य
 पूजितः समासाद्भवति । पुष्कलेन वेदध्वनिना नरस्य विप्रवासो
 जायते । तथा स्निग्धं विमुञ्चेच्छिन्नं दूरनादितं गम्भीरमतिग-
 म्भीरं शब्दं यतः सोऽपि पूजितः खड्गः समो विशदश्च । पूजिता
 नामेषां प्रत्येकं फलं वक्ष्यते । मृदङ्गध्वनिगम्भीरेण ऋद्धिर्भवति
 घण्टाघोषो जयावहः स्याद्वीणाकोकिलशब्दः सौभाग्यकारकः
 पुत्रलाभं विजयं च ददाति वृषस्वनः खड्गो जीमूतनिःस्वन-
 श्रात्यर्थं लाभाय भवेत् हिरण्यघोषो बहुविधधनप्रदो वह्निवृंहि-
 तघोषो ब्राह्मणस्य वाञ्छितार्थसिद्धिदो भुवं संस्थानमसम्भ्रान्तं
 करोति । स्निग्धः शब्दः परिजनप्रियस्वमाधत्ते । उच्चैःस्वरोऽपि
 बलं गम्भीरो वृद्धिं दूरनादेन सारस्वतीं श्रियं समस्थानसम्प-
 त्तिं विशदः सिद्धिमतिगम्भीरो विजयमिति ।

खड्गशब्दः कुरुत इति शेषः ।

स्वरलक्षणफलम् । एतद्विपरीतः स्वरो विगर्हितो भवति ।
 स्वर उक्तः शुभः साम्प्रतमशुभो वक्ष्यते । शुष्कचर्मसमानस्ता-
 लपत्रध्वनिर्जर्जरनिःस्वनो भिन्नकांस्यसदृश इत्येते शब्दाः समा-
 सतो निन्दिता भवन्ति । तत्र यः शुष्कचर्मसदृशस्वनः खड्गः स
 नित्यं भर्तुर्व्याधिकरः छिन्नचर्मनिस्वनः क्लेशमात्रं वदति ताल-
 पत्रध्वनिर्धननाशं करोति जर्जरशब्दो विनाशाय नित्यं भवे-
 द्भिन्नकांस्योपमशब्दो वित्तनाशाय कल्पते खड्ग इति ।

एते खड्गशब्दा विगर्हिताः ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे खड्गभेदादिलक्षणम् । ३०९

अन्यत्सर्वं खड्गगन्धादिलक्षणमौशनसादिधनुर्वेदेषु द्रष्टव्यम् ।
विस्तरभयान्न लिख्यते ।

इति खड्गलक्षणम् ।

अथ खड्गभेदाः ।

औशनसे धनुर्वेदे,

अतः परं खड्गनाम वक्ष्यते । क्रिया मरको मारो मार्गस्थोऽथ
चित्रतालित इति पञ्चैते पञ्चैव सन्नाह्याः खड्गाः कनीयांसो वेदि-
तव्याः । सुखसञ्चारः सुखसन्नाह्यो मध्यमोत्तमश्चेति पञ्च मध्यमाः
खड्गा भवन्ति । दुर्धर्षो विजयः सुनन्दो नन्दनः श्रेष्ठः पञ्चोत्त-
माः खड्गा भवन्ति । तेषां मध्ये द्वाविंशत्यङ्गुलः प्रथमः खड्गो भ-
वति । ततः परेषां ऋङ्गुलादिदृष्टिद्विस्तरोत्तरा भवति । तथा विंश-
तिपलिक आद्यः शेषाणामष्टपला विष्टुद्धिः पलानामयुग्मं बाङ्गु-
लानां न प्रशस्तं भवति । अग्रपृथुर्मूलपृथुः सङ्क्षिप्तमध्यः समका-
यश्चेति खड्गाश्चतुर्विधा वेदितव्याः । पिण्डितः पत्र इति तेषां द्वि-
विधः कायो भवति एकधारो द्विधारश्च । मुखानि तु द्वादश
भवन्ति । शूलाग्रः शिखराग्रः समाग्रो मण्डलाग्रो गोजिह्वाग्रः पा-
र्श्वग्रोऽथ कुटिलाग्रः सहकारपत्राग्रो मण्डलाग्रोऽथ कुमुदाग्रः
पद्मोत्पलपुष्पफलोपममुखोऽहिमुखग्रो मुखान्येवमस्य खड्गस्य
द्वादश भवन्ति । ऋङ्गुलोऽधमस्य विस्तारो मध्यमस्य चतुरङ्गुलो
विस्तर उच्चमस्य षडङ्गुलो विस्तारो भवति ।

इति खड्गभेदाः ।

अथ चक्रलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक उवाच ।

वत्स यथाप्रश्नमुपदिश्यमानं निबोध । तत्रोत्तममध्यमाध

मभेदेन चक्रं त्रिविधं भवति । संयुक्तमष्टभिरारैरुत्तमं षडारं मध्यमं चतुर्भिरारैः सम्पन्नमधमं भवति । तत्र श्लोकः—

अष्टारमुत्तमं चक्रं षडारं मध्यमं भवेत् ।

जघन्यं चतुरारं स्यादिति चक्रं भवेत्त्रिधा ॥

द्वादशपलमुत्तममेकादशपलं मध्यमं दशपलमधमं चेति बालानां चक्रम् । अवालानां तु पञ्चाशत्पलमुत्तमं चत्वारिंशत्पलं मध्यमं त्रिंशत्पलं कनिष्ठमिति । तथाष्टाङ्गुलमुत्तमं सप्ताङ्गुलं मध्यममधमं तु षडङ्गुलं भवति बालानाम् । अवालानां तु षोडशाङ्गुलमुत्तमं चतुर्दशाङ्गुलं मध्यममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति । तत्र श्लोकौ—

द्वादशैकादश दश पलानि क्रमशः शिशोः ।

त्रिंशच्च चत्वारिंशच्च पञ्चाशत्पातिलोमतः ॥

बालानां त्रिविधं चक्रमष्टसप्तषडङ्गुलम् ।

अवालस्य द्विरष्टौ स्युर्द्विः सप्त द्वादशापि च ॥

त्रिविधं च नेमिप्रमाणं श्रेष्ठं मध्यं कनिष्ठं चेति । तत्र त्र्यङ्गुला प्रथमा नेमिः सार्धद्व्यङ्गुला मध्यमा नेमिः द्व्यङ्गुला तु कनिष्ठा नेमिः । नेम्युत्तममध्यमकनीयसां मध्ये परिमण्डला नेमिः स्यूतमणिरत्नालङ्कृता स्थूलमूला च या नेमिः सा चक्रे पूजिता भवति । तत्र शिल्पिभिर्विचित्रमनेकविधतंस्थानमतिमनोहरं सुधारमव्रणं च चक्रं कर्तव्यमिति ।

इति चक्रलक्षणम् ।

अथ परशुलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्रः प्रोवाच ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे परश्वादिलक्षणम् । ३११

यथोपदेशमुपदिश्यमानं निबोध परशोर्द्रव्यं प्रमाणं चोत्तममध्यमाधमानाम् । नराणां सपाणिः पाणिमुक्तश्चेति द्विकर्मा परशुर्भवति । तत्र पञ्चाशत्पालिकः श्रेष्ठश्चत्वारिंशत्पालिको मध्यमस्त्रिंशत्पालिकः कनिष्ठ इति । जातप्रमाणस्य पुरुषस्य सर्वायसमपारस्त्रिविधः परशुर्भवति । श्रेष्ठस्य सार्धचतुरङ्गुलं मूलं सार्धत्र्यङ्गुलं मूलं मध्यमस्य सार्धद्व्यङ्गुलं निकृष्टस्य मूलं विस्तृतं भवति । तथा मध्यं सार्धपञ्चाङ्गुलं विस्तृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति । तथाङ्गमपि पञ्चदशाङ्गुलमुत्तमस्य सार्धत्रयोदशाङ्गुलं मध्यमस्य द्वादशाङ्गुलं निकृष्टस्येति परशोः फलम् । तथोत्तमं द्वादशाङ्गुलायामं मध्यमं दशाङ्गुलायाममधममष्टाङ्गुलायाममित्येवमपि त्रिविधं भवति । कुणपदण्डप्रमाणमुत्तममध्यमकनिष्ठत्वभेदात्रिविधम् । सल्लकीधवाशोकार्जुनशिरीषशिशपासनराजवृक्षेन्द्रवृक्षतिन्दुकप्रभृतीनां द्रुमाणां दण्डः प्रायो भवेत् । यस्तु सपाणिः परशुः स यथाकामं प्रयोध्य इति ।

राजवृक्षः शम्पाकः, धनवहेड इति प्रसिद्धः । इन्द्रवृक्षः देवदारुः ।

इति परशुलक्षणम् ।

अथ तोमरलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

शुक्रो भगवानुवाच जमदग्निं प्रति ।

वत्स निबोध यथाप्रश्नमुच्यमानम् । तत्र दण्डान्वितं सर्वलोहं चेति तोमरं द्विविधं भवति । यत्तोमरं सदण्डं तल्लक्ष्ये पाते च भवेत् । यत्तोमरं सर्वायसं तत्कार्यपाते प्रयोजयेत् । तच्च निकृष्टमध्यमोत्तमं भूयस्त्रिविधं भवति । तत्र चतुर्हस्तप्रमाणं निकृष्टं सार्धचतुर्हस्तप्रमाणं मध्यमं पञ्चहस्तप्रमाणं उत्तमं भवति । तथा च

कलनायां चाद्यं द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा । मध्ये ब्रह्मलकालि
तमेकं स्यान्मध्यमादूर्ध्वं त्र्यङ्गुलकलितं द्वितीयं स्यान्मध्यात्पूर्वं
षडङ्गुलकलितं स्थानकलनया तृतीयं स्यात् । तत्र एकं निकृष्टं
त्र्यङ्गुलं मध्यमं षडुत्तमं कलनायाम् । तथा तोमरास्त्रस्य परिणा-
हः परः षडङ्गुलो भवति सार्धपञ्चाङ्गुलो मध्यमः पञ्चाङ्गुलः क-
निष्ठ इति त्रयाणां देशानां त्रयश्छन्दाः ।

छन्द आख्येत्यर्थः ।

छन्दतया आवन्त्यो मागधो दाक्षिणात्यश्चेति । तत्रावन्त्यं
यत्तोमरं ततः शाणतंस्थानं भवति मागधं तोमरं योक्त्रसंस्थानं
भवति दाक्षिणात्यं तोमरं वृत्तं भवति ।

शाणः करपत्रम् । तेषां नामानि तद्देशतो वेदितव्यानि ।
दण्डस्तु सर्वास्यसमयस्ताम्रमयो वेणुमयश्चेति त्रिविधो वोच्छका-
लङ्कृत इति ।

इति तोमरलक्षणम् ।

अथ कुणपलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति भगवानुशना प्रोवाच ।

साधु पृष्टं कुणपानां विधानं यथोपदेशं कथया-
मि । शृणु, विंशत्यङ्गुलो दशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चे-
ति श्रेष्ठमध्यमाध्रमत्वेन कुणपोऽङ्गुलमानेन त्रिविधा भवेत्
एवं पलमानेन विंशतिपलः षोडशपलो द्वादशपलश्चेति
बालयोग्यानामेतत्प्रमाणमुक्तम् । अबालानां तु कुणपः त्रिंशत्प-
लः श्रेष्ठः पञ्चविंशतिपलो मध्यमो विंशतिपलस्तु निकृष्टश्च-
तुर्विंशत्यङ्गुलः श्रेष्ठो द्वाविंशत्यङ्गुलो मध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्य-

नानायुधलक्षणप्रकरणे कुणपादिलक्षणम् । ३१३

गुल एव भवेत् । खेटकमपि कुणपस्य त्रिविधमुत्तमं द्वादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं मध्यममष्टाङ्गुलं तु निकृष्टं बालानामेतत् खेटकम् । अबालानां तु निबोध । विंशत्यङ्गुलमुत्तममष्टादशाङ्गुलं मध्यमं षोडशाङ्गुलं निकृष्टमिति । ऋजुकायो मन्यः सङ्कुचितकोणश्चेति त्रिविधा भवन्ति करणैः ।

मन्यः असमान इत्यर्थः ।

कुणपानां तु यानि गात्राणि तानि बलवन्ति निर्व्रणानि च कर्त्तव्यानि । तेषां मुखानि वेदितव्यानि चतुरस्रं कुसुमाग्रं व्रीहिवक्रं शिखराग्रं चेति । यः पीनाग्रो निर्व्रणो बलयाढ्यः सुजातो दृढ ऋज्वग्रः शुभशब्दालुः प्रियदर्शनश्चेति जातप्राणस्य पुरुषस्य प्रशस्तः कुणपो भवतीति ।

इति कुणपलक्षणम् ।

अथ शक्तिलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्र उवाच ।

वत्स जमदग्ने शृणु यन्मां त्वं परिपृच्छसि । उत्तमा मध्यमा कनिष्ठा चेति तिस्रः शक्तयो भवन्ति । तासां दण्डश्चतुर्विधो वैणवो दारुमयो दन्तमय आयसश्चेति । सुस्निग्धत्वं निर्व्रणत्वं व्रणपूजितत्वं चेति दण्डगुणाः स्युस्तासु पञ्चहस्ता उत्तमा मध्यमा द्विवितस्तिहीना त्रिवितस्तिहीना त्वधमा भवन्ति । तासां कक्षाद्वयोपघटितलक्षणमुभयतः फलद्वयं भवति । हस्तमात्रमतितीक्ष्णं कायभेदनसमर्थमतिघनं सुदृढं तच्च निह्निंशाकारं कार्यं सङ्क्षिप्तमध्यभागं भवति । मध्यफलमितराभ्यां कक्षाफलाभ्यां युक्तं श्रितं वा भवति । तच्च द्विविधं मूलयुक्तं मूलाश्रितमुखयुक्तं चेति ।

तच्च दण्डे पत्रभङ्गादिचित्रान्वितं नागबन्धैर्वर्धनीयात् । अथोत्त-
मायाः शक्तेः फलाग्रेण शतपलवर्द्धितं गौरवं भवति । मध्यमाया-
स्त्वशीतिपलं कनिष्ठायाः षष्टिपलमिति शक्तिलक्षणमुक्तमिति ।

इति शक्तिलक्षणम् ।

अथ चोत्थकलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति युक्रः प्रोवाच ।

शृणु चोत्थकानां लक्षणम् । चोत्थकस्यार्थे दण्डमुपकल्पयेत् ।
तस्य ग्रहणविधिर्वक्ष्यते । नातिबालो न वृद्धो न कीटैः कर्षितो
न लिङ्गो न भिन्नो न सत्रणो न सगर्भाधानकाले नापि फल-
काले न पुष्पकाले गृहीतः प्रोक्तशुभाणां मध्ये द्रुमोऽन्यतमः
प्रशस्तो यः स्यात्तस्य दण्डस्तमेवंविधं द्रुममुक्तक्रमेण गृहीत्वा
समाहितो नात्युष्णे नातिशीतले च देशे विन्यस्य विपर्यासेन
संस्थाप्य द्रव्यं प्रशान्तो रक्षत्ततोऽग्निकर्मणि सुसमाहितं विधाय
चतुरस्रं कृत्वा पुनरष्टास्रं षोडशास्रं च कृत्वा तप्तवर्णमयं
कारयेत्समन्तादिति दण्डकल्पः । एतेनैव च विधिना सर्वान्
प्रकल्पयेत् । दशहस्तो दण्डः श्रेष्ठो नवहस्तो मध्यमः कनि-
ष्ठश्चाष्टहस्तो भवति । तस्य दण्डस्योभयोः पक्षयोः सम्यक्प्र-
योजयेदागमानुरूपमयोमयम्भोजकर्णिकासंस्थानं वृत्तं वा च-
तुरस्रं वा प्रमाणेन यथेष्टं फलद्वयम् । तथा हस्तमात्रप्रवेशेन प्र-
माणतो द्वौ कोशौ स्यातां बज्जुलहीनौ मध्यमस्य चतुरज्जु-
लहीनौ कनिष्ठस्य । तेषां त्रयाणामपि मध्ये कल्पना भवति ।
चोत्थकानां प्रलमानं वक्ष्यते । तत्र पलानां शतमुत्तमस्य न-
वतिः पलानि मध्यमस्याशीतिपलान्यधमस्य भवन्तीति ।

इति चोत्थकलक्षणम् ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे गदालक्षणम् । ३१५

अथ गदालक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्र उवाच ।

गदालक्षणं वक्ष्यते। समाहितो निबोध । तत्र गदा पञ्चाश-
दङ्गुलायामा श्रेष्ठा चत्वारिंशदङ्गुलायामा मध्यमा त्रिंशदङ्गु-
लायामा निकृष्टा भवेदिति त्रिविधा गदा बुधैरुपदिष्टा । प-
लानां सहस्रमुत्तमायाः शतान्यष्टौ मध्यमायाः षट्शतानि
कनिष्ठाया इति गदायाः त्रिविधं गौरवं भवति । सैव लक्षणल-
क्षिता गदा प्रपौत्रशास्त्रतो ग्रहीतव्या । यस्तु बलदर्पितः समर्थगौ-
रवो देव देववराधिष्ठितः स तां गृह्णाति । तस्य मुक्तस्य च दो-
षाः सम्भवेयुः । तथा या गदा लघीयसी भवति न सा स-
ङ्ग्रामे युद्धविशारदैः प्रशस्यते । तस्मात्समा सर्वेषां प्रशस्ता
भवति । या हि प्रतीचारं प्रहारे चारिकामु च सञ्चारमोक्षा स-
मेत्यभिधीयते । अयस्मा वृत्ताश्रिवा सुगात्रा व्रणरहिता सुवि-
हिता प्रियदर्शना कर्त्तव्या । ग्रहो दशाङ्गुलायामो दशाङ्गुलप-
रिणाहश्च त्रयाणां पुरुषाणाम् । मूलतः सुद्रव्याणि पद्मगर्भोपमं
पूर्णचन्द्रोपमं वा ग्रहमूलं चित्रज्ञैश्चित्तं भवति । स्थूलाग्रा विशिष्टा
चतुरस्रा मध्यमा तालमूलाकृतिर्निकृष्टा भवति । तप्तकाञ्चनपदै-
रजतपदैर्वा बहुचित्रितरूपैर्मूलमध्याग्रबन्धनैर्विचित्रीकृता गदा
श्रेष्ठा भवति सर्वशास्त्रेषु । सा हि क्रियाविधौ वपुष्पत्वाद्बलव-
त्वाच्च सुखयोगा भवति । नानाचित्रैरलङ्कृता सर्वेभ्यः शस्त्रेभ्य-
श्चाक्षय्या । सा हि गदा शस्त्रज्ञैरायुधवरेत्यभिधीयते इति ।

राजविजये,

पञ्चाशदङ्गुलो दण्डो दलेष्वर्काङ्गुला गदा ।

दलानि षोडशैव स्युः कलशोऽङ्गुलिमात्रकः । इति ।

इति गदालक्षणम् ।

अथ कुन्तलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

उक्ता कुन्तोत्पत्तिरनन्तरं कुन्तद्रव्यं वक्ष्यते । वेणुवेत्रतालच-
न्दनशिखपासनखदिरदेवदारुश्चेति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि । तत्र
दण्डः सप्तहस्तप्रमाणः श्रेष्ठः षडभिर्हस्तैर्मध्यमः पञ्चहस्तश्च निकृ-
ष्टो भवति । लोहस्याकरौ द्वौ भवतः । एकं पुष्कलावर्त्तं द्वितीयं
वीनोत्थितं चेति । तत्र वीनोत्थितं यल्लोहं तीक्ष्णम् । यत्तु पुष्कला-
वर्त्तकं तल्लोहं मृदु । तयोस्त्विदं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्ण-
म् । यन्निःशब्दं तन्मृदु । निपाते च यद्भज्यते तत् वीनोत्थितं
तीक्ष्णम्, यन्नपति तत्पुष्कलावर्त्तं मृदु भवेत् । कुन्तस्य च फलं
मृदुना लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्या । तयोर-
लाभे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः कारयेत् ।
तच्च सप्तपर्णशाकखज्जूरीवेत्रकरवीरवेणुतालानाम् । केतक्यास्तु
पत्राकारं कुशाग्रसन्निभं तथा कर्णसंस्थानं वा कर्त्तव्यम् । तच्च
निर्व्रणं मनोदृष्टिहरं तीक्ष्णं शुभं च श्रेष्ठं च षोडशाङ्गुलायामं म-
ध्यमं चतुर्दशाङ्गुलायाममधमं द्वादशाङ्गुलायामं भवति । त्र्यङ्गुल-
विस्तारं त्र्यङ्गुलविस्तारं च क्रमाद्भवति । द्वियवबाहुल्यं सार्द्धै-
कयवबाहुल्यमेकयवबाहुल्यं च । तत्र श्लोकाः—

वेणवादिदुमजातीनां कार्यो दण्डः स च त्रिधा ।

सप्तषट्पञ्चहस्तोऽसावुत्तमो मध्यमोऽधमः ॥

तस्याकरौ च द्वौ स्यातां वीनपुष्कलावर्त्तकौ ।

तत्रैकस्तीक्ष्णलोहस्य द्वितीयो मृदुनस्तथा ॥

तत्फलं मृदुलोहेन धारां तीक्ष्णेन कारयेत् ।
 सप्तपर्णादिपत्राणां समाकारं फलं भवेत् ॥
 षोडशाङ्गुलमायामं द्वाङ्गुलं चापि विस्तृतम् ।
 यवद्वितयबाहुल्यं श्रेष्ठं कुन्तफलं भवेत् ॥
 मध्यमाधमयोर्हानिर्द्वाङ्गुलार्धाङ्गुलेन च ।
 आयामो विस्तृतो वत्स बाहुल्येन यथाक्रमम् ॥

सुगन्धत्वं सुरसत्वं सुवर्णत्वं व्रणपूजितत्वं छायापूजितत्वं
 चेति फलगुणाः । चम्पकोत्पलचन्दनागरुपत्रोशीरसुगन्धदाफ-
 लस्य गन्धसम्पत् । तथा युक्तं फलं पूजितं भवति । वसागन्धि वि-
 ष्मूत्रगन्धि मोत्रगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं भवति । मधुरं यच्चाग्लं
 यत्कषायं भवति तल्लक्ष्मीप्रवर्द्धनम् । यत्लवणं कटु तित्तं तन्निन्दि-
 तं भवति । शब्दस्तु हिरण्यस्थालीशब्दवत् घण्टाशब्दवत्प्रशस्तः ।
 भिन्नपात्रशब्दवद्देरीशब्दवच्च शब्दो निन्दितो भवति । वैडूर्य-
 चन्द्रसमानवर्णं नीलोत्पलसदृशवर्णं निर्मलाकाशसवर्णमतसीपु-
 ष्पानिभं वा कुन्तफलं श्रियं भर्तुर्ददाति । मधुकोशमषीसमानवर्णं
 सीसनीलोत्पलमक्षिकावर्णं च निन्दितं भवति । हंसशुकमयूर-
 ताम्रचूडषट्पदनन्द्यावर्त्तकूर्ममत्स्याः अन्ये च मङ्गलशंसिनः प-
 दार्थाः कुन्तव्रणेषु यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्मकामार्थसाधका
 निर्दिष्टाः । पाण्डुकोलूकवायसश्वघृभ्रजम्बूकशृगालकृकलाशा अ-
 न्ये च निन्दिताः पदार्था दृश्यन्ते व्रणेषु ते दृष्टाः श्रियमपहर-
 न्ति वत्सेति व्रणलक्षणम् । छाया वक्ष्यते । ध्वजपताकाचामर-
 च्छत्रतोरणशिविकावेश्माङ्कुशवर्धमानभृङ्गारगजतुरङ्गा यस्मिन्
 कुन्तफले दृश्यन्ते धौतच्छायान्तरगताः स कुन्तः प्रशस्तस्तमपु-
 ष्यकृतो न लभन्ते ।

भृङ्गारः करकः ।

वानरकुररकुलर्षट्कसूकरमहिषवायसोलूका अन्ये च नि-
न्दिता यदि कुन्ते स्युर्धौति व्यक्तास्तदा स कुन्तः श्रियं भुज्य-
मानामपि विनाशयेत् यस्तादृशं कुन्तं विभृयात् स बन्धं सद्यो
लभेत् । माहिषाट्टकव्याघ्रनखस्य शुक्तिचूर्णं चेति समभागानि
कारयेत् चूर्णितं कृत्वा तेन चूर्णेन फलं घर्षयेत् । घर्षितं कुन्तफलं
निर्मलं भवति दुर्गन्धं न भवेत् । तथा मलेन न लिप्यते । तच्च च-
र्मकोशसमन्वितं समाहितं कारयेत् । नालिका निर्घ्रणा सुदृढा प-
त्रायामेन अनुबन्धैश्च सुश्लिष्टैर्दृढैः सुवर्णमयै रजतमयैर्वा मणिर-
बालङ्कृतैर्नालिका कर्त्तव्या । तथा चोत्थकं कुन्तस्य कर्त्तव्यम् ।
नालिका सहजा वा नालिका चात्र श्लिष्टा कार्या । हरीतकी-
सदृशं तले बिल्वफलाकारं कपित्थफलसदृशं वा वृत्तमष्टास्रं वा
कलशमलकाकारं चोत्थकसम्भवे सर्वोपस्करान्वितं कुन्तायुधं
षष्टिपलं श्रेष्ठं पञ्चाशत्पलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निकृष्टमिति
प्रबलरिपुविनाशकं च कुन्तं कारयेत् । न तु स्वप्रमाणादधिकगौ-
रवम् । यो हि स्वस्य बलमविदित्वा कुन्तमायुधमावहेत्सादी तस्या-
जीर्णमजानतः पुरुषस्येवातिभक्तमशनं कुन्तायुधं विषीभवतीति ।

राजविजये,

एकादशकरः कुन्तो नवहस्तस्तु शर्बलः ।

सप्तहस्तो भवेद्भलः क्षेपणी पञ्चदशतिक्ती ॥ इति ।

इति कुन्तलक्षणम् ।

अथ प्रसङ्गात्पताकादिलक्षणान्युच्यन्ते ।

राजविजये,

त्रिकोणा नवहस्ता च सैन्यस्था स्यात्पताकिका ।

नानायुधलक्षणप्रकरणे पताकादिलक्षणम् । ३१९

गजस्थैकादशकरा सप्तहस्ता तथोपरि ॥

पञ्चहस्ता पदातीनां यष्टिः स्यात्तत्प्रमाणिका ।

श्वेदारुणा क्रमात्पीता कृष्णा वर्णचतुष्टये ।

नीलान्त्यजानां चित्रा तु पूर्ववर्णत्रये शुभा ॥ इति ।

इति पताकालक्षणम् ।

अथ दुन्दुभिलक्षणम् ।

राजविजये,

मूले वितस्तिर्निःसाणे सार्धहस्तं मुखं स्मृतम् ।

हस्तत्रयं समुत्सेधश्चतुरस्रखिलोहजः ॥

यमलैः कीलकैर्वद्धमावृतं सार्द्रचर्मणा ।

उष्ट्रस्थे वादनं द्वन्द्वेनाहतं युगपत् पृथक् ॥ इति ।

इति दुन्दुभिलक्षणम् ।

इति श्रीवीरमित्रोदये लक्षणप्रकाशे नानायुध-

लक्षणप्रकरणम् ।

अथ गजलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र—

रिपुविजयः फलमेषां नागानां नागलक्षणोक्तानाम् ।
सञ्चरणसाहसनिरतस्य भवति नित्यं नरेन्द्रस्य ॥
साङ्गामिका द्विपा राजन् सम्यगलक्षणलक्षिताः ।
राज्ञा तथापि लक्षणवर्जितो वर्जनीयश्च ॥
सर्वलक्षणसम्पूर्णो यो भवेद्गज उत्तमः ।
सङ्ग्रामादिषु कार्येषु पार्थिवस्तं समारुहेत् ॥
इत्यादिबाहस्पत्यसंहितावचनैः सुलक्षणगजैरेव रिपुविज-
यो भवतीत्यतो राजा लक्षणहीनं गजं विहाय सङ्ग्रामादिषु
सुलक्षणमेव गजमारुहेदित्युक्तम् । तत्र च किंलक्षणोऽभिमत
इति तल्लक्षणमुच्यते । तत्रादौ गजप्रशंसा उच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

कुञ्जराः परमा शोभा शिविरस्य बलस्य च ।

आयत्तः कुञ्जरेष्वेव विजयः पृथिवीक्षिताम् ॥

शिविरं गृहम् ।

तेषां समर्जने यत्र पालने च भृगूत्तम ।

यथावन्तृपतिः कुर्याद्गन्धर्वाः कुञ्जरा मताः ॥

तावन्तश्च तथा धार्या यावतां पोषणं सुखम् ।

कर्तुं शक्यं न धार्यास्ते क्षुधिता दुःखितास्तथा ॥

दुःखितास्ते नृणां हन्युः कुलानि भृगुसत्तम ।

तस्माच्चेषां सुखं कार्यं यशःश्रीविजयप्रदम् ॥

सन्नद्धपुरुषारूढैः सुसन्नद्धैस्तुरङ्गमैः ।

अनल्पैरपि यत् युक्तं बलं परबलप्रणुत् ।
तदेकस्यापि समरे कुञ्जरस्य विचर्मणः ॥
न शक्येत मुखे स्थातुं वेगादापततो द्विज ।
भिन्नानां राम सङ्घानां संहतानां च भेदनम् ॥
एकः क्रुद्धो रणे कुर्यात्कुञ्जरः साधुचोदितः ।
मदक्लिन्नकपोलस्य किञ्चिदञ्चितचक्षुषः ॥
षट्पदाभोगगण्डस्य कः शोभां कथितुं क्षमः ।
वेगेन धावमानस्य प्रसारितकरस्य च ॥
कः समर्थः पुरः स्थातुं स्तब्धकर्णस्य दन्तिनः ।
यस्य फूत्कारमात्रेण तुरङ्गमशतान्यपि ॥
स्वारूढान्यपि वेगेन विद्रवन्ति दिशो दश ॥
तत्सैन्यं कुञ्जरा यत्र स नृपो यस्य कुञ्जराः ।
मूर्तिमान् विजयो नाम कुञ्जरा मदगर्विताः ॥
सपक्षा देववाह्यास्ते मनुजानामपक्षकाः ।
वाहनार्थं कृता राम स्वयमेव तु वेधसा ॥

दृष्ट्वा पताकाभिरलङ्कृतं तु
नागेन्द्रसैन्यं प्रबलं यथाद्रिम् ।

पतन्ति शीघ्रं हृदयान्यरीणां

तस्मात्प्रधानाः सततं करीन्द्राः ॥ इति ।

पालकाप्ये,

प्रत्यक्षदेवता नागा देवजात्या यतस्ततः ।
स्वामिनश्च भवन्त्येते तस्मात्प्रोक्तास्तु भूमिदाः ॥
राज्ञाऽऽरूढो गजो भाति गजस्थः शोभते नृपः ।
उभयोरविशेषत्वाद्वाज्ञामात्मसभा गजाः ॥
क्षुधितास्तृषिताश्चापि व्यापत्सु महतीषु च ।

न त्यजन्ति वृषं यस्माद्धान्धवास्तेन वारणाः ॥
 पुत्रदारात्मसन्देहे सन्धौ चैवात्र भूभृताम् ।
 विनये ऋषिभिस्तुल्याः क्रुद्धा नागास्तु राक्षसाः ॥
 निर्विशादधिकत्वाच्च शस्त्रं नागा महीपतेः ।
 भूषं युद्धयन्ति रक्षन्ति वहन्ति रणमूर्द्धनि ॥
 भूषं रणमूर्द्धनि वहन्ति रक्षन्तीति सम्बन्धः ।
 प्राणास्त्यजन्ति कृच्छ्रेण श्रेष्ठाङ्गास्तेन वारणाः ।
 प्राकारगोपुराट्टालकपाटोच्चाटनादिषु ॥
 भञ्जने मर्द्दने चैव नागा वज्रोपमाः स्मृताः ।
 स्वसैन्यं परिरक्षन्ति परसैन्यविमर्दनाः ॥
 घटाभिरन्विता नागाः प्राकारा इव दुर्जयाः ।
 सहसैवागतं सैन्यं घटास्था वारणाः पुनः ॥
 घटा गजसमूहः ।
 दर्पतः प्रतिरुन्धन्ति सेतुबन्ध इवार्णवम् ।
 सहस्रोत्पतिते कार्ये नागारूढो महीपतिः ॥
 रणाङ्गं विजयं कुर्यादेकश्च विजयः कृतः ।
 शरजालाञ्चितमुखः कोऽन्यः शक्तः परं गजात् ॥
 हन्तुं प्राकारमुन्मथ्य रथाश्वनरकुञ्जरम् ।
 एकशक्तिप्रहारेण म्रियतेऽश्वो नरोऽपि च ॥
 सहेच्छक्तिप्रहाराणां शतं युद्धेषु वारणः ।
 मोक्षात्परा गतिर्नास्ति नास्ति वेदात्परा स्मृतिः ॥
 नास्ति कृष्णात्परं भूतं नास्ति यानं गजात्परम् ।
 पृथिव्या भूषणं मेरुः सर्वदर्या भूषणं शशी ॥
 नराणां भूषणं विद्या सैन्यानां भूषणं गजः ।
 तत्सौख्यं किल तद्राज्यं धार्मिको यत्र पार्थिवः ॥

तन्मित्रं यत्र विश्वासस्तत्सैन्यं यत्र कुञ्जराः ।
शीलात्तु शोभते रूपं वारिभ्यः शोभते कुलम् ॥
कुलं जनपदः ।

पुष्पितं शोभतेऽरण्यं शोभते सगजं बलम् ।

नासौ पुमान् यस्य हिता न भार्या

नासौ नृपो यस्य शुभा न नागाः ।

यद्वदनमसिंहं तु यद्वद्राष्ट्रमपार्थिवम् ।

यद्वत् शौर्यमशस्त्रं तु तद्वत्सैन्यमकुञ्जरम् ॥

यतः सत्यं ततो धर्मो यतो धर्मस्ततः फलम् ।

यतो रूपं ततः शीलं यतो नागस्ततो जयः ॥

खड्गतोमरचक्रैस्तु नागस्कन्धहता नराः ।

क्षणात्स्वर्गं तु गच्छन्ति तस्मात्स्वर्गोपमा गजाः ॥

प्रासादासनशय्यासु निषणां शिबिकासु च ।

बहन्ति प्रमदां राजन्नुद्यानेषु सरस्सु च ॥

क्रीडासु च नरेन्द्राणां जले पुष्पितपङ्कजे ।

स्नपयन्ति गजा हस्तैर्लग्नपुष्करपुष्करैः ॥

पुष्करः कराग्रम् । पुष्करं कमलम् ।

स्त्रियोऽवतारयन्त्येते मृन्मया इव निश्चलाः ।

नास्ति हस्तिसमो बन्धुर्नास्ति हस्तिसमो रिपुः ॥

नास्ति हस्तिसमः कायो नास्ति हस्तिसमो बली ।

वारणेषु तु सामर्थ्यं विशेषेणेह दृश्यते ॥

त्रयाणामपि सैन्यानां विद्यन्ते नैव ते गुणाः ।

दृश्यन्ते ये सदा राजन् हितेष्वपि च बन्धुषु ॥

चन्द्रहीना यथा रात्रिः सस्यहीना यथा मही ।

नागहीना तथा सैन्या विस्तीर्णापि न शोभते ॥

ये चैवान्ये च बहवो वारणानां गुणाः स्मृताः ।
 तस्मात्प्रयत्नाद्रक्षेत्तु स्वपुत्रानिव नित्यशः ॥
 तेषाममितसत्त्वानां कर्त्तव्यमनुपालनम् । इति ।

इति गजप्रशंसा ।

अथ गजोत्पत्तिः ।

पालकाप्ये,

पुरा हि वारणां राजन् कामगाः कामरूपिणः ।
 चरन्ति मानुषे लोके देवलोके च पार्थिव ॥
 अथोत्तरे हिमवति महान्न्यग्रोधपादपः ।
 द्वियोजनशतं राजन्नुच्छिन्नस्तद्वदायतः ॥
 ऋषिर्दीर्घतमा नाम तस्यासीत्स परिग्रहः ।
 न्यग्रोधं ते कदाचित्तु समाजग्मुरनेकधा ॥
 निपेतुस्तस्य शाखायां सर्वे ते सहिता गजाः ।
 अतिभारेण तेषां तु सा शाखा शतयोजना ॥
 विदारयन्ती तं देशं निपपात महीतले ।
 ते चापि वारणाः सर्वे शाखामन्यां समाश्रिताः ॥
 ततः कोपसमाविष्टस्तान् गजावृषिरब्रवीत् ।
 मददर्पोच्छ्रयाद्यस्मान्मम भग्नः परिग्रहः ॥
 विमुक्ताः कामचारेण भविष्यथ न संशयः ।
 नराणां बाहनत्वं च तस्मात्प्राप्यथ वारणाः ॥
 अथान्तरिक्षान्महती वाणी राजन् विनिर्गता ।
 यैः क्षयं दानवा नीतास्तान् हित्वा मुनिसत्तम ॥
 वाणीं श्रुत्वा शुभामेतामेवमस्त्विति सोऽब्रवीत् ।
 अथ ते वारणाः श्रुत्वा शापमात्मापराधजम् ॥
 परं दैन्यमुपागम्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ।

अथ तान् पूर्वमेवाह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 त्यजध्वं वारणाः शोकं न हि शापो मदन्यथा ।
 कर्तुं यत्नेन मुनिना वचनं समुदाहृतम् ॥
 एतद्वाक्यं ततः श्रुत्वा प्रत्यूचुस्ते दिशां गजाः ।
 अस्माकमन्वयानां तु गजानां ग्रामवासिनाम् ॥
 रोगाः प्रादुर्भाविष्यन्ति विषमाभ्यशनादिभिः ।
 दिग्गजानां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच पितामहः ॥
 न विषादे मनः कार्यं व्यस्तं प्रति मतङ्गजाः ।
 उत्पत्स्यते चिरेणाथ गजबन्धुर्महामुनिः ॥
 आयुर्वेदस्य विज्ञाता मत्कृतस्य भविष्यति ।
 तेषां रोगान् समुत्पन्नान् हरिष्यत्यौषधीवलात् ॥
 एवमुक्त्वा तु दिङ्गागान् विससर्ज यथादिशम् ।
 ततस्ते प्रययुः स्थानं स्वं स्वमैरावतादयः ॥
 दिग्वारणान्वयास्ते तु लोकं मानुषमाश्रिताः ।
 विचरन्ति महीं कृत्स्नां पद्भिः सागरमेखलाम् ॥
 शतधा यूथसङ्ख्याभिः प्रवृद्धाश्च सहस्रशः ।
 राजन् हिमवतः पार्श्वे महर्षिः सामगायनः ॥
 सागरं प्रति लौहित्यं तपस्तीव्रमतप्यत ।
 तस्याश्रमपदाभ्याशमाजगाम यहच्छया ॥
 स वृद्धबालं सुमहत् गजयूथं सयूथपम् ।
 बं स्वप्ने धर्षयामास यक्षिणी कामरूपिणी ॥
 का त्वियं शयनाचूर्णमुत्थितः स व्यचिन्तयत् ।
 आश्रमादभितः क्रम्य मुनिर्मृत्रं चकार सः ॥
 तस्य मूत्रेण संसृष्टं तत्रैवेन्द्रियमस्रवत् ।
 प्रविष्टमात्रे निलयं तस्मिँस्तु मुनिसत्तमे ॥

अथाजगाम तं देशं गजयूथं सयूथम् ।
 दैवात्करेणुसंयुक्तं तत्र तद्वेतसान्वितम् ॥
 अपिवद्धस्तिनी मूर्ध्नं ततो गर्भमधत्त सा ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ॥
 कथं करेणुस्तच्छुक्रं पीत्वा गर्भमधत्त सा ।
 को हेतुः करणं किंवा भगवन् वक्तुमर्हसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु सर्वं महाराज शुक्रं पीतवती च सा ॥
 गर्भवती यदर्थं च सा शुक्रेण च हस्तिनी ।
 ब्रह्मणा विहिता मूर्ती रुचिरा नामदेवता ॥
 आदिकाले प्रजासर्गे विजित्य भगवान् प्रभुः ।
 देवानां मानुषाणां च गन्धर्वाणां च रक्षसाम् ॥
 गृहीत्वाऽसौ सृजंस्तेजः स्वयं स्वायम्भवीमिव ।
 तां दृष्ट्वा रुचिरां देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥
 इत्युचुरमृतं प्राप्य विस्मयं सर्वपारगाः ।
 रुचिरेत्यभिविख्याता लोकेषु भविता त्रिषु ॥
 अचिन्तयित्वा सा देवान् प्रजापतिपुरोगमान् ।
 यौवनस्यैव गर्वाद्वा केवलं लीलयापि वा ॥
 तत्रैवं मुनिभिः ख्याता कीर्त्यमाना ययौ तदा ।
 तां रुष्टो भगवान् ब्रह्मा शशाप वसुधाधिप ॥
 भविष्यसि करेणुस्त्वं कदाचिद्बसुधातले ।

रुचिरोवाच ।

मम शापवशात्प्राप्तिं ब्रूहि नाथ क्षितौ तदा ।
 इत्युक्त्वा ब्रह्मणः सा तु पादयोरपतत्तदा ॥
 तामुवाचाश्रुपूर्णाक्षीं प्रमदां प्रमदां शुभाम् ।

करेणुभावो मेदिन्यां मतङ्गात्ते भविष्यति ॥
 प्रसूय भार्गवाख्याते वसुवंशे च कन्यकाः ।
 भविष्यसि तदा भद्रे पुनः शापवशाद्दशा ॥
 प्राप्तशापा वसुकुले जन्म कामयते तदा ।
 उपायं चिन्तयत्यत्र जन्मार्थं पश्चिमां गता ॥
 महर्षेर्भार्गवस्याथ वृक्षव्यालनिषेवितम् ।
 आश्रमं मुनिभिः श्रेष्ठैः शोभितं ब्रह्मनिःस्वनैः ॥
 ब्रह्मसन्निभं चित्रं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
 शैलराजस्य पार्ष्णिस्थं मणिराजिविराजितम् ॥
 अप्सरोभिः समाकीर्णं किन्नरीगीतनादितम् ।
 आकुलं यज्ञधूमैश्च स्वाध्यायस्वरसंयुतैः ॥
 पावकादित्यसङ्काशैरशोकस्तवकैरपि ।
 शोभितं वृक्षखण्डैश्च नीलधाराधरोपमैः ॥
 कमलोत्पलनद्धैश्च सरोभिरुपशोभितम् ।
 ददर्श तत्र धीमन्तं पावकोपमतेजसम् ॥
 सुवर्णस्तम्भवर्ष्माणं जटामुकुटधारिणम् ।
 तं मेरुशिखराकारं श्रिया विगतकल्मषम् ॥
 उवाच वदतां श्रेष्ठं कृत्वा मूर्द्धनि चाञ्जलिम् ।
 ऋषीणां भार्गवश्रेष्ठ क्रोधस्यान्तं कदा भवेत् ॥
 इत्युक्त्वा ब्रह्मणस्तस्य साऽपतत्पादयोस्तदा ।
 मा भैषीः केन विव्रस्ता कलुषा वा शुभानने ॥
 तामुवाच महाप्राज्ञो ह्यवस्थां चिन्तयंस्तदा ।
 ददर्श सर्वं निर्वृत्तं दिव्यचक्षुःसमन्वितः ॥
 वसूनामुत्तमे वंशे जननं ते भविष्यति ।
 तत्र वर्षसहस्रं तु नीत्वा शापमवाप्स्यसि ॥

एतत्ते कथितं राजन् पुनश्चेदं निगद्यते । इति ।
विष्णुधर्मोत्तरे,

मार्कण्डेय उवाच ।

पुलहस्य प्रजासर्गं श्रुत्वा गन्धर्वसत्तमः ।
भूयः पप्रच्छ तं विप्रं गजोत्पत्तिं सुविस्तरात् ॥
शैलूष उवाच ।

कुञ्जराणां समुत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि विस्तरात् ।
कुञ्जरा हि महाभागा भृशं च दयिता मम ॥

नारायण उवाच ।

यदा प्रसूता मार्त्तण्डमदितिर्भास्करारणिः ।
तदा तदण्डमुद्धाव्य दृष्टवान् कश्यपः स्वयम् ॥
तेजोऽधिकत्वादण्डस्थं नापश्यत यदा शिशुम् ।
उवाच देव्या अण्डेऽस्मिन् किमसौ बालको मृतः ॥
ततः सभासः सकलं तेजसा भासयन् जगत् ।
तेन मार्त्तण्डनाथस्य कथिता द्विजसत्तमैः ॥
ततस्त्वण्डकपाले द्वे गृहीत्वा तु प्रजापतिः ।
पृथक्पृथगवस्थाप्य रथन्तरमगायत ॥
रथन्तरं साम ।

मनुः प्रवेशयामास इडायास्ताविहेप्सया ।
उदरे पुलहात्तेन जनयामास सा गजान् ॥
अष्टौ महाबलान् नागान् तेषां नामानि मे शृणु ।
ऐरावतस्तथा पद्मः पुष्पदन्तश्च वामनः ॥
सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलः कुमुदश्च मतङ्गजाः ।
शक्राद्यानां दिगीशानां यथासङ्ख्येन वाहनाः ॥
चत्वारो जातयस्तेषामेकैकस्यान्वये स्मृताः ।

गजलक्षणप्रकरणे गजजातिनिर्देशः । ३२९

भद्रा मन्दा मृगा चैव सङ्कीर्णा च नराधिप ॥ इति ।

इति गजोत्पात्तिः ।

अथ गजजातिनिर्देशः ।

तत्र गजा भद्रमन्दमृगमिश्रजातिभेदेन चतुर्विधा जायन्ते ।

तदुक्तम्—

पराशरसंहितायाम्,

तत्र जातयश्चतस्रो भवन्ति । भद्रा मन्दा मृगा मिश्रा चेति ।

तथा च,

भद्रो मन्दो मृगो मिश्रश्चतुर्धा जायते गजः । इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

ऐरावताद्यष्टौ दिग्गजाननुक्रम्य—

चत्वारो जातयस्तेषामेकैकस्यान्वये स्मृताः ।

भद्रा मन्दा मृगा चैव सङ्कीर्णा च नराधिप ॥ इति ।

एतासामुत्तममध्यमकनिष्ठत्वमपि स्मर्यते—

तत्रैव,

भद्रा तेषां भवेच्छ्रेष्ठा मन्दा मध्या कनीयसी ।

मृगा ज्ञेया च बाहुल्यात्सङ्कीर्णा पार्थिवोत्तम ॥ इति ।

पराशरसंहितायामपि,

भद्रा श्रेष्ठा भवेत्तासां मन्दा मध्या कनीयसी ।

मृगा मिश्राधिकैर्ज्ञेया गुणदोषैः समासतः ॥ इति ।

इति गजजातिनिर्देशः ।

अथ भद्रादिगजलक्षणम् ।

तत्र भद्रगजलक्षणमुक्तम्—

विष्णुधर्मोत्तरे,

व्यूढोच्चमस्तकोऽस्वच्छपृथ्वायतमुखालुलिः ।

उदग्रोग्रसत्त्वश्च समसाध्यो महाकरः ॥
 ताम्रताल्वीक्षणः स्निग्धः सहिष्णुः स्वासनस्तथा ।
 अन्वर्थवेदी बलवान् भद्रो ज्ञेयो मतङ्गजः ॥ इति ।
 व्यूढोच्चमस्तकः विपुलोच्चशिराः । उदग्र उच्चः । अन्वर्थ-
 वेदी सङ्केताभिज्ञः ।

पालकाप्ये,

प्रतिमाने सुविपुलश्चारुपृष्ठाग्रताननः ।
 मुखे सुरभिनिःश्वासस्ताम्रजिह्वौष्ठतालुकः ॥
 तथाऽस्य तुल्यसंस्थानौ दन्तौ शुभ्रौ विशेषतः ।
 मधुपिङ्गलनेत्रश्च महाकायो महाबलः ॥
 पुरस्तादुच्छ्रितश्चापि पश्चादवनतोऽपि यः ।
 धनुर्विनतवंशश्च समपादतलः शुभः ॥
 विंशत्या च नखैर्युक्तो योऽष्टादशभिरेव च ।
 विद्युद्वावाग्निसिंहेभ्यो न विभेत्यङ्कुशादपि ॥
 अन्वर्थवेदी शूरश्च क्षमावान्न च कर्कशः ।
 कल्याणमेधास्तेजस्वी स भद्रः परिकीर्तितः ॥ इति ।

पराशरसंहितायाम्,

तत्र भद्रजातिश्चारुपृष्ठाग्रतमुखो व्यूढोच्चमस्तक उदग्रोग्र-
 सत्त्वोऽनुवृत्तकरः श्रोता दीर्घपुष्कराङ्गुलिवालधर्महामन्योरो-
 ग्रीवः स्थूलमेढ्रोदरस्ताम्रतालुजिह्वौष्ठः सुपार्श्वः स्निग्धः स्वर्ण-
 मृदुशोभा कूर्मपादतलस्थितिः पृथ्वासनः सुच्छविः सूक्ष्मविन्दु-
 चित्रो बह्मणुरोमोपचितश्रोत्रः सुनखो धनुःपृष्ठवंशो मधुवर्णवान्
 यूथाभिरक्षिता सहिष्णुरन्वर्थवेदी बलवान् कामातुरो मृदुनोपा-

१ वाहित्यस्याधोभागे दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानम् । अधः कुम्भस्य
 बाहित्यं प्रतिमानमधोऽस्य यत् । इत्यमरः ।

गजलक्षणप्रकरणे भद्रगजस्याङ्गलक्षणानि । ३३१

येन साध्य आशूपदेशग्राही च भवतीति ।

अनुवृत्तकरः अनुक्रमेण वृत्तशुण्डादण्डः । मन्या कन्धरा ।

चित्रत्वं बाहुशिरसोरन्तर्भणिगणं तथा ।

दन्तयोर्मधुवर्णत्वं नेत्रयोर्मधुपिङ्गता ॥

आसनस्य पृथुत्वं च पूर्णता कुक्षिपार्श्वयोः ।

पृथुत्वं पृष्ठभागस्य घनत्वं समसन्धिता ॥

स्निग्धच्छायात्त्वमायामपरिणाहोच्छ्रयौ तथा ॥

सश्रीकत्वं गुरुत्वं च कायस्यैते गुणाः स्मृताः ।

इत्यादिवचनैः शरिरस्यैते गुणा उक्ताः ।

सर्वलक्षणसम्पूर्णां दृश्यते न मतङ्गजः ।

इत्यनेन च सुलक्षणसम्पूर्णावयवगजस्य दुर्लभत्वमुक्तम् ।

अतः शरीरगतगुणज्ञानार्थं कानिचिदङ्गलक्षणान्युच्यन्ते । तत्र

बार्हस्पत्यसंहितायां भद्रगजलक्षणमुपक्रम्य—

हीनं कृष्णं च कल्पाषं पुष्करं न प्रशस्यते ।

सम्पूर्णं मांसलं रक्तं सुकुमारं शुभं स्मृतम् ॥

व्यङ्गुलं तु भेवद्दीनं हीनं पतिविनाशनम् ।

कृष्णं भर्तुर्विरोधाय कल्पाषं भर्तुरोगदम् ॥

सम्पूर्णं राज्यदं भर्तुः पुष्करं चतुरङ्गुलम् ।

सौभाग्यं मांसलं कुर्यात्सुकुमारं तथार्थदम् ॥

रक्तपद्मदलच्छायं तथा मिष्टान्नपानदम् ।

अतः परं शुभे ज्ञेये स्रोतसी पाटलोदरे ॥

स्रोतसी तालुमध्यगतौ प्रदेशौ ।

पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन वर्तुलत्वेन चार्थदे ।

अतो मृदु च ताम्रं च करनालं सुखप्रदम् ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि क्रमेण करलक्षणम् ।
 न करादीर्घमिच्छन्ति वालार्धिं शास्त्रपण्डिताः ॥
 न वालधिसमं हस्तं नातिदीर्घं क्रमायतम् ।
 न तनुं नातिकार्यं च न रूक्षं न कृतव्रणम् ॥
 नाक्रमेण कृतोत्सेधं न हीनं दशनान्तरे ।
 न ह्रस्वाङ्गुलिसंयुक्तं नातिसङ्कटपुष्करम् ॥
 एतलक्षणसंयुक्तं करं शंसन्ति कोविदाः ।
 वालधिस्तु समो हीनः समो वा दन्तिदुःखदः ॥
 समः, करेणेत्यनुषङ्गः ।
 अतिदीर्घो भवेद्भर्तुरायुर्नाशकरः करः ।
 तनुर्व्याधिकरो भर्तुरतिकायोऽर्थनाशनः ॥
 रूक्षो व्याधिव्रणं कुर्याद्यातुर्व्रणकृतो व्यथाम् ।
 प्रतिलोमेन च स्थूलो गजस्य सुखनाशनः ॥
 असमञ्जसहीनश्च असमञ्जसवर्तुलः ।
 दुःखशोकभयायासकर्ता भवति नित्यशः ॥
 दशनान्तरहीनश्च जायते दन्तरोगकृत् ।
 कथितं पूर्वमेवैतत्पुष्कराङ्गुलिलक्षणम् ॥
 अतो मया ते कथितं साम्प्रतं करलक्षणम् ।
 निर्वलिर्दीर्घरोमा च क्रमवृत्तान्तसंयुतः ॥
 अणुबिन्दुविचित्रश्च दैर्घ्ये नृप शताङ्गुलः ।
 वाहित्थपुष्करं यावदायामो जात्यपेक्षया ॥
 अरन्नित्रयनाशश्च हीनो हीनतरः क्रमात् ।
 युक्तस्त्वनेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत् ॥
 निर्वलीकश्च सौभाग्यं दीर्घरोमाथदः स्मृतः ।
 क्रमवृत्तो जयं कुर्यादणुबिन्दुयुतो धनम् ॥

सुप्रमाणो भवेद्राज्ञः शक्त्यायुःपरिवर्धनः ।
 आनाहवांश्च सततं राज्यस्फीतिकरो भवेत् ॥
 करस्य कीर्त्तिं ह्येतल्लक्षणं शुभसंज्ञितम् ।
 अतः परं प्रक्ष्यामि लक्षणं दन्तवेष्टयोः ॥
 कचहीनावतिस्थूलौ शिथिलौ विषमौ तथा ।
 दन्तवेष्टौ सदा भर्तुः प्रमाणाभ्यामतौख्यदौ ॥
 दन्तमूले सुसम्बद्धौ सकचौ किञ्चिदुन्नतौ ।
 दन्तवेष्टौ सदा भर्तुर्द्विदौ परिकीर्त्तितौ ॥
 अतः परं प्रक्ष्यामि लक्षणं तु विषाणयोः ।
 विषाणयोः दन्तयोः ।
 व्यस्तता सङ्कुटत्वं च तनुता भस्मशुभ्रता ॥
 वक्रत्वं ह्रस्वता चैव धूसरत्वं च रुक्षता ।
 मृदुताऽधोगतित्वं च हीनता मूलमध्ययोः ॥
 सर्पच्छत्रककान्तित्वं दोषास्त्वेते चतुर्दश ।
 ग्रान्तयोः स्थूलता चैव दीर्घता चातिमात्रयोः ॥
 दन्तास्त्वेते समाख्याताः फलं चैषां निबोध मे ।
 व्यस्तौ च सङ्कुटौ दन्तौ महाहानिकरौ तु तौ ॥
 दन्तिनस्तनुतायुक्तौ व्याधिदौ परिकीर्त्तितौ ।
 भस्मशुभ्रौ तथा भर्तुर्महाक्लेशकरौ मतौ ॥
 वक्रावर्थविनाशाय ह्रस्वौ च परिकीर्त्तितौ ।
 धूसरौ रुक्षतायुक्तौ गजस्यायुर्विनाशनौ ॥
 मृदुत्वयुक्तौ नागस्य शल्यव्रणकरौ मतौ ।
 स्थूलावधोगतित्वं च हीनत्वं मूलमध्ययोः ॥
 सर्पच्छत्रककान्तित्वं दन्तयोर्दुःखदं मतम् ।
 अतिदीर्घौ तथा दन्तौ भर्तुर्यातुश्च दुःखदौ ॥

अशुभं लक्षणं ह्येतदन्तयोः कथितं मया ।
 शुभं च साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ॥
 स्निग्धौ समौ सुनिष्क्रान्तौ सम्पूर्णौ व्रणवर्जितौ ।
 मुकुलाग्रौ दृढौ वापि ताम्रचूडाहलोपमौ ॥
 दक्षिणाभ्युन्नतौ किञ्चित् मृणालकुमुदप्रभौ ।
 दुग्धकुन्ददलच्छायौ हेमचम्पकपिञ्जरौ ॥
 मधुपिङ्गौ घृतच्छायौ पीयूषसदृशप्रभौ ।
 केतकीकुसुमाभौ च मृगाङ्गकिरणप्रभौ ॥
 अध्यर्द्धारत्निमानौ च तदर्धानाहसंयुतौ ।
 अध्यर्द्धारत्निमानौ सार्द्धारत्निदीर्घौ । तदर्धानाहसंयुतौ
 पादोनारत्निपरिमितसूत्रगर्भस्थूलौ । अरत्निलक्षणं च पूर्वोक्तमा-
 नलक्षणादवगन्तव्यम् ।

अमीभिर्लक्षणैर्युक्तौ दन्तौ नागस्य संमतौ ।
 स्निग्धौ धनप्रदौ भर्तुरायुषश्च करौ समौ ॥
 अरिग्रौ तु सुनिष्क्रान्तौ सम्पूर्णौ राज्यदौ मतौ ।
 निर्व्रणौ राज्यलाभाय मुकुलाग्रौ जयप्रदौ ॥
 दृढौ रोगविनाशाय ताम्रचूडाहलोपमौ ।
 अरिराज्यविनाशाय कीर्त्तितौ शास्त्रपण्डितैः ॥
 दक्षिणाभ्युन्नतौ भर्तुः कीर्त्तिसौभाग्यकारकौ ।
 मृणालकुमुदच्छायौ सुभिक्षारोग्यकारकौ ॥
 हेमचम्पकसङ्काशौ वस्त्राभरणदौ स्मृतौ ।
 कुरुतो मधुपिङ्गौ च निःसपन्नं महीतले ॥
 पशुलाभकरौ ज्ञेयौ घृतपीयूषसन्निभौ ।
 केतकीकुसुमाभौ च भर्तुर्विशविवर्द्धनौ ॥
 अध्यर्द्धारत्निकौ दन्तौ सुतभृत्यजयप्रदौ ।

आनाहमानसंयुक्तौ सदा स्फीतिकरौ मतौ ॥

दुग्धकुन्ददलच्छायौ पीयूषसदृशप्रभौ ।

चन्द्रांशुसन्निभौ दन्तौ सर्वसौख्यप्रदायकौ ॥

इदं शुभकरं राजन् दन्तयोर्लक्षणं मतम् ।

अत्र—

कुरुतो मधुपिङ्गौ च निःसपत्रं महीतले ।

इति पूर्वमुक्तम् । तत्र मधुपिङ्गलक्षणमुक्तम्—

तत्रैव,

शूलं चन्द्रांशुशुभ्रं स्याच्चक्रं च ज्वलनप्रभम् ।

वज्रं काञ्चनसङ्काशं कालदण्डः स्फुलिङ्गकः ॥

अग्निकणसदृशः कालदण्डः ।

एतेषां च समायोगे दन्तानां मधुपिङ्गता ।

जाता गजविषाणानामतो मधुनिभाः शुभाः ॥

छायापञ्चकमेतद्धि दन्तयोस्तु शुभं स्मृतम् ।

भद्रजातिगजस्येतन्मन्दस्य मृगमिश्रयोः ॥

घृतपीयूषशङ्खेन्दुकेतकीछविपञ्चकम् ।

एवं जातित्रयस्यापि सामान्यं शोभनं मतम् ॥

कपोतधूमभस्मास्थिसर्पच्छत्रकसन्निभा ।

दन्तयोस्त्वशुभा राजन् छाया पञ्चविधा अपि ॥

अध्यर्धारत्रिका राजन् प्रमाणं दन्तयोः शुभम् ।

युद्धकर्मणि नागानां प्रयोजनकरं भवेत् ॥

अस्मात्प्रमाणादीर्घा ये ह्रस्वा ये च नराधिप ।

प्रतिनागप्रभेदेषु न ते दन्तास्तु पूजिताः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि नेत्रयोरपि लक्षणम् ।

मार्जारनकुलक्रौञ्चशास्त्रामृगनिभेक्षणान् ॥

सर्वदोषकरान् राजन् दूरेण परिवर्जयेत् ।
 स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्काक्षिसन्निभे ॥
 रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे ।
 निर्धूमाग्निशिखाकारे इन्द्रनीलसमप्रभे ॥
 सौम्यदृष्टिसमायुक्ते व्यङ्गुले लोचने शुभे ।
 स्निग्धे दृढिकरे भर्तुर्मधुपिङ्गे जयप्रदे ॥
 दीप्ते दीप्तिकरे चैव प्रतापतपने यथा ।
 कलविङ्काक्षिरूपे च धनधान्यविवर्द्धने ॥
 चामीकरकरे नित्यं रक्तपद्मदलप्रभे ।
 पद्मरागनिभे चैव रत्नालङ्कारकारके ॥
 निर्धूमाग्निशिखाकारे प्रतिपक्षक्षयङ्कुरे ।
 इन्द्रनीलनिभे नेत्रे सर्वसौख्यप्रदायके ॥
 मानयुक्ते च सौम्ये च लोचने बलवर्द्धने ।
 अक्षिकूटकटोद्देशौ निम्नौ राज्यविनाशनौ ॥
 सम्पूर्णौ च बलोत्साहमददृढिकरौ मतौ ।
 दन्तोद्गमे भवेन्नित्यं तालुकं षोडशाङ्गुलम् ॥
 षडङ्गुलं पृथुत्वेन वंशमध्यगतं भवेत् ।
 तथा शुभाशुभं चैव लक्षणज्ञैः प्रकीर्तितम् ॥
 कृसरं परिदग्धं च कृष्णं कल्माषमेव च ।
 चतुर्विधमनिष्टं स्याद्यथावदभिधीयते ॥
 कृष्णं मषीसमं ज्ञेयं कल्माषं कृष्णलोहितम् ।
 मांसलं धूम्रवर्णं च परिदग्धं प्रकीर्तितम् ॥
 कृसरं च तिलच्छायं कथितं शास्त्रवेदिभिः ।
 गर्भस्थस्य यदा पित्तं जायते तालुके भृशम् ॥
 कृष्णतालुस्तदा नागो जायते पापलक्षणः ।

व्याधिभिः पीड्यते नित्यं वातपित्तकफोद्भवैः ॥
 तृतीयां वा चतुर्थीं वा दशां प्राप्य विनश्यति ।
 सङ्ग्रामे वा पलायेत बहुशस्त्रकृतव्रणः ॥
 शस्त्रप्रघातपूर्णाङ्गः कृतान्तभवनं व्रजेत् ।
 वातपित्तकफा यस्य चयं कुर्वन्ति तालुके ॥
 गर्भस्थस्यैव कल्पाषतालुकं तस्य जायते ।
 कृष्णतालुनि ये दोषा रक्ते ये च गुणाः स्मृताः ॥
 कल्पाषतालुनस्ते तु भवन्ति च द्वयोरपि ।
 रक्तच्छायं यदा वंशे पार्श्वयोस्त्वसितं भवेत् ॥
 तदा मध्यफलं ज्ञेयं गुणदोषसमाश्रयात् ।
 यदा वंशे च कृष्णं स्यात्पार्श्वयोस्ताव्रता भवेत् ॥
 भर्तुर्द्वेगजनकं कल्माषं तालुकं तथा ।
 किञ्चिदपित्तेन यत्तालु परिदग्धं तु जायते ॥
 नागस्याधोरणस्यापि बलक्षयकरं हि तत् ।
 आधोरणो हस्तिपकः ।
 कृसरं च यदा तालु पित्तोत्कर्षसमुद्भवम् ।
 महामात्रविनाशाय वारणस्योपजायते ॥
 महामात्रो हस्तिपकः ।
 कृष्णतालोरपि यदा दक्षिणावर्त्तनं भवेत् ।
 दृश्यते नित्यमेवं हि तदाऽसौ दोषवर्जितः ॥
 यथा गृह्णाति रागेण दोषान् लोकः समाहितः ।
 गुणान् करोति हृदये न तथा कथितानपि ॥
 दोषघ्नं लक्षणं शस्तं यदाचार्यैरुदाहृतम् ।
 तत्तथैवावगन्तव्यं नान्यथा ऋषिभाषितम् ॥
 एवं जिह्वापि मन्तव्या तालुनः समलक्षणा ।

अरन्निमात्रा दैर्घ्येण विस्तारेऽष्टाङ्गुला मता ॥
 अथुभं लक्षणं ह्येतत्तालुकस्य मयोदितम् ।
 शुभं च साम्प्रतं वक्ष्ये लक्षणं शृणु चानघ ॥
 रक्तं श्वेतं च पीतं च कषायं तालुकं शुभम् ।
 रक्तं वृद्धिकरं भर्तुस्तथा चायुर्विवर्द्धनम् ॥
 किंशुकाशोकपुष्पाभं रिपुक्षयकरं मतम् ।
 श्वेतं पुष्टिकरं चापि वारणस्योपजायते ॥
 चम्पकाभं तथा भर्तु रौप्यहेमविवर्द्धनम् ।
 कषायं सर्वदा तालु प्रयातुः शोकवर्धनम् ॥
 एवं जिह्वापि रक्ताभा सर्वसौख्यप्रदा मता ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्माश्रित्य लक्षणम् ॥
 निन्दिते मानहीने तु सूक्ष्मिणी मांसवर्जिते ।
 सूक्ष्मिणी ओष्ठसन्धी ।
 मुखरोगकरे नित्यं पण्डितैः परिकीर्तिते ॥
 सर्वसौख्यप्रदे तस्य सम्पूर्णे द्वादशाङ्गुले ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं चिबुकोष्ठयोः ।
 अरोमशं बलीमुक्तमनाताम्रं लघुं तथा ॥
 गजस्योष्ठं न शंसन्ति मुनयो दन्तरोगदम् ।
 दीर्घरोमा सुसम्पूर्णं ओष्ठः पद्मदलप्रभः ॥
 षोडशाङ्गुलनाहश्च हस्तार्धं चायतः शुभः ।
 भर्तुरायुष्करो दीर्घो दीर्घरोमा च कीर्तितः ॥
 पूर्णः पूरयते कोशं रक्तः सौभाग्यदो भवेत् ।
 अरोमशं तथा हीनं चिबुकं न प्रशस्यते ॥
 तद्धि वारणनाथस्य मुखरोगकरं मतम् ।
 चतुरङ्गुलमानं तु स्थूलं रोमाविलं च यत् ॥

तत्प्रशस्तं गजेन्द्राणां मुखालङ्कारकम् ।
 निम्ने च विषमे चैव हीने चैवाशुभे मते ॥
 मदहानिकरे नित्यं सगदे कर्णरोगदे ।
 सगदे कपोलाधःप्रदेशौ ।
 अरबिनाहयुक्ते च समे च सुखदे सदा ।
 मानं च कर्णपालयास्तु मूलादारभ्य गृह्यते ॥
 बाहित्थं वातकुम्भं च हीनं निम्नं च गार्हितम् ।
 मुखरोगकरं निम्नं हीनं हानिकरं च यत् ॥
 पूर्णं चैवोन्नतं साधु हस्तमात्रायतं भवेत् ।
 त्रिरत्रिपरिणाहं च करिणां सत्त्वशक्तिदम् ॥

रत्निश्च वद्धमुष्टिः करो रत्निरिति प्रसिद्धः ।
 वामनं हस्तहीनं च परिणाहविवर्जितम् ॥
 अव्यक्तं च न शंसन्ति वातकुम्भं विपत्करम् ।
 द्वादशाङ्गुलविस्तारं दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलम् ॥
 व्यक्तं शुक्तिपुटाकारं भर्तुर्भूलाभकारकम् ।
 गर्भाकारे च निर्याणे कठिने चातिकुत्सिते ॥
 शिरसो रोगजनने गजस्यारोहकस्य च ।
 सम्पूर्णे मुकुमारे च सुप्रशस्ते प्रकीर्तिते ॥
 गजदृष्टिकरे नित्यं भर्तुर्विजयकारके ।
 इदमेव हि विज्ञेयं लक्षणं कटपाश्वरयोः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं कुम्भयोरपि ।
 विषमत्वमरोमत्वं देहच्छायाविचर्णितम् ॥
 समता कण्ठपृष्ठाभ्यां समाधिक्यमपूर्णता ।
 व्यस्तता वामनत्वं च परिणाहविहीनता ॥
 तनुभावः शिखरयोः कुम्भदोषा दश स्मृताः ।

भर्तुश्चापत्करौ ज्ञेयौ विषमौ रोमवर्जितौ ॥
 देहच्छायाविषणौ तु शत्रुशोकविषर्दनौ ।
 कण्ठपृष्ठसमौ चैव प्रमातुः प्रविनाशनौ ॥
 मानाधिकौ च हीनौ च भर्तुरुच्छेदकारकौ ।
 व्यस्तौ च वायनौ चैव भर्तुः कीर्तिविनाशनौ ॥
 परिणाहविहीनौ च कोशक्षयकरौ मतौ ।
 शिखरस्य तनुत्वेन शुक्रौ कुम्भौ तु रोगदौ ॥
 अशुभं लक्षणं ह्येतत्साम्प्रतं च शुभं शृणु ।
 समौ दीर्घकचाक्रान्तौ विस्तीर्णविषरौ तथा ॥
 कर्णमूलात्समारभ्य हस्तार्धजनितोच्छ्रयौ ।
 सुसंहतौ च पीनौ च कामिनीकुचसन्निभौ ॥
 समाक्रान्तललाटौ च देहच्छायासमप्रभौ ।
 आरोहकशरीरार्धदर्शनावरणक्षमौ ॥
 सश्रीकौ च सुवृत्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकीर्तितौ ।
 समौ च दीर्घरोमाणौ भर्तुः श्रीसौख्यकारकौ ॥
 समानौ रिपुनाशाय तथैव च समुन्नतौ ।
 सुसंहतौ च पीनौ च वरस्त्रीलाभकारकौ ॥
 शत्रुनाशकरौ ज्ञेयौ कामिनीकुचसन्निभौ ।
 समाक्रान्तललाटौ च सुप्रभौ रोगनाशनौ ॥
 आरोहकाच्छादितार्धौ सश्रीकौ विजयप्रदौ ।
 वृत्तौ च हस्तिनां कुम्भौ पुष्पालङ्कारकारकौ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कर्णयोरपि लक्षणम् ।
 निर्लोमशौ स्तसाकीर्णौ तनुच्छिद्रौ तनुत्वचौ ॥
 स्तसा शिराः ।
 सङ्कटौ विषमौ रुक्षौ हृदिताग्रौ सुनिष्ठरौ ।

स्तब्धौ च वर्तुलौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ ॥
 फलं च साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
 निर्लोमशौ स्तसाकीर्णौ गजस्य कटरोगदौ ।
 निष्ठुरौ त्रुटिताग्रौ च यातृकोशहरौ मतौ ॥
 स्तब्धौ च वर्तुलौ चैव गजस्यायुर्विनाशनौ ।
 तनुत्वचौ तनुच्छिद्रौ सङ्कटौ विषमौ तथा ॥
 रूक्षौ कर्णौ तु नागस्य भर्तुर्यातुश्च दुःखदौ ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि शुभं कर्णविनिश्चयम् ॥
 द्विरन्विमानसंयुक्तौ शिराजालविवर्जितौ ।
 समत्वचौ महाच्छिद्रौ स्निग्धच्छायासमप्रभौ ॥
 कपोलमण्डलास्फालकृतशब्दौ मुहुर्मुहुः ।
 कर्णौ चामरसङ्काशमृदुरोमकृतार्चनौ ॥
 अजर्जरमृदुप्रान्तावीपद्द्विगुणचूलिकौ ।
 मयूरतालवृन्ताभौ सुविस्तीर्णसमौ शुभौ ॥
 द्विरन्विमानसंयुक्तौ भर्तु राज्यकरौ मतौ ।
 स्तसाजालविनिर्मुक्तौ शिरोरोगविनाशनौ ॥
 समत्वचौ महाच्छिद्रौ गजलाभकरौ मतौ ।
 स्निग्धौ कान्तिकरौ नित्यं जयदौ दुन्दुभिस्वनौ ॥
 शत्रुनाशकरौ प्रोक्तौ मृदुरोमकृतार्चनौ ।
 अजर्जरमृदुप्रान्तौ प्रमातुः सौख्यकारकौ ॥
 गजस्योपचयायैव ईषद्द्विगुणचूलिकौ ।
 मयूरतालवृन्ताभौ तुरङ्गवलवर्धनौ ।
 सुविस्तीर्णौ समौ भर्तुभूमिलाभकरौ मतौ ॥
 कर्णयोस्तु समाख्यातं मयैतत् शुभलक्षणम् ।
 फणिमार्जारमण्डूकशृगालैश्च समप्रभम् ॥

वानरस्य समं चैव मुखं नागस्य निन्दितम् ।
 स्निग्धान्यापूर्णगण्डानि गिरिकूटनिभानि च ॥
 अपूर्णमेघरूपाणि पूजितानि मुखानि वै ।
 रोमहीनं कृशं ह्रस्ववाहित्थं निष्प्रभं तथा ॥
 वराहलोचनाक्रान्तमदृष्टचिबुकं तथा ।
 ललाटतटपर्यन्तं गर्त्ताकृतिभिरन्वितम् ॥
 सगदाहीनतायुक्तं मुखं नागस्य निन्दितम् ।
 मुखस्य लक्षणं सम्यक्कथितं तव सुव्रत ॥
 कण्ठस्य साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
 वक्रो हीनश्च दीर्घश्च कण्ठस्त्वशुभदो भवेत् ॥
 आरोहकप्रभूणां च क्रमशः कुञ्जरस्य च ।
 अवक्रः परिणाहेन सप्तषष्ठ्याधिकं शतम् ॥
 अङ्गुलानां तथाऽऽयामे द्वादशैवाङ्गुलानि तु ।
 सम्पूर्णपिण्डतोदग्रश्चान्तर्मणिविभूषितः ॥
 कण्ठो वारणनाथस्य एवम्भूतस्तु पूजितः ।
 ऋजुः प्रमोदजननः सम्पूर्णः कार्यसिद्धिदः ॥
 अह्रस्वो जयकृद्भर्तुः कीर्तितः पूर्णपिण्डकः ।
 उदग्रो वंशवृद्धिं च प्रतापं कुरुते तथा ॥
 अन्तर्मणिसमायुक्तो मणिरन्नप्रदो भवेत् ।
 करालं चातिनिम्नं च आसनं न प्रशस्यते ॥
 करालं यातुरशुभं निम्नं च व्रणकारकम् ।
 दैर्घ्येण हस्तमात्रं तु विस्तीर्णं तु शुभं स्मृतम् ॥
 विस्तीर्णं विस्तरं राज्यं सम्पूर्णं कुरुते जयम् ।
 वंशस्याथ प्रवक्ष्यामि लक्षणं तु शुभाशुभम् ॥
 अत्युच्छिन्नो निम्नपरो ह्रस्वो वंशो न शस्यते ।

गजलक्षणप्रकरणे भद्रगजस्याङ्गलक्षणानि । ३४३

राज्ञश्चोदररोगाणां कर्त्ता च स भवेत्सदा ॥

षण्णवत्यङ्गुलायाममासनात्पश्चिमासनम् ।

यावत्पूरितपार्श्वश्च वंशश्चापलताकृतिः ॥

शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामायामः कुरुते सुखम् ।

सम्पूर्णपार्श्वो लाभाय धनरूपो ततो भवेत् ॥

अरन्निद्वयमानं तु पेचकात्पश्चिमासनम् ।

पेचकः पुच्छमूलप्रदेशः ।

घनास्थिविषमं निम्नं गर्हितं पुच्छरोगदम् ।

मांसोपचयपूर्णं च विस्तीर्णं च शुभं मतम् ॥

जघनोपरि रोगाणां तद्विनाशकरं मतम् ।

पेचकः पुच्छमूलाच्च अतिदीर्घोऽतिलम्बितः ॥

करोति महतीं पीडां राज्ञश्चाधोरणस्य च ।

अङ्गुलस्तु पृथुत्वेन दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलः ॥

स पूज्यः पेचको ज्ञेयो गजभर्तुः सुखप्रदः ।

वक्रं स्थूलं च ह्रस्वं च पुच्छं कचविवर्जितम् ॥

समानाहं च नागस्य सर्वदोषकरं भवेत् ।

अवक्र ऋजुदीर्घश्च ग्रन्थिहीनः सुपेचकः ॥

गोपुच्छतालवृन्ताभः कचप्रान्तविभूषितः ।

भूमिं तु न स्पृशेद्यस्तु चतुर्भिश्चाङ्गुलैः सदा ॥

शुभोऽयं बालभिर्ज्ञेयो गजभर्तुसुखप्रदः ।

अतिप्रमाणं ह्रस्वं च कर्बुरं विगतप्रभम् ॥

शिरालं चाशुभं मेढ्रं गजभर्तुषु दुःखदम् ।

स्निग्धं षष्ठ्यङ्गुलायामं नाहतः षोडशाङ्गुलम् ॥

शिराजालविनिर्मुक्तमात्रपल्लवसप्रभम् ।

अङ्गुलस्रोतसा युक्तं रत्नविन्दुविवर्जितम् ॥

मेढ्रं प्रशस्तं विज्ञेयं भर्तुर्जीवितवर्धनम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं गात्रयोरपि ॥
 गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागः ।
 सार्धा रत्निद्विरत्निश्च त्रिरत्निश्च शताङ्गुला ।
 सदानभागः क्रमशः परिणाहस्तु कीर्तितः ॥
 आयामो द्वित्रिरत्निः स्यात्समत्वं कचहीनता ।
 मांसलत्वं घनत्वं च गात्रयोस्तु गुणाः स्मृताः ॥
 मुनाहे च सुयामे च भर्तुरारोग्यकारके ।
 समे च कचहीने च गजलाभकरे तथा ॥
 गजस्य पुष्टिदे नित्यं मांसले च घने स्मृते ।
 गात्रे वारणनाथस्य एवम्भूते शुभे मते ॥
 चिपिटे चांसफलके गात्रे रोगकरे सदा ।
 सम्पूर्णे राज्यदे भर्तुर्गजस्य च सुखप्रदे ॥
 तथैवोरोमणिहीनो गजस्य गर्भरोगकृत् ।
 कायोपचयकर्त्ता च सम्पूर्णः कण्ठाकृतिः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि नखानां च शुभाशुभम् ।
 हीनाः कृष्णाः सुखण्डाश्च रूक्षाश्च न नखाः शुभाः ॥
 सदा च रोगदा हीनाः कृष्णा भर्तुर्विनाशनाः ।
 खण्डा रूक्षाश्च राज्ञस्तु पादव्याधिविर्वर्दनाः ॥
 स्निग्धाश्चन्द्रार्धसङ्काशा मानेनैव पुरोनखाः ।
 समषट्पञ्चसङ्ख्यानि अङ्गुलानि क्रमेण हि ॥
 एवंविधा नखाः शस्ता भर्तुरारोग्यकारकाः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि पादयोरपि लक्षणम् ॥
 हीनौ मृदुतलौ रूक्षौ चरणौ दन्तिदुःखदौ ।

गजलक्षणप्रकरणे भद्रगजस्याङ्गलक्षणानि । ३४५

हस्तप्रमाणौ दैर्घ्येण कूर्माकारौ सुखप्रदौ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं चापराश्रितम् ।
अभ्युच्छिते च हीने च निन्दिते चापरे तनू ॥
सम्पूर्णे च शुभे ज्ञेये तथा आयामसंयुते ।
निन्दिते रोगदे भर्तुः पूजिते प्रभुसौख्यदे ॥
द्वादशाङ्गुलहीनं तु आसनात्पश्चिमासनम् ।
अपरापादयोश्चापि आयामोऽरत्रिमात्रकः ॥
नखानां च तथा मानं षट्पञ्चचतुरङ्गुलम् ।
प्रधानावयवानां तु लक्षणं कथितं तव ॥
कचानां साम्प्रतं भेदान् वक्ष्यमाणान्निबोध मे ।
नेत्रयोः पुटपालिस्थाः कचाः पक्ष्माणि कीर्त्तिताः ॥
चालधेः प्राप्तसंस्थाश्च बाला इति हि संज्ञिताः ।
मस्तकस्थाश्च केशाः स्युः शेषा देहगताश्च ये ॥
ते रोमशब्दवाच्यास्तु भेदास्त्वेते कचाश्रिताः ।
न सङ्ख्या नैव मानं तु रोम्णां चैव प्रकीर्त्तितम् ॥
देहच्छायासवर्णत्वं मृदुत्वं च तथा परम् ।
अनाविलत्वं घनता तथा चास्फुटिताग्रता ॥
ऋजुता चैव सूक्ष्मत्वं रोम्णां सप्त गुणाः स्मृताः ।
दोषाश्च सप्तसङ्ख्याः स्युर्गुणानां च विपर्ययात् ॥
शुभानि शुभकर्तृणि दुःखदान्यशुभानि च ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं पक्ष्मसंश्रयम् ॥
बाह्योत्तानानि रूक्षाणि दीर्घाण्यपि घनानि च ।
मृद्नि पिङ्गवर्णानि पक्ष्माणि करिणः सदा ॥
भर्तुरन्तःपुरेऽत्यन्तं दुःखं कुर्वन्ति मानसे ।
स्निग्धच्छायानि कृष्णानि समानि च हृदानि च ॥

अघनानि सच्छिद्राणि पक्ष्माण्यतिशुभानि च ।
 गजानां स्वामिनः सौख्यं कुर्वन्ति रमणीयताम् ॥
 वृद्धाः स्निग्धाः प्रलम्बाश्च सुवृत्ताः षट्पदप्रभाः ।
 तालवृन्तसमाकारा बाला भर्तुर्जयप्रदाः ॥
 शुनः पुच्छसमा रूक्षाः कपिलाः स्फुटितास्तथा ।
 घनत्वातिशयोपेताः सावर्त्तास्त्वतिनिन्दिताः ॥
 भर्तृयातृगजानां तु नित्योद्वेगकरास्तु ते ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि केशानामपि लक्षणम् ॥
 अभिन्ना ऋजवः स्निग्धाः घना मेघसमप्रभाः ।
 केशा वारणनाथस्य क्षेमवृद्धिकरा मताः ॥
 रूक्षाश्च निष्ठुराः पिङ्गाः स्फुटिताश्च जुगुप्सिताः ।
 कुर्वन्ति दन्तिनां नित्यं केशा भर्तुर्हि चाशुभम् ॥
 पक्ष्मबालकेशरोम्णां लक्षणं कथितं मया । इति ।

इति भद्रगजलक्षणम् ।

अथ मन्दगजलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
 गम्भीरवेदी निःशङ्कस्तीक्ष्णः साध्यो महोदरः ।
 दीर्घमेद्राङ्गुलिश्चैव सुविभक्तशिरोधरः ॥
 स्थिरः कचच्छिलः स्थूलो दीर्घबालधिपुष्करः ।
 हर्यक्षः सूक्ष्मनाभिश्च मन्दो ज्ञेयो मतङ्गजः ॥ इति ।
 हर्यक्षः सिंहदृक् ।

सैहीव दृक् मन्दमतङ्गजस्य—इति बराहोक्तेः ।

पालकाप्ये,

महाग्रीवो महाबक्रो महाप्रोथो महोदरः ।

पीनोरुवंशः सान्द्रत्वक् सुविभक्तमहाशिराः ॥

गजलक्षणप्रकरणे मन्दगजस्याङ्गलक्षणानि । ३४७

बहुलैर्मृदुभिर्दीर्घैर्युक्तः स्निग्धैस्तनूरुहैः ।
 स्थिराकृतितलैः पादैश्चिपिटैः पृथुभिः समैः ॥
 स्थिरस्निग्धे विशाले च पीने चापि प्रकीर्तिते ।
 विषाणे तस्य विद्वद्भिरोष्ठो दीर्घश्च रोमशः ॥
 कूर्मसंस्थानगमनो मन्दो मन्दगतिक्रमः ।
 सम्मील्य लोचने नित्यं निद्रान्ध इव गच्छति ॥
 धीरोऽनुरक्तो हस्तिन्यां गतोद्वेगो जितश्रमः ।
 निर्भयो मन्दबुद्धिश्च धृतिमान्मन्द उच्यते ॥ इति ।

अथाङ्गलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

नहुष उवाच ।

साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि सर्वशास्त्रविशारद ।
 पूर्वमुक्तं विशेषेण लक्षणं मृगमन्दयोः ॥
 पूर्वमुक्तमपि साम्प्रतं मृगमन्दयोर्लक्षणं विशेषेण श्रोतुमि-
 च्छामीति सम्बन्धः ।

तच्छ्रुत्वा तु महातेजा बृहस्पतिरुवाच तम् ।
 नोक्तं यदृषिभिः पूर्वं गजज्ञानरतैरपि ॥
 लक्षणं मन्दमृगयोस्तत्प्रत्यक्षं करोमि ते ।
 भद्रस्य सदृशाः केचित्केचिदप्यधिकाः स्मृताः ॥
 मांसलत्वेन मन्दस्य प्रदेशोऽमरपुङ्गव ।
 सारत्वाग्नेत्रयोरेव प्रथमं लक्षणं शृणु ॥
 यतो हि वारणेन्द्राणां सत्त्वं नेत्रेषु संस्थितम् ।
 स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्कशिसन्निभे ॥
 रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे ।

नीलच्छायेऽतितीक्ष्णे च मन्दस्यापि हि लोचने ॥
 मार्जारवानरादीनां सदृशैर्लोचनैर्गजाः ।
 हीनसत्त्वाश्च जायन्ते गिरिकूटोपमा अपि ॥
 अधिकं पुष्करं चैव मांसलत्वेन जायते ।
 प्रभया यत्कषायं स्यान्मानोनाङ्गुलिपञ्चकम् ॥
 किञ्चिद्दूने च विज्ञेये श्रोतसी चतुरङ्गुले ।
 हस्तोऽपि पूर्वमानस्य स्थूलत्वेनाधिको भवेत् ॥
 रोमशो नातिवृद्धश्च पृथुलः षड्भिरङ्गुलैः ।
 आयागेन च हीनः स्यात्पूर्वमानात् षडङ्गुलैः ॥
 नातिगोपुच्छतंस्थानौ कृष्णबिन्दुविभूषितौ ।
 आनाहे हस्तमात्रौ च सार्धहस्तद्वयायतौ ॥
 पीयूषकुमुदच्छायौ किञ्चिच्चम्पकपिङ्गलौ ।
 स्निग्धौ चाधोमुखौ चैव दन्तौ मन्दस्य कीर्तितौ ॥
 दन्तवेष्टावतिस्थूलौ कचाक्रान्तौ सुनिष्ठुरौ ।
 त्र्यङ्गुलौ तु कटौ ज्ञेयौ मांसोपचयपूरितौ ॥
 ज्ञेये कटोपरि तथा स्रोतसी व्यङ्गुले स्थिरे ।
 एकाशीत्यङ्गुलानाहं द्वाविंशत्यङ्गुलायतम् ॥
 किञ्चिन्नतं कचाक्रान्तं वाहित्यं तु प्रकीर्तितम् ।
 प्रतिमानं तु विज्ञेयं हस्तः सचतुरङ्गुलः ॥
 प्रतिमानं गजदन्तद्वयान्तरालम् ।
 आयागेन तु विज्ञेयस्त्वधरस्तु दशाङ्गुलः ।
 विंशत्यङ्गुलमानस्तु परिणाहोऽभिधीयते ॥
 पञ्चाङ्गुलं तु चिबुकं सकिणी तु नवाङ्गुले ।
 षड्विंशदङ्गुलायामे सगदे परिकीर्तिते ॥

गजलक्षणप्रकरणे मन्दगजस्याङ्गलक्षणानि । ३४९

अध्यर्द्धारत्रिकौ कर्णौ विस्तारेण कचाविलौ ।
 कषायपल्लवौ स्थूलौ कृष्णबिन्दुविचित्रितौ ॥
 कर्णात् कर्णान्तरं यावत्षण्णवत्यङ्गुलं शिरः ।
 वातकुम्भं तथा ज्ञेयं स्थूलं सप्तदशाङ्गुलम् ॥
 अङ्गुलीनां शतं सार्धमानाहे व्यङ्गुलाधिकम् ।
 आयतत्वं च कण्ठस्य दशाङ्गुलमिति स्मृतम् ॥
 भद्रस्येवासनं ज्ञेयं ततो वंशस्त्वरत्रिकः ।
 षडङ्गुलोच्छ्रितः स्थूलस्तुल्यो लाङ्गूलतो भवेत् ॥
 पुच्छमूलाद्विहस्तं तु जायते पश्चिमासनम् ।
 उच्छ्रायेण तु हीनं स्यादासनं षडभिरङ्गुलैः ॥
 पेचकोऽष्टाङ्गुलायामो लम्बत्वेनाङ्गुलत्रयम् ।
 विंशत्यङ्गुलमानाहे भवेत्पुच्छस्तथोद्गमे ॥
 प्रान्तं यावक्रमेणैव कथ्यते चाङ्गुलत्रयम् ।
 दैर्घ्यवांस्तु स विज्ञेयो भूमेरष्टाङ्गुलस्थितः ॥
 इदं बालधिमनं तु मन्दस्य परिकीर्तितम् ।
 सार्धद्व्यत्रिके मूले अपरे सम्प्रकीर्तिते ॥
 उदरं चातिमात्रं स्यान्मेढ्रं हस्तद्वयायतम् ।
 विंशत्यङ्गुलमानाहे कृष्णच्छायं सदा भवेत् ॥
 पञ्च चत्वारि च त्रीणि अङ्गुलानि नखाः क्रमात् ।
 आपाण्डुविसकन्दाभा भवन्त्यपरपादयोः ।
 अनेनैव तु मानेन गात्रपादसमाश्रयः ॥
 नखा मन्दस्य विज्ञेयाश्चरणाश्च कचाविलाः ।
 अतिस्थूलः पृथुत्वेन सार्धं समधिकः करः ॥
 अरत्रिकं च दैर्घ्येण प्रमाणं गात्रयोरपि ।
 उरोमणिस्तथा ज्ञेयोऽरत्रिमात्रोऽतिमांसलः ॥

विंशत्यङ्गुलमानस्तु अन्तर्गलमणिर्भवेत् ।
 अनेनैव हि मानेन वातकुम्भः प्रकीर्तितः ॥
 एते प्रशस्ता मन्दस्य भूनाथ कथितास्तव ।
 नोक्ता ये तेऽपि भद्रस्य विज्ञेयाः समलक्षणाः ॥ इति ।

इति मन्दगजलक्षणम् ।

अथ मृगगजलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
 ह्रस्वगुष्को दीर्घहनुर्भीरुर्वह्मनस्तथा ।
 ह्रस्ववंशश्च दुर्मेधा यूथस्यानुचरस्तथा ॥
 दीर्घजिह्वाविषाणश्च दीर्घकुक्ष्यासनस्तथा ।
 क्लेशक्षमश्च शीघ्राशी मृगो ज्ञेयो मतङ्गजः ॥ इति ।
 पालकाप्ये,
 तनुत्वक्कर्णपादो यस्तन्वास्यस्तनुमेहनः ।
 तनुवंशोदरश्चैव तनुव्यक्ततनूरुहः ॥
 दीर्घजिह्वाविषाणश्च दीर्घगात्रस्तथोरसः ।
 प्रध्वस्तरोषकर्णत्वक् पुरस्ताच्चापि संवृतः ॥
 निपाने गोचरस्थाने शय्यायां चाप्यनिवृतः ।
 रूपाभिभवशङ्की च नित्यमेवानवस्थितः ॥
 ह्रस्वश्रवणलाङ्गूलो दीर्घं विक्रमते क्रमैः ।
 पुनः पुनश्च विनदन् दुर्मतिश्चापि धावति ॥ इति ।

अथाङ्गलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम् ,

बृहस्पतिरुवाच ।

मृगस्य साम्प्रतं वक्ष्ये प्रदेशान् लक्षणाग्निवतान् ।
 यैश्च तैर्ज्ञानचपला ध्वस्यन्ते मोहजन्तवः ॥

चपलश्चौरः ।

ह्रस्वा ह्रस्वतराः केचित्केचिदीर्घतरा मताः ।

अतो न घटते यस्य लक्षणं भद्रमन्दयोः ॥

व्यङ्गुलं पुष्करं तस्य व्यङ्गुले स्रोतसी तथा ।

अङ्गुलानि च चत्वारि कीर्तिता तस्य चाङ्गुलिः ॥

तनुः करस्व्यरत्निः स्यादानाहे सार्धरत्निकः ।

बाहिथ्यपुष्करं यावन्मानं सद्भिरुदाहृतम् ॥

तथा तनुतरौ दन्तौ दैर्घ्ये सार्धद्वयरत्निकौ ।

प्रतिमानं तथा ज्ञेयं निघ्नं पञ्चदशाङ्गुलम् ॥

व्यङ्गुलं चिबुकं तत्स्यादधरस्तु षडङ्गुलः ।

अष्टाङ्गुलस्तथानाहे सृकिणी तु षडङ्गुले ॥

सगदेऽङ्गुलिर्विंशत्यौ कपोलौ निम्नमध्यगौ ।

कटौ व्यङ्गुलमानौ तु निर्याणे चतुरङ्गुले ॥

नेत्रे चापि तथा स्यातां निष्प्रभे स्थूलतारके ।

नातिव्यक्तसमांसं स्याद्वातकुम्भं दशाङ्गुलम् ॥

गर्त्ताकारं च निघ्नं च कटकुम्भान्तरं भवेत् ।

अष्टाङ्गुलान्तरौ कुम्भावायामे षोडशाङ्गुलौ ॥

विंशत्यङ्गुलकौ कर्णौ स्तब्धौ रूक्षौ च वर्तुलौ ।

षण्णवत्यङ्गुलानाहा आयामे षोडशाङ्गुला ॥

ग्रीवा मृगस्य विज्ञेया करालं चासनं भवेत् ।

सार्धद्वयरत्निकायामः कुब्जस्तुङ्गोऽतिमात्रया ॥

वंशो मृगस्य विज्ञेयो निम्नतल्पनिभप्रभः ।

स्थूलास्थिविषमं निम्नं पुच्छादध्यर्धरत्निकम् ॥

आसनेन समं चैव मृगे स्यात्पाश्विमासनम् ।

पञ्चाङ्गुलस्तु विज्ञेयः पेचको गुदसंसृतः ॥

वक्रो ग्रन्थिसमाकीर्णः स्थूलो ह्रस्वश्च वालाधिः ।
 अपरापादपार्श्विभ्यां हस्तमात्रसमुच्छ्रयः ॥
 अपरे दीर्घे तनू रूक्षे द्विसप्तत्यङ्गुलायते ।
 तत्प्रमाणे तथा गात्रे तत्पुटे चापि निष्प्रभे ॥
 चरणाश्च गतच्छायैश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैर्नखैः ।
 संयुक्ताः स्फुटिता निम्ना मानेनाष्टादशाङ्गुलाः ॥
 एवमुद्देशमात्रणे कथितं मृगलक्षणम् । इति ।
 विशेष एव मया उक्तः, अन्यदपेक्षितमाविरुद्धं भद्रलक्षणो-
 क्तं ग्राह्यमित्याशयः ।

इति मृगगजलक्षणम् ।

अथ मिश्रगजलक्षणम् ।

मिश्रगजस्तु भद्रमन्दमृगलक्षणैर्युक्तः सर्वसङ्कुललक्षणो भ-
 वति । तथा च—

पराशरसंहितायाम्,

मिश्रस्तु तेषां परस्परसंयोगजः सर्वसङ्कुललक्षण इति ।

मिश्र एव सङ्कीर्ण इति कथ्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

सङ्कीर्णलक्षणो नागः सङ्कीर्णश्च निगद्यते । इति ।

पालकाप्ये,

बहाशी बहलीकश्च दन्तपातेषु चाक्षमः ।

गच्छेत्प्रकृष्टवेगश्च भारं प्राप्यावसीदति ॥

कृच्छ्राच्चाप्यायते नागः क्षिप्रं च परिहीयते ।

कट्वम्ललवणैश्चैव रूक्षैश्चातुरतां व्रजेत् ॥

नित्यं च सान्त्वयेदेनं न चैनमभितापयेत् ।

सर्वेषां लक्षणैः कैश्चिद्युक्तो मिश्रो भवेद्गजः ॥ इति ।

बार्हस्पत्यसंहितायां विशेषः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सङ्कीर्णस्य च लक्षणम् ।
 पशुत्वाद्वारणेन्द्राणां गच्छतां च वियोनिषु ॥
 धेनुकासु भवन्त्येते गजाः सङ्कीर्णलक्षणाः ।
 भद्रो मन्दो मृगो बाध शुद्धजातिः प्रजायते ॥
 तस्मान्मिश्राणि रूपाणि गदतो मे निबोधत ।
 आनन्त्यान्मिश्रभेदानां निश्चयो नोपपद्यते ॥
 तथापि किञ्चिदुद्देशान्मिश्रलक्षणमुच्यते ।
 भद्रमन्दो भद्रमृगो भद्रमन्दमृगस्तथा ॥
 इह भेदत्रयं मन्दमृगयोरपि जायते ।
 भद्रादीनां च सर्वेषां रूपं सङ्कीर्णसंज्ञितम् ॥
 ऊर्ध्वाधःकायभेदेन तत्पुनर्भिद्यते द्विधा ।
 त्रिधा च भिद्यते भूय एकैकं तु यथाक्रमम् ॥
 एवमष्टादशविधं कीर्तितं मिश्रलक्षणम् ।
 शुभाशुभविभागेन साम्प्रतं निगदाम्यहम् ॥
 भद्रमन्दो भवेच्छ्रेष्ठो मृगमन्दस्तथाऽधमः ।
 भद्रमन्दमृगश्चैव मध्यमः परिकीर्तितः ॥
 भद्रजातिर्महाकायो गजो मध्ये तु दन्तिनाम् ।
 मन्दावयवलेखेन स युक्तो भवति द्विपः ॥
 मृगस्यापि हि रूपेण किञ्चिच्चानुगतेन वै ।
 अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शोभनो हि सः ॥
 लोचनानां प्रधानत्वं यस्माच्छास्त्रेषु कीर्तितम् ।
 तस्मान्मृगाक्षिसंसक्तो भद्रोऽपि हि न शस्यते ॥
 भद्रेणोपरिकायेन मन्देनाधोगतेन च ।
 उन्नतो हि गजानां तु भद्रमन्दो भवेद्गजः ॥

अनेनैव हि रूपेण विपर्यस्तेन यो गजः ।
 सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दभद्र इति स्मृतः ॥
 एवं मन्दे मृगे वापि लक्षणैर्मिश्रलक्षणम् ।
 मन्दावयवबाहुल्यान्मृगरूपस्य लेशतः ॥
 भद्रावयवनिर्मुक्तो मध्यमोऽसौ गजो भवेत् ।
 कायेन यो भवेद्भद्रो मन्दो वापि मतङ्गजः ॥
 मृगगात्रापरश्चैव स भवेद्देगवान् गजः ।
 मृगरूपाधिकत्वं च दृश्यते यस्य दन्तिनः ॥
 अधमस्तु स विज्ञेयः सत्त्वशक्तिविवर्जितः ।
 करदन्ताक्षिकुम्भैश्च यो मृगो जायते गजः ॥
 शेषावयवभद्रोऽपि हीन एव भवेदसौ ।
 एवमुद्देशमात्रेण मिश्रभेदा मयोदिताः ॥
 नोदिता येऽपि तेऽप्यत्र मिश्रा ज्ञेया मनीषिभिः ।
 मिश्रलक्षणसंयोगे उत्कृष्टं यस्य दृश्यते ॥
 रूपं तन्नामधेयोऽसौ जायते हि मतङ्गजः । इति ।

इति मिश्रगजलक्षणम् ।

अथ वनविशेषेण गजविशेषलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अतः परं प्रवक्ष्यामि गजानां ते वनाष्टकम् ।
 हिमवत्प्रयागलौहित्यगङ्गामध्ये महद्वनम् ॥
 प्राच्यमैरावतस्योक्तं वनं यत्र मतङ्गजाः ।
 किञ्चित्कमलवर्णाभाश्चपलाः पृथुमस्तकाः ॥
 कुनखा रूपवन्तश्च तथा मन्दमदा गजाः ।
 उन्मत्तगङ्गा त्रिपुरी दशार्ण मेकलास्तथा ॥

तेषां मध्ये करुषाख्यं वनं पद्मस्य कीर्तितम् ।
 ह्रस्वाश्चण्डास्तथा श्यामाः शीघ्रोदग्रा महास्वनाः ॥
 सूक्ष्मविन्दुचितास्तत्र भवन्त्यन्वर्थवेदिनः ।
 विल्वे शैलं वेत्रवती दशार्णं च महागिरिः ॥
 तेषां दशार्णकं मध्ये पुष्पदन्तस्य काननम् ।
 सुवृत्तजघनश्यामाः सूक्ष्मविन्दुविचित्रिताः ॥
 स्थूलहस्तशिरोग्रीवास्तत्र जाता मतङ्गजाः ।
 पारियात्रकवैदेश्यौ नर्मदा ब्रह्मवर्धनम् ॥
 वामनस्य वनं मध्ये तेषां वै मार्गरेयकम् ।
 सुप्रमाणाश्च मध्वक्षाः शीघ्रगाश्च सुविग्रहाः ॥
 मध्वक्षा मृदुत्वचः ।
 करेणूनामधेयाश्च ततोक्ताश्चाल्पयोधिनः ।
 विन्ध्यसहोत्कलानां च दक्षिणस्यार्णवस्य च ॥
 वनं च मध्ये कालेशं सुप्रतीकस्य कीर्तितम् ।
 चापवंशा वृत्तनखाः पीना ह्रस्वशिरोधराः ॥
 तनुत्वगुदरा दीर्घाः पद्माभास्तत्र दन्तिनः ।
 रेवादेशः समुद्रश्च प्रेमहारं च नर्मदा ॥
 तेषां मध्येऽञ्जनाख्यस्य वनं खल्वपरान्तिकम् ।
 पीनायतविषाणास्या महाकाया बलाधिकाः ॥
 रक्ताल्बोष्ठजिह्वाश्च जायन्ते तत्र दन्तिनः ।
 कृष्णस्थली महीपाल आवन्त्योऽर्बुदनर्मदाः ॥
 तेषां मध्ये तु सौराष्ट्रं वनं नीलस्य कीर्तितम् ।
 कृष्णस्थली द्वारका । अर्बुदावान्तिनर्मदान्तरतः सौराष्ट्रकं
 वनमिति पराशरोक्तेः ।
 तस्य वंशे तु जायन्ते चण्डा वैकल्यदेहकाः ॥

सूक्ष्मा रूक्षत्वचश्चैव तथा शिक्षात्यजो गजाः ।

हिमवत्कालिकासिन्धुकुरुजाङ्गलमेव च ॥

तेषां पञ्चनदं मध्ये कुमुदस्य महद्वनम् ।

स्फुटिताग्रद्विजास्तत्र जायन्ते कवलद्विषः ॥

ध्यानशीलाश्च भूताश्च दुर्विधेयाश्च वारणाः ।

एतत्तवोक्तं च मतङ्गजानां कुलाष्टकं चैव वनाष्टकं च ।

अतः परं किं कथयामि तुभ्यं तन्मे वदस्वायतलोहिताक्षः ॥ इति ।

बार्हस्पत्यसंहितायां विशेषः । तदुच्यते—

वनानां मध्ये प्राच्यं कालिङ्गकमपरान्तिकं त्रीणि
वनानि शोभनानि । त्रयाणामपि प्राच्यं वनं शोभनम् । तत्र
कृतयुगोत्पन्ना ऐरावतकुलप्रसूतिसम्भवाः प्रायेण मृगमिश्रभद्र-
लक्षणा महाकायाः करिणो भवन्ति । नातिक्रोधानाः समुद्रोजिताः
सत्त्वं दर्शयन्ति । ते च वृक्षकवलैः कायोपचयातिशयेन मदाभि-
मुखाः कर्त्तव्याः । कालिङ्गके चापरान्तिके च त्रेतायुगोत्पन्ना
मन्दमहागजावयवा गजा मन्दाभिधानाः प्रायशो मृगावयवाः
सङ्कीर्णगजाः समुत्पद्यन्ते । नात्युदग्रा जलदग्गभा नातिमदाबुद्धि-
प्रियाश्च गजा भवन्ति । तथा च करूपदशार्णकमार्गरेयकाभिधा-
नेषु मध्यमा गजाः समुत्पद्यन्ते मृगमन्दजातयः । ते च मध्यमवला
मध्यमप्रमाणाः स्थूलरोमाविलशरीरामन्दगतयः । तथा च सौराष्ट्रे
पाञ्चनदाभिधाने द्वापरयुगोत्पन्ना मृगमन्दगजान्वया मृगप्राया
गजा भवन्ति । भीरवः कुत्तिसतमदा नातिचण्डा दुर्दमा दुर्वृत्ताश्च
एवंविधा गजाः समुत्पद्यन्ते । वनाच्च वनान्तरगजेषु दुर्वृत्तेषु धे-
नुकासम्पर्केण प्राच्यवनेऽपि कालिङ्गकेऽपि अपरान्तिकेऽपि ।

ह्रस्वासनश्च भीरुश्च बलवान् हीनमस्तकः ।

हीनाग्रभागो दुःशीलस्त्वसंहतशरीरभृत् ॥

गजलक्षणप्रकरणे गिरिनद्युभयचरगजलक्षणम् । ३५७

समुत्थितस्त्वनायामपरिणाहविवर्जितः ।

भारभीरुर्वालधिना तनुना श्रीविवर्जितः ॥

मृगस्वरूपो दीनश्च मृगजातिर्गजाधमः । इति ।

श्रेष्ठवनेष्वपि वनान्तरस्थदुर्वृत्तगजसम्पर्केण गजाधम उत्प-
द्यत इत्यर्थः ।

इति वनविशेषेण गजविशेषलक्षणम् ।

अथ गिरिनद्युभयचरगजलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं गिरिचारिणाम् ।

तथा नदीचराणां च तथैवोभयचारिणाम् ॥

महाबला महाकायाः समस्तगुणसंयुताः ।

सुपाश्वश्चरुदिग्धाङ्गा दृढपादा गतक्लमाः ॥

उदग्रा निर्भयाश्चैव सल्लकीकवलप्रियाः ।

सदा घातविभिन्नाग्रदन्तदारितभूतलाः ॥

शार्दूलादिमहासत्त्वसंस्फोटातङ्कवर्जिताः ।

मदस्त्रावकृतोत्साहा दुर्दमा वारिभीरवः ॥

पांसुक्रीडारता नित्यं वृक्षोन्मूलनतत्पराः ।

विषाणचेष्टनासक्ताः शूरा गिरिधरा गजाः ॥

स्निग्धच्छाया नखैः स्निग्धैः पृथुपादा महोदराः ।

दीर्घहस्तविषाणाश्च छन्नगात्रापरास्तथा ॥

अस्थिरा भिन्नशीलाश्च खेदसन्तापनाशकाः ।

कराग्रस्फोटनिरताश्चीत्कारकरणाप्रियाः ॥

अनुदग्रा घनश्यामाः सीकरोद्गिरणाप्रियाः ।

तोयकर्मणि निःशङ्कास्ते गजाश्च नदीचराः ॥

उभयेषु चरन्त्येते नदीपर्वतसानुषु ।

ये गजा हृष्टमनसस्ते भवन्त्यतिशोभनाः ॥ इति ।
इति गिरिनद्युभयचरगजलक्षणम् ।

अथ गजायुर्लक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
साम्प्रतं तव वक्ष्येऽहमायुर्लक्षणमुत्तमम् ।
आभ्यन्तरं च बाह्यं लक्षणं द्विविधं स्मृतम् ॥
आभ्यन्तरं योगसाध्यं बाह्यं किञ्चित् प्रलक्ष्यते ।
तेनान्तरं परित्यज्य बाह्यं लक्षणमुच्यते ॥
देहावयवसंस्थानि दश क्षेत्राणि दन्तिनाम् ।
छायासत्त्वसमायोगाद्भवन्ति द्वादशैव हि ॥
एकं हस्तगतं क्षेत्रं द्वितीयं वदनाश्रितम् ।
तृतीयं च विषाणस्थं चतुर्थं शिरसि स्थितम् ॥
पञ्चमं नयनस्थं च षष्ठं कर्णाश्रितं भवेत् ।
कण्ठस्थं सप्तमं चैव अष्टमं गात्रसंस्थितम् ॥
नवमं चोरो विज्ञेयं शेषाङ्गस्थं द्विपञ्चकम् ।
एकादशं च कान्तिस्थं द्वादशं सत्त्वसंस्थितम् ॥
एवं द्वादश क्षेत्राणि मातङ्गानां भवन्ति हि ।
द्वादशैव दशा ज्ञेया दशवर्षाभिलक्षिताः ॥
विंशोत्तरं वर्षशतं भद्रस्यायुः प्रकीर्तितम् ।
अब्दान्वशीर्तिर्मन्दस्य चत्वारिंशन्मृगस्य च ॥
मिश्रस्य चायुषः सङ्ख्या जातिभावेन जायते ।
प्रदेशजातितत्त्वज्ञो जातिं समुपलक्षयेत् ॥
सर्वैः क्षेत्रैस्तु सम्पूर्णः सम्पूर्णयुर्गजो भवेत् ।
हीनैश्च हीयते चायुर्यत्प्राप्त्वदभिधीयते ॥

दशाब्दानां क्षयं कुर्याद्विस्तो लक्षणवर्जितः ।
 विंशत्यब्दविनाशश्च हीने क्षेत्रद्वये भवेत् ॥
 क्षेत्रत्रये विहीने च त्रिंशदब्दपरिक्षयः ।
 चत्वारिंशत्समानाशो हीने क्षेत्रचतुष्टये ॥
 समा सम्बत्सरः ।
 पञ्चाशदब्दा हीयन्ते हीने तु क्षेत्रपञ्चके ।
 षट्क्षेत्रहीनतायां तु षष्टिवर्षविनाशनम् ॥
 सप्तत्यब्दविनाशाय सप्तक्षेत्रविहीनता ।
 अशीतिरष्टभिर्हीनैर्वर्षाणां च विनश्यति ॥
 नवतिर्नवभिर्हीनैः क्षेत्रैर्नाशं प्रयाति च ।
 दशभिश्च तथा हीनैर्नश्यत्यब्दशतं ध्रुवम् ॥
 दशोत्तरं चाब्दशतं हीना छाया विनाशयेत् ।
 विंशोत्तरं चाब्दशतं हीने सत्त्वे विनश्यति ॥
 एवं दशाब्दनाशं तु क्षेत्रं कुर्यादलक्षणम् ।
 एवमायुःक्षयं विद्याद्गजस्य गजकोविदः ॥
 सामान्यलक्षणं ह्येतत् जीवितस्य परीक्षणे ।
 विशेषलक्षणं यावद्ब्रह्मलक्षणजातितः ॥
 एवमुद्देशमात्रेण गजायुर्लक्षणं तव । इति ।
 कथितमिति शेषः ।

इत्यायुर्लक्षणम् ।

अथ दोषनाशकलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

नखाः स्निग्धाः सिताः शस्ता विंशतिस्तु नरेश्वर ।

अष्टादश च नागस्य शेषास्त्वशुभसंज्ञिताः ॥

मन्दाद्धीनं मृगाख्यस्य षट्भागेन प्रकीर्तितम् ॥
 एवं क्रमेण योक्तव्यं मानं मानविशारदैः ।
 किञ्चिन्न्यूनेऽधिके वापि न दोषः प्रतिपद्यते ॥
 दोषाणां च गुणानां च वृद्धिरेव फलप्रदा । इति ।

इति गजमानलक्षणम् ।

अथ क्षेत्रलक्षणम् ।

पालकाप्ये गजहृदये,
 क्षेत्राणि हस्तौष्ठमुखं दन्तौ शीर्षं च चक्षुषी ।
 कर्णौ ग्रीवा च गात्रं च वक्षः कायश्च भेदतः ॥
 एतानि दश क्षेत्राणि दश दशा तत्र यदङ्गं शुभाशुभलक्ष-
 णयुतं यत्क्षेत्रान्तर्गतं तद्दशायामेव तत् शुभाशुभफलं भवति ।

तथा च—

पालकाप्ये गजहृदये,
 दशायां च तदाख्यातं प्रभूतमिति स्फुरिभिः ।
 लक्षणं दक्षिणाङ्गस्थं हस्तिनः पुण्यपापदम् ॥
 तथा वामाङ्गं तच्च हस्तिन्याः फलदं मतम् ।
 दशायां लक्षणं प्रभूतं फलदमिति सम्बन्धः । लक्षणविष-
 ये विशेषोऽपि स्मर्यते—

तत्रैव,

महद्युक्तं भवेद्यच्च लक्षणं तन्महाफलम् ।
 यदल्पमप्रकाशं च तदल्पफलदं मतम् ॥
 मध्यमेन फलं मध्यं लक्षणेन समादिशेत् ।
 शुभाशुभेन मिश्रेण बहुत्वेनादिशेत्फलम् ॥ इति ।
 इदं च गजलक्षणफलं राज्ञां भवति । करेणुलक्षणफलं च

राज्ञः स्त्रीणाम् । तदप्युक्तम्—

पालकाप्ये गजहृदये,

लक्षणाच्च गजाङ्गस्थात्फलं भूमिभुजां मतम् ।

फलं भूपावरोधानां करेण्वङ्गस्थलक्षणात् ॥ इति ।

गजानामशुभलक्षणमपि राजारोहणे शुभफलदं भवति ।

तदुक्तम्—

पालकाप्ये गजहृदये,

कदाचिच्छुभदं च स्याद्गजानामप्यलक्षणम् ।

शुभकर्माणमासाद्य राजानमथ वा द्विजम् ॥

यथा हि सर्वसरितः समुद्रं समुपेत्य हि ।

स्वरसेन वियुज्यन्ते भवन्ति लवणाम्भसः ॥

एवमासाद्य भर्तारं बहुलक्षणलक्षितम् ।

भवन्ति बाधितानीह दुर्लक्षणफलानि च ॥

राजारूढे च यानि स्युः पापचिह्नानि हस्तिनाम् ।

विद्यात्तान्यफलान्येवं गीयते सोमसूनुना ॥

राजाधिरूढस्य गजस्य यानि

भवन्ति पापानि तु लक्षणानि ॥

सर्वाणि तानि प्रलयं प्रयान्ति

राजा हि लोके परमं पवित्रम् ॥ इति ॥

इति क्षेत्रलक्षणम् ।

अथ छायालक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

सर्वेषामेव नागानां छायालक्षणमुत्तमम् ।

तद्यथा जायते यस्य तत्तथैवाभिधीयते ॥

सत्त्वांशकत्वाद्भद्रस्य पाटला भवति प्रभा ।
 नवपूगफलच्छाया स्निग्धा तनुतनूरुहा ॥
 तथा तमोऽशकत्वाच्च कृष्णा मन्दस्य जायते ।
 तरुणाम्बुदसङ्काशा स्थूलकृष्णकचाविला ॥
 रजोऽशकत्वाच्च तथा मृगस्यापि हि धूसरा ।
 मलिनाम्बुदसङ्काशा रूक्षा तनुतनूरुहा ॥
 एवं छायाविशेषास्तु भद्रादीनां मयोदिताः ।
 छाया सम्मिश्रभावाच्च मिश्रा भवति दन्तिनाम् ॥
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति क्रमोऽयं श्रूयते किल ।
 भद्रमन्दमृगाणां च क्रमेणैव हि युज्यते ॥
 तथैव यत्त्वया प्रोक्तं यतो मन्दस्तमोऽशकः ।
 रजोऽशको मृगश्चेति ममेदं वक्तुमर्हसि ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रत्युवाच बृहस्पतिः ।
 वनजातिगुणैरेव भद्रः श्रेष्ठो नरोत्तम ॥
 तमोऽशकत्वं मन्दस्य ते यदुक्तं निबोध मे ।
 दुर्गतित्वं तथाऽऽलस्यं निद्रालुत्वं च मूढता ॥
 गम्भीरवेदिता चैव दुष्टत्वं च तमोगुणाः ।
 एते मन्दस्य जायन्ते तेन मन्दस्तमोऽशकः ॥
 तेजस्विता च चण्डत्वं चञ्चलत्वं तथैव च ।
 शीघ्रत्वं क्रीडितत्वं च तथा चोत्तानवेदिता ॥
 एते रजोगुणा राजन्मृगस्तेन रजोऽशकः ।
 धैर्यं स्थैर्यं पटुत्वं च विनीतत्वं सुकर्मता ॥
 अन्वर्थवेदिता चैव भयस्थानेषु मूढता ।
 सुभगत्वं च धीमत्त्वं सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥
 अतः सत्त्वांशको राजन् भद्रजातिरुदाहृतः । इति ।

हस्तिहृदयप्रबन्धे,

भूखान्यम्बुमरुज्जाता भवेच्छाया विसाशिनाम् ।
 प्रशस्ता चाप्रशस्ता च सफला निष्फलापि च ॥
 छायायाः सम्भवः पूर्वं परतः परितः प्रभा ।
 छायाया हि वृत्तं देहं प्रभा तत्परतः स्थिता ॥
 वर्णमात्रमतश्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ।
 उत्कृष्टे लक्ष्यते छाया निकृष्टे भा प्रकाशते ॥
 स्निग्धता सान्द्रता स्थैर्यं व्यक्ता च शुभवर्णता ।
 दीप्तता चेति कथिताश्छायायाः षड्गुणा बुधैः ॥
 लक्षणानि तु नागानां पापानि च शुभानि च ।
 छायावशात्फलन्त्येव छायायामतिलक्षणम् ॥
 यस्य स्याल्लक्षणं भद्रं छाया भद्रा भवेन्न तु ।
 नैवासौ शुभदो हस्ती छायोपहतलक्षणः ॥
 पापलक्षणयुक्तोऽपि शुभच्छायायुतो गजः ।
 फलं लक्षणजं हित्वा छायाफलमवाप्नुयात् ॥
 नीराजनेऽभिषेके च ध्वजोच्छ्राये रणोदये ।
 तेषु तेषु च कालेषु भवेच्छायावलोकनम् ॥
 वक्षसि प्रतिमाने च कुम्भकर्णकटेषु च ।
 निर्याणमस्तकस्थाने वेष्टयोश्च कपोलयोः ॥
 पिण्डिकाजघनाभोगे तेषु तेषु पदेषु च ।
 प्रोदितेषु प्रधानेषु छायाया वीक्षणं भवेत् ॥
 शस्यते पार्थिवी छाया वन्हिजा जलजापि च ।
 नेष्यते व्योमजा छाया मातरिश्चभवास्य च ॥

पार्थिवी स्निग्धगम्भीरा सर्ववर्णा विभाव्यते ।
 छाया ह्यासां च रक्ता च स्निग्धजम्बूनिभाग्निजा ॥
 छाया नीलाम्बुदाभासा स्निग्धा सलिलसम्भवा ।
 अव्यक्तपरुषा खस्य छायावगमने तथा ॥
 ध्वस्ता रूक्षा च वायव्या भस्माभा निष्प्रभा तथा ।
 एताश्छायाः परीक्षयाः स्युर्मातङ्गे राजपूजिते ॥
 नीलाम्बुजेन्द्रनीलाभा नीलाञ्जननिभापि च ।
 काप्युक्ता पार्थिवी छाया सुभिक्षक्षेमकारिणी ॥
 बालार्कपद्मकिञ्चल्कशक्रगोपकसन्निभा ।
 ज्वालाभा तप्तहेमाभा वह्निजा विजयप्रदा ॥
 छाया मणिपयःशङ्खकुन्दरूप्यविसद्युतिः ।
 सोमाख्यया प्रतीता च भर्तुरर्थप्रदा सदा ॥
 जलबुद्बुदसङ्काशा धूम्रा च द्युतिरस्थिरा ।
 जिह्वा च व्योमजा छाया नित्योद्वेगकरी मता ॥
 सर्ववर्णैरुपेतापि निष्प्रभा भस्मसन्निभा ।
 विच्छिन्ना विकृता छाया वायव्याऽर्थक्षयावहा ॥
 वैरिञ्ची वैष्णवी शाक्री तथा चैव हि शाङ्करी ।
 कौमारी राक्षसी सर्पिर्गान्धर्वी च तथाऽऽसुरी ॥
 पैशाची चेति याश्चन्याश्छाया दिव्याः क्वचिच्छुभाः ।
 भूतोक्तलक्षणं तासामभेदाद्देह कीर्तितम् ॥
 तेजोऽतिसक्ता भद्रस्य पाटला भवति प्रभा ।
 छाया रक्तारुणरुचिः पद्मपूगनिभापि वा ॥
 कृष्णा वा मन्दकरिष्णश्छाया च मृगहस्तिनः ।
 मालिनाम्बरधूम्रैव गीर्वाणमणदर्शनात् ॥ इति ।
 इति छायालक्षणम् ।

अथ वर्णलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गजानां वर्णलक्षणम् ।
 आहारस्य विशेषेण वातपित्तकफैस्तथा ॥
 देशजातिगुणैश्चैव बीजयोनिवशेन च ।
 ग्रहालोकननक्षत्रलग्नराशिवशेन च ॥
 पूर्वकर्मवशाच्चापि धातूनां च विपर्ययात् ।
 भवन्ति कारणैरेभिर्वर्णा नानाविधा नृप ॥
 दिव्यसत्त्वाः शुभैर्भेदैस्त्रिविधास्ते भवन्ति हि ।
 सिन्दूरशङ्खवैडूर्यविद्युज्जाम्बूनदप्रभाः ॥
 इन्द्रनीलोत्पलादित्यहरितालनिभाश्च ये ।
 अतिश्वेताश्च रक्ता ये शुक्लवर्हिणसप्रभाः ॥
 चर्हिणो मयूरः ।
 एते देवगजाः सर्वे भूतले न भवन्ति हि ।
 दैवयोगाद्वने प्राच्ये तेषां कश्चिद्यदा भवेत् ॥
 वन्दनीयश्च पूज्यश्च नासौ ग्राह्यो नराधिपैः ।
 दिव्यवर्णास्त्वमे प्रोक्ताः प्रशस्तान् शृणु साम्प्रतम् ॥
 लोहितश्चैव कृष्णश्च श्यामो वर्णत्रयं शुभम् ।
 स्निग्धच्छायासमायुक्तं भवेद्भूतलदन्तिनाम् ॥
 गोशृङ्गाङ्गारभस्मास्थिपङ्कमाज्जिष्ठसन्निभाः ।
 म्लानपुष्पसवर्णाश्च गजास्त्वेतेऽतिनिन्दिताः ॥
 एवं वर्णविशेषास्तु कथितास्तव सुव्रत ।
 गजमेकादशगुणं वक्ष्यमाणं निबोध मे ॥
 मधुसन्निभदन्तश्च श्यामो मधुनिभेक्षणः ।
 उदरे पाण्डुवर्णश्च वज्रे च कमलप्रभः ॥

द्विरेफसमबालश्च कुन्देन्दुसदृशैर्नखैः ।
 द्विरेफो भ्रमरः । बालाः पुच्छस्थाः केशाः ।
 चूतपल्लवमेदश्च शेषेष्वाङ्गेषु पीतकः ॥
 विचित्रं च मुखं यस्य रक्तैः श्वेतैश्च बिन्दुभिः ।
 स नागो गजयूथानां मध्ये राजा तु जायते ॥
 तं प्राप्य नृपतिर्भुङ्क्ते सागरान्तं महीतलम् ।
 यो वै सवर्णसंस्थानः स गजो गजनाशनः ॥
 मुखे मेढ्रे च हस्ते च कर्णोदरशिरःसु यः ।
 केशैः शुभ्रैश्च पृथुलैर्विन्दुभिः परिमण्डलैः ॥
 सवर्णो यो भवेद्दर्णः किलासः सोऽभिधीयते । इति ।

हृदयप्रबन्धे,

तत्रापि श्वेतवर्णेन शुक्लवर्हमणित्विषा ।
 शुद्धहेमरूपा चेताः सुरार्हा न नरेषु वा ॥
 नृणां तु हृदयाः कृष्णाः श्यामाश्च करिणः स्मृताः ।
 स्वे स्वे वर्णे च सुस्निग्धा निःसन्दिग्धाश्च शंसिताः ॥
 हरिर्मधुसवर्णः स्यात्कृष्णश्चाञ्जनसन्निभः ।
 न कालो न हरिर्नागो मध्यमः श्याम इष्यते ॥
 एतेषु च त्रिवर्णेषु हरिवर्णो वरो मतः ।
 मध्यमः श्यामवर्णश्च कनिष्ठः कृष्णविद्युतिः ॥
 श्वेतैस्तुनूरुहैराप्तः समन्तादेककूपजैः ।
 सूक्ष्मबिन्दुचितो हस्ती हरिवर्णो महावरैः ॥ इति ।

इति वर्णलक्षणम् ।

अथ गन्धलक्षणम् ।

हेमाद्रौ हृदयप्रबन्धे,

१ इताः युक्ताः ।

आस्याक्षिकुम्भकर्णेषु मदनःश्वासवायुषु ।

शकृद्वमथुमूत्रेषु गन्धान् समुपलक्षयेत् ॥

वमथुर्गजकरसीकरः ।

इष्टगन्धान्निषेवेत वारणानवनीश्वरः ।

अनभिप्रेतगन्धांश्च यत्रतः परिवर्जयेत् ॥

सर्पिर्मधुधरालाजादधिक्षीरानुरूपकः ।

धरा मृत्तिका ।

मालतीकेतकीजातीचन्दनादिकसौरभः ॥

वचासवफलामोदगन्धो नागस्य सम्पदे ।

अमृद्मूत्रशकृत्पूयवसाकुणपकुत्तितः ॥

कुणपः शवः ।

पक्षिनीडपलाण्डादिसप्तपर्णादिसन्निभः ।

खरोष्ट्रसूकरसमः श्वानमेषादिसन्निभः ॥

मीनमत्कुणतुल्यश्च गन्धो नागस्य दुःखदः ।

आमोदवासितजला ये च गेहेषु वारणाः ॥

ते न भीतिभिरिष्यन्ते सागरान्तधराभुजाम् ।

ये आमोदवासितजलास्ते गजा भूभुजां भयाय न भव-
न्तीत्यर्थः । कुत्तितगन्धास्तु भयाय ज्ञेया इत्यर्थः ।

इति गन्धलक्षणम् ।

अथ निःश्वासलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम् ,

अतः परं प्रवक्ष्यामि निःश्वासस्य तु लक्षणम् ।

निःश्वासो द्विविधो ज्ञेयः शुभश्चैवाशुभस्तथा ॥

शुभः सुरभिगन्धः स्याद्दुर्गन्धस्त्वशुभो मतः ।

विशेषेण पुनश्चैव लक्षणं चास्य कीर्त्यते ॥

सूक्ष्मता दीर्घता चैव समता च सुगन्धिता ।
 सौकुमार्यं मृदुत्वं च निःश्वासस्य तु षड्गुणाः ॥
 स्थूलता ह्रस्वता चैव दुर्गन्धत्वं तथोष्णता ।
 पारुष्यं विषमत्वं च दोषाश्चापि भवन्ति षट् ॥ इति ।
 इति निःश्वासलक्षणम् ।

अथाऽऽलोकितलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गजालोकितलक्षणम् ।
 स्निग्धं स्थिरं च सौम्यं च वारिजोत्फुल्लतारकम् ॥
 सलक्षं प्रतिनागं तु प्रेक्षितं करिणां शुभम् ।
 उद्विग्नं चञ्चलं दीनमविकासिततारकम् ॥
 ऊर्ध्वाधःपार्श्वदृष्टिं च निर्लक्षं निन्दितं भवेत् । इति ।
 इत्यालोकितलक्षणम् ।

अथ गतिलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् ।
 समा च लघुपादा च वेगेऽप्यतिशुभा मता ॥
 दीर्घक्रमा मुखोत्क्षिप्ता गात्रसञ्चारहारिणी ।
 शुभलक्षणसंयुक्ता पुरुषस्य गजस्य च ॥
 मातङ्गवृषसिंहानां गतितुल्या शुभा गतिः ।

अत्र मातङ्गवृषसिंहानां गतितुल्या गतिः पुरुषस्य शुभा,
 वृषसिंहानां गतितुल्या गतिर्गजस्य शुभेति विभज्य व्याख्येय-
 म् । अन्यथा—

अतः परं प्रवक्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् ।

गजलक्षणप्रकरणे गत्यादिलक्षणम् । ३७१

इत्यादिना गजगतिलक्षणकथनप्रस्ताव एव मातङ्गगतितु-
ल्या गजस्य शुभेति विरोधः प्रसज्यते । एवं चाविरोधः । ननु
अतः परं प्रवक्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् ।

इत्यादिना गजगतिलक्षणमुपक्रम्य मध्ये पुरुषगतिलक्ष-
णमुक्त्वा,

कथितं तव राजेन्द्र गजानां गतिलक्षणम् ।

इत्युपसंहृतम् । एवं सति उपक्रमोपसंहारभङ्गः स्यादिति
चेत्, न । गजगतिलक्षणकथनप्रसङ्गात्पुरुषगतिलक्षणमुक्तमिति न
विरोधः । आर्षत्वाच्च । न हि ऋषीणां नियोगः कर्तुं शक्य-
त इति ।

क्लेशचालितगात्रा या विषमा सुलघुक्रमा ॥

वेगेऽपि मन्दसञ्चारा विशेषान्दोलितासना ।

मृगस्य कृकलासस्य जम्बूकस्य खरस्य च ॥

गमनेन समा या तु साऽधमा दन्तिनां गतिः ।

कथितं तव राजेन्द्र गजानां गतिलक्षणम् ॥ इति ।

हृदयप्रबन्धे,

शृगालकृकलासादिसमाना विकटाऽसमा ।

उद्धृता स्वलिता वक्रा सङ्कीर्णा नेष्यते गतिः ॥ इति ।

इति गतिलक्षणम् ।

अथ वेगलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

साम्प्रतं च यथाशास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् ।

तिसृणामपि जातीनां शृणुष्वभावहितो भव ॥

न बालं च न वृद्धं च द्विषश्चपदसंस्थितम् ।

गजोत्थानसहोत्थानं नरवेगेन धावितम् ॥
 द्विपञ्चपदसंस्थितं दशपदस्थितम् । गजोत्थानसहोत्थानं
 गजधावनसमसमयधावितम् ।

पञ्चाशत्क्रममात्रे तु यस्तु गृह्णाति वारणः ।
 कोपाविष्टेन मनसा स वेगेनोत्तमो मतः ॥
 यस्तु गृह्णाति वेगेन नरं सप्तपदान्तरम् ।
 पदानां शतमात्रे तु स मध्यमजवो भवेत् ॥
 यस्तु पञ्चदशस्थं हि नरं गृह्णाति चोदितः ।
 पदानां तु शते सार्धे स हीनजव उच्यते ॥
 शतद्वयं वा धनुषां गच्छेदुन्नमिताननः ।
 द्वात्रिंशता च मात्राभिः स उत्तमजवो भवेत् ॥
 मात्रालक्षणं च पुरुषलक्षणप्रकरणे निमेषलक्षणकथनावसरे
 प्रागभिहितमतो नेहोच्यते ।

पञ्चाशता च मात्राभिर्यो याति च शतद्वयम् ।
 स मध्यमोऽधमो ज्ञेयो मात्राणां च शतद्वयात् ॥
 एवं परीक्ष्यते राजन् वेगो वीथीषु दन्तिनाम् । इति ।
 हृदयप्रबन्धे,
 द्वात्रिंशत्सङ्ख्यमात्राभिर्यो याति धनुषां शतम् ।
 स उत्तमगतिर्नागो गतिज्ञैः परिनिष्ठितः ॥
 मात्रापञ्चाशता मध्यो हीनोऽशीत्या च गच्छति । इति ।

इति वेगलक्षणम् ।

अथ शब्दलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
 स्थानान्यष्टौ नृपते भवन्ति शब्दस्य वारणेन्द्राणाम् ।
 ताल्पोष्ठशिरःकरजिह्वामूलं गलकपौलौ च ॥

गम्भीरसौम्यदृष्टाः स्वस्थाश्च गर्जितास्तथा स्निग्धाः ।
 नादाः शुभा नराधिप षडेव कथिता गजेन्द्राणाम् ॥
 चत्वारस्त्वशुभास्ते रौद्राः क्षयभयशोकसङ्गमोत्पन्नाः ।
 एवं शुभाशुभमता दशप्रकाराः स्वरा ज्ञेयाः ॥
 अन्येऽपि वक्त्रकर्णगतानिलास्फालनोद्भवा बहवः ।
 शब्दा भवन्ति कारिणां शुभाशुभं तैर्न सम्भवति ॥
 निःश्वसितचञ्चुकामितरूक्षितकूजितखरोष्ट्रनादनिभाः ।
 वायसजम्बुककपिकाष्ठभङ्गसदृशा रवास्त्वशुभाः ॥
 ज्ञेयानि शुभानि सदा मृदङ्गजीमूतदुन्दुभिनिभानि ।
 पोतायितफेनायितगर्जितहसितानि नागानाम् ॥
 पोतायितं च तालवोष्ठसम्भवं गर्जितं च कण्ठेन ।
 जिह्वामूलसमुत्थं फेनायितमित्यभिख्यातम् ॥
 हसितं कपोलजनितं पुष्करविवरोद्भवं च नागानाम् ।
 भवति धनधान्यवाहनभूलाभकरं नरेन्द्रस्य ॥
 हस्तेन मृदङ्गरवं कर्णाभ्यां दुन्दुभिनिःस्वनं चैव ।
 दर्दुररवं गलेन च करोति यो जयकरः स गजः ॥
 सर्वस्थानसमुत्थाः शब्दा नरनाथ वारणेन्द्राणाम् ।
 आचार्यैः सर्वैस्ते बृंहितसंज्ञाः शुभास्तु विज्ञेयाः ॥
 एते च जयपराजयकथनसमर्था भवन्ति भूपानाम् ।
 गार्हितशुभप्रदेशस्था नोपरिवर्द्धिता नादाः ॥
 शुष्कतृणकाष्ठकण्टकवल्मीकास्थिश्मशानदुष्टासु ।
 पाषाणाङ्गारादिषु भूमिषु यदि संस्थिताः करिणः ॥
 बृंहन्ति हीनलक्षणमसकृद्भर्तुस्तदा जयो नास्ति ।
 जयदास्तु शार्दूलादिशरभोद्देशस्थिता नित्यम् ॥
 स्पृशति कराग्रेण यदा नराधिपस्य विजयस्तदा राजन् ।

सेनामध्ये च यदा बृंहति शार्दूलवद्गजो हृष्टः ॥
 भवति स्वसैन्यस्य तदा विजयः सङ्ख्ये नरेन्द्रस्य ॥
 सङ्ख्यः सङ्ग्रामः ।
 कलहंसनादमधुरं किञ्चिच्चोत्सिप्तपुष्करस्तु यदा ।
 बृंहति वारणनाथस्तदा जयं नरपतिर्लभते ॥
 दशनाविवर्जितहस्तस्तुरङ्गगम्भीरशङ्खनादसमः ।
 बृंहति यदा च हस्ती तदा तु विजयो भवेद्भर्तुः ॥
 मुखविवरकपोलगतं बृंहत्यसकृद्गजो यदा हृष्टः ।
 मधुरं गजहसितं तज्जयप्रदं भवति भूपानाम् ॥
 क्रौञ्चखवं हंसखवं नागो हि बृंहितं यदा कुरुते ।
 एतदपि नागहसितं जयप्रदं भवति भूपानाम् ॥
 गर्जति कण्ठेन यदा यथा घनो वारणः प्रहृष्टमनाः ।
 मुखरन्त्रनिविष्टकरस्तदा जयो जायते भर्तुः ॥
 जलधरगृहीतसलिलं ससीकरं बृंहितं यदा कुरुते ।
 भवति तदा नरनाथस्य शत्रुविनाशः सुखेनैव ॥
 कथितान्येतानि मया शुभानि गजबृंहितानि नरनाथस्य ।
 अशुभानि च नागानामतः परं सम्प्रवक्ष्यामि ॥
 सङ्कोचायितलपनो वराहघुषितवान्निःस्वनं कुरुते ।
 यदि नागो भवति भयं तदा रणे नरपतिबलस्य ॥
 भूतलविस्तृतहस्तो नदति यदा धरणिकण्ठनादसमम् ।
 नरपातिराष्ट्रविनाशो भवति तदा शत्रुसैन्यकृतः ॥
 जायेत विजयविघ्नः शीतं पुरराष्ट्रपीडनं च तथा ।
 मदमुदितकरः खरवत् स निःस्वनं यदि करी कुरुते ॥
 बालिमुद्भिःस्वनसदृशं यदि बृंहति विनमिताननो हस्ती ।
 म्रियते तदास्य यन्ता मासस्यान्ते चतुर्थस्य ॥

बालिशुक् श्वा ।

भूमौ बलितनिवेशितशिथिलकरो बृंहति च यदा करुणम् ।

मीलितलोचनयुक्तो भर्तृविनाशं तदा कुरुते ॥

सततं दुःखितहृदयो रोगाणामागमं रिपुभयं च ।

खरपारावतरुतसमबृंहितमुखरः करी कुरुते ॥

रूक्षं नादं बृंहत्यसकृत्सन्ध्याद्वये यदा हस्ती ।

हस्तिपसहितश्च तदा स एव पञ्चत्वमुपयाति ॥

आघ्राताननविवरो बृंहति च यदा सुदुःसहं दन्ती ।

सहसाभिघातजनितस्तदा भयं भवति भूपानाम् ॥

चीत्कारं यदि कुरुते परुषं सङ्ग्रामकल्पितो हस्ती ।

धरणीतलन्यस्तकरस्तदा भयं जायते भर्तुः ॥

पातारं सैन्यपतिं कुद्धो भीत इव यः स्वनं कुरुते ।

गजपरिवर्जितमुखः स नाशयेद्वारणः सङ्क्षये ॥

अशनिस्फूर्जितसदृशं द्विरदो यदि बृंहते रणारम्भे ।

धरणीतलगतवदनस्तदा जयो नास्ति भूपस्य ॥

निःश्वसति दीनवदनो जम्बुकनादानुकारिकृतशब्दः ।

यो नागो रणसमये न तस्य भर्त्ता जयं लभते ॥

यः किङ्किणीस्वनसदृशं नादं करोति कुपितोऽपि ।

त्याज्योऽसौ नरपतिना सन्तापक्रियाकरो भवति ॥

हर्षिततनूरुहो यदि बृंहति पर्यश्रुलोचनो हस्ती ।

पीलुपतियातृनाशं तदा कुरुतेऽवश्यमेवासौ ॥

पीलुर्हस्ती ।

वामान्दोलितचरणो यदा करी बृंहते सनिःश्वासम् ।

आलानगतः कुरुते तदा क्षयं यातृपीलुपतेः ॥

एवं प्रकृतिस्था यदि मतङ्गजा बृंहितानि कुर्वन्ति ।

आत्यन्तिकानि राज्ञस्तान्येव भवन्ति नान्यानि ॥ इति ।

इति शब्दलक्षणम् ।

अथावर्त्तलक्षणम् ।

हृदयप्रबन्धे,

आवर्तः षट्प्रदेशेषु त्वग्जो दशनभङ्गजः ।

केशजः पक्ष्मजातश्च बालजो रोमजोऽपि च ॥

केशरोमभवौ शस्तौ दन्तकल्पनजः शुभः ।

शोकानर्थप्रदाः प्रोक्तास्त्वग्जपक्ष्मजबालजाः ॥

भूमिदो रोमजावर्त्तो केशावर्त्तो जयप्रदः ।

दन्तभङ्गभवावर्त्तः सुतदारप्रदस्तथा ॥

कर्त्तनः पक्ष्मजावर्त्तस्त्वग्जातश्चामयप्रदः ।

व्रणकृद्बालजावर्त्तः शोकमारणसम्भवः ॥

प्रशस्तो दक्षिणावर्त्तो वामावर्त्तो विगर्हितः ।

मतः शस्तो मृदुस्निग्धः सवर्णः पीतरोमकः ॥

वामे ये दक्षिणावर्त्ता वामावर्त्ताश्च दक्षिणे ।

आवर्त्तास्तेऽपि नाभीष्ठा राजपुत्रमतं यथा ॥

शुभोऽप्यक्षेत्रजातस्तु शुभं नैव प्रयच्छति ।

अशुभः क्षेत्रजातश्च नानिष्टफलदः स्मृतः ॥

अवग्रहेऽग्रहस्ते च स्तनयोरन्तरे तथा ।

ग्रीवायामक्षिकूटे च कुम्भाभ्यन्तरतस्तथा ॥

तल्पले दन्तवेष्टे च कर्णमध्ये च वक्षसि ।

आवर्त्ता वारणानां हि निश्चयाख्याः शुभप्रदाः ॥

अवग्रहः कुम्भोपरितनप्रदेशः । अग्रहस्तः कराग्रस्योभयपा-

र्श्वगतः प्रदेशः ।

स्तनान्तरे शिरोमध्ये कुम्भान्तश्चूलिकान्तरे ।

गजलक्षणप्रकरणे आवर्तादिलक्षणम् । ३७७

वक्षस्यावर्त्तयोगेन कुञ्जरः पञ्चमङ्गलः ॥

चूलिका कर्णपिप्पल्युपरितनो भागः ।

शीर्षावर्त्तोऽभिषेकाय स्तनावर्त्तो जयाय च ।

सुखाय चूलिकावर्त्तः कुम्भो राज्ञः प्रियाय च ॥

वंशे प्रोथे च वाहित्ये मन्यायां सगदे कटे ।

कर्णे ऽक्षिकूटे नाभौ च कक्षपार्श्वीसकुक्षिषु ॥

बालधौ पेचके मेढ्रे रन्ध्रसन्धिकलासु च ।

आवर्त्ता न प्रशस्यन्ते कर्णभागेषु तेषु च ॥ इति ।

वंशः शुण्डादण्डवंशः, न पृष्ठवंशः । सन्धिर्निर्याणसमीपप्रदेशः ॥

इत्यावर्त्तलक्षणम् ।

अथ पुष्पलक्षणम् ।

हृदयप्रबन्धे,

स्वस्तिकादिषु संस्थानं पुष्पं दशनदेहजम् ।

स्निग्धं भव्यं शुभच्छायमच्छिन्नं वाञ्छितप्रदम् ॥

कवन्धादिकसंस्थानं विगतप्रभमस्फुटम् ।

रूक्षवर्णं च कुसुमं ततोऽनर्थकरं मतम् ॥

दद्यात्सुतं सितं पुष्पं स्निग्धं पीतं च हेमदम् ।

नीलोत्पलेन्द्रनीलाभं स्निग्धं कालं च वृत्तिदम् ॥

यच्च स्यात्पूजिते भागे कुसुमं स्निग्धपाण्डुरम् ।

शुभाय च शुभाकारं तद्भवेद्भूपतेः शुभम् ॥

शक्रचापनिभं पुष्पं दन्तोपरि च दन्तिनः ।

दिशेद्वृष्टिं सुभिक्षं च क्षेमं च क्षितिरक्षिणः ॥

श्वेतान्तःस्निग्धरक्ते च पुष्पे रणसहो भवेत् ।

पुष्पे श्वेतान्तःकाले च दानवृद्धिं विनिर्दिशेत् ॥

श्रीवृक्षादिनिभाकारैर्वैजयन्तीध्वजोपमैः ।

शैलप्रासादसदृशैश्छत्रचामररूपिभिः ॥
 सोमसूर्यसमाभासैः शिविकायानमूर्तिभिः ।
 पुष्पैर्दशनरोमस्थैर्यथायोग्यं विनिर्दिशेत् ॥
 बहून्यनेकवर्णानि फलानां रजतस्य च ।
 पुष्पं वराङ्गसंस्थानं कृष्णाहिसदृशाकृति ॥
 श्वक्रव्यादनिभाकारं रणे मरणकारणम् ।
 धूमाभं पुष्पमिच्छन्ति मृत्यवेऽग्निभयाय च ॥
 कृष्णपुष्पोदयेनापि द्विषद्भूतागमो द्रुतम् । इति ।
 इति पुष्पलक्षणम् ।

अथ बलपरीक्षा ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तेषां बलपरीक्षणम् ।
 गजेन बलहीनेन मुरुपेणापि किं रणे ॥
 गुणेभ्योऽपि बलं श्रेष्ठं तत्परीक्षेत पण्डितः ।
 शरीरान्तर्गतः प्राणो बलबद्धेन कीर्त्यते ॥
 क्रियते वारणस्यास्य तस्योपायैः परीक्षणम् ।
 जाम्बूनदस्य ताम्रस्य पलानां रजतस्य च ॥
 अष्टादशसहस्राणि युक्त्या सङ्गृह्य वेगवान् ।
 जाम्बूनदं सुवर्णम् ।
 दशयोजनमध्वानं गच्छति श्रमवर्जितः ।
 यो गजो गजगध्ये तु स उत्तमबलः स्मृतः ॥
 यश्चतुर्दशसाहस्रं भारमादाय गच्छति ।
 सप्तयोजनमध्वानं स मध्यमबलो मतः ॥
 दशसाहस्रकं भारं गृहीत्वा पञ्चयोजनम् ।
 अध्वानं यो हि संयाति स हीनबल उच्यते ॥

अथ वा खादिरं स्तम्भं शिंशपामयमेष च ।
निर्ग्रन्थिलं च वक्रत्वहीनं द्वादशहस्तकम् ॥
सत्रिभागद्विहस्तेन परिणाहेन संयुतम् ।
चतुर्हस्तनिखातं तु यो भिनच्युत्तमो हि सः ॥
अथ वोत्पाटेयेद्वापि बलेन महता युतः ।
सार्धत्रिहस्तनिखातं सप्तहस्तोच्छ्रितं तथा ॥
पञ्चाशदङ्गुलीकेन परिणाहेन संयुतम् ।
भिनत्ति यो गजः शीघ्रं क्षिपत्युद्धृत्य वा पुनः ॥
स गजानां तु सर्वेषां मध्ये मध्यबलो मतः ।
हस्तत्रयनिखातं तु षड्दहस्तोच्छ्रयमेव च ॥
युक्तं स्थूलतया चैव पूर्वसङ्ख्याधर्मात्रया ।
भिनत्ति हेलया यस्तु उत्खातं वा करोति च ॥
स्तम्भं कुञ्जरमध्ये तु स हीनबल उच्यते ।

इति बलपरीक्षा ।

अथ सत्त्वपरीक्षा ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
गुरुत्वं रूपतः श्रेष्ठं गुरुत्वादधिकं बलम् ।
बलादप्यधिकं सत्त्वं तस्मात्सत्त्वं निरूपयेत् ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं सत्त्वं हृदि शरीरिणाम् ।
दुर्लक्ष्यं विद्यते सम्यगुपायैस्तद्वि लक्षयेत् ॥
पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बाह्यतः फलकैर्धनैः ।
सुसङ्कल्पितमूलैस्तु कारयेच्चत्वरं दृढम् ॥
उच्छ्रायेण त्रिहस्तं स्यादायामेन चतुर्दश ।
हस्तषट्कं पृथुत्वेन परिखाकृतकर्णिकम् ॥
बाणपातद्वयायामं पाशैर्वा शोधितभूतलम् ।

मातङ्गमन्त्रपूतेन प्रोक्षयेत्सलिलेन हि ॥

मन्त्रः—

ईशानमलसम्भूत विघ्ननाथ गणाधिप ।

गजानां गजसत्त्वज्ञ कुरु तत्त्वविनिर्णयम् ॥

सुप्रशस्ते दिने लग्ने गजौ गैरिकमण्डितौ ।

कर्णचामरशङ्खादिमुखाभरणभूषितौ ॥

पादान्दोलनसञ्जातवण्टावण्टालनिःस्वनौ ।

आरोहककरास्फालकृतोत्साहोन्नताननौ ॥

अन्योन्यटौक्याच्छिद्यौ पार्श्वकोलाहलाकुलौ ।

टौका गजपृष्ठपश्चाद्भागारूढनरहस्तगतौ गजपुच्छप्रदेशताडनसाधनं काष्ठमयो मुद्गरः ।

वेगोत्थानकृतास्फोटं दन्तसङ्घट्टभेदनैः ॥

कृताङ्कौ स्थूलहस्तस्य वेदनां यो न मन्यते ।

गजो दन्तकृतास्फालैश्चत्वरं भेषुमिच्छति ॥

नापसर्पति घातेन प्रतिघातं करोति च ।

कण्ठगर्जिनादेन परिपूरितदिङ्मुखः ॥

निवर्त्यते च दुःखेन स भवेत्सत्त्ववान् गजः ।

पदात्यश्वसमूहं वा गजमालातिभीषणम् ॥

वेगोत्थानसमुद्भूतं गम्भीरकलहाकुलम् ।

उत्थानसमवेगेन रोपरञ्जितलोचनः ॥

दन्तदारणरागेण प्रतिनागगतेक्षणः ।

प्रसारितैरतिस्तब्धैर्निःशङ्कः कर्णपल्लवैः ॥

यो भिनश्यतिवेगेन स भवेत्सत्त्ववान् गजः ।

शार्दूलादिकसत्त्वानां त्रासवर्जितमानसः ॥

कृतकं च तथा नागं यो भिनस्युत्तमो हि सः ।

दावानलशिखिश्रेणीशब्दसन्त्रासवर्जितः ।
 वनेषु विचरेद्यस्तु स सत्त्वसहितो गजः ॥
 कृतशङ्को बलाद्यस्तु न चारोहणमीषते ।
 सङ्कुचन् विरसो दीनो मन्दान्मन्दतरो भवेत् ॥
 आलोकयति पार्श्वानि चीत्कारकरणप्रियः ।
 आलोकयति दीनाभ्यां लोचनाभ्यां प्रतिद्विपम् ॥
 पदात्यश्वसमूहं वा ज्वलन्तमिव मन्यते ।
 अधमस्तु स विज्ञेयो गजः सङ्ग्रामवर्जितः ॥
 यस्तु सङ्घटते मन्दं घटितश्चापसर्पति ॥
 तथोपसर्पवेगेन दन्तघातं प्रयोजयेत् ।
 किञ्चित्तिर्यङ्मुखो भूत्वा कृतचीत्कारनिःस्वनः ।
 कुरुते दन्तसङ्घट्टः समसत्त्वस्तु स द्विपः ॥
 एवंविधैः प्रकारैस्तु ज्ञात्वा सत्त्वाधिकं गजम् ।
 दन्तघातेषु कुशलं कारयेद्युद्धपण्डितैः ।
 धनुर्वेदादिकैः शास्त्रैर्नरा युद्धविशारदाः ॥
 बलान्नरसहस्राणि घ्नन्ति सङ्ग्रामभूमिषु ।
 एवं गजास्तु राजेन्द्र कुशला युद्धकर्मणि ॥
 परानीके तु वृन्दानां कुर्वन्ति बलनाशनम् ।
 बलसत्त्वगुरुत्वादिगुणयुक्तोऽपि वारणः ॥
 दन्तघाताच्च जानाति यो रणे निष्फलो हि सः ।
 सम्पातश्च तथोल्लेखः परिलेखस्तथैव च ॥
 कर्त्तरी तलघातश्च पार्श्वघातस्तथैव च ।
 आराघातश्च सूची च ताडितः सन्धितस्तथा ॥
 एते युद्धेन नागानां दन्तघाता दश स्मृताः ।
 अन्योन्यमुखसंस्फोटः सम्पात इति क्रीर्त्तितः ।

ऊर्द्धक्षेपस्तु दन्ताभ्यामुल्लेख इति संज्ञितः ॥
 तिर्यगूर्ध्वकृतक्षेपः परिलेखोऽभिधीयते ।
 उभयोः पार्श्वयोश्चैव दन्तघातस्तु कर्त्तरी ॥
 तलघातस्तु दन्ताधः क्रियते यो मुखेन वा ।
 पार्श्वघातः स विज्ञेयो यः स्थूलेन प्रयुज्यते ॥
 आराघातस्तु विज्ञेयः सम्मुखो यस्तु लक्ष्यते ।
 मुखे विषाणघातानां प्रतिमानाङ्गदारकः ।
 प्रतीक्ष्य प्रतिघातस्तु दन्तेनैकेन यो भवेत् ॥
 करमध्यप्रदेशे तु सूचीघातः स उच्यते ।
 अन्योन्यदन्तसङ्घट्टजनितस्ताडितो मतः ॥
 सन्धितस्तु स विज्ञेय उपर्युपरि यो भवेत् ।
 एतेषां च समायोगे यो भवेन्मिश्रलक्षणः ॥
 दन्तघातस्तु नागानां गर्हितः सोऽभिधीयते ।
 परिवृत्य गजो वेगात्पार्श्वयोः कुरुते दृढम् ।
 दन्तघातं द्विपस्थाय परिवृत्तः स उच्यते ॥
 आर्द्रिद्रुमकृते स्तम्भे शुचौ देशे सरोपिते ।
 निर्जने प्राङ्मुखं कृत्वा नागं बद्धा समाहितः ॥
 दृढासनो दृढकर्मा सव्यासव्योरुपीडनात् ।
 अङ्कुशोल्लेखनाच्चापि दन्तघातान् प्रयोजयेत् ॥
 एवं संसक्तदन्तस्तु स्तम्भहः क्रियते गजः ।
 दौकया च कृतोत्साहो परिवृत्य पुनः पुनः ॥
 एवमभ्यस्तघातस्य कुञ्जरस्य महारणे ।
 मदक्लिन्नकपोलस्य प्रतिरोकं करोति कः ॥ इति ।
 अत्र विशेषः ।
 दिव्याग्रमसत्त्वानां लक्षणमथ साम्प्रतं वक्ष्ये ।

निहतद्विपदचतुष्पदकुणपात्र स्पृशति यो न गृह्णाति ॥
 न च जिघ्रति मूत्रादीन् स वारणो दिव्यसत्त्वस्तु ।
 हत्वा च योऽस्ति मांसं सत्त्वानां सर्वगतं च लोभेन ॥
 जिघ्रति मूत्रपुरीषान् पिशाचसत्त्वः स विज्ञेयः ।
 एवं सत्त्वपरीक्षा क्रियते नरनाथ वारणेन्द्राणाम् ॥ इति ।
 इति सत्त्वपरीक्षा ।

अथानूकलक्षणम् ।

हृदयप्रबन्धे,
 यत्पूर्वसम्भवेऽभ्यस्तं सत्त्वं रूपं गतिः स्वरः ।
 तस्यानुकरणादुक्तमनूकमिति कोविदैः ॥
 सत्त्वरूपजवारारवैः शुभैरनुकृता गजाः ।
 देवर्षिनरगन्धर्वनागानूका मताः शुभाः ॥
 एवमेव च सत्त्वाद्यैर्दुष्टैर्नानुकृतैर्युताः ।
 दैत्यरक्षःपिशाचानामनूकैः परिवर्जिताः ॥
 वृषसिंहतुरङ्गादिसमानूका मता द्विपाः ।
 नेष्टाश्च खरगृध्रादिसमानानूकयोगिनः ॥ इति ।

इत्यनूकलक्षणम् ।

अथ वेदितलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
 सत्त्वस्य सम्भवं ज्ञात्वा नहुषस्तं महामुनिम् ।
 गजानां वेदितं कोपं वेगं गुणान् स्म पृच्छति ॥
 ऊचे सुराधिपगुरुः प्रहृष्टहृदयस्तदा ।
 राजन् पञ्चविधं चैव गजानां वेदितं मतम् ॥
 अत्यर्थं प्रथमं ज्ञेयं प्रत्यर्थं च तथाऽपरम् ।
 अन्वर्थं चैव गम्भीरमुत्तानं पञ्चमं भवेत् ॥

प्रतोदाङ्कुशदण्डाद्यैर्दूरादुद्विजते तु यः ।
 तीव्रसङ्कुचितः स्पृष्टः स स्यादत्यर्थवेदितः ॥
 यच्च स्तोत्रं बहु तथा यः कृतं मन्यते गजः ।
 वागङ्कुशादिभिर्नित्यं सो हि प्रत्यर्थवेदितः ॥
 जानात्यङ्कुशनोदाद्यैर्यद्यथा तत्तथैव हि ।
 कृतं, कोपमयैर्मुक्तो योऽन्वर्थज्ञस्त्वसौ भवेत् ॥
 अङ्कुशादिकृतान् यस्तु चिरेणैवावगच्छति ।
 तीव्रानपि स गम्भीरवेदी भवति वारणः ॥
 रोम्णापग्रं तृणेनापि स्पृष्टं वेत्ति तथा गुरुः ।
 उत्तानवेदितं तं तु गजं विद्धि महाशुज ॥
 सर्वाणि वेदितव्यानि भद्रादीनां भवन्ति वै ।
 प्रकृतिस्थाऽस्य सततं भद्रस्यान्वर्थवेदिता ।
 गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्यैव प्रकीर्तिता ॥
 उत्तानवेदिता नित्यं मृगस्यैव भवेन्मृग ।
 वेदित्वमेवंजातीनां तिसृणामपि जायते ॥ इति ।
 हृदयप्रबन्धे,
 वेदितानि च वेद्यानि वारणानां विशेषतः ।
 अज्ञातवेदितेनैव नागमारोढुमर्हति ॥
 पञ्चधा वेदितं चैव विज्ञेयं सामजन्मनाम् ।
 सामजन्मनां गजानाम् । सामगायनऋषेर्गजा उत्पन्ना इति
 पालकाप्ये । विष्णुधर्मोत्तरे तु गजोत्पत्तिसमये ब्रह्मणा रथ-
 न्तरसामगानं कृतम् । एतत्सर्वं प्रागभिहितगजोत्पत्तौ द्रष्टव्यम् ।
 अत्यर्थोत्तानगम्भीरप्रत्यर्थान्वर्थभेदतः ॥
 यस्तु घातादुद्विजते दूरादेवाङ्कुशादिकम् ।
 स्पृष्टश्च व्यथतेऽत्यर्थं स गजोऽत्यर्थवेदितः ॥

गजलक्षणप्रकरणे वेदितादिलक्षणानि । ३८५

योऽपि त्वक्स्पर्शमात्रेण रोमस्पर्शवशेन च ।
 विद्यादण्डाङ्कुशादींश्च स गजोत्तानवेदितः ॥
 त्वग्भेदात् शोणितस्त्रावात्तीव्रं च व्यथनादपि ।
 अङ्कुशादीन् विजानीयात् गजो गम्भीरवेदितः ॥
 शनैर्हतो भृशं वेत्ति शनैर्वेत्ति भृशाहतः ।
 विपरीतगतिर्नागो ज्ञेयः प्रत्यर्थवेदितः ॥
 शनैर्हतो भृशं वेत्ति भृशं वेत्ति भृशाहतः ।
 प्रत्येति प्रतिषिद्धश्च चोद्यमानश्च गच्छति ॥
 यथासंज्ञं विदध्याच्च सर्वकर्माणि योऽदृशुतम् ।
 अत्यर्थवेदितं प्राज्ञं जानीयात्तं शुभं गजम् ॥ इति ।

इति वेदितलक्षणम् ।

अथ क्रोधलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
 क्रोधोऽपि द्विविधो ज्ञेयः शिशुश्चैवाशिशुस्तथा ।
 द्विविधस्यापि राजेन्द्र यथावच्छृणु लक्षणम् ॥
 उद्वेजितोऽपि कालेन कोपं वध्नाति मध्यमम् ।
 निवार्यमाणश्च तथा शीघ्रं कोपान्निवर्तते ॥
 एवंविधस्तु यो हस्ती स शिशुक्रोध उच्यते ।
 मध्यमस्तु भवेच्चायं गजः सङ्ग्रामकर्माणि ॥
 क्षिप्रं गृह्णाति यः क्रोधं दुर्निवारं च दुःसहम् ।
 वार्यमाणोऽपि यत्नेन शमं याति च मुह्यति ॥
 स ज्ञेयस्त्वशिशुक्रोधो गजो राजन् रणप्रियः । इति ।

इति क्रोधलक्षणम् ।

अथ गुणलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

अतः परं प्रवक्ष्यामि गजस्य गुणलक्षणम् ।
 कल्याणजातिराख्यातः क्षीणः श्रान्तो बुभुक्षितः ॥
 भर्त्रेर्दितो वा दूषितस्ताडितोऽनपराधतः ।
 रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु यो भवेत् ॥
 कल्याणशीलः स ज्ञेयो मातङ्गो गजलक्षणैः ।
 विकारं कुरुते यस्तु पीड्यमानः क्षुधादिभिः ॥
 तमकल्याणिनं राजन् गजं दुष्टं प्रकल्पयेत् । इति ।

इति गुणलक्षणम् ।

अथ स्थितलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
 स्थितानां च यथायोगं साम्प्रतं लक्षणं शृणु ।
 पञ्चस्थितसप्तस्थितनवस्थितद्वादशस्थिताश्चैव ॥
 पुण्यवतां जायन्ते राज्ञां गैरिकमन्निभाः करिणः ।
 लक्षणसहितैः स्निग्धैः करकुम्भविषाणकर्णनयनैश्च ॥
 संयुक्तो भवति गजः सुखदः पञ्चस्थितो नागः ।
 परिणाहायामोक्त्रायबलविक्रमधैर्यकान्तिसम्पन्नः ॥
 भर्तुः प्रतापजननो ज्ञेयः सप्तस्थितो हस्ती ।
 उत्साहवेगसाहसमदसच्चगुरुत्वदक्षतायुक्तः ॥
 करदन्तकर्मकुशलो नवस्थितः कुञ्जरो भवति ।
 बुद्धिर्मेधा सत्त्वं दन्तौ कुम्भौ तथाऽक्षिणी हृदयम् ॥
 रोमाणि छविः पादास्तथाऽऽसनं पृष्ठवंशश्च ।
 द्वादश चैतानि सदा स्थितानि नागस्य यस्य दृश्यन्ते ॥
 स द्वादशस्थितो वै भवति गजः सर्वसौख्यकरः ।
 चत्वारः स्थितभेदाः कथिता गुणसंश्रिता गजेन्द्राणाम् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

राम उवाच ।

श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ कुञ्जरं सप्तसुस्थितम् ।

यं प्राप्य किल राजानो जयन्ति वसुधां नृप ॥

पुष्कर उवाच ।

वर्णः सत्त्वं बलं रूपं कान्तिः संहननं जवः ।

सप्तैतानि सदा यस्य स गजः सप्तसुस्थितः ॥ इति ।

इति स्थितलक्षणम् ।

अथ प्रशस्तगजलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

नागाः प्रशस्ता धर्मज्ञ प्रमाणान्नाधिकाश्च ये ।

दीर्घहस्ता महोद्धवासाः स्वासनाश्च विशेषतः ॥

निगूढवंशा मध्वक्षास्तथा व्यूढोच्चमस्तकाः ।

व्यूढा विपुलाः ।

विंशत्यष्टादशनखाः शीतकालमदाश्च ये ॥

येषां चैव करः पादा दीर्घा लाङ्गूलमेव च ।

दक्षिणं चोन्नतं दीप्तं बृंहितं जलदोपमम् ॥

अत्यर्थवेदना ये च शूराः शब्दसहिष्णवः ।

कर्णौ च विपुलौ येषां सूक्ष्मबिन्दुचितत्वचौ ॥

ते प्रशस्ता महानागा ये तथा सप्तसु स्थिताः ।

दन्तच्छेदेषु दृश्यन्ते येषां स्वस्तिकलक्षणम् ॥

भृङ्गारबालव्यजनवर्धमानाङ्कुशास्तथा । इति ।

वराहसंहितायाम्,
 येषां भवेदक्षिणपार्श्वभागे
 रोम्णां तु पुञ्जः पिटकोऽथवापि ।
 ते नागमुख्या विजयाय युद्धे
 भवन्ति राज्ञां न हि संशयोऽत्र ॥
 ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
 स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
 चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा—
 स्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥
 विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः ।
 कूर्मोन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
 रेखात्रयोपाचितवृत्तकराः सुवाला
 धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥ इति ।
 इति प्रशस्तगजलक्षणम् ।
 अथाशुभदुष्टगजलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
 ते धार्या वामना ये च हस्तिनो ये च मत्कुणाः ।
 ते धार्या इति पदं पूर्वोक्तप्रशस्तगजैः सम्बध्यते ।
 हस्तिन्यो याश्च गर्भिण्यो ये च मूढा मतङ्गजाः ॥
 अपाकलाश्च कुब्जाश्च सद्गन्ता ये च भार्गव ।
 कुदन्ताश्च तथा वज्र्या वामकूटाश्च यन्नतः ॥
 अश्रुस्पृशश्च कूटाश्च षण्ढाश्च विकटाश्च ये ।
 श्रीराम उवाच ।

वामनाद्याश्च ये नागाः प्रोक्ता निन्दितलक्षणाः ॥
 तेषां तु श्रोतुमिच्छामि लक्षणं धरुणात्मज ।

गजलक्षणप्रकरणे अशुभदृष्टगजलक्षणम् । ३८९

पुष्कर उवाच ।

अनाहायामसम्पूर्णो योऽतिह्रस्वो भवेद्गजः ॥

वामनस्तु समाख्यातो मत्कुणो दन्तवर्जितः ।

नाहः स्थूलता । आयामो दैर्घ्यम् ।

दशां चतुर्थी सम्प्राप्य वर्धते यश्च यद्द्विजौ ।

स्थूलावनायतौ स्यातां स मूढाख्यो गजाधमः ॥

अपाकलो विशालेन दन्तेनैकेन वारणः ।

सङ्क्षिप्तवक्षोजघनः पृष्ठमध्यसमुन्नतः ॥

प्रमाणहीननाभिश्च स कुब्जो वारणाधमः ।

अनुन्नताभ्यां सदन्तः कुदन्तः स्यान्नतो बहिः ॥

वामदन्तोन्नतो नागो वामकूटश्च कथ्यते ।

दन्तावश्रुस्पृशौ यस्य सोऽश्रुस्पृकीर्तितो गजः ॥

एकदन्तस्तथा नागः कूट इत्यभिधीयते ।

पादयोः सन्निकर्षः स्याद्यस्य नागस्य गच्छतः ॥

स षण्ढोऽध्वनि युद्धे च लक्षणज्ञैर्न पूजितः ।

त्रयरत्न्यभ्यधिकं यस्य विस्तरेण स्तनान्तरम् ॥

विकटः स विनिर्दिष्टो दुर्गतिर्निन्दितो गजः । इति ।

वराहसंहितायाम्,

निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्

कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।

दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्

श्यावनीलशबलासिततालान् ॥

दृश्यमाने कोशफले वृषणौ येषां ते ।

स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्ढान्

हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।

गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं

प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ इति ।

स्वल्पा वक्ररुहो दन्ताः, मुखलोमानि वा येषां ते ।

पराशरसंहितायाम्,

आस्यस्पृशौ विशालस्य विषाणौ पार्श्वे उन्नतौ ।

अपाकलो विशालेन दन्तेनैकेन वारणः ॥

अनुन्नताभ्यां सद्दन्तः कुदन्तः स्यान्नतावधः ।

वर्ज्यास्ते शुभकामेन सर्व एते विगर्हिताः ॥

अब्दद्वये नदीजानां पञ्चमेऽब्दे वनौकसाम् ।

उत्पद्यन्ते हि नागानां दन्ताश्चैव न संशयः ॥ इति ।

तथा च,

अनाहायामसंयुक्तोऽतिह्रस्वो यो भवेद्भजः ।

वामनः स समाख्यातो भर्तुर्नार्थयशःप्रदः ॥

सर्वलक्षणसम्पूर्णो दन्तैस्तु परिवर्जितः ।

मत्कुणः स समाख्यातः सङ्ग्रामे प्राणघातकः ॥ इति ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

नहुषं प्रति बृहस्पतिरुवाच ।

दुष्टगजानां प्रथमं दुर्लक्षणमेव ते वच्मि सकलम् ।

ह्रस्वतनुर्वलिवदनो महाशिराः स्तब्धकर्णश्च ॥

नातिस्थूलाधोमुखवान् तथा निरङ्कुशो हस्ती ।

लोचनयुगलं स्तब्धं घनपक्ष्मान्तरिततारकं यस्य ॥

विषमं च मेचकं स्यात् प्रलम्बितः पेचकोऽत्यर्थम् ।

मेढ्रं किलासिवर्णं स्तब्धानि च गात्रवदनरोमाणि ॥

व्यासः स भवति हस्ती निरङ्कुशो दुष्टशीलश्च ।

स्थूलाक्षिपाण्डुररूक्षदीर्घविषाणनाशितमुखश्रीश्च ॥

पृथुपादो वक्रनखो वक्रेण तु पुच्छदण्डेन ।
 विस्तृतकुक्षिलम्बोदरश्च कृष्णो वाराहनयनश्च ॥
 ज्ञेयो वकीलनामा व्यालोऽयं सर्वदोषकरः ।
 अतिह्रस्वापरगात्रो बृहन्मुखः काककृष्णनयनश्च ॥
 स्थूलतराधोमुखदन्तमुशलः स्फुटितवर्हनखपादः ।
 स्थूलनखपुष्करकश्च वामनसंज्ञो गजाधमो यो हि ॥
 निर्याणे चातिदृढे ह्रस्वौ परिमण्डलौ तथा कर्णौ ।
 वदनं च मांसलं स्यादधोगतं स्थूलनयनश्च ॥
 सममांसलत्वयुक्तो ह्रस्वो ह्रस्वाङ्गुलिः करो यस्य ।
 नाम्ना च विन्धरूपसुखस्त्याज्योऽयं दुष्टमातङ्गः ॥
 ग्रन्थिषु च शुक्लवर्णः कापिजम्बुकलोचनोऽतिविकृततनुः ।
 पापात्मायं हस्ती राज्ञा त्याज्यः प्रयत्नेन ॥
 दिवसमपि यत्र तिष्ठति तं देशं दहति पावक इव ।
 नीत्वा विन्ध्यवने वा परराष्ट्रे वा स मोक्तव्यः ॥
 धेन्वा सदृशमुखो यः कर्णकचा यस्य कर्कशा रूक्षाः ।
 रोमभिरधोमुखगतैः काकाक्षो दीर्घवक्त्रश्च ॥
 स्थिरह्रस्वकर्णयुगलः स राक्षसो हस्तिरूपेण ।
 तिर्यक्प्रेक्षणनिरतो दुर्गन्धः काकतुण्डवदनश्च ॥
 मूत्रपूरीषाघ्राणे समुत्सुको भवति चाण्डालः ॥
 कुम्भौ यस्य विशालौ विक्षिप्तस्थूलतारके नेत्रे ।
 तन्वी बलिता त्वक् स्यात् बालधिवालाश्च बहुरूपाः ॥
 राजी पेचककारा मेढ्रोपरि संस्थितोदरं च महत् ।
 बलपञ्चक्षतहस्ती स भवति नाम्ना महादुष्टः ॥
 अङ्गं प्रसार्य वदनं विधूय वाऽऽधोरणं निपातयति ।
 स जले स्थले च सदृशो विवर्जनीयः प्रयत्नेन ॥

ह्रस्वकराङ्गुलिवालस्तनुदशनश्चाल्परोमगात्रश्च ।
 मत्कुणजातिः स गजः सुदुष्टशीलश्च भीरुश्च ॥
 स्तब्धोऽतिविडालपक्ष्मा ध्यानपरः शब्दकरणनिरतश्च ।
 द्विगुणीकृत्य कराग्रं ताडयति च भूतले नित्यम् ॥
 वामेन च लिखति महीं पादेन कुञ्चितग्रेण ।
 जर्जरविरूपकर्णः पापोऽसौ वर्जितो हस्ती ॥
 मृदुना मेद्रेण युतो नेष्टमदः कोशमेही च ।
 मन्दालोकननिरतो महाशिराः पृथुविषाणनयनश्च ॥
 हस्ती नपुंसकोऽसौ विवर्जनीयश्च सङ्ग्रामे ।
 अल्पायुषो भवन्ति हि सकालजिह्वोष्ठतालुका नागाः ॥
 नरपतिभिस्ते सततं विवर्जनीयाः प्रयत्नेन ।
 आयामे परिहीनं सन्नाहोच्छ्रायेण मुखेन नमितम् ॥
 उच्छिन्नवक्त्रं कुब्जं निरङ्कुशं कुम्भहीनं च ।
 एवंभूतं नागं राजा दूरेण वर्जयेन्मतिमान् ॥
 गृह्णाति मन्दबुद्धिर्यस्तस्य कुलक्षयो भवति ॥
 लाक्षामञ्जिष्ठाभोऽतिलोमशो हीनकर्णकरवालः ।
 हस्ती विवर्जनीयो हीननखः पूतनो नाम ॥
 ज्वलनकृतं सततं दुर्भिक्षकृतं महद्भयं कुरुते ।
 यस्मिन्देशे निवसति नाशयति च तं स दुष्टात्मा ॥
 यस्य न भवतो दन्तौ कुलरूपवतोऽपि गर्भदोषेण ।
 स गजो मत्कुणनामा न तं रणे योजयेद्राजा ॥
 कुञ्जरघटागतोऽसौ हरति गजानां बलं च सर्वं च ॥
 अत एव समरकाले नराधिपैर्वर्जनीयश्च ।
 अक्षिभ्यामश्रुजलं निपतति नागस्य यस्य नित्यं हि ॥
 नयनव्याधिवियुक्तः स तस्य भर्ता रणे म्रियते ।

गजलक्षणप्रकरणे अशुभदुष्टगजलक्षणम् । ३९३

कर्णौ दन्तौ च समौ मानेन च भवतो यस्य नरनाथ ॥
 सनराधिपबलनाशकरः स करी जायते समरे ।
 चित्री रोमाचितो वा स्थूलो वातिप्रलम्बिताग्रो वा ॥
 कोशः कोशविनाशं करोति नागस्य भूपानाम् ।
 सितबिन्दुविचित्रं वा श्वेतं वा यस्य जायते मेढ्रम् ॥
 स गजः शक्तिविनाशं करोति भूपस्य सङ्ग्रामे ।
 एकोनविंशतिनखो युवराजविनाशनं कुर्यात् ॥
 सप्तदशनखस्तु गजो नरपतिपत्नीविनाशनसमर्थः ।
 षोडशनखमातङ्गो नायकनाशं ध्रुवं कुरुते ॥
 पञ्चदशनखश्च तथा सेनापतिनिधनकृद्गजो भवति ।
 कुरुते चतुर्दशनखो व्याधिं पुरवासिनां नागः ॥
 हस्ती त्रयोदशनखो राष्ट्रविनाशं करोति भूपस्य ।
 द्वादशनखस्तु कुरुते पदातितुरगक्षयं च समम् ॥
 एकादशनखयुक्तो गजहानिकरो भवेत्स गजः ।
 पुरदाहं तु दशनखः करोति हस्ती दुरालोकम् ॥
 चतुरङ्गस्यापि बलस्य नाशनं नवनखो गजः कुरुते ।
 अष्टनखस्तु पुरोहितवंशोन्मूलनसमर्थो हि ॥
 सप्तनखः प्रतिहारं नाशयेत् षण्णखोऽमात्यम् ।
 पञ्चनखो भक्तचरं चतुर्नखो द्वारपालं च ॥
 त्रिनखो विषयवैकृतं द्विनखश्चान्तःपुरानुवर्द्धं च ।
 एकनखो नखरहितो राज्यविनाशं ध्रुवं कुरुते ॥
 एवम्भूतनखा ये नरपतिना ते गजा न सङ्ग्राह्याः ।
 सुप्तोत्थितस्य वदनाद्यस्य गजेन्द्रस्य गलति रुधिरजलम् ॥
 ज्वलनकणं मुञ्चति वा स गजः क्षिप्रं हि भर्तृनाशकरः ।
 इति कथितस्तव नरनाथ दुष्टमातङ्गलक्षणं सम्पत् ॥ इति ।
 इत्युशुभदुष्टगजलक्षणम् ।

अथ समरकाले राजारोहणयोग्यगजलक्षणम् ।

पराशरसंहितायाम्,

शरशक्तिधनुश्चक्रशूलपट्टिशलक्षणाः ।

दन्ताग्रे राजयो यस्य स नृपं बोद्धुमर्हति ॥

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

नहुष उवाच ।

रिपुविजयः फलमेषां नागानां नागलक्षणोक्तानाम् ।

सञ्चरणसाहसनिरतस्य भवति नित्यं नरेन्द्रस्य ॥

ये च समरविजयकरणक्षमा गजाः सकलदोषनिर्मुक्ताः ।

त्याज्याश्च ये सदोषास्त्वत्तस्तान् श्रोतुमिच्छामि ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गुरुः प्रत्यब्रवीन्नुपतिम् ।

त्याज्या गजाश्चात्र क्रमानुरोधात्पूर्वमेवोक्ताः । समरयोग्या

उच्यन्ते ।

बलं कण्ठे स्थितं नित्यं कुञ्जराणां नरेश्वर ।

अतः सम्पूर्णकण्ठस्तु शिखिपिङ्गललोचनः ॥

घनमांसयुतांसस्तु दिशावघ्राणतत्परः ।

वराहजघनश्चैव सुविषाणो वराननः ॥

सुप्रतिष्ठितपादस्तु यः स्यादगुरुमक्षिकः ।

प्राजापत्यो गजो ह्येष सङ्ग्रामार्हः प्रकीर्तितः ॥

मधुपिङ्गलदन्तो यः किञ्चिच्चाामीकरच्छविः ।

रोमाणि चैकजातानि मुखं च कमलप्रभम् ॥

रक्तोत्पलदलच्छाये सूक्ष्मे तीक्ष्णे च लोचने ।

ऐन्द्रो गजस्तु विज्ञेयो रिपुवृन्दविनाशनः ॥

ताम्रतालुकाजिह्वौष्ठः सुजानुनिविडापरः ।

गजलक्षणप्रकरणे समरे आरोहणार्हगजः । ३९५

पीनोन्नतशरीरस्तु कुन्दामलनखच्छविः ॥
आयतेनानुवृत्तेन करेण मुखशोभिना ।
पीयूषपिङ्गदन्तस्तु गजः कौबेर उच्यते ॥
तरुणाम्बुदसङ्काशो घृतप्रभविषाणभृत् ।
सम्पूर्णकण्ठपादस्तु सम्पूर्णासनमस्तकः ॥
मृदङ्गध्वनिगम्भीरनादपूरितदिङ्मुखः ।
आयतेन च हस्तेन सीकरोद्गिरणप्रियः ॥
वारुणोऽयं गजो राजन् सङ्ग्रामेष्वपि पूजितः ।
कटस्त्रिवलिसङ्क्रान्तः सम्पूर्णो यस्य दृश्यते ॥
लोचने ताम्रपिङ्गे च दन्तौ केतकसप्रभौ ।
पादौ च बलिनौ स्थूलौ पीनगात्रसर्मांसलौ ॥
पृथुलौ बिन्दुचित्रौ च कर्णौ चाताम्रपल्लवौ ।
कौबेरोऽयं गजो राजन् रणकर्मणि युज्यते ॥
तालुन्युरसि वक्त्रे च पक्ष्मयोरुभयोरपि ।
आताम्रा यस्य दृश्येत छाया मृदुतनूरुहा ॥
असौ सौम्यस्तु विज्ञेयः कुञ्जरः समरोचितः ।
अर्चिःपिङ्गलोमा यः केशैर्वालैश्च पिङ्गलः ॥
पिङ्गलाक्षिविषाणश्च रक्तपुष्करतालुकः ।
आग्नेयः स गजो ज्ञेयस्तेजसाग्निसमप्रभः ॥
राज्ञा बुद्धिमता नित्यं कार्य्यः समरकर्मणि ।
कृष्णवर्णस्य ताम्राणि मुखस्रोतांसि लोचने ॥
निर्धूमाग्निसमा छाया भूलम्भश्च करस्तथा ।
कायश्च पीनमांसः स्याद्देगे वाजिसमः शुभः ॥
अन्ये वायव्यमिच्छन्ति तं गजं शास्त्रकोविदाः ।
वायवग्न्यंशोद्भवं त्वन्ये तमिच्छन्ति महागजम् ॥

नागः सङ्ग्रामयुक्तश्च नाशयेद्विपुवाहिनीम् ।
 निरङ्कुशत्वं चण्डत्वं तस्य दोषद्वयं भवेत् ॥
 निरङ्कुशत्वं निर्याणैः प्रलेपैश्चोपशामयेत् ।
 चण्डत्वं च तथा नित्यं सुकुमारक्रियादिभिः ॥
 रोमाण्यञ्जनरूपाणि नखाः शङ्खसमप्रभाः ।
 निखिंशविमला छाया स भवेद्वैष्णवो गजः ॥
 तं रणे योजयेद्राजा रिपुसैन्यविमर्दनम् ।
 कुम्भचक्रगदावज्रनिखिंशधनुसन्निभैः ॥
 बिन्दुभिश्चित्रितं यस्य मुखं चित्रस्त्वसौ गजः ।
 तेन सङ्ग्रामकर्माणि कुरुते यो नराधिपः ॥
 नित्यं च विजयं तस्य स राजा फलमश्नुते ।
 सुदन्तो दीर्घहस्तश्च बृहदङ्गुलिपुष्करः ॥
 घनमांसशरीरस्तु कूर्माकारो हि सुक्रमः ।
 साङ्ग्रामिको गजो ह्येष जीवत्यपि समाः शतम् ॥
 सङ्ग्रामे विजयी नित्यं प्रतापजननक्षमः ।
 महाशिरा महाकायो महामेढ्रो महाकरः ॥
 महादन्तोदरश्चैव महागात्रापरामनः ।
 महानेत्रो महोष्ठश्च महाकर्णो महामुखः ॥
 महाकण्ठो महामेढो भवेत्साङ्ग्रामिको गजः ।
 यद्भद्रलक्षणं पूर्वमुक्तं ते शुभमेव हि ॥
 मन्दस्यापि हि शस्तं स्याद्द्वावेतौ च महागजौ ।
 संपूर्णलक्षणो राजन् न भवेच्च महीतले ॥
 अनयोरेव भेदास्तु नांगानां समुदाहृताः ।
 साङ्ग्रामिका द्विपा राजन् सम्यक् लक्षणलक्षिताः ॥
 कथितास्तव तत्त्वेन राजसौख्यकरा गजाः ।

गजलक्षणप्रकरणे जयादिसूचकशुभाशुभलक्षणम् ३९७

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य नहुषो हृष्टमानसः ॥
 अपृच्छत्कौतुकाविष्टहृदयस्तं महामतिम् ।
 त्वत्तः साङ्गामिका नाथ सामान्येन मया श्रुताः ॥
 विशेषेण रणार्हाश्च श्रोतुमिच्छामि सुव्रत ।
 ततः श्रुत्वा महातेजा बृहस्पतिरुवाच ह ॥
 शृणु राजन् गजो राज्ये यादृग्भूतः शुभो भवेत् ।
 पीनमांसचितांसश्च कूर्मार्कारनखस्तथा ॥
 सममेव चितांसस्तु वृत्तहस्तघनापरः ।
 छागकुक्षिः सुपार्श्वश्च कण्ठनाहसमन्वितः ॥
 ज्वलनोज्ज्वलनेत्रश्च सुविषाणो महाकरः ।
 सम्पूर्णचिबुकश्चैवं कूर्मपादो जयान्वितः ॥
 बलसत्त्वसमायुक्तः स्निग्धच्छविमनोरमः ।
 साङ्गामिको भवेद्राज्ञामभिषेकोचितो गजः ॥ इति ।
 इति समरकाले राजारोहणयोग्यगजलक्षणम् ।
 अथ समरकाले जयादिसूचकशुभाशुभलक्षणम् ।
 बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
 यदि तु रिपुगजाभिमुखो निवार्यमाणोऽपि याति रभसेन ।
 विंशतिपदानि नागस्तत्रापि जयो भवत्येव ॥
 अमदो गृह्णाति मदं दुर्गन्धमदश्च सुरभिमदगन्धम् ।
 नागो यदि नरनाथ हि तदा विजयो भवेद्राज्ञाम् ॥ इति ।
 हृदयप्रबन्धे,
 दृष्ट्वा रिपूनाभिमुखान् वार्यमाणोऽपि चेद्गजः ।
 व्रजेत्तद्विजयो नूनं यदि वा प्लवते बलात् ॥
 दुस्तरं तरते नागो यदि तोयमशङ्कितः ।
 तच्छुभं यदि चात्यन्तं सुखमध्वनि गच्छति ॥

दक्षिणेनाग्रपादेन क्षितिमुत्पादयेद्यदि ।
 शोधयेद्ग्रामपादं च तदा जयमुदीरयेत् ॥
 यश्चाग्रकुटिलं कृत्वा करं जिघ्रति चेद्दिशः ।
 प्रहृष्टहृदयो नागस्तदाभ्युदयमादिशेत् ॥
 दक्षिणं तु यदा दन्तं दन्ती प्रमुदितेन्द्रियः ।
 परिष्वजति हस्तेन तदा स्यात्प्रियसङ्गमः ॥
 अग्रहस्तं यदा नागो मध्येमस्तकसंस्थितः ।
 निक्षिप्यमाणो दृश्येत तदा भद्रं जयो भवेत् ॥
 लभमानो मदं युद्धे विजयं प्राप्तमावदेत् ।
 तलं च तलसन्धिं च पुष्करेण परामृशन् ॥
 उद्योगमुपयातं तु वारणो विनिवेदेयेत् ।
 नूनं हि दक्षिणं पादं वामपादेन चेद्भुवम् ॥
 विलिखेद्वारणः खिन्नस्तद्विद्यादात्मराजकम् ।
 यदा तु दुर्मना वामं दन्तं हस्तेन शोधयेत् ॥
 तदात्मनो वदेन्नाशं यातुर्वीथ निषादिनः ।
 करेण वामं नागश्चेत् खिन्नो गात्रं प्रमार्ष्टि यत् ॥
 तदनिष्टं भवेद्भर्तुरन्यथा च शुभं विभोः ।
 अकस्मादेव कुप्यन्ति भ्रमन्ति च पतन्ति च ॥
 करिणो यदि तद्विद्याद्ग्रहं च समुपस्थितम् ।
 यदा पश्यति मातङ्गो विद्रवं वा पराजयम् ॥
 प्रवासं परराष्ट्रं वा तदा भवति दुर्मनाः ।

इति समरकाले जयादिसूचकशुभाशुभलक्षणम् ।

अत्र यानि गजानां शुभाशुभलक्षणानि उक्तानि तानि
 करिणीष्वपि योज्यानि । तदुक्तम्—

गजलक्षणप्रकरणे गजरक्षाधिकारिलक्षणम् । ३९९

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

यल्लक्षणं मयोक्तं भद्रादीनां शुभं च दुष्टं च ।

तत् कारिणीष्वपि योज्यं जातिविभागेन युक्तासु ॥ इति ।

इति कारिणीलक्षणम् ।

पूर्वं राज्ञा गजसङ्ग्रहः कर्तव्य इत्युक्तम् । तत्र—

तेषां समर्जने यत्र पालने च भृगूत्तम ।

यथावन्तृपतिः कुर्याद्गन्धर्वाः कुञ्जरा मताः ॥

तावन्तश्च तथा धार्या यावतां पोषणं सुखम् ।

कर्तुं शक्यं न धार्यास्ते क्षुधिता दुःखितास्तथा ॥

दुखितास्ते नृणां हन्युः कुलानि भृगुसत्तम ।

तस्मात्तेषां सुखं कार्यं यशःश्रीविजयप्रदम् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनैः,

ये चैवान्ये च बहवो वारणानां गुणाः स्मृताः ।

तस्मात्प्रयत्नाद्रक्षेत्तु स्वपुत्रानिव नित्यशः ॥

तेषाममितसत्त्वानां कर्तव्यमनुपालनम् ।

इत्यादिपालकाप्यवचनैश्च गजानां सुखावस्थानसंरक्षणा-
दिकमभिहितम् । तच्च तदभिज्ञाधिकारिपुरुषैर्विना न सम्भवती-
त्यतस्तत्राभिज्ञाः पुरुषा राज्ञा नियोक्तव्याः । ते च किलक्षणा
इति तल्लक्षणानि निरूप्यन्ते । तत्र तावद्गजरक्षाधिकारिलक्षण-
मुक्तम्—

पालकाप्ये,

प्रोच्यन्ते यादृशा युक्ता गजरक्षाधिकारिणः ।

धार्मिकाः शुचयः सर्वे श्रुतवन्तो निरामयाः ॥

सत्त्वाभिजनसम्पन्नाः सर्वव्यसनवर्जिताः ।

गजभर्तुर्हिते युक्ताः समयज्ञाः प्रियंवदाः ॥
 उत्साहबलसम्पन्नाः कृतज्ञा लोभवर्जिताः ।
 मौलास्त्वहार्या दक्षाश्च ज्ञातिपक्षाहिते रताः ॥
 नृपादेशस्य कर्तारस्तत्प्रियान्वेषिणः परम् ।
 मङ्गल्यनामधेयाश्च प्रगल्भा वाग्विशारदाः ॥
 गंजाधिकारिणः कार्या गजधर्मविशारदाः ।
 हस्त्यध्यक्षवशे युक्ता भिषजां च विशेषतः ॥
 भोजनस्थानगमननिर्वाणगमनेषु च ।
 द्रष्टव्याः सह वैद्येन शश्वत्तरपि वारणाः ॥
 यस्य यत्करणीयं तु तन्निवेद्यं महापतेः ।
 गजाध्यक्षेण च पुनस्तत्कार्यं भिषजा सह ॥ इति ।
 इति गजरक्षाधिकारिलक्षणम् ।

अथ गजवैद्यलक्षणम् ।

पालकाप्ये,
 भिषग्विनीतो मेधव्री ग्रन्थार्थप्रतिपत्तिमान् ।
 नृपतुल्यः प्रियाभाषी महाभोगपरिग्रहः ॥
 वाग्मी प्रगल्भः शान्तात्मा धृतिमान् धार्मिकः शुचिः ।
 मौलोऽनुरक्तो मधुरः कुलीनश्च प्रशस्यते ॥
 इति गजवैद्यलक्षणम् ।

अथ गजामात्यलक्षणम् ।

पालकाप्ये,
 शब्दार्थन्यायकुशलः शुचिर्मौलो निरामयः ।
 गणितव्यवहारज्ञो गजामात्यः प्रशस्यते ॥ इति ।
 इति गजामात्यलक्षणम् ।

गजलक्षणप्रकरणे गजाध्यक्षालक्षणम् । ४०१

अथ गजाध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।

क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥ इति ।

पालकाप्ये,

गजाध्यक्षोऽतिमतिमान् शरण्यः संयतेन्द्रियः ।

विनीतः सत्त्वसम्पन्नो वयस्थः प्रतिपत्तिमान् ॥

नृपतुल्यः प्रियाभाषी महाभोगपरिग्रहः ।

गजजीवी गजानां तु हितकार्ये रतस्तदा ॥

स्वामिभक्तः शुचिर्दक्षो धार्मिकश्च प्रशस्यते । इति ।

इति गजाध्यक्षलक्षणम् ।

अथ गजारोहलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

एतैरेव गुणैर्युक्तः स्वाधीनश्च विशेषतः ।

गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥ इति ।

पालकाप्येऽपि,

रहस्यधृक् प्रियः शूरो धृतिमान् सुहृदेन्द्रियः ।

सुशरीरस्त्वरोगश्च यन्ताङ्कुशविभागवित् ॥

निमित्तोत्पातकुशलश्चिकित्सितविशारदः ।

दम्यस्तु कुशलोत्साही गजभर्तुर्हिते रतः ॥

ब्राह्मणः शीलसम्पन्नो यज्ञकर्मप्रतिष्ठितः ।

शक्तश्च युद्धे नागानामारोढा तु प्रशस्यते ॥ इति ।

इति गजारोहलक्षणम् ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरी-

नीराजितचरणकमल—

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनज—

श्रीमन्मधुकरसाहस्रनु—

चतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीक—

विकासदिनकर—

श्रीमहाराजाधिराज—

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मज—

परशुराममिश्रसूनु—

सकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगदारिद्र्यमहागजपारी-

न्द्रविद्वज्जनजीवातु—

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते

श्रीवीरमित्रोदयाभिधानिवन्धे लक्षणप्रकाशे गजलक्षण-

प्रकरणं समाप्तम् ।

अथाश्वलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र—

तस्य राष्ट्रं यशो लक्ष्मीर्धर्मकामार्थसम्पदः ।

वाजिनो यत्र तिष्ठन्ति सर्वलक्षणसंयुताः ॥

कुञ्जरं तुरगं कुर्यात्तस्य राज्ञः परीक्षितम् ।

सर्वलक्षणसम्पूर्णमारुहेद्वाजिनं नृप ॥

इत्यादिवचनैः सुलक्षणैरेवाश्वैर्धर्मकामार्थादि शुभं फलं प्राप्यते । अतो राजा सङ्ग्रामादिकार्ये परीक्ष्य अशुभलक्षणमश्वं विहाय सुलक्षणमश्वमेवारुहेदित्युक्तम् । तत्र किलक्षणोऽभिमतः किलक्षणो निषिद्ध इत्यश्वलक्षणमुच्यते । अत एव जयदेवेनोक्तम्—

अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न ग्रहणोचिताः ।

अतो लक्षणमेवादौ तेषां वक्ष्यामि देहजम् ॥ इति ।

तत्रादावश्वप्रशंसा उच्यते—

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

राज्ञां तुरङ्गमायत्तं विजयं भृगुनन्दन ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तुरङ्गाणां समर्जने ॥

राज्ञा यत्नवता भाव्यं पालने च विशेषतः ।

तावन्तस्तुरगा धार्या यावतां पोषणं सुखम् ॥

कर्तुं शक्यं न धार्यास्ते दुःखिताः क्षुधितास्तथा ।

दुःखितास्ते श्रियं लोकान् विनिघ्नन्ति जयं तथा ॥

धारणीयाः सुविहिता विधिना यवसादिना ।

विधृतास्ते तथा कुर्युर्लोकद्वयजयं तथा ॥

मङ्गलास्ते पवित्रास्ते रजस्तेषां तथैव च ।

केवलस्यैव ते भक्ता देवस्य परमेष्ठिनः ॥
 अतिमेध्यतया तेन चानुज्ञाता दिवौकसाम् ।
 ततोऽधमेधतुरगस्तस्यैवैकस्य द्वियते ॥
 सर्वरत्नाधिको जातस्तुरगोऽमृतमन्यनात् ।
 उच्चैःश्रवास्तेन हयाः सर्वरत्नोत्तमाः स्मृताः ॥
 सपक्षा देववाह्यास्ते मानुषाणामपक्षकाः ।
 छद्मना शालिहोत्रेण वाहनार्थं पुरा कृताः ॥
 नीराजयन्ति ते देशान् हेषितैर्वलशोभिनः ।
 गन्धर्वास्ते विनिर्दिष्टाः श्रियः पुत्रा जितश्रमाः ॥
 प्रधानमङ्गं सैन्यस्य शोभा च परमा हयाः ।
 सुदूरगमने युद्धे यानश्रेष्ठास्तुरङ्गमाः ॥
 वलगन्तमुच्चैस्तुरगं चामरापीडधारिणम् ।
 आरूढ या भवेत्तुष्टिर्न सा राम त्रिविष्टपे ॥
 सन्नद्धपुरुषारूढैः सुसन्नद्धैस्तुरङ्गपैः ।
 दृष्टैरेवारिसैन्यस्य पतन्ति हृदयान्यलम् ॥
 तुरङ्गपादोद्धतधूलिदण्डं
 यस्यातपत्रानुकृतिं करोति ।
 नभः, समग्रा वसुधा तु तस्य
 शैलावतंसा भवतीह वक्ष्या ॥ इति ।

विशेषस्तूक्तो गणकृते—

अश्ववायुर्वेदे,

धर्मार्थकामसिद्धिर्यथा तुरङ्गैर्भवेत्तथा पूर्वम् ।
 कथितैव महामतिभिस्तयापि वक्ष्ये समुद्देशम् ॥
 अश्वैर्हस्तगतां पृथ्वीं श्रीरश्वैर्विपुलं यशः ।
 विजयश्च भवेदश्वैरश्वो हर्म्यविभूषणम् ॥

तस्य राष्ट्रं यशो लक्ष्मीर्धर्मकामार्थसम्पदः ।
 वाजिनो यत्र तिष्ठन्ति सर्वलक्षणसंयुताः ॥
 तस्य सागरपर्यन्ता हस्ते तिष्ठति मेदिनी ।
 एकाहमपि यस्याश्वा निवसन्ति गृहाजिरे ॥
 विष्णोर्वक्षस्थलं मुक्त्वा लक्ष्मीस्तस्य गृहे स्थिरा ।
 निवसत्यश्वसङ्घातैः सम्पूर्णा यस्य वाहिनी ॥
 ते हयाः शत्रुलक्ष्मीणां हठादाकर्षणक्षमाः ।
 ये वाजिनः सुसञ्चारा सव्यासव्येषु शिक्षिताः ॥
 ते विपक्षक्षयं कृत्वा प्राप्नुयुः श्रियमुत्तमाम् ।
 कोऽन्यस्तुरङ्गमं हित्वा प्रविशेद्विपुवाहिनीम् ॥
 श्येनवत्पुनरभ्येति कृत्वा परपराभवम् ।
 स्वामिनो वाजिनं मुक्त्वा को निर्वाहयितुं क्षमः ॥
 पवित्रं परमं स्थानं माङ्गल्यमपि चोत्तमम् ।
 दूराध्वानं गमयतां तथा सङ्घनमकर्मणि ॥
 अश्वेभ्यः परमं नास्ति राज्ञां विजयसाधनम् ।
 यस्यैकोऽपि सुपुष्टोऽश्वो बद्धस्तिष्ठति वेश्मनि ॥
 तस्यापि विगतोत्साहा भीतास्तिष्ठन्ति शत्रवः ।
 दूरदेशान्तरस्थोऽपि रिपुस्तिष्ठति शङ्कितः ॥
 तुरगा यस्य शास्त्रोक्ता विचरन्ति महीतले ।
 आशु कार्याणि भूपानां यथाश्वाः पृथिवीतले ॥
 कुर्वन्तीह तथा शीघ्रं न गजा न पदातयः ।
 पदातिगजमुख्यैश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 वेष्टितोऽपि व्रजत्यश्वो यथेष्टं पक्षिराडिव ।
 रणाहतोऽपि तुरगो देशकालाद्यपेक्षया ॥
 पुनः प्रतिनिवृत्त्याशु हन्ति शत्रुं च मूर्धनि ।

क्षणादेकत्वमायाति क्षणाद्याति सहस्रताम् ॥
 क्षणान्मुख्यं रिपुं वीक्ष्य नयति स्वस्य सादिनम् ।
 क्षणमन्तः क्षणं दूरं क्षणं याति रिपुं प्रति ॥
 इन्द्रजालिकवत्तिष्ठेत्कोऽन्यं मुक्त्वा तुरङ्गमम् ।
 खण्डीकृत्य रिपुव्यूहं विचरन्ति तुरङ्गमाः ॥
 खड्गप्राशधनुर्हस्ताः सङ्ग्रामे दुर्जया नराः ।
 जितशीतातपा ये च जितव्रासा जितासनाः ॥
 युध्यमाना हयारोहा देवानामपि दुर्जयाः ।
 तस्मादरिघटा कार्या ह्यसन्दोहसंवृता ॥
 चन्द्रहीना यथा रात्रिः पतिहीना पतिव्रता ।
 ह्यहीना तथा सेना विस्तीर्णापि न शोभते ॥
 युध्यन्ते येऽपि मातङ्गा भिन्नाः शैलेन्द्रसन्निभाः ।
 दुर्धरा दुर्निवारास्ते यानरत्नैस्तुरङ्गमैः ॥
 तस्मादश्वान् प्रशंसन्ति सेनाङ्गेषु महर्षयः ।
 अश्वैर्विहीनाः पात्यन्ते छिन्नमूला इव दुमाः ॥

तस्यानुरक्ता श्रुतदृष्टविग्रहा

महारिलक्ष्मी रणवाससद्गानि ।

दृष्टानना साप्यभिसारिका भवेत्

तुरङ्गमा यस्य बले महीपतेः ॥

सर्वाम्भोनिधिमेखलां सुरसरिद्रोमावलीभूषिता-

मुत्तुङ्गाद्रिपयोधरां पुरवरप्राकारगण्डोज्ज्वलाम् ।

निःशेषप्रतिपक्षदोषरहितां विद्वज्जनौघाननां

पृथ्वीं सोऽम्बरकामिनीमिव चिरं भुङ्क्तेऽश्वसेनापति ॥

एते चान्ये च राजन् प्रकटगुणगणाः सन्ति मर्त्ये हयानां

स्वर्गेऽप्येवंगुणा ये सुरपतिसहिताः सूर्यचन्द्रादयश्च ।

अश्वलक्षणप्रकरणे अश्वानां नरवाहनत्वसम्भवः ४०७

देवा जानन्ति येषां प्रवरगुणवतां रोगनाशस्य हेतुं
सिद्धैः स्वमैश्वर्ययोगैर्मुनिवरगदितैरप्यमीषां चिकित्साम् ॥ इति ।

इत्यश्वप्रशंसा ।

अथाश्वानां नरवाहनत्वसम्भवः ।

नकुलकृते अश्वशास्त्रे,
सपक्षा वाजिनः पूर्वं सज्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नान् बलौघान् वाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नासाध्यं च मुने किञ्चित्तवास्ति भुवनत्रये ।
तस्मात्कुरु रथावाहे योग्यानेतान् हयोत्तमान् ॥
यथा मे युध्यतः सैन्ये प्रवहन्ति रथं सदा ।
अशक्या दानवेन्द्रस्य नित्यं च बलगर्विताः ॥
इषीकास्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेदं व्यधत्त सः ।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो मुनीश्वरः ॥
छिन्नपक्षाश्च ते सर्वे गत्वा तमृषिमब्रुवन् ।
दीना दुःखसमोपेता रुधिरेण परिप्लुताः ॥
भगवन् किन्निमित्तेन पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां न च हिंसन्ति पण्डिताः ॥
तस्माद्भूतिर्भव प्राज्ञ सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
यथा स्यात्सर्वदा सौख्यं तुष्टिश्च मुनिसत्तम ॥
अतोऽसौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्रादेशात्कृतं सर्वं भवतां पक्षभेदनम् ॥
तस्माद्भूः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथा सुखम् ।

पुष्टिरग्न्या यथा देहे गौरवं च जगन्नये ॥
 यूयं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
 तथा भूमिपतीनां च गौरवेण समन्वितम् ॥
 यो राजा भवतां पुष्टिं खानपानादिभिः सदा ।
 करिष्यति न सन्देहो भविष्यति सुदुर्जयः ॥
 न च त्यजति तं लक्ष्मीः कदाचिज्जयलक्षणा ।
 अपि सर्वगुणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम् ॥
 तथा चैवं विधास्यामि परमं च चिकित्सितम् ।
 तुष्ट्यर्थं रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
 तस्माद्गच्छत भूलोके पाताले च तथापरे ।
 स्वर्गं चान्ये मदादेशाद्येन शान्तिः परा भवेत् ॥
 एवं विसृज्य तान् सर्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
 चक्रे द्वादशसाहस्रीं तदारूपां संहितां तदा ॥
 ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् बाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
 ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रकाशितम् ॥ इति ।
 इत्यह्वानां नरवाहनत्वसम्भवः ।

अथाश्वजातिविभागः ।

शालिहोत्रे,

हयस्वरूपतत्त्वज्ञं तत्परं नियतेन्द्रियम् ।
 शालिहोत्रं महाप्राज्ञं मित्रजित्परिपृच्छति ॥
 चातुर्वर्ण्यं महातेजा जानीयाद्वाजिनां कथम् ।
 कैश्रेष्टाव्यञ्जनाकारैस्तथा त्वं वक्तुमर्हसि ॥
 व्यञ्जनं चिन्हविशेषः ।
 एवं पृष्टो महाचार्यः शालिहोत्रोऽभ्यभाषत ।
 दुर्विज्ञेयं तु बाह्यानां चातुर्वर्ण्यं निबोध मे ॥

अभिज्ञातेन रूपेण शीलेनाभिजनेन च ।
 स्वरसंस्थानघर्णेश्च गन्धैश्चाप्युपलक्षयेत् ॥
 चातुर्वर्ण्यविभागेन ये चाश्वा अनुलोमजाः ।
 अनुलोमजपदं प्रतिलोमजानामप्युपलक्षणार्थम् ।
 तान् विशेषेण गदतः शृणु चैवोपधारय ॥
 रूपोपपन्नाः श्रीमन्तो विनीताचारशालिनः ।
 भृशं यत्नोपचार्याश्च स्मृतिमन्तः सुमेधसः ॥
 गुरुणां चैव राज्ञश्च यत्नान्निर्देशकारिणः ।
 प्रदक्षिणाः समर्थाश्च शुचयः शुचिसेवनाः ॥
 क्षुधासहा भारसहाः सुकोपाः सुप्रसादिनः ।
 गन्धमाल्यप्रिया नित्यं भूपवेषा यथा तथा ॥
 पूजिताः सम्प्रहृष्यन्ति भवन्ते चाग्रगाः सदा ।
 नित्यं प्रमुदिताश्चैव भवन्ते चारुदर्शनाः ॥
 मनस्विनस्तेजोवन्तः सर्वकर्मानुयायिनः ।
 पानास्वादनभोज्यानि उच्छिष्टानि त्यजन्ति च ॥
 तथा चैवाशुचिं सर्वं पुरीषं मूत्रमेव च ।
 मधुलाजाघृतापूपपायसाद्यभिलाषिणः ॥
 गन्धमाल्यसुमनसः स्नानमङ्गलकानि च ।
 ग्रहेषमाणा जिघ्रन्ति सुस्वप्नाः प्रियदर्शनाः ॥
 क्षुत्पिपासासहाः शूराः सुनिनादा महास्वनाः ।
 पीतश्वेतरुणा गौराः प्रायशो मधुपिङ्गलाः ॥
 उदग्रगामिनो हृष्टाः स्निग्धानुध्वनिनः स्थिराः ।
 स्निग्धवर्णास्तनुघ्राणा ब्राह्मणाः सर्वमन्त्रिणः ॥
 क्षिप्रं सुप्ताश्च बुध्यन्ति लाजेक्षुशीरगन्धिनः ।
 देवगन्धर्वसत्त्वास्ते तत्तुल्याचारशालिनः ॥

एवमाचारतस्ते वै विज्ञेया ब्राह्मणा ह्याः ।
 क्षत्रिया दुःखशीलास्तु कोपना ब्रह्मवर्चसः ॥
 तीक्ष्णप्रकृतयः शूरा महागम्भीरानिःस्वनाः ।
 वर्ष्मवन्तो महासत्त्वाः शुद्धसत्त्वा लघुक्रियाः ॥
 वर्ष्म प्रमाणम् ।

सारसंहननोपेता विविक्ताङ्गास्तनुत्वचः ।
 सारो बलम् । संहननं संहतिः ।
 वर्षादिजलसंज्ञादे ताडने प्लवने भरे ॥
 कर्कशस्पर्शने चैव निर्भया द्रुमसङ्कटे ।
 निरोधविषमोक्षेषु न विषीदन्ति ते ह्याः ॥
 कल्याणाभिजवापातैः कल्याणप्रियदर्शनाः ॥
 रथनोमिनिनादेषु शङ्खतालस्वनेषु च ।
 बृंहितेष्वथ नागानां घण्टास्वौदुम्बरासु च ॥
 बृंहितं शब्दितम् । उदुम्बरं ताम्रम् ।
 क्ष्वेलिताकृष्टनिनदैः प्रत्यश्वानां च हेषितैः ॥
 शङ्खभेरीनिनादैश्च वेणुदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥
 छत्रध्वजपताकाद्यैर्महाव्यूहेषु गर्विताः ।
 महाव्यूहो महान् सेनासमूहः ।
 वालर्धिं प्रकिरन्तश्च हृष्यन्ते मुदितेक्षणाः ।
 सम्प्रयुक्ताः प्रधावन्ति मेदिनीं धारयन्ति च ॥
 खुराग्रैर्दारयन्तश्च तेऽपि हेषन्ति मेदिनीम् ।
 स्वेदमूत्रपुरीषाणि सृजन्त्यत्यर्थमेव च ॥
 आक्रीडन्ति प्रहेषन्ति तर्जयन्तः परान् हयान् ।
 मुदितास्तेऽवगाहन्ति चतुरङ्गवलं रणे ॥
 सानुनादं स्वरं स्निग्धं हेषन्ते पूरयन्ति च ।

अन्येषां पृष्ठतोऽश्वानां नेच्छन्ति गमनं सदा ॥
 शस्त्रं दृष्ट्वा प्रहृष्यन्ति प्रहारैर्न व्यथन्ति च ।
 आह्वेषु पराक्रान्ताः शूरास्ते क्षिप्रकारिणः ॥
 माणिमल्लिकपिङ्गाक्षा न विवर्णाऽविवर्णिनः ।
 सर्वकर्मसहश्लिष्टासुखा नात्मप्रमादिनः ॥
 देवगन्धर्वसत्त्वास्ते कल्याणाभिजवस्वनाः ।
 एवमाचारवन्तश्च विज्ञेयाः क्षत्रिया हयाः ॥
 वैश्या यानाक्रियामन्दगुरुमेधाल्पजातयः ।
 न कुप्यन्ति न हृष्यन्ति स्थिरात्मानो जितेन्द्रियाः ॥
 विनीताचारवन्तश्च जितक्रोधा न मानिनः ।
 मृदवः सामशीलास्ते वेदनोष्णक्षुधासहाः ॥
 भाराध्वगमनयानस्थिरा मध्यजवाश्च ते ।
 मध्यसारबलाश्चैव हरिपिङ्गक्षणास्तथा ॥
 क्रौञ्चनेत्राः सिताः शोणाधरपल्लवरोमकाः ।
 नातिवीर्ययुताः पश्चादव्यङ्गाश्च भवन्ति ते ॥
 मत्स्यविस्त्रावगन्धाश्च तथोष्ट्रीक्षीरगन्धिनः ।
 सुप्ताः प्रसादिताः क्षान्ता मानुषं सत्त्वमास्थिताः ॥
 एवंविधसमाचारा वैश्या ज्ञेयास्तुरङ्गमाः ।
 उच्छिष्टं ये हि मन्यन्ते परेषां पानभोजनम् ॥
 युग्याशनमपि क्लिष्टं हृष्टाः सेवन्ति ते सदा ।
 युग्या बलीवर्दास्तेषामशनं भोज्यं कदङ्गरादि ।
 शोणाक्षा रक्तनेत्राश्च पादैर्भूमिं लिखन्ति च ।
 पुरीषमूत्रे जिघ्रन्ति भक्षयन्ति जुगुप्सितम् ॥
 मत्सरिष्वप्रवर्तन्ते निघ्नन्ति परिपालकान् ।

आत्मानं खुरपुच्छैर्वा दन्तैस्ते धर्षयन्ति च ॥

प्रस्तब्धकुथकाः सन्ति भयाज्ञानविषादिनः ।

कुथः प्रावरणकम्बलः ।

शुचित्वं च जुगुप्सन्ति नाचारशुचयश्च ते ॥

चतुष्पथेषु द्वारेषु पुरीषं चोत्सृजन्ति ते ।

धूमाभ्रसमवर्णाश्च स्थूलवक्रासिताननाः ॥

रूक्षा भिन्नस्वराः शूरा न प्रशस्ता दुरासदः ॥

पिशाचा राक्षसाश्चैव सर्वे सुप्ताः प्रमादिनः ।

एवमाचारसंस्थाश्चेच्छूद्रानश्वान् विनिर्दिशेत् ॥

विज्ञानमनुलोमानां जात्याचारं च मे शृणु ।

ब्राह्मणो जनयेद्भर्म क्षत्रियां क्षत्रियो भवेत् ॥

क्षत्रियाद्वैश्यवाजिन्यां वैश्यो वाहः प्रजायते ।

वैश्येन चैव शूद्रायां वैश्य उत्पद्यते हयः ॥

अत्र अनुलोमा मातृसमानजातीयाः । “ब्राह्मणो जनयेत्”

इत्यादिना ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षत्रियः क्षत्रियाद्वैश्याया-
मुत्पन्नो वैश्य इत्युक्तत्वात् । वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नः शूद्र एवेति
वक्तव्ये वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नो वैश्य एवेति यदुक्तम् तच्च शूद्रा-
पेक्षया उत्कृष्टवज्रापनार्थमित्यविरोधः । अपि च ब्राह्मणात् क्ष-
त्रियायामुत्पन्नः क्षत्रिय इत्यत्र क्षत्रियपदं क्षत्रियजात्यश्वचेष्टा-
दिसादृश्यार्थं रणादिकार्यान्तरयोग्यतार्थं चेति ।

एते द्विजसमाचारा यथावर्णा हयाः स्मृताः ।

परिभ्रष्टास्ततश्चैभ्यः शूद्रैस्तुल्या भवन्ति ते ॥

वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातस्तं वैश्यमिति निर्दिशेत् ।

क्षत्रियेण तु शूद्रायां क्षत्रमुत्पन्नमादिशेत् ॥

अथ वा त्रिभिरप्यन्यैर्निषादः स्याद्विजन्मभिः ।

अश्वलक्षणप्रकरणे अश्वजातिविभागः । ४१३

शूद्रायामित्यनुषङ्गः ।

अनुलोमास्तु व्याख्याताः प्रतिलोमानिमान् शृणु ।

ब्राह्मण्यां जनयेद्गर्भं क्षत्रियः सूतमाह तम् ॥

कर्काः कुरण्टगौराश्च दन्तगौरारुणप्रभाः ।

कर्काः अश्वाः ।

प्रायशः सुप्रसन्नाक्षाः सानुनादा महास्वनाः ।

पानमाल्यसुगन्धास्ते न च निर्हारगन्धिनः ॥

सुप्तप्रमादिनः शान्ता ज्ञेया हि बधिरा ह्याः ।

ब्राह्मण्यां तु यदा वैश्यो जनयेन्मागधस्तु सः ॥

भारक्षमाः सस्वहीना मृजाहीना न हेषणाः ।

अनवस्थितशीलाश्च न जुगुप्सन्ति कस्य चित् ॥

सुप्रज्ञाहीनसदृशाश्चण्डवेगा ह्यनिर्वृताः ।

निर्वर्णवर्णाः प्रायेण पैशाचं सस्वमास्थिताः ॥

पापाभिजनिनः क्रूरा वसाकुणपगन्धिनः ।

अनाचारप्रवणाश्च मागधा दीनदर्शिनः ॥

ब्राह्मण्यां तु यदाश्वायां शूद्र उत्पादयेत्सुतम् ।

स चाण्डाल इति ज्ञेयः पापाभिजनगोचरः ॥

नाभिजानन्ति कर्माणि प्रमत्ताः खरनिःस्वनाः ।

रुक्षभिन्ननखाः क्रूरा अपशस्ता दुरासदः ॥

उपदग्धाः प्रशस्तैस्तु व्यञ्जनावर्तलक्षणैः ।

पुष्पैः पुण्ड्रैश्च विविधैर्निन्दितैः परिमण्डिताः ॥

पुष्पैः शरीरोपरितनबिन्दुभिः । पुण्ड्रैस्तिटकैः ।

पुरीषं मूत्रमुत्कृष्टं खादन्ति न जुगुप्सिताः ॥

भिन्नागारेष्वथुचिषु शून्यागारेषु मोदनाः ।

शृगालवृकवर्णाश्च धूमवर्णा विवर्णिनः ॥

कूरस्वरा युपगन्धाः प्रियमांससुरौदनाः ।
 पिशाचरक्षोभिजनाश्चाण्डालाश्च दुरासदः ॥
 एभिर्व्यञ्जनलिङ्गैस्तु चातुर्वर्ण्यं विनिर्णयेत् ॥ इति ।

किलहणकृतसारसमुच्चये,
 शीलान्वितो भारसहः सुगन्धः
 शुद्धैकवर्णः सुमनोहरश्च ।
 गम्भीरहेषः शुचिसत्त्वयुक्तो
 ग्रासातुरो ब्राह्मणजातिरश्वः ॥
 शूरः सुतीक्ष्णस्त्वभिमानयुक्तः
 क्रोधान्वितो वातभवः सुहेषी ।
 सुदीर्घकायः सुलघुक्रमः स्यात्
 स क्षत्रियोऽश्वो शुतिसत्त्वयुक्तः ॥
 मेघप्रियो मानविवर्जितश्च
 क्षुद्रेदनाभारसहः सुसत्त्वः ।
 वेगान्वितः शौर्यकुलाभिमानी
 पिङ्गेक्षणो वैश्यहयः प्रदिष्टः ।
 छिद्रप्रहारो ह्यशुचिप्रियश्च
 स्यात्कूरदृष्टिर्लघुकायवांश्च ।
 क्रोधाभिमानातिशयेन युक्तः
 शूद्रस्तुरङ्गोऽतिजडः प्रसिद्धः ॥ इति ।

नकुलकृते अश्वचिकित्सिते,
 वाजिनो जलजाः केचिद्वन्हिजातास्तथा परे ।
 समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकामृगजास्तथा ॥
 जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्रिया वन्हिसम्भवाः ।
 प्रभञ्जनभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रकाः ॥

पुष्पगन्धः सदा विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ।
 घृतगन्धोद्भवो वैश्यो मीनादीनां च शूद्रकः ॥
 विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियः स्मृतः ।
 दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वकातरः ॥
 विप्रस्य वाहनाः सर्वे त्रयो भूमिपतेः सदा ।
 द्वौ वैश्यस्य च शूद्रस्य एक एव सुखावहः ॥
 केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्वेऽश्वा वाहनोचिताः ।
 तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्मिताः ॥
 ब्राह्मणाः क्षेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ।
 क्षत्रिया युद्धकार्येषु वैश्या भृत्यार्जने सदा ॥
 शूद्राश्चान्येषु कार्येषु ज्ञात्वैवं वाजिनः सदा ।
 आरुहेत्सर्वकृत्येषु य इच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ॥ इति ।

इत्थंश्वजातिविभागः ।

अथाश्वोत्पत्तिदेशाः ।

नकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते,
 चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ।
 ताजिकाः खुरसाणाश्च तुषाणाश्चोत्तमा हयाः ॥
 गोजिकाणाश्च केकाणाः पोटाहाराश्च मध्यमाः ।
 गाहुराः साहुराणाश्च सिन्धुवाराः कनीयसः ॥
 अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचास्तथा परे ॥ इति ।
 जयदेवकृतेऽश्ववायुर्वेदे,
 अश्वानां जन्मदेशास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 उत्तमानां च मध्यानामधमानां च तत्त्वतः ॥
 उत्तमास्त्वधिकाः प्रोक्तास्तथा पारसिकाश्च ये ।

केकाणाश्चैव ये बाहाः पृष्ठजा ये च कीर्तिताः ॥
 ऊरुजातास्तुरुष्काश्च सपृष्ठा माण्डलाश्च ये ।
 पट्टजाः सैन्यवा मध्यास्तथा सारस्वता हयाः ॥
 सम्भलाश्चाकुलाश्चैव जटादेशोद्भवाश्च ये ।
 अधमा दक्षिणैः सार्धं ये च प्राग्दक्षिणा हयाः ॥
 वृत्तदीर्घाश्चित्तग्रीवह्रस्वकर्णा महाहयाः ।
 महाकाया महोरस्का निस्त्रासास्तेऽधिका मताः ॥
 अत्यन्तं विनतं येषां निर्मासं च मुखं भवेत् ।
 पीनेन कटिदेशेन मुखराश्च भवन्ति ये ॥
 अध्वन्याश्च महास्वानाः सङ्घामे चाभिपूजिताः ।
 अपि शस्त्रहताङ्गाश्च नैव मुञ्चन्ति सादिनम् ॥
 पारसीकाधिकाः प्रोक्ताः केकाणाः किञ्चिदूनकाः ।
 स्थूलाः स्थूलशरीराश्च पृष्ठजा दीर्घपृष्ठकाः ॥
 केकाणदेशजातानामधमानां च वाजिनम् ।
 नाविकैः सदृशं वक्त्रं बाहुल्येन विनिर्दिशेत् ॥
 सुवृत्तदेहस्तीक्ष्णश्च स्वप्रमाणेन मध्यमः ।
 ऊरुजातः समुद्दिष्टः किञ्चित्स्थूलो मनाग्जवः ॥
 अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च ह्रस्वग्रीवतनुस्तथा ।
 तुरुष्कः कीर्तितो वाजी स्थूलवक्रमुखश्च यः ॥
 केकाणाकारदेहस्तु भवेन्माण्डलिको हयः ।
 शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं नैव तत्समः ॥
 सिन्धुदेशोद्भवो वाजी सपृष्ठाश्वानुकारकः ।
 आननं चापि दीर्घं च तत्सपृष्ठं च कीर्तितम् ॥
 सस्वेनैव जवेनापि रणशूरत्वघातनः ।
 सादिभक्तोद्यतश्चापि ताजिकादधिकस्तथा ॥

परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णमुखा हयाः ।
 पट्टदेशोद्भवा हृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये ॥
 लम्बकर्णजटश्चैवमव्यालः परिकीर्तितः ।
 सम्भले शिलशृजानुश्च पदा पश्चाद्दलोपमः ॥
 वर्तुलश्चापि ह्रस्वश्च टङ्को नाम स कीर्तितः ।
 दाक्षिणात्यो भवेद्धोटो यो धन्यः सर्ववाजिनाम् ॥
 जवहीना महादुष्टाः पूर्वदेशसमुद्भवाः ।
 वाजिवद्वेसराणां च देशं विद्याद्विचक्षणः ॥ इति ।

इत्यश्वोत्पत्तिदेशाः ।

अथाश्वकुलविभागः ।

शालिहोत्रे,
 आसीनं च हयागारे वेदवेदाङ्गपारगम् ।
 मित्रजित्प्रमुखाः पुत्राः शिष्याश्च गुरुसम्पताः ॥
 पप्रच्छुर्हयवेदज्ञं हयशिक्षाविशारदम् ।
 भगवन् सागरान्तेयं वसुधा शैलमालिनी ॥
 पत्तनागारदेशैश्च वनैश्चाप्युपशोभिता ।
 तस्यां विभागात्तुरगा भवन्ते कामचारिणः ॥
 चरन्ति विविधाकारा उत्तमाधममध्यमाः ।
 व्यामिश्रेषु चरन्त्यश्वा भृशं विस्मयते मनः ॥
 तेषां च जनने यानि कुलान्युपकुलानि च ।
 देशलिङ्गाभिजननैर्वर्णाचारबलौजसा ॥
 पृथक् पृथक् कुलानां तु विज्ञानानि ब्रवीहि मे ।
 ज्ञानं सङ्कीर्णदेशानां घोटकाजननानि च ॥
 अन्त्यजाश्च गुणोपेता गुणैर्हीनाश्च देशजाः ।
 भवन्ति कस्मात्तत्सर्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ॥

ततः प्रोवाच भगवान् पुत्राणां मुनिसत्तमः ।
 कुलाभिनवर्णैश्च रूपाचारजवौजसा ॥
 छविसंस्थानगन्धैश्च गत्याऽनूकस्वरैस्तथा ।
 सर्वमेतद्यथोद्दिष्टं शालिहोत्रकुलोद्भवाः ॥
 आदिसर्गेषु सृष्टाः स्म दिव्या गन्धर्वमातरः ।
 कर्का शोणा च काला च धूत्रा सिता तु पाटला ॥
 क्रव्या सारा च सहिणी ता देशेषु विभाजिताः ।
 एत एव च तावन्तस्तासां सृष्टा हयोत्तमाः ॥
 इन्द्रसोमयमाकैश्च वायुना वरुणेन च ।
 हयानां पत्तयः सृष्टा वह्निना धनदेन च ॥
 भूमौ दिक्षु विभक्तास्ते दिव्या हयकुलाकराः ।
 प्रसुक्तास्त्वेष्वेवैते सृष्टास्तैरमरोत्तमैः ॥
 पृथिव्यां प्रविभक्तास्ते दिक्षु जानपदेषु च ।
 माहेन्द्रपृष्ठ्यः कङ्काश्च अपराश्च यथाक्रमम् ॥
 तासां पुत्रैश्च पौत्रैश्च व्याप्ता सर्वा वसुन्धरा ।
 समुद्रमाश्रिताः केचित्तथाऽन्ये सिन्धुमाश्रिताः ॥
 श्रिता यवनकाम्बोजान् वानायुं चापरे पुनः ।
 शतद्रुं च विपाशां च चन्द्रभागां सकाभिधाम् ॥
 सरस्वतीं कौशिकीं च गङ्गां प्रेषवतीं तथा ।
 महानदीनामेतासामन्तर्द्वीपाश्रिताः परे ॥
 कच्छकं हिमवन्तं च मलयं गोरथिं गिरिम् ।
 गन्धमादनकूणीरौ कैलासमभि चाश्रिताः ॥
 सुराष्ट्रान् सूरसेनांश्च काश्मीरान् मद्रभूमिकान् ।
 पञ्चालान् कुक्कुसान् वङ्गान् गान्धारवनवर्वरान् ॥
 दशार्णान् मध्यदेशांश्च सौवीरान् विविधानपि ।

पूर्वावन्त्यकालिङ्गाश्च विदर्भक्रथकौशिकान् ॥
दिशो जनपदांश्चैव पृथिव्यामाश्रिता हयाः ।
तेषां विभक्तिः कुलतो नामतश्चापि वक्ष्यते ॥
देशवैशेष्यतस्तेषां विभक्तिं त्रिविधामपि ।
जानीयादिति शेषः ।

सरस्वत्युत्तरे कूले तत्राभिजनितास्तु ये ।
नानाजननसम्भूताः विद्यात्तान् जननोत्तमान् ॥
अथ ये दाक्षिणे कूले पूर्वस्रोतोऽनदीवने ।
ते सारवलतेजोभिर्मध्याऽमध्याश्च वर्ष्मतः ॥
भूपृष्ठपट्टभूमीषु मन्द्राः सौराष्ट्रकेकयाः ।
कौशिकाः कोशवङ्गेषु मगधेष्वपि ये हयाः ॥
तेजःकायबलैर्हीना हीनसत्त्वा जवौजसा ।
एतानि जननान्याहुः समुद्रान्तानि वाजिनाम् ॥
चतुष्पञ्चाशदेतानि कुलान्युपकुलानि च ।
शृणु सङ्कीर्त्यमानानि देशतद्विधनामभिः ॥

तत्र चत्वारि कुलानि चत्वार्युपकुलानि चत्वार्यन्तस्थानि
चत्वारि तदनुस्थानि पञ्च पञ्चस्थानि पञ्च विषमेयस्थानि च-
त्वार्यनूपजानि चत्वारि आपरान्तकानि चत्वारि शूद्रकाणि
चत्वारि दाक्षिणात्यानि चत्वारि वैशिमानि चत्वारि वेसराणि
द्वावन्यौ कुक्कुसौ एकमुत्तरं हैमवतमेकं मागधम् । नव घोटककुलानि ॥

चतुष्पञ्चाशदेतानि कुलान्युपकुलानि च ।

नामतस्तानि वक्ष्यामि घोटकाजननैर्विना ॥

तत्र काम्बोजकुलं वानायुजकुलम् आरट्टजकुलं सैन्धवकुलम् ।
काम्बोजानां वालिहकेया उपकुलं, वानायुजानां गान्धारा उप-
कुलम्, आरट्टजानां चास्पेया उपकुलं, सैन्धवानां तैत्तिला उप-

कुलम् । मेवका अन्तस्था, उपमेवका अन्तस्थाः, कुलजा अन्तस्था,
 उपकुलजा अन्तस्थाः । त्रैगर्तास्तदनुस्थाः, आर्जुनेयास्तदनुस्थाः,
 सावित्रेयास्तदनुस्थाः, योधेयास्तदनुस्थाः, यावनाख्याः पञ्चस्थाः,
 तुषाराः पञ्चस्थाः, विषमेयाः पञ्चस्थाः, कान्दरेयाः पञ्चस्थाः
 वाष्मतेयाः पञ्चस्थाः । आवन्त्या विषमेयाः, अतसा विषमेयाः,
 काश्मीरा विषमेयाः, साकानका विषमेयाः, पार्वतीया विषमेयाः ।
 उत्तरान्तमाद्रेया अनूपजाः, दक्षिणान्तमाद्रेया अनूपजाः, अन्त-
 द्वीपका अनूपजाः, कैकया अनूपजाः । अम्बष्ठका अपरान्तकाः,
 वासन्तका अपरान्तकाः, सौवीरका अपरान्तकाः, दरदा अप-
 रान्तकाः । सैन्धवाः शूद्रकाः, क्षुद्रकाः शूद्रकाः, मालवाः शूद्रकाः,
 ऐरावताः शूद्रकाः । आवन्त्यका दाक्षिणात्याः, कालिङ्गका दा-
 क्षिणात्याः, मोकुला दाक्षिणात्याः, वानवासिका दाक्षिणात्याः ।
 तैलङ्गा वैशिमाः, क्रथना वैशिमाः, अपवृत्तका वैशिमाः, सौराष्ट्रा
 वैशिमाः । सालवेया वेसराः, कुरुक्षेत्रजा वेसराः, पञ्चालजा वेसराः,
 घोत्थजा वेसराः । अभिसारजा कुक्कुसाः, स्वाकजा कुक्कुसाः ।
 हिमवत्युत्तरेया मागधाः । मन्तावका घोटकाः, अश्मकेया घोट-
 काः, मौलिका घोटकाः, चकोरका घोटकाः, श्वेमशैलजा घोटकाः,
 वैदर्भिका घोटकाः, पूर्वहैमेया घोटकाः, दक्षिणहैमेया घोटकाः,
 सामेयका घोटकाः ।

इति देशविदेशांश्च उक्तान्यायनानि च ।

व्याहारो नामतश्चैषामुक्तो देशकुलान्वये ॥

अतः परं व्यञ्जनेभ्यः प्रत्येकैकस्य वक्ष्यते ।

विस्तरेण तुरङ्गाणां यथावदनुपूर्वशः ॥

यथोद्दिष्टान् कुलगणान् शृणुष्व च पृथक् पृथक् ।

काम्बोजानां तु विज्ञानमङ्गलिङ्गैः प्रवर्तते ॥

काम्बोजास्तुरगाः श्रेष्ठाः सकलेषु कुलेषु च ।
 महासुक्ता महाप्रोथा महोत्साहाश्च ते ह्याः ॥
 महाहनुललाटाश्च शङ्कुकर्णा महासुखाः ।
 महासमुद्रनादाश्च उच्चपादान्तपार्श्वयः ॥
 समकायोदरा वृत्ता महाजघनशालिनः ।
 मण्डूकाक्षाः स्पष्टमुखा दीर्घग्रीवाः समुत्थिताः ॥
 भृङ्गारतनुकेशाश्च महास्कन्धा महोरसः ।
 दीर्घैः सुजातैश्च भुजैः सम्पूर्णतमवक्षसः ॥
 पीनवृत्तोरुजङ्घाश्च ह्यास्ते स्थिरकुण्डिकाः ।
 कुण्डिकाद्यङ्गविशेषाः, अनन्तरं वक्ष्यमाणाश्चाङ्गप्रदेशनिर्देशे

द्रष्टव्याः ।

तनुस्निग्धसुरोमाणो मृदुरोमतनुत्वचः ।
 ह्रस्वमेढ्रफलाश्चैव न दीना नित्यनिवृत्ताः ॥
 रूपतेजोजवैः श्रेष्ठा वर्ष्मवन्तः सुसंहताः ।
 विनीताचारवन्तश्च श्रीमन्तः प्रियदर्शनाः ॥
 श्वेताः शोणाश्च कृष्णाश्च न विवर्णा भवन्ति ते ।
 दृष्ट्वा ते नाभिहेषन्ते वडवामश्वमेव च ॥
 स्वरूपजवनाः श्रेष्ठाः स्वरतेजोबलान्विताः ।
 शीलवन्तः सदाचाराः सत्त्ववन्तो न कर्कशाः ॥
 स्वामिनो हितकर्तारो मनोज्ञाः प्रियदर्शनाः ।
 शुभानूकाः समरसाः काम्बोजाः सम्प्रकीर्तिताः ॥
 तेषामुपकुले जाता बालिहकेयास्तुरङ्गमाः ।
 अल्पान्तरा दर्शनतो दुर्ज्ञेयास्ते विजानता ।
 काम्बोजा बालिहकेयाश्च तुल्यसंस्थानसंस्थिताः ॥
 समानकर्णरूपाश्च तुल्यतेजोवाश्च ये ।

समानि तेषां लिङ्गानि विशेषो यस्तु तं शृणु ॥
 दीर्घाङ्गा मृदवस्ते च दीर्घपृष्ठसुराश्च ते ।
 आयामपरिणाहाभ्यां किञ्चिदश्वतराश्च ते ॥
 सुपृष्ठह्रस्वजघना बिन्दुमन्तोऽसुकुष्ठिकाः ।
 पृष्ठोन्नतोद्यतग्रीवाः पूर्वकायसमुन्नताः ॥
 द्विजैः क्रुद्धास्त्वभिघ्नन्ति न दीना भर्तृवत्सलाः ।
 महासनाः स्थिराः शूरा भूयिष्ठं पिङ्गलाश्च ते ॥
 न च त्यजन्ति पतितं सङ्कटेष्वथ सादिनम् ।
 एतावदेव विज्ञानं बालिहजानां प्रकीर्तितम् ॥
 वानायुजा नातिह्रस्वा न महान्तः सुसंस्थिताः ।
 मध्यप्रमाणाः कोलाक्षाः पूर्वकायसमुन्नताः ॥
 शङ्कुकर्णा ह्रस्वमुखा वृत्ताङ्गास्तुङ्गनासिकाः ।
 वृत्तायताः कायसमा ह्रस्वपृष्ठत्रिकाश्च ते ॥
 ह्रस्वमेद्राण्डकोशास्ते सुनेत्राश्चाहगामिनः ।
 चारुगात्राः समाश्चैव न दीना दृढकुष्ठिकाः ॥
 सुरैर्गर्दभसंस्थानैर्गम्भीरपरिमण्डलैः ।
 स्थिराः कर्मसु सर्वेषु भारेऽध्वनि च पारगाः ॥
 दृढास्तरस्विनः शीघ्रा धुरकर्मदुरासदाः ।
 ये वातिजानते कर्म ते भवन्त्युत्तमा हयाः ॥
 कृष्णानुवर्णा भूयिष्ठं मध्यकाश्च भवन्ति ते ।
 सत्त्वतेजोबलोपेता हया वानायुजाः स्मृताः ॥
 तेषामुपकुले जाता गान्धारास्तान् शृणुष्व मे ।
 कृष्णा कुक्कुटका धूम्रा कृष्णसारा विवर्णिनः ॥
 शोणाश्च बहुवर्णाश्च कायवन्तः सुसंस्थिताः ।
 दृढपश्चार्धकायाश्च दृढोदग्राः पुरस्ततः ॥

पश्चार्धविषमाश्चण्डा बलिनः स्थूलकैसराः ।
 तन्वायतमुखाश्चैव गान्धारकुलजा हयाः ॥
 आरट्टजानां विज्ञानं कीर्त्यमानं शृणुष्व मे ।
 ह्रस्वपृष्ठाः सुष्ठुमुखास्तनुवालाः शुभेक्षणाः ॥
 उदग्रायतपूर्वार्धा मृदुश्लक्ष्णतनूरुहाः ।
 तनुत्वचो ह्रस्ववर्णा मृदुग्रीवाः सुसंस्थिताः ॥
 सुसंहिताः शङ्कुकर्णा दृढमध्याः सुकुक्षिकाः ।
 शोणा भूपृष्ठतः शीघ्रा उच्चरोमान्तपार्ष्णयः ॥
 हरिवर्णानुवर्णाश्च हरिसाराश्च प्रायशः ।
 उच्चपाणिविहाराश्च न च विक्षिप्तवारिणः ॥
 महाजवाः सुविक्रान्ताः पादान्तरविहारिणः ।
 आरट्टजकुला ह्येवं विज्ञेया बलिनो हयाः ॥
 तेषामुपकुले जाताश्चाम्पेयास्तान् शृणुष्व मे ।
 परिमण्डला ह्रस्वपृष्ठा सुगन्धाः सुप्रतिष्ठिताः ॥
 एणजङ्घास्तनूपादा गात्रवन्तः सुविक्रमाः ।
 बलवन्तः सुरोमाणस्तेजसा रजसान्विताः ॥
 स्थूलाक्षिकूटघातास्ते स्थिरपादाः सुकुक्षिकाः ।
 समांसपूर्णकायाश्च चाम्पेयास्तुरगाः स्मृताः ॥
 सैन्धवाः स्थिरपादाश्च विशीर्णजघनाः स्थिराः ।
 दीर्घग्रीवाः सुखास्यास्ते स्थूलाक्षास्तनुकैसराः ॥
 शङ्कुकर्णा महाकाया महोच्छ्वासास्तनुत्वचः ।
 तनुसृक्का महाप्रोथा हयास्ते बडवोदराः ॥
 लघुमेहनमुष्कास्ते पुच्छवक्रा महौजसः ।
 मुखे पृष्ठे च कल्याणा हयास्तेजस्विनस्तु ते ॥
 शीलवन्तो बलोपेताः सर्वकर्म्मभिर्धायिनः ।

सत्त्वन्तश्च तुरगाः सैन्यवाः समुदाहृताः ॥
 तेपाशुपकुले चाश्वस्तैतिला मन्दमेघसः ।
 स्थूलग्रीवासहनवः स्थूलवालधिकेसराः ॥
 स्थूलमेढ्रफलाः क्षान्ता बलवन्तो जवान्विताः ।
 सारवन्तः सुगात्राश्च समुच्छितशिरोधराः ॥
 संस्थानवन्तो लघवो दृढपादाः सुकुण्डिकाः ।
 पृथुवक्षोललाटास्ते विशालजघनेक्षणाः ॥
 भाराध्वनि केशसहाः क्षुत्पिपासासहाश्च ते ।
 सत्त्वन्तश्च तुरगास्तैतिलाः सम्प्रकीर्तिताः ॥
 सुसंस्थानाश्चतुर्वृत्ता मेघकाः स्थूलवक्षसः ।
 शङ्कुकर्णाः सुण्डमुखास्तनुसृका मदेक्षणाः ॥
 दीर्घायतविदुग्रीवा गूढजङ्घमहोरसः ।
 महासनाः पृथुग्रीवास्तनुवृत्तोरुजङ्घकाः ॥
 ह्रस्वकुक्षिकूर्चास्ते तनुमध्या मितोदराः ।
 रोमशाः पूर्वसर्वाङ्गाः समशीला न कर्कशाः ॥
 बहुवर्णधराश्चित्रा हयाः पाटलपुष्पकाः ।
 मध्यमा ध्वानचपला मध्यसारबलास्तथा ॥
 सत्त्वतेजोजवैर्मध्या मेघकास्तुरगाः स्मृताः ।
 तत्रोपमेघका ह्रस्वाः स्थूलवालधिकेसराः ॥
 मृदङ्गा दुर्बलशफास्तनुगात्राः सुकुण्डिकाः ।
 उच्चैर्बद्धशिरोग्रीवा दुर्गुणा बहलैः कटैः ॥
 ह्रस्वोरस्का विरूपाक्षा हयाः स्युरूपमेघकाः ।
 कुलजा दीर्घपृष्ठासा ह्रस्वमेढ्रफलालसाः ॥
 वृत्तग्रीवायतमुखास्तनुमध्याः सुकुण्डिकाः ।
 दीर्घवालधिकेशाः स्युः सूक्ष्मरोमशकेसराः ॥

तनूरस्कास्तु तुरगाः कुलजाः समुदाहृताः ।
 अश्वोपकुलजा हस्वास्तनुप्रोथोरुकुष्किकाः ॥
 दीर्घवालधिकेशाः स्युः कुलजैः समलिङ्गकाः ।
 मन्दप्राणाल्पतेजस्काः कर्कशा ह्रस्वविक्रमाः ॥
 अल्पसत्त्वाल्लपमेधाश्च तुरगास्तूपकुलजाः ।
 तदनुस्थास्तु त्रैगर्त्ता बलवन्तो न कर्कशाः ॥
 ह्रस्वग्रीवा महोरस्का रुक्षवालधिकेसराः ।
 मायशः शरवर्णास्ते दृढपादशफास्तथा ॥
 शशक्रोडाः शशमुखाः शशवालधिकेसराः ।
 क्रोधना नातिशूराश्च त्रैगर्त्ता दुःखवाहिनः ॥
 आर्जुनेया महोरस्काः स्थूलक्षाः स्थूलकेसराः ।
 सुमुखाः सुकुष्किकाश्च लम्बमेढ्रफलास्तथा ॥
 उपस्कन्धविदुग्रीवाः कृष्णवर्णानुवर्णिनः ।
 आजानेया जवाकूरास्तुर्जुनेयास्तुरङ्गमाः ॥
 आर्जुनेया एव आजानेया इत्युच्यन्ते ।

सावित्रेया ह्रस्वपृष्ठा विस्तीर्णजघना दृढाः ।
 पुष्टास्या वक्रजननाः स्थूलवालधिकेसराः ॥
 दीर्घपृष्ठोरुशफास्ते स्थिरमांसमुगान्धिनः ।
 मृद्वङ्गाश्च मुनेत्राश्च पृथुपादा महौजसः ॥
 दीर्घकट्यंसपृष्ठास्ते स्थिरमांसा महोरसः ।
 वर्णवन्तश्च शूराश्च सावित्रेयास्तुरङ्गमाः ॥
 योधेया ह्रस्वकर्णोष्ठाः सारतेजोबलान्विताः ।
 वृत्तायतोन्नतग्रीवा वृत्तमध्योरुकुष्किकाः ॥
 दीर्घवालधिकेशाश्च सुखुरा नातिपिङ्गलाः ।
 श्रेष्ठायतमुखाश्चण्डाः सुविभक्ताः सुवक्षसः ॥

तनुत्वकसूक्ष्मरोमाणो विभक्ताऽभग्नसन्धयः ।
 योधेयाश्च भवन्त्यश्वा भारेऽध्वनि च पारगाः ॥
 विज्ञानं यवनाश्वानां हन्त वक्ष्याम्यतः परम् ।
 मुललाटाः सुनेत्राङ्गास्तनुपुष्टायतैर्मुखैः ॥
 तनुत्वकसूक्ष्मरोमाणः शङ्कुकर्णा लघुक्रमाः ।
 सुपृष्ठजघनोरस्का वर्ष्मवन्तः सुमेधसः ॥
 बहुवर्णाः सुवर्णाश्च मनोज्ञाः प्रियदर्शनाः ।
 सारवन्तः सुगम्भीराः सत्त्वतेजोबलान्विताः ॥
 सुश्लिष्टकंसुराः शीघ्राः सुस्थिराः सर्वकर्मसु ।
 यवनाश्वास्तु बोद्धव्या वृत्ताङ्गा दीर्घबाहवः ॥
 चिन्हैरन्येऽपि वक्ष्यन्ते यावनाख्यास्तु वाजिनः ।
 स्वभावतो ह्रस्वकायाः सत्त्ववन्तो बलान्विताः ॥
 पूर्णाङ्गास्तु विभक्ताङ्गास्तन्वङ्गास्तु सुसंहताः ।
 मनोज्ञशफाः शुभाङ्गाः सुवर्णाः प्रियदर्शनाः ॥
 सुरोमकेशबालान्ताः शुभगाः शुभमेधसः ।
 कर्कशाः क्रीडनपरा ज्ञेया यवनवाहनाः ॥
 तुषाराः कायवन्तश्च तथा चैव जवान्विताः ।
 पारगा बलवन्तश्च तेजःसत्त्ववहा वराः ॥
 रूक्षरोमलवोदग्राश्चोक्षापराः सुमेधसः ।
 भारेऽध्वनि क्लेशसहाः शुभानूका मनस्विनः ॥
 सुविक्रान्ता दृढशफास्तुषारा वाजिनः स्मृताः ।
 तुषाराश्चैव विज्ञेयाः केशैः सूक्ष्मतैस्तथा ॥
 जवोपेता विषमेया वृत्ताङ्गा ह्रस्वकुष्किकाः ।
 प्रगृहीतशिरोग्रीवासुबन्धा गात्रवर्द्धिनः ॥
 निरुदरावर्तमध्याः पृथुरस्का लघुक्रमाः ।

श्वेतसाराः सुरोमाणो विषमेया हयाः स्मृताः ॥
 कान्दरेयास्तु ये वाहास्तेषां शृणुत लक्षणम् ।
 कायवन्तः सुसंबद्धा दृढपादाः सुकुण्डिकाः ॥
 स्थूलत्वकसूक्ष्मरोमाणः स्थूलबालधिकेसराः
 अकोपनाः सुशीलाश्च कान्दरेयास्तुरङ्गमाः ॥
 वार्ष्मतेयास्तनुग्रीवा ह्रस्वाङ्गा ह्रस्वकुण्डिकाः ।
 पश्चार्धकायेषु समाः पूर्वकायेषु च स्थिराः ॥
 तनूदरा ह्रस्वपृष्ठाः स्पर्शवन्तः सुसंहताः ।
 शीलवन्तश्च विज्ञेया वार्ष्मतेयास्तुरङ्गमाः ॥
 विषमेयास्तथाऽऽवन्त्याः स्थूलाङ्गा दृढकुण्डिकाः ।
 गात्रवन्तो निरुदराः सुवन्धाः सुशिरोधराः ॥
 शोणानुवर्णाश्च तथा वृत्तमध्याः पृथुरसः ।
 आवन्त्याः सूक्ष्मरोमाणो महाजघनवक्षसः ॥
 अतसा बलवन्तोऽश्वा वीर्यवन्तो मनस्विनः ।
 महोरस्कशिरोग्रीवाः पृथुजङ्घोरकुण्डिकाः ॥
 मृदुभृङ्गारकेशास्ते दृढपादा मनोहराः ।
 विज्ञेया अतसा ह्येवं श्वेतवर्णानुवर्णिनः ॥
 काश्मीरका वर्ष्मवन्तस्तेजोवन्तः शुभेन्द्रियाः ।
 पृथ्वायतललाटास्ते शुद्धात्मलघुविक्रमाः ॥
 तद्वच्च शङ्कुकर्णास्ते सुरोमाणस्तनुत्वचः ।
 सुण्ड्वायतमुखाः शूराः सुविभक्ताः सुसंहताः ॥
 दृढाङ्गतलसम्पन्ना दृढपादा मनस्विनः ।
 शोणवर्णानुवर्णाश्च हयाः काश्मीरकास्तु ते ॥
 सकानकानामश्वनां लक्षणं तु निबोध मे ।
 महानदी सकानाम प्रभूतयवसोदका ॥

शूराश्च रूपवन्तश्च तत्रोत्पन्नाः सकानकाः ।
 पूर्वकायव्युदग्रास्ते पश्चार्धेषु समुद्यताः ॥
 तन्वायतविदुग्रीवा दीर्घवालधिकेसराः ।
 क्रुद्धा दन्तैः प्रार्थयन्ति धूम्रशुद्धेक्षणा हयम् ॥
 वीक्षमाणाश्च हेप्सन्ते प्रत्यश्वं बडवामपि ।
 शङ्कुकर्णाः सुष्ठुमुखास्तनुवृत्ताग्रतश्च ते ॥
 दीर्घकेशाः सुदीर्घान्ता लम्बपाश्वोदरस्फिचः ।
 शफैस्तलैश्च सुदृढैः कूर्चरोमान्तपार्णयः ॥
 उष्ट्रगात्रोरुजघना हयाः साकानकाः स्मृताः ।
 पार्वतीयास्तनुग्रीवा महाजघनवक्षसः ॥
 ग्रध्वस्तपृष्ठगात्रास्ते दीर्घवालधिकेसराः ।
 महाजवा बलोपेताः पारगाः सर्वकर्मसु ॥
 धृष्टाश्च दृढपादाश्च पार्वतीयास्तुरङ्गमाः ।
 अनूपोत्तरमाद्रेया दीर्घवालधिकेसराः ॥
 पृथुग्रीवा महाकर्णा हयास्ते दीर्घगामिनः ।
 न च कर्मणि योग्यास्ते न च शीलान्विता हयाः ॥
 दुरासदा दुःखशीलाः प्रेयांसो मधुपिङ्गलाः ।
 हरिवर्णानुवर्णाश्च दृढपादखुराश्च ते ॥
 एवं दक्षिणमाद्रेया विज्ञेया लघुचारिणः ।
 हया दक्षिणमाद्रेयास्तामसाश्चालसाः स्मृताः ॥
 अन्तर्द्वीपेषु ये जाता वक्ष्यन्ते तान्निबोध मे ।
 पेरावतीविपाशयोः शतद्रुचन्द्रभागयोः ॥
 अन्तर्द्वीपेषु ये जातास्ते तद्द्वीपकसंज्ञिताः ।
 अन्तःस्था ये सरस्वत्या नादेयास्तु तुरङ्गमाः ॥
 कल्याणव्यञ्जनोपेता दीर्घग्रीवा मुखोच्छ्रिताः ।

सुजघनाः सुपृष्ठास्ते अन्तर्दीपोद्भवा हयाः ॥
 कैकेयका वर्ध्वन्तो महाप्रोथमुखा हयाः ।
 दीर्घग्रीवा महोच्छ्वासा दीर्घवालाधिकेसराः ॥
 समर्था लङ्घनेऽध्वनि पारगा मुखरा भृशम् ।
 सुबाहुदृढपादास्ते कैकेया यवनैः समाः ॥
 अम्बष्ठकाश्च तुरगा महास्कन्धा महाबलाः ।
 वृत्तग्रीवा मुखैर्भग्नैरुपान्तविकटैश्च ये ॥
 महोरस्का महावक्षोलम्बश्रवणमेहनाः ।
 महास्कन्धफलाश्चैव वृत्तकूर्चोरुकुक्षिकाः ॥
 वाजिनोऽम्बष्ठका ज्ञेयास्तानेवमभिनिर्दिशेत् ।
 वासन्तकाः सुविक्रान्ता दीर्घग्रीवमुखा हयाः ॥
 मृगोदरा ह्रस्वपृष्ठा ह्रस्वश्रवणमेहनाः ।
 स्पर्शवन्तश्च क्षान्ताश्च दृढपादाः सुकुक्षिकाः ॥
 महोरस्कास्तु चपला महाजघनवक्षसः ।
 एवं वासन्तका ज्ञेयास्तुरगाः शीलकर्कशाः ॥
 सौवीरका ह्रस्वपृष्ठा दृढगात्राः क्षमान्विताः ।
 उदग्रगामिनो दृप्ताः पादान्तरविहारिणः ॥
 सुदम्यमानाः शीघ्रास्ते स्थिराचारे तथाऽध्वनि ।
 समसम्पूर्णसर्वाङ्गा हयाः सौवीरकाः स्मृताः ॥
 दरदा ह्रस्वजघना ह्रस्वकूर्चाल्पमेधसः ।
 महोदरशिरःस्कन्धा महाकालपराक्रमाः ॥
 सारवन्तो दृढपादा वर्णवन्तो जवान्विताः ।
 ह्रस्वाक्षिपृष्ठलाङ्गूला दरदा वाजिनः स्मृताः ॥
 सैन्धवाः स्थूलवालाश्च स्थूलरोमत्वचस्तथा ।
 विकटा वर्ध्ववन्तश्च बलवन्तो जवान्विताः ॥

महोदरस्कन्धजघना महोच्छ्वासा महाबलाः ।
 स्थूलकुक्षिकजङ्घाश्च सैन्धवास्तुरगाः स्मृताः ॥
 क्षुद्रका वर्ष्मवन्तश्च बलवन्तो जवान्विताः ।
 चतुरस्राः सुजघनाः स्वायताः सुप्रतिष्ठिताः ॥
 दीर्घश्रवणमेढ्राश्च सुखुराः क्षुद्रकाः स्मृताः ।
 मालवा वर्ष्मवन्तोऽश्वा विस्तीर्णजघनास्तथा ॥
 पूर्वकायोद्यता दृष्टा लोहिताश्वा मनोरमाः ।
 लम्बोष्ठा लम्बकर्णास्ते ह्रस्वग्रीवा मनोहराः ॥
 तेजोवन्तोऽतिजघना मालवा वाजिनश्च ते ।
 ऐरावता रूक्षकर्णा मन्दमेधा जवापराः ॥
 स्थूलसर्वास्थिमांसास्ते तथा ऐरावताः स्मृताः ।
 आवन्त्यका दाक्षिणात्या दीर्घकर्णमहाशिराः ॥
 महाकायविदुग्रीवा महाजघनवक्षसः ।
 भग्रास्यास्तनुपाश्र्वाश्च विदुह्रस्वाः सुशीलिनः ॥
 दीर्घकेशा मृदुतला मध्यसारजवाः स्थिराः ।
 सुखिनो बहुवर्णाश्च मृदङ्गाः प्रायशश्च ते ॥
 एवमावन्त्यका ज्ञेयाः सत्त्वहीना न कर्कशाः ।
 कालिङ्गकाः स्थूलपादा महाकर्णा दृढैः खुरैः ॥
 आयता विगताः स्तब्धाः पश्चार्धा विषमास्तु ते ।
 कुब्जा दण्डायतग्रीवा भग्रास्या लम्बमेहनाः ॥
 अल्पतेजोजवबला हयाः कालिङ्गकाः स्मृताः ।
 मौकुलाः स्थूलरोमाणो दुर्मेधःक्रोधनालसाः ॥
 ह्रस्वपृष्ठाङ्गजघनाः स्थूलकुष्ठिकजानवः ।
 भारे चालपबला मन्दा हीनतेजोजवाश्च ते ॥
 बद्दासना निरुत्साहा मौकुलास्तुरगाः स्मृताः ।

दाक्षिणात्यं चतुर्थं तु वक्ष्यते वानवासिकम् ॥
 ह्रस्वपृष्ठोरुजघनाः पूर्वकायेषु संहताः ।
 पश्चार्धविकृता मन्दा दृढपादाः क्षमान्विताः ॥
 मध्यप्राणाश्चाल्पजीवाः सत्त्वतेजोजवापराः ।
 वानवासिकजातानामेतद्भवति लक्षणम् ॥
 वैशिमास्त्वथ तैलङ्गाः क्रोधनास्तु कलस्वराः ।
 कूरकर्माभिजनिता विकृताङ्गशिरोधराः ॥
 महोरस्का महास्कन्धाः पश्चार्धेषु तु संहताः ।
 दृढकुक्षिकपादाश्च हयास्तैलङ्गकाः स्मृताः ॥
 क्रथना दीर्घकर्णाश्च दीर्घोरुजघना बलाः ।
 उदग्राः पूर्वकायेषु पश्चार्धविकृताश्च ये ॥
 हीनवर्णाल्पतेजस्काः स्तब्धगात्रा महोदराः ।
 स्थूलकुक्षिकलाङ्गूलाः क्रथनास्ते हयाः स्मृताः ॥
 अथोपावृत्तका मन्दाः स्थूललाङ्गूलकुक्षिकाः ।
 लम्बकर्णविदुस्कन्धा लम्बसृकाण्डमेहनाः ॥
 महापृष्ठाश्च कुब्जाश्च लम्बसक्थिविवाणिनः ।
 पिङ्गलाक्षाश्च भूयिष्ठमुपावृत्ता हयाः स्मृताः ॥
 सौराष्ट्राः स्थूलपादाश्च दृढरोमान्तपार्श्वयः ।
 दीर्घविस्तीर्णसक्थ्यङ्गा दर्शनीयाः पुरस्ततः ॥
 पश्चार्धविकृताश्चैव स्थूलजानूरुकुक्षिकाः ।
 एवं सौराष्ट्रिका ज्ञेयाः सुपादा न च संहताः ॥
 साल्वेया वसरा ज्ञेयाः स्थिराङ्गा ह्रस्वकुक्षिकाः ।
 तन्वायत्तविदुग्रीवा दीर्घकर्णा महोरसः ॥
 पश्चार्धविकृता रूक्षास्तनुवालधिकेसराः ।
 वेसराः साल्वजास्ते च विज्ञेयाश्च दुरासदः ॥

कुरुक्षेत्रजविज्ञानं वेसराणां निबोध मे ।
 अवाग्राः पूर्वकायेषु पश्चादल्पाल्पतेजसः ॥
 युक्ताः पृष्ठे तथा स्कन्धे न वहन्ति गुरुक्रमाः ।
 कुरुक्षेत्रे ऽपि जातास्तु पश्चार्धेषु गुरुक्रमाः ॥
 पाञ्चालानां तु विज्ञानं वेसराणां निबोध मे ।
 पञ्चालजा दीर्घमुखाः स्थूलाङ्गाः स्थूलकुक्षिकाः ॥
 विनतायतपृष्ठास्ते मृदुगात्राल्पतेजसः ।
 सुप्रतिष्ठितपादास्ते विषमा दृढपाणयः ॥
 आरोहणे दुरारोहाः पञ्चालेषु हयाः स्मृताः ।
 वोत्थजाः स्थूलसर्वाङ्गा दीर्घपृष्ठतनूदराः ॥
 मृक्काकर्णोदरैर्लम्बैर्महामुखशिरोधराः ।
 कायोपचितर्भास्तास्ते सुविभक्ता दृढा भृशम् ॥
 मांसैर्भृताः कुरूपाश्च जाङ्गलं देशमाश्रिताः ।
 मन्दतेजोजवाश्चैव वोत्थजा वेसराः स्मृताः ॥
 अभिसारजानां विज्ञानं कुक्कुसानां तु वक्ष्यते ।
 परिमण्डलह्रस्वकाया भुजैः स्थूलैरसंस्थिताः ॥
 ऊर्ध्वकर्णाश्च सुमुखा जवना नित्यनिवृत्ताः ।
 दुरासदा दुराकारा हयाः स्युराभिसारजाः ॥
 स्वाचकास्तनुरोमाणो मुखरा ह्रस्वमेहनाः ।
 ह्रस्वपृष्ठतनुग्रीवा ह्रस्वमेढ्रफलाश्च ते ॥
 स्थिरपादाल्पतेजस्का मन्दसत्त्वजवास्तथा ।
 तुल्यरूपाकृतिनखाः स्वाचकादेशजा हयाः ॥
 ह्रस्वगात्रान्तराः किञ्चित्पीतकाश्च सुवाहनाः ।
 ह्रस्वायामपरीणाहाः स्वाचका ह्रस्वकौशलाः ॥
 एतावत्खलु विज्ञानं द्वितीये ह्रस्वकुक्कुसे ।

हिमवत्युत्तरेयास्तु दीर्घाङ्गास्तनुकुक्षिकाः ॥
 महाकायशिरःपादाः पूर्वकाये च संस्थिताः ।
 पश्चार्द्धकाये विकृता जवना विषमाग्रतः ॥
 हृदपादसुराश्चैव तुरगास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
 हिमवत्युत्तरेयास्तु विज्ञेयाः सर्वतः समाः ॥
 यदुक्तं मागधं ह्येकं कुलं तदपि श्रूयताम् ।
 मागधास्तनुरोमाणो दीर्घाङ्गा नतकुक्षिकाः ॥
 निर्मासालपस्थिरबला निरुत्साहाल्पतेजसः ।
 अल्पाहारा न कर्माहर्हाः कृच्छ्रं जीवन्ति ते भुवि ॥
 लम्बोष्ठकर्णमेढ्राश्च तुरगा मागधाः स्मृताः ।
 दक्षिणे हिमवत्पाद्वे मागधात्पूर्वपश्चिमे ॥
 जायन्ते तत्र ये बाहा विज्ञेयास्तेऽर्धमागधाः ।
 हीनाः पूर्वापरार्द्धेषु प्रमाणेनावराश्च ते ॥
 ह्रस्वैर्मुखैः पिङ्गलास्ते नाभिजानन्ति कर्मसु ।
 भारवाहाबलाः ह्रीवाः क्षुधिनोऽथ पिपासिनः ॥
 एते ऽर्धमागधा ज्ञेया न योग्या ह्यकर्मसु ।

प्रमाणहीना न च सत्त्ववन्त-
 स्तेजोऽवराः कर्मसु चाप्ययोग्याः ।
 भवन्ति मन्दा न च मालिनस्ते
 ह्यास्तु ये घोटकदेशजाताः ॥

कुलानि घोटकानां तु तव वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 मन्तावका ह्यल्पकाया विभक्ताङ्गाः सुसंहताः ॥
 सुनेत्रा ह्रस्वमुष्काश्च सुपादाः सुमुखाश्च ते ।
 तुल्या मन्तावकैरेव अश्मार्केषु भवन्ति ये ॥
 स्थूलाक्षिकूटघाटाश्च मौलिकाः स्थूलसन्धयः ।

मन्तावकगुणैर्युक्ताः किञ्चिद्भ्रस्वतराः खराः ॥
 एवं चकोरको ज्ञेयः शुभश्रवणवालाधिः ।
 चकोरकगुणैस्तुल्याः शुभगात्रान्तराः स्थिराः ॥
 कृष्णानुवर्णिनस्तीक्ष्णा विज्ञेयाः श्वेतशैलजाः ।
 वैदर्भिकाः कायवन्तः सोत्साहा वाग्मिनः स्थिराः ॥
 अमर्षिणो वेगवन्तः सत्त्वोपेतशरीरिणः ।
 पूर्वदक्षिणभागे ये हिमवन्तं समाश्रिताः ॥
 भग्नह्रस्वायतस्थूराः स्थूलजङ्घोरुकुक्षिकाः ।
 ह्रस्वाल्पतेजसः सारबलहीना न संस्थिराः ॥
 पूर्वदक्षिणहैमेयाः समाः सामेयकाः स्मृताः ।
 पूर्वदक्षिणहैमेया इत्यत्र पूर्वहैमेया दक्षिणहैमेया इति व्या-
 ख्येयम् । एवं च सति नव घोटककुलानीति सङ्ख्याऽनुगता
 भवति । अन्यथा बाध्येत ।

तेभ्यो विशेषणं चात्र किञ्चिद्दीर्घतराः स्थिराः ॥
 शुभकूर्चखुराक्षास्ते बहुवर्णाः सुकुक्षिकाः ।
 एवं सामेयका ज्ञेया घोटका नवमं कुलम् ॥
 चतुष्पञ्चाशदेतानि कुलान्युपकुलानि च ।
 तथार्धभागश्चाथैव व्याख्याता घोटकास्तथा ॥ इति ।
 एतेषामुक्तानामश्वकुलानामुत्तमादिभेदोऽप्युक्तस्तत्रैव ।
 श्रेष्ठमध्यजघन्यानि कुलानि शृणु सुश्रुत ।
 काम्बोजादीनि श्रेष्ठानि कुलान्युपकुलानि च ॥
 तथा परकुलानीह अन्तस्थानि च यानि तु ।
 तुल्यान्येतानि राजेन्द्र मध्यमानि विनिर्दिशेत् ॥
 अवशिष्टानि कनिष्ठानि ।

इत्यश्वकुलविभागः ।

अथाङ्गप्रदेशनिर्देशः ।

जयदत्तकृते अश्वायुर्वेदे,
 प्रदेशान् वाजिदेहस्थान् यो न वेत्ति विभागतः ।
 न स जानाति मृदात्मा लक्षणं च चिकित्सितम् ॥
 अतः परं प्रदेशानां ज्ञानमादौ प्रकीर्तितम् ।
 एतद्यत्नेन बोद्धव्यं वाजिनां हितकाम्यया ॥
 अतिप्रसिद्धा जिह्वा तु तस्याः सूना भवेदधः ।
 ऊर्ध्वं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽग्रे दन्तपीठिका ॥
 ततो दन्ताः समुद्दिष्टा ऊर्ध्वं दन्ता भवन्त्यधः ।
 चिबुकं चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः ॥
 चिबुकस्योपरिष्ठात्तु अधरोष्ठः प्रकीर्तितः ।
 चिबुकात्पार्श्वभागे तु हनुभागो विधीयते ॥
 सृक्किद्वयं विजानीयाद्वक्त्रपार्श्वगतं बुधः ।
 उत्तरोष्ठं प्रयाणारुख्यं तदूर्ध्वं प्रोथमुच्यते ॥
 नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वे प्रोथस्यैव व्यवस्थिते ।
 नासाच्छिद्राक्षिमध्ये तु घोणारुख्यं समुदाहृतम् ॥
 घोणापार्श्वगतौ गण्डौ क्षीरिके च ततः परम् ।
 नेत्रयोरधरे भागे अश्रुपात उदाहृतः ॥
 कर्णान्तं चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः ।
 कर्णीनिकाख्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपगः ॥
 सितासितं च यन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् ।
 प्रच्छादनं भवेदूर्ध्वं चाक्षिकूटमतः परम् ॥
 तस्मादूर्ध्वं भ्रुवोर्लेखा ललाटं च तदुत्तरम् ।
 ऊर्ध्वं ललाटदेशात्तु केशान्तं च ततः सुवम् ॥
 ततः शिरो विजानीयात्सुवादूर्ध्वगतं बुधः ।

शिरःपार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं शकुन्तलम् ॥

अपाङ्गमङ्गुलं चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणः ।

शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्षः समुदाहृतः ॥

विद् मर्मविदश्चैव कर्णस्याधःपङ्क्तुले ।

शालिहोत्रे तु—

कर्णयोः पृष्ठतः पार्श्वे विद् । समुपलक्षयेदिति शेषः ।

घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्तितः ॥

अधस्तले निगालस्य गलमाहुर्मनीषिणः ।

ततः कण्ठं विजानीयादधोभागेन तं बुधः ॥

ग्रीवा लोकप्रसिद्धा तु तस्याश्चोपरि केसरः ।

ग्रीवास्कन्धान्तरे चैव वहं प्राहुर्मनीषिणः ॥

वहस्योपरि जञ्चु स्यात्काकसं ककुदं च तत् ।

ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम् ॥

अंसकौ ककुदश्चैव निबद्धौ परिकीर्तितौ ।

स्यातामंसादधो बाहू तयोर्बाह्वे पङ्क्तुले ॥

बाह्वोरभ्यन्तरे विद्यात्किणं चापि प्रकीर्तितम् ।

अधरे च ततो जानु निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ॥

मन्दिरः पश्चिमो भागः कलापी जानुनोऽग्रिमः ।

जानुनश्चाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षणः ॥

जङ्घापार्श्वे कलां विद्यात्सन्धिं वैषिकसंज्ञिकाम् ।

अग्रतः पतिहस्तः स्यात्पश्चात् कूर्च उदाहृतः ॥

किणं तत्रैव मध्ये स्यादधोभागे च कुष्किका ।

खुरसन्धिं ततो विद्यादधोभागे ततः खुरम् ॥

खुरस्य पार्श्वे पार्णिः स्यादग्रभागे नखो भवेत् ।

खुरस्याधस्तलं चैव मण्डूकी तलमध्यतः ॥

खुरमांसं विजानीयात् क्षीरिकाख्यं विचक्षणः ।
 हृदयाभ्यन्तरे कुक्षी पार्श्वतश्च विभागतः ॥
 जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः ।
 रोमराजिं ततो विद्यान्मूत्रकोशमतः परम् ॥
 आकट्यां पश्चिमे भागे पुटौ स्फिचौ च कीर्तितौ ।
 रन्ध्रे चाप्युपरन्ध्रे च कुक्षेरभ्यन्तरे स्मृते ॥
 पुच्छमूलं च वाहानां मांसले पुच्छमूलतः ।
 तस्याधः कीर्तितः पायुः सीवनी च ततः परम् ॥
 मुष्कौ च कटिसन्धिं च ततो विद्यात्परं बुधः ।
 अधस्तात्कटिसन्धेस्तु ऊरुसन्धिरुदाहृतः ॥
 सक्थिनी तलसन्धिस्तु ऊरु पादाभिधायकः ।
 ततः स्थूरं विजानीयात्तस्याधो मन्दिरं भवेत् ॥
 किणं चैव ततो विद्यान्मन्दिरेण सुसंस्थितम् ।
 ततः परं विजानीयात्कलां कूर्चं च कुष्ठिकाम् ॥
 खुरान्तसंज्ञां मण्डूकीं ततो विद्याद्विचक्षणः ।
 अग्रजङ्घाद्वयं चैव वक्षोग्रीवाशिरोमुखम् ॥
 पूर्वकायः समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः ।
 आकटेः पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापरः स्मृतः ॥
 इति प्रदेशा न्याख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः । इति ।

इत्यङ्गप्रदेशनिर्देशः ।

अथायुःपरिमाणम् ।

शालिहोत्रे,

यथा नरे वर्षशतं विंशतिवर्षशतं गजे ।
 चतुर्विंशद्वां चैव खरोष्ट्रौ पञ्चविंशतिः ॥

शुनि षोडशवर्षाणि द्वादशांथाज एडके ।
 विंशतिवर्षाण्यायुर्यथा चाश्वतरे स्मृतम् ॥
 मृगाणां षोडशसमा रोहितानां तथैव च ।
 रोहितो मृगजातिभेदः ।
 द्वाविंशन्महिषस्यापि शृगालः पञ्चविंशतिः ॥
 कृमयः सप्त चाहानि माक्षिका च चतुर्दश ।
 तथा ह्येषु द्वार्त्रिशत्परमायुर्विधीये ॥ इति ।

इत्यायुःपरिमाणम् ।

अथायुःपरीक्षा ।

जयदत्तकृते अश्वायुर्वेदे,
 आयुर्लक्षणमश्वानामत ऊर्ध्वं प्रचक्ष्यते ।
 शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः ॥
 उक्तमिति शेषः ।
 सुसंहताश्च ये बाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च ।
 स्वरनेत्रास्यभावेषु न दीनाश्चिरजीविनः ॥
 महाघोणा महाकाया ये चाश्वाः पृथुवक्षसः ।
 तेषां दीर्घं भवेच्चायुः स्निग्धाङ्गाश्चैव ये सदा ॥
 कर्णाग्निं पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम् ।
 शोणितस्य भवेच्चैव ते मताश्चिरजीविनः ॥
 विनिष्क्रान्ति ये घासं स्वग्रासाय तुरङ्गमाः ।
 न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः ॥
 प्रतिस्रोतः पिवन्त्यम्भो ये च ते चिरजीविनः ।
 पद्मपत्रसमाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनः ॥
 दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च निर्मलम् ।
 सिक्ताश्च भवेद्येषां लाङ्गूले चालिते पुनः ॥

प्रस्वेदः शुभगन्धस्तु नखा वै दर्पणोपमाः ।
 येषां च दृढरोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः ॥
 स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च प्रोथजा यस्य वाजिनः ।
 भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्यादीर्घजीविनम् ॥
 छत्रचामरभृङ्गारखङ्गशङ्खाङ्कुशप्रभाः ।
 शुक्तिवज्रगदाकारा ध्वजचक्रसमोपमाः ॥
 ऊर्ध्वं चोष्ठस्थिता रेखा यस्य वामेन चानताः ।
 श्रीवत्सस्वस्तिकाभासाः प्रोथरेखाश्चिरायुषः ॥
 ह्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम् ।
 ऊर्ध्वं प्रोथसमा रेखा दृश्यन्ते यस्य वाजिनः ॥
 तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम् ।
 ब्रह्मलास्तु दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम् ॥
 त्रयोदश स जीवेत्तु यस्य स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
 प्रोथरेखा इत्यनुषङ्गः ।
 तिर्यगेवोर्ध्वगे चैव द्वे रेखे यस्य वाजिनः ।
 प्रोथगे यस्य वाहस्य तं विद्याच्च चतुर्दश ॥
 अत्र वर्षाणि त्रयोदश चतुर्दश, जीवतीति प्रत्येकं सम्बन्धः ।
 दक्षिणेन च पार्श्वेन यः शेते सर्वदा हयः ।
 बहुमूत्राल्पमूत्रश्च चिरं जीवत्यसौ हयः ॥
 विनतः पूर्वकायेन स्थूलजानुश्च यो हयः ।
 स्थूलक्षिकूटः स्तब्धाक्षः स्वल्पायुः स प्रकीर्तितः ॥ इति ।

इत्यायुःपरीक्षा ।

अथ वर्णलक्षणम् ।

नकुलकृताश्वशास्त्रे,
 सप्त वर्णा भवन्तीह सर्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।

तानहं सम्प्रवक्ष्यामि भेदैर्जाताननेकधा ॥
 श्वेतो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
 नीलः कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमो मतः ॥
 पदार्हो भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रजायते ।
 तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण ते ॥
 श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
 प्रालेयं हिमम् ।
 हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्बुरः स्मृतः ॥
 पिङ्गस्तु पिङ्गलाकरो नीलो दूर्वाग्रसन्निभः ।
 कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥
 पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात्सितलोचनः ।
 चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥
 मुखचन्द्रकसंयुक्ता जम्बूफलसमाऽऽकृतिः ।
 श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाक्षः सुपूजितः ॥
 सर्वश्वेतो हयो यस्तु भवेत् श्यामैककर्णकः ।
 स वाजी वाजिमैघार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्तितः ॥
 चत्वारोऽथ सिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
 भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतस्तु दूरतः ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
 मूर्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
 भस्माभं वाजिनं जह्यात्सुदूरेण नराधिपः ।
 यदि वाञ्छति कर्माणि यदि च श्रीसमुद्भवम् ॥
 यस्य रोमविभेदेषु जायन्ते मधुबिन्दवः ।
 पुष्पाक्षः स परित्याज्यः सर्ववाजिज्ञयावहः ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्वे तथा चक्रं च मध्यतः ।

कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सदा कल्याणकृद्धिः सः ॥

विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनः सदा ।

कृष्णनीलस्य मिश्रत्वमेकं भुक्त्वा सुदूरतः ॥

यस्योत्कृष्टतरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शनैः शनैः ।

स नाशयति नीचांश्च करोत्यश्वतमान् बहून् ॥

यश्चाधमेन वर्णेन भवेद्युक्तस्तुरङ्गमः ।

विद्वद्धि चैव गच्छन्सः करोति ह्यसङ्ख्यम् ॥ इति ।

जयदत्तकृताद्वशास्त्रे,

यस्य गौराणि पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः ।

स भर्तुः श्रियमाधत्ते यस्य शुक्लानि त्रीणि च ॥

पुच्छकेशमुखानि त्रीणि शुक्लानीत्यर्थः ।

प्रभूतासितताराश्च प्रशस्ता मुनिभिः स्मृताः ।

यस्तु पीतसितैस्तारैः स धन्यः कीर्तितो हयः ॥

श्वेतया वेष्टितं कृष्णं रेखया तारकं च यत् ।

मल्लिकाक्षः स विज्ञेयः स्वामिनः सुखवर्द्धनः ॥

सिततारोऽप्रशस्तश्च स्वामिनः क्लेशवर्द्धनः ।

सर्वश्वेतश्च कृष्णश्च रक्तः पीतस्तथैव च ॥

एते साङ्गामिकाः प्रोक्तास्तुरगा मुनिसचमैः ।

हरिताः किल जायन्ते वाजिनः पुण्यदर्शनाम् ॥

अतो हिता नरेन्द्राणामायुरारोग्यश्रीप्रदाः ।

रक्तास्यमेहनः शस्तः श्यामकर्णश्च यः सितः ॥

कपोतेन च वर्णेन यो हयः शुक्लकेशरः ।

पाण्डुरा यस्य रेखा स्यात्पृष्ठवंशानुयायिनी ॥

श्वेतकृष्णं शिरो यस्य नैव धन्यः प्रकीर्तितः ।

अन्यवर्णं शिरो यस्य पुच्छं वा यस्य वाजिनः ॥

पुच्छेन शिरसा वापि नानावर्णेन निन्दितः ।
 अव्यक्तवर्णो यो बाहस्तथा तित्तिरिसन्निभः ॥
 कुत्सितो वानरास्यश्च तथा व्याघ्रावलीढकः । इति ।
 गणकृतेऽद्वचिकित्सिते,
 सर्वे वर्णाः शस्तास्तुरगाणां सुप्रभास्थिराः स्निग्धाः ।
 तेषां श्वेतः श्रेष्ठो यतो ध्रुवश्चाव्ययश्चासौ ॥
 सर्वेषां वर्णानां संयोगः श्वेतसंयुतः शस्तः ।
 सर्वश्वेताः शशिनो हरयः कनकप्रभाः सुरेन्द्रस्य ॥
 कृष्णा यमस्य बाहाः कर्काः शुभलक्षणा विष्णोः ।
 शुकगात्रनिभा भानोः किंशुकवर्णा हया हुताशस्य ॥
 असिताभ्रनिभा वरुणस्य कुमुदवर्णाः कुबेरस्य ।
 एभिर्वर्णैरश्वाः शुभस्वरावर्तकायसर्वाश्च ॥
 एतेषां देवानां पृथक्पृथक् बाहनाः कथिताः । इति ।
 इति वर्णलक्षणम् ।

अथ गतिलक्षणम् ।

जदत्तकृतेऽश्वायुर्वेदे,
 दूरमुत्क्षिप्य यः पादांस्तप्ताङ्गारान् स्पृशन्निव ।
 द्रुतं याति सुसंहृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः ॥
 पूजिता वृषपातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः ।
 अतोऽन्यगतयो नेष्टाः सर्वशुद्धास्तुरङ्गमाः ॥
 सङ्कीर्णवक्रगा भ्रष्टा वक्रा सौष्ठवर्जिता ।
 अत्यूर्ध्वं चैव विक्रान्ता वाजिनां निन्दिता गतिः ॥
 षोडशच्छोटिका देयाः कर्तालेन जानुनि ।
 शतं द्विगुणितं गत्वा हस्तानां पुनरेति यः ॥
 स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः ।

दशहीना भवन्त्येते मध्यगाधमगा हयाः ॥ इति ।

अमयर्थः । जानुप्रादक्षिण्येन करतालेन षोडशच्छोटिकादाने
यावान् कालस्तन्मध्ये योऽश्वः शतद्वयहस्तपरिमितां भूमिं गत्वा
पुनरायाति स उत्तमः । यस्तु दशहस्तोनशतद्वयहस्तप्रमाणां
भूमिमतीत्य पुनरायाति स मध्यमः । यस्तु विंशतिहस्तोनशत-
द्वयहस्तप्रमाणां भूमिं गत्वा पुनरायाति सोऽधम इति ।

किल्हणकृतेऽश्वसारसमुच्चये,

उच्चैःपदन्यासयुता गतिः स्यात्सुसौष्टवा या मसृणा हयस्य ।
विभक्तपादा च मनोहरा या हिता सदा सादिषु सा प्रशस्ता ॥
सादी अश्ववारः ।

मत्तद्विपव्याघ्रमयूरहंसशाखामृगोष्मर्क्षगतैः समाना ।
या स्याद्गतिर्यस्य तुरङ्गमस्य भर्तुः शिवं सा तनुते यशश्च ॥
शाखामृगो वानरः ।

सङ्कीर्णवक्त्रा विषमाङ्घ्रिपादा निस्सौष्टवा बाह्यशफा स्वलन्ती
या स्याद्गतिः सादिषु न प्रशस्ता दुःखानि भर्तुः कुरुते सदैव ॥
यः शीघ्रगामी सविलासमुच्चैः पद्भ्यां व्रजेच्चाग्रशिरोऽप्यधुन्वन् ।
संस्थानतोऽश्वो नकुलो यथैव सा नाकुली तस्य गतिः प्रदिष्टा ॥
हृत्संसृष्यन् यो विकटैः खुराग्रैः पर्युलसद्भिश्चरणैः प्रयाति ।
साङ्गारभूमाविव तस्य यातं स्यात्तैत्तिरं तिचिरवद्भयस्य ॥
उद्यम्य वक्त्रं तुरगः प्रयाति श्वासोऽमितः संस्थिरपादवालः ।
मयूरवद्यः सविलासगामी मायूरकी तस्य गतिः प्रदिष्टा ॥
शुभा गतिर्यस्य तुरङ्गमस्य तं प्राप्य राजा जयतेऽरिसङ्घान् ।
प्राप्नोति लक्ष्मीमतुलं यशश्च क्रीडेच्च नित्यं सह भृत्यमित्रैः ॥

सुगतिसहितमश्वं लक्षणैर्नैव ह्रीनं

शुभतरमपि चोक्तं शालिहोत्रेण सम्यक् ।

यदि शुभतरलक्ष्यं धावितं नैव यस्य
वृषभ इव स निन्द्यः सङ्गराखेटकादौ ॥ इति ।

इति गतिलक्षणम् ।

अथ प्रसङ्गाद्वाहनविधिर्निरूप्यते । जयदत्तकृते—

अश्ववायुर्वेदे,

ब्रह्मणैव यथोद्दिष्टो वाहानां वाहने विधिः ।

सारं तस्य समुद्धृत्य सर्वं तत्कथयाम्यहम् ॥

ग्रासी लुब्धी क्षुधालुश्च विप्रः स परिकीर्तितः ।

शूरश्च दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः ॥

पापिनः पापरूपाश्च दुष्टा वैश्याः प्रकीर्तिताः ।

विरूपा विषमाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृताः ॥

ब्राह्मणान् भक्तदानेन साम्ना चैव तु क्षत्रियम् ।

वैश्यं दण्डेन शब्देन शूद्रं दण्डेन वाहयेत् ॥

प्रत्यूपे वाहयेद्विप्रं क्षत्रियं प्रहरे गते ।

वैश्यं सन्ध्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत् ॥

सत्त्वं च त्रिविधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ।

उत्तमं चोपशमेन साम्ना दण्डेन मध्यमम् ॥

शब्दाङ्गेन च दण्डेन वाहयेदधमं बुधः ।

सहजे निर्मले वाहे तैलदुग्धस्य रूपवत् ॥

शान्तिश्च द्विविधा प्रोक्ता बलदौर्बल्यसम्भवा ।

बलिष्ठो दुर्बलत्वेन दुर्बलोऽपि बलेन वा ॥

छलेनोपधिना वापि सत्त्वं ज्ञात्वा च वाहयेत् ।

सार्द्धं मुकठिनां चैव पाषाणोदकसंयुताम् ॥

तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं तु वर्जयेत् ।

समां च विपुलां चैव किञ्चित्पांसुसमन्विताम् ॥

एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिं तु कारयेत् ।
 स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च चिन्तोत्सुकचलासनः ॥
 अस्थाने दण्डपाती यस्तस्य वाजी न सिध्यति ।
 प्रचलेद्यस्य तु कटिरूर्ध्वबाहुर्विभेति यः ॥
 प्रचलेद्यस्य तु कटिरूर्ध्वं वा दण्डपातकः—इति पाठान्तरम् ।
 न तस्य वाहनं वाजी दुर्लभं वाजिवाहितम् ।
 दृढासनोऽथ तत्त्वज्ञो दृढपृष्ठो निरालसः ॥
 अविरागी स्थिरश्चापि षडेते वाजिवाहकाः ।
 चित्तं यो नैव जानाति तुरगस्य समासतः ॥
 न वहन्ति हयास्तं च दण्डपातेन ताडिताः ।
 हेषिते वलिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि ॥
 कुपिते भ्रान्तचित्ते वा षट्सु दण्डं निपायेत् ।
 हेषिते ताडयेन्मूर्ध्नि जानुभ्यां वलिते तथा ॥
 कुपितोरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे ।
 भीतं च ताडयेत्पश्चात् मुखे चोन्मार्गगामिनम् ॥
 ज्ञात्वा दोषं च रूपं च स्थानेष्वतेषु ताडयेत् ।
 अस्थाने ताडितो वाजी यावज्जीवं न सिध्यति ॥
 न जहाति च तद्दोषं यावज्जीवमसौ हयः ।
 धाराः पञ्च प्रवक्ष्यामि ऋषिभिर्याः प्रकीर्तिताः ॥
 धाराशब्देन धावने अतित्वरितो गतिविशेष उच्यते ।
 प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता ।
 तृतीया पूर्णकण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता ॥
 पञ्चमी चैव या धारा निरालम्बा प्रकीर्तिता ।
 षष्ठी चैव तु या धारा श्रूयते न तु दृश्यते ॥
 विक्रमा गतिधारा च चतुष्का पुलका मता ।

मुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् ॥
 स्वेच्छया त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी ।
 षष्ठी चैव तु या धारा स्वर्गलोकेषु गीयते ॥
 न वक्रो न तथोत्तानो न कुञ्जो नाप्यधोमुखः ।
 न भवेत्स्तब्धगात्रस्तु स भवेदश्ववाहकः ॥
 स्थिरोरुः स्थिरपादश्च त्रिकोन्नतः स्थिरासनः ।
 त्रिकं पृष्ठवंशाधोभागः ।

अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु भरदायकाः ।
 ग्रीष्मादिषु न कर्तव्यमृतुषु त्रिषु वाहनम् ॥
 हेमन्तादिषु कर्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः ।
 प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां वा सिते दले ॥
 धृतिसिद्ध्यादियोगेषु वासरे चन्द्रसूर्ययोः ।
 मूलरोहिणिहस्तेषु पुण्ये चैवोत्तरासु च ॥
 एवंविधे दिने सादी वाहनं वाहयेच्छुभे ।
 रङ्गभूमौ च रेवन्तं स्थापयेत् पूजयेत्ततः ॥
 पुष्पैर्धूपैः प्रदीपैश्च चन्दनैः पायसैस्तथा ।
 पक्वान्नाद्यैर्भक्ष्यभोज्यैः प्रातः शुचिसुवस्त्रकः ॥
 रक्ताम्बरधरो भूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा ।

ॐ नमो रेवन्ताय अश्वहृदयाय ह्रीं ह्रीं ॐ नमोऽश्वेताय
 सौम्यरूपाय इममश्वं वर्धय वर्धय वश्यं कुरु महावीर्याय रे-
 वन्ताय नमः ।

एतन्मन्त्रं जपेत्प्राज्ञो हयस्य दक्षिणे श्रुतौ ।
 एकविंशतिवारांश्च ततः पर्याणयेद्धम् ॥
 क्रोशमेकं तमाहुरुह्य ईशानीं तु शनैर्नयेत् ।
 दिशमिति शेषः ।

नातिस्थूलं कृशं नाति न स्तब्धं नातिकर्कशम् ।

सप्ताङ्गुलप्रमाणं तु खलीनं कारयेद्बुधः ॥

खलीनं बल्गा ।

शतहस्तादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम् ॥

भ्रामयेद्वाजिनं सादी सव्यं चैवापसव्यकम् ।

दद्याद्भयमभीतस्य भीतस्यापि हरेद्भयम् ॥

रहस्यं सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्निवेदितम् ।

दम्यमानस्य अश्वस्य यो दोषः सादिदोषतः ॥

जायतेऽसौ निराकर्तुं सादिना नैव शक्यते ।

एवं शास्त्रविधानेन यः सादी वाहयेद्दयान् ॥

हरयस्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फलदायकाः ॥

अस्थिभिर्दशनैश्चैव वृकाणां च तथा बुधः ।

विषमं करदंष्ट्राभिर्धूपयेच्चैव सर्पिषा ॥

एलामृगमदोशीरनागकेसरचन्दनैः ।

सर्जिकातैलसंयुक्तैर्धूपयेद्दुष्टवाजिनम् ॥

सर्जिका मध्यदेशे साजीति प्रसिद्धा ।

विलिप्ता गोमयैः प्रातर्निशीथे पर्वसन्धिषु ॥

अष्टम्यां च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति धूपिताः ।

कासीसं चन्दनं कौन्तीसिद्धार्थमारिचानि च ॥

सैन्धवं वडवामूत्रं गोमूत्रं कर्णजं मलम् ।

कासीसं लोके कौसीस इति प्रसिद्धम् । कौन्ती रेणुकेति

प्रसिद्धा । सिद्धार्थाः सर्पपाः ।

मुनिर्गुप्तानि पिष्टानि कणायासवचानि च ॥

अञ्जनं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि ।

कणा पिप्पली । यासो जवासा इति भाषया प्रसिद्धः ।

अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाणमभिगच्छति ।
 कोपं मोहं भयं त्यक्त्वा वश्यः स्यात्सादिनो भृशम् ॥
 प्रातः सादी शुचिः स्नातः शुक्लाम्बरधरस्तथा ।
 उपोषितो यतिर्भूत्वा जपेत्कर्णे च दक्षिणे ॥
 हय गन्धर्वराजस्त्वं शृणुष्व वचनं मम ।
 गन्धर्वकुलजातस्त्वं मा भूयाः कुलदूषणम् ॥
 द्विजानां सत्यवाक्यानां सोमस्य गरुडस्य च ।
 रुद्रस्य वरुणस्यैव पवनस्य च लेखिनः ॥
 लेखिनः इन्द्रस्य ।

हुताशनस्य दीप्तस्य स्मर जातिं तुरङ्गम् ॥
 स्मर राजेन्द्रपुत्रस्त्वं सत्यवाक्यमनुस्मर ।
 स्मर त्वं वारुणीं कन्यां स्मर त्वं कौस्तुभं मणिम् ।
 क्षीरोदसागरे चैव मथ्यमाने सुरासुरैः ॥
 तत्र देवकुले जातः स्ववाक्यं परिपालय ।
 कुले जातस्त्वमश्वानां मित्रं मे भव शाश्वतम् ॥
 शृणु मित्र त्वमेतद्वै सिद्धो मे भव वाहन ।
 विजयं मे धरां चैव सङ्ग्रामे सिद्धिमावह ॥
 तव पृष्ठं समारुह्य हता दैत्याः सुरैः पुरा ।
 अधुना त्वां समारुह्य जेष्यामि रिपुवाहिनीम् ॥
 मन्त्रजापं ततः कृत्वा मन्त्रेणानेन बुद्धिमान् ।
 विसृज्य सर्वदेवांश्च ततः पर्याणयेद्वयम् ॥ इति ।

इत्यश्ववाहनाविधिः ।

अथ स्वरलक्षणम् ।

शालिहोत्रे,

शालिहोत्रः सुतं ग्राह हयानां स्वरलक्षणम् ।

हंसेभकुररक्रौञ्चमेघदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥

जलौघसहसैर्ये च ते स्युर्नित्यं विवृद्धिदाः ।

इभो गजः ।

श्वकाकवानरोलूककाष्ठपाषाणसन्निभैः ।

स्वनैरशनितुल्यैश्च पापाः स्युर्वाजिनो मताः ॥

अशनिर्वज्रम् ।

क्षामस्वरं हयं प्राप्य क्षिप्रपाप्यं न चाप्नुयात् ।

आप्यं बाञ्छितम् ।

हेषत्यधोमुखो वाजी यस्तु भर्तुरनर्थदः ॥

वामं निरीक्ष्य पार्श्वं च कुलनाशकरो भवेत् ।

दृष्ट्वा द्रव्यममङ्गल्यं प्रायशो यश्च हेषते ॥

अलक्ष्मीं तनुते सोऽश्वो भर्तुर्दुःखकरः स्मृतः ।

खरवद्धेषते यस्तु सोऽलक्ष्मीकस्तुरङ्गमः ॥

भर्तुर्वृद्धिकरः सेव्यो धनधान्यविवर्द्धनः ।

विलोक्य दक्षिणं पार्श्वं स्पृष्ट्वा वा यस्तु हेषते ॥

तमश्वमभिरुह्याथ राजा जयति मेदिनीम् ।

बहूनां हेषमाणानां श्रूयते यस्य हेषितम् ॥

सानुनादो हयो नाम भर्तुः सर्वार्थसाधकः ।

एकस्य हेषमाणस्य बहूनामिव हेषितम् ॥

गम्भीरहेषी सोऽश्वः स्याद्राज्ञां विजयवर्द्धनः ।

श्रुत्वा तु हेषितं तस्य अन्ये हेषन्ति वाजिनः ॥

अश्वानां वर्धते सोऽश्वो राज्ञां शतसहस्रशः ।

अन्यस्य हेषितं श्रुत्वा यः पश्चादनुहेषते ॥

तमश्वमभिरुह्याथ मित्रवृद्धिमवाप्नुयात् । इति ।

जयदत्तकृतेऽश्वायुर्वेदे,
 हेषितं मधुरं चैव तुरगस्य प्रशस्यते ।
 अविच्छिन्नमदीनं च गम्भीरं सानुनादि यत् ॥
 हृष्टा हि पूर्णपात्रं च ब्राह्मणं कुसुमानि च ।
 दधि वापि समालोक्य वाहानां हेषितं शुभम् ॥
 वादिभ्रध्वनिमाकर्ण्य हेषन्ते यदि बाजिनः ।
 ग्रासपूर्णमुखाश्चैव तदा भर्तुर्जयो भवेत् ॥
 ध्वजाग्रं चैव सूर्यं च पश्यन्तो बाजिनो यदा ।
 हेषन्ते बहवो हृष्टास्तदा विद्याज्जयं प्रभोः ॥
 अतो यद्विपरीतं तु हेषितं कुत्तिसतं तु तत् ।
 मिन्मिनं गद्गदं मूकं विरूक्षं काशजर्जरम् ॥
 बाले च निर्गते वृद्धे क्षुधिते वा पिपासिते ।
 श्रान्ते भीते तथा वाहे न ग्राह्यं स्वरलक्षणम् ॥ इति ।

इति स्वरलक्षणम् ।

अथ छायालक्षणम् ।

शालिहोत्रे,

पञ्चभूतात्मिकां छायां पञ्चधा लक्षयेदिमाम् ।
 वायोऽग्नेरपां भूमेर्नभसश्चापि पञ्चमी ॥
 सर्वरोमसु दन्तेषु बालकेशनखेषु च ।
 वर्णः स्यादधिको भूतां छायामश्वस्य लक्षयेत् ॥
 भूतां पञ्चमहाभूतात्मिकाम् ।
 वायव्या परुषा दीना भस्मवर्णा हयप्रभा ।
 सुरक्ता चाथ सुस्निग्धाऽऽग्नेयी जाम्बूनदप्रभा ॥
 असिताम्बुदसङ्काशा जलजा स्निग्धसुप्रभा ।

रक्षा तन्वी न म्रियता दुर्निर्देशान्तरिक्षजा ॥
 गम्भीरस्निग्धवर्णा च सर्ववर्णा च पार्थिवी ।
 जलजा पार्थिव्याग्नेयी प्रशस्ता निन्दितेतरे ॥
 निन्दिता वा प्रशस्ता वा काये तिष्ठति या चिरम् ।
 छाया च लक्षणं तस्य विपुलं फलमश्नुते ॥
 राज्यलाभं यशश्चैव स्त्रियं शान्तिं सुखं तथा ।
 रणे च विजयं नित्यं प्रशस्तास्वभिनिर्दिशेत् ॥
 क्षिप्रमैश्वर्यमाग्नेयी छाया भर्तुः प्रयच्छति ।
 अब्जा बहुतरां कीर्त्तिं सम्पदं हि प्रयच्छति ॥
 पार्थिवी सर्वकामार्थयुक्तमैश्वर्यमक्षयम् ।
 निःसपत्नं महाराज्यं छाया भर्तुः प्रयच्छति ॥
 वायव्या चान्तरिक्षा च स्पृशते तुरगं यदा ।
 तदा पराजयं भर्तुर्वधवन्धौ च निर्दिशेत् ॥
 व्यसनं खलु बन्धं वा रोगं मरणमेव च ।
 अप्रशस्तामु जानीयाद्भर्तुश्च तुरगस्य च ॥ इति ।

इति छायालक्षणम् ।

अथ गन्धलक्षणम् ।

शालिहोत्रे,
 परापरङ्गं तत्त्वङ्गं शालिहोत्रं जितेन्द्रियम् ।
 ज्येष्ठः पुत्रोपसङ्गम्य मित्रजित्परिपृच्छति ॥
 गन्धा मनोज्ञाः पुण्याश्च ये च गन्धास्तथा ऽशुभाः ।
 तेषां मे ब्रूहि विज्ञानं फलमेषां शुभाशुभम् ॥
 एवं पृष्टुस्तु पुत्रेण शालिहोत्रः प्रभाषते ।
 मुखे गन्धं विजानीयाग्निःश्वासे प्राणसांस्थितम् ॥

प्राणसंस्थितमाभ्यन्तरस्थितम् ।
 अक्षिकर्णगुदेष्वेव तथा मूत्रायिते पुनः ।
 स्वेदमूत्रपुरीषेषु शुक्रे नाभौ तथा पुनः ॥
 सर्वमेतत्प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा गुह्योपधारय ।
 चन्दनागरुगन्धाश्च तथा सर्पिःसुगन्धिनः ॥
 दधिक्षीरसमा गन्धास्तथा सर्जकभूस्तृणैः ।
 ह्रीवेरस्य मृणालस्य केसरोशीरयोस्तथा ॥
 ह्रीवेरमुशीरम् । अग्रिमोशीरपदेन कृष्णमुशीरं ग्राह्यम् ।
 जम्बूविल्वकपित्थानां पक्ष्यान्म्रफलस्य च ।
 कदम्बार्युननीपानां पाटलाशोकगन्धिनः ॥
 कल्हारस्य शिरीषस्य मल्लिकामालतीत्वचः ।
 कुटजस्यन्दनानां च पुन्नागाशोकगन्धिनः ॥
 सुगन्धाः करवीराणां ये च कर्पूरगन्धिनः ।
 चम्पकस्य तमालस्य पत्रस्य तगरस्य च ॥
 वसन्तवनराजीनां वारणानां मदस्य च ।
 ये च गन्धा मनोज्ञाः स्युः सर्वे पुष्पफलान्विताः ॥
 तेषां समानगन्धा ये मङ्गल्यास्ते ह्योत्तमाः ।
 नित्यं प्रमुदिताश्चैव सर्वस्य च मनोहराः ॥
 सर्वार्थसिद्धिप्रकराः सौभाग्यकुलवर्द्धनाः ।
 पृथिवीमचिरं तैस्तु लभन्ते पार्थिवा हयैः ॥
 यथा मनोज्ञगन्धास्ते मनोज्ञार्थकरास्तथा ।
 पूजनीयाश्च ते वाहाः शाश्वताः सुखपुत्रदाः ॥
 आहवे जयिनो नित्यं यशोदाः पुत्रपौत्रदाः ।
 एवं पुण्यतमा गन्धा व्याख्याताः शुणु चापरान् ॥
 भृशं कुणपगन्धाश्च वसादुर्ध्वङ्गगन्धिनः ।

दुर्धर्माः अधमकाकः ।

मत्स्यपुच्छाण्डगन्धाश्च मलपूयसुगन्धिनः ॥

मार्जारोष्ट्रवराहाणां सगन्धा मूषकस्य च ।

श्वशृगालैश्च ते तुल्या न पुण्यं गन्धमाश्रिताः ॥

ते हयाः प्रतिकूलाः स्युरेतैर्दोषैः समन्विताः ।

असिद्धार्थकरा राज्ञाममङ्गल्यास्तथैव च ॥

न च दीर्घायुषस्ते स्युर्निन्दिताश्चैव कर्मसु ।

इत्यप्रशस्तगन्धाः स्युः प्रशस्ताश्च प्रकीर्तिताः ॥

फलमिष्टमनिष्टं च यथावदनुपूर्वशः ।

इति ह स्माह भगवान् शालिहोत्रोऽनुशासनम् ॥ इति ।

इति गन्धलक्षणम् ।

अथ सत्त्वलक्षणम् ।

शालिहोत्रे,

वक्ष्यते त्रिविधं सत्त्वं शुद्धराजसतामसम् ।

शुद्धं सात्त्विकम् ।

हीमन्तः सुखभाजश्च सात्त्विका दीर्घदर्शिनः ॥

आयुष्मन्तश्च विज्ञेयाः क्षमावन्तश्च ते हयाः ।

दुःखभाजो मत्सरिणः सुतीक्ष्णाः साहसप्रियाः ॥

ह्रस्वायुषो रोषणाश्च विज्ञेया राजसा हयाः ।

तन्द्रिणः स्वप्नशीलाश्च मृजाहीनास्तथैव च ॥

दुर्मेधसोऽलसाश्चैव विज्ञेयास्तामसा हयाः । इति ।

जयदत्तकृतेऽश्वायुर्वेदे,

अमेध्ये कर्दमे चैव नास्ते मूत्रे विशेषतः ।

घृणा यस्यास्ति बाहस्य देवसत्त्वं प्रकीर्तितः ॥

पिशाचसत्त्वो मन्तव्यो व्यत्ययेन तु सत्त्वः ।
 देवसत्त्वः शुभो भर्तुः पैशाचश्चाशुभः स्मृतः ॥ इति ।
 सत्त्वप्रशंसा च किङ्कणकृतसारसमुच्चये उक्ता—
 वर्णाद्भृतिर्गतेर्हेषो हेषितात् स्फुरिता प्रभा ।
 प्रभायाश्च ततो जातिर्जातेः सत्त्वं विशिष्यते ॥ इति ।

इति सत्त्वलक्षणम् ।

अथानूकलक्षणम् ।

गणकृतेऽश्वायुर्वेदे,

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अनूकं तु चतुर्विधम् ।
 गत्या स्वरेण रूपेण सत्त्वेन च शुभाशुभम् ॥
 तत्र सत्त्वगतं ज्ञेयमनूकं सत्त्वलक्षणम् ।
 त्रिविधस्य तु सत्त्वस्य भेदाः कात्स्न्येन कीर्तिताः ॥
 ते अनूकानि ज्ञेयानि प्रशस्तानीतराणि च ।
 परदेहाकृतिनिभं रूपं काये विभावयेत् ॥
 शुभाशुभस्वरानूकं यदुक्तं स्वरलक्षणम् ।
 गत्यनूकमिति ज्ञेयं स्वरानूकं यथा तथा ॥
 एवं चतुर्विधं त्वेतदनूकं शुभनिर्मितम् ।
 सिंहादिराविणो येऽश्वाः स्वरानूकाः शुभावहाः ॥
 ते वर्द्धयन्ति नृपतेः कोष्ठागारं वसूनि च ।
 ध्वाङ्गादिराविणो ये च ये चाप्यशुभलक्षणाः ॥
 सिंहादिगतयो ये तु गत्यनूकेन ते शुभाः ।
 विपरीता न शस्यन्ते एतच्चानूकलक्षणम् ॥ इति ।

इत्यनूकलक्षणम् ।

अथ सारलक्षणम् ।

शालिहोत्रे,

यस्य त्वक् स्नेहसम्पन्ना स्निग्धा रोमावली तथा ।

शोभनैर्गुह्यदेशैश्च शुभावर्तश्च यो भवेत् ॥

मेधावी जवनो दक्षः शुक्लः प्राजनवेदिता ।

त्वक्सारः स तु विज्ञेयः सुश्लिष्टत्वक् हयो भवेत् ॥

प्राजनं केशः ।

मानोन्मानविभक्ताङ्गः सर्वगात्रसमाहितः ।

शोणः शोणानुवर्णो वा रक्ताक्षश्चारुदर्शनः ॥

तेजस्वी च मनस्वी च मेधास्मृतिगुणान्वितः ।

रक्तसारो भवेत्सोऽश्वस्ताम्रमेद्राण्डतालुकः ॥

स्निग्धदन्ताश्रुनयनः स्निग्धवालतनूरुहः ।

मृदुस्निग्धायतैः कैशैरल्पदीर्घशफस्तथा ॥

जिह्वा मृद्वी घना चैव पद्मपत्रनिभा पुनः ।

सुसंहतैर्धनैर्मासै रक्तसूनाक्षितालुकः ॥

मांससारः शुचिर्ज्ञेयो बलवान् रूपवांस्तथा ।

लोध्रपुष्पप्रतीकाशो वृत्तमेद्घनस्तथा ॥

दृढाङ्गसंयुतो बाहो मांसैर्वृत्तैः सुमेदुरैः ।

सुसंहतैर्विभक्तैश्च स्निग्धवर्णाक्षितालुकः ॥

मेदःसारं तु तुरगं विद्यात्तं स्निग्धवर्णिनम् ।

शुक्ला वा क्षौद्रवर्णा वा सम्पूर्णाश्च घनाः समाः ॥

दन्ताः स्युर्यस्य दंष्ट्रास्तु सुशफाश्च विशेषतः ।

सुघनानि विभक्तानि दृढान्यस्थीनि यस्य तु ॥

न च ताम्यति भारेण सोऽस्थिसारस्तुरङ्गमः ।

घृतमण्डानिभा मज्जा स्थिरा शुर्वी शुभप्रदा ॥

सुस्निग्धानि च मांसानि सबाह्याभ्यन्तराणि च ।
 सुपभे च सिते नेत्रे स्निग्धरोमत्वमेव च ॥
 मज्जासारः स विज्ञेयो बलतेजोगुणान्वितः ।
 स्निग्धं घनमदुर्गन्धि वटक्षीरोपमं च यत् ॥
 स्याच्छुक्रं यस्य तत्सारं शृणु कीर्तयतो मम ।
 सारवान् बलवान् दृप्तो हृष्टोदग्रो जवान्वितः ॥
 सुखुरश्चारुसर्वाङ्गो मेघगम्भीरहेषितः ।
 सुबद्धः सर्वगात्रेषु सुसन्धिः सर्वकर्मकृत् ॥
 स्नायुसारो भवत्येष सत्त्वसारमिमं शृणु ।
 शूरोऽविषादी समरे मेधास्मृतिगुणान्वितः ॥
 स्निग्धवर्णो यवाक्षो यः श्लक्ष्णः प्राजनवेदिता ।
 आयापोत्सेधनाहेन युक्तः सर्वगुणान्वितः ॥
 सत्त्वसारः स तुरगो जवसारघनोपमः ।
 सर्वभूमिषु शक्तश्च सर्वकर्मसु पूजितः ॥
 कोपितो दर्पितो वापि न कुप्यति न हृष्यति ।
 एवं साराः समाख्याताः शृणु तेषां गुणानिमान् ॥
 श्लक्ष्णः प्राजनसंज्ञश्च स्यात्त्वक्सारो जवान्वितः ।
 रक्तसारस्तु तेजस्वी मनस्वी बलवांस्तथा ॥
 मांससारस्तु बलवान् रूपवांश्च तुरङ्गमः ।
 स्यान्मेदसारस्तुरगो भारेऽध्वनि च पारगः ॥
 अस्थिसारस्तु बलवान् हर्षवान् सर्वकृत्तथा ।
 मज्जासारस्तु विज्ञेयो बलतेजोजवान्वितः ॥
 शुक्रसारस्तु भगवान् स्यात् स्थिरात्मा बहुप्रजाः ।
 भवति स्नायुसारोऽश्वो जितनिद्रो जितश्रमः ॥
 स्थिरात्मा च जितात्मा च सत्त्वसारस्तु सर्वकृत् । इति ।
 इति सारलक्षणम् ।

अद्वयलक्षणप्रकरणे प्रकृत्यादिलक्षणम् । ४५७

अथ प्रकृतिलक्षणम् ।

गणकृते अद्वयायुर्वेदे,

श्रीमान् भद्रः सुखभागायुष्मान् साच्चिको वाजी ।

इस्वायुषः सुतीक्ष्णा मत्सरिणो राजसा हया ज्ञेयाः ॥

दुर्मेधसोऽलसा ये हयास्ते तामसाः प्रोक्ताः ।

अलसा मन्दाः ।

स्निग्धत्वग्रोमतनुः सुखसञ्चारः सुविग्रहः शूरः ।

न त्रासी न विषादी सुबुद्धिमानेष भद्रोऽश्वः ॥

तनुकुष्टिकान्तरोमत्वक् शीघ्रस्वापी च शीघ्रवेगी च ।

व्रस्तो निरीक्षते यः परितस्तीक्ष्णो भवेत्सोऽश्वः ॥

अत्रासिनं विमूढं स्थूलत्वक्वालकुष्टिकं चैव ।

दीनं मृदुप्रयाणं मन्दं तुरगं विजानीयात् ॥ इति ।

इति प्रकृतिलक्षणम् ।

अथाङ्गमानलक्षणम् ।

किल्बिणकृतसारसमुच्चये,

षष्ठ्यधिकं शतमाह मुनीन्द्रस्त्वायतिमानमथाङ्गुलमानैः ।

उच्छ्रयमेकशतं परिणाहं सत्तमवाजिषु तत्परिमेयम् ॥

एकं शतं विंशतियुक्तमेवमायामश्वेषु कनीयसेषु ।

उच्छ्रायनाहौ पुनरङ्गुलानामशीतिरेवं कथितं मुनीन्द्रैः ॥ इति ।

नकुलकृते अद्वयशास्त्रे,

सप्तविंशत्प्रमाणेन सुखमश्वस्य शस्यते ।

अङ्गुलानामिति शेषः ।

कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥

चत्वारिंशच्च सप्ताथो स्कन्धश्च परिकीर्तितः ।

पृष्ठवंशश्चतुर्विंशत्सप्तविंशत्तथा कटिः ॥
 अतिसूक्ष्मं तथा स्निग्धं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
 लिङ्गं हस्तप्रमाणं तु तथा ऽण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
 मार्गस्थानं चतुर्विंशत् हृदयं षोडशाङ्गुलम् ।
 कटिकक्षान्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत्प्रमाणतः ॥
 मणिवन्धद्वयं चैव सुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
 अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्यं च द्वाधिकं शतम् ॥ इति ।

इत्यङ्गमानलक्षणम् ।

अथ प्रत्यवयवलक्षणम् ।

शालिहोत्रे,

तत्त्वलक्षणमाख्यामि ह्यश्वाङ्गानां पृथक्पृथक् ।
 आस्यं तु संवृतं श्रेष्ठं सुमहच्च सुगन्धि च ॥
 तदास्यं शस्यते यच्च लालाढ्यं चैव पाटितम् ।
 दशनास्तु समा वृत्ताः परिपूर्णा घनाः स्थिराः ॥
 अविकारा न विरलाः सुस्निग्धाभ्यन्तरोन्मताः ।
 श्वेता वा मधुवर्णा वा तुरगस्याभिपूजिताः ॥
 दंष्ट्रा दन्तसवर्णाश्च तीक्ष्णाग्राश्चाभिपूजिताः ।
 चतुरस्रा दृढाः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चापि समाहिताः ॥
 जिह्वा तन्वी न चोद्धाता ऋजुर्दीर्घा समाहिता ।
 मृदुश्लक्षणा च रक्ता च श्वजिह्वेव प्रशस्यते ॥
 सूना च युक्तोपचिता श्लक्षणा रक्ता समाहिता ।
 स्थिरा निरुपदग्धा चास्निग्धवर्णा च पूजिता ॥
 गम्भीरं त्वायतं रक्तं तनुलेखं समं महत् ।
 श्लक्ष्णं निरुपदग्धं च पूजितं तालु वाजिनाम् ॥

ओष्ठौ श्लक्ष्णौ न बलिनौ मृदुकौ पीनसंस्थितौ ।
 तनुलम्बौ न चोद्वज्रौ दूरादाच्छादनौ शुभौ ॥
 चतुरस्रं समं वृत्तं प्रपानं शुभमिष्यते ।
 ऊर्ध्वोच्छ्वासौ महान्तौ च संवृतौ मृदुकौ समौ ॥
 वृत्तौ श्लक्ष्णौ च विज्ञेयौ प्रशस्तौ नासिकापुटौ ।
 ऋजुः समाहितः श्लिष्टो नासावंशो घनश्च यः ॥
 प्रोथः समो मृदुर्वृत्त ऋजुः श्लक्ष्णः समाहितः ।
 तनुमध्योन्नतश्चैव सुश्लिष्टश्च प्रशस्यते ॥
 आयतश्च विशालश्च तथा प्रोथश्च पूजितः ।
 समे समाहिते चैव निर्मासे ऋजुके घने ॥
 स्रक्के तु महती शुद्धे तनूरुहविवर्जिते ।
 अनुपूर्वायतौ गण्डौ निश्छिद्रौ नोत्पन्नौ शुभौ ॥
 मध्ये हि खलु निर्मासा घोणा भवति पूजिता ।
 घोणातटे प्रशस्येते अनुपूर्वायते घने ॥
 मग्नमांसशिरास्नायुस्त्वश्रुपातः शुभो मतः ।
 नेत्रे तु महती शुद्धे विशाले मधुसन्निभे ॥
 स्निग्धे मणिसवर्णाभे हिरण्यसदृशे स्थिरे ।
 मल्लिकाभे मयूरोष्ट्रकलविङ्काक्षिसन्निभे ॥
 क्रौञ्चतिक्षिरकृष्णाभे वारणाक्षिनिभे तथा ।
 कुरङ्गहंसनेत्राभे टिट्ठिभाक्षिनिभे तथा ॥
 दीर्घानुवद्धपक्षे च प्रशस्ते ह च लोचने ।
 अस्थूलान्यक्षिकूटानि शुभान्यविषमाणि च ॥
 परिमण्डलश्लिष्टमांसौ मग्नस्नायू कटौ शुभौ ।
 मग्नमांसशिरास्नायुः शङ्खः शस्तो हि वाजिनाम् ॥
 ललाटे त्वायतोत्तानं निर्मासं पृथुलं समम् ।

अनुपूर्वायतं चैव निर्वलीकं च भूषणम् ॥
 आयते तु हनू वक्रे वृत्ते चैव घने स्थिरे ।
 युक्तानुपूर्वोपचिते श्लिष्टमांसास्थिसन्धिनी ॥
 स्थिरं निरुपदग्धं च सर्वतश्च समाहितम् ।
 अरोमशं च विज्ञेयं चिबुकं तुरगस्य तु ॥
 ऋज्वास्यसदृशं चैव चिबुकं तत्प्रशस्यते ।
 ह्रस्वौ च तनुवृत्तौ च कर्णौ शिशुनिभौ समौ ॥
 अरोमशौ च बलिनौ तीक्ष्णाग्रौ चाभिपूजितौ ।
 समं च पृथुलं चैव समाहितमपिण्डितम् ॥
 मस्तकं चोन्नतं किञ्चित् दृश्यते सर्ववाजिनाम् ।
 सुश्वेतपाण्डुभिः केशैर्विशदैर्मृदुभिस्तथा ॥
 वृत्तदीर्घैस्तनुस्निग्धैरुपेतस्त्वभिपूजितः ।
 मृदुकाश्चैकवर्णाश्च स्निग्धा बालाः सुपूजिताः ॥
 श्लक्ष्णास्निग्धा न जटिला ह्येकजातास्तथैव च ।
 केशपङ्क्तिः शुभा चास्य न ह्रस्वा नापि चोत्थिता ॥
 तनु मृदु घनं श्लक्ष्णं दृढमूलं तथैकजम् ।
 अविवर्णं च स्निग्धं च रोम चाश्वस्य पूजितम् ॥
 शिरोग्रीवान्तरे श्लिष्टौ श्लक्ष्णौ वृत्तौ समाहितौ ।
 नोल्बणौ हि तथा चैव विदू वाहस्य पूजितौ ॥
 सुबद्धो नोपदग्धश्च तथा च विमलः शुभः ।
 ऋजुवृत्तसमथैव गलः समशिरस्तथा ॥
 कण्ठो वृत्तः समः श्लिष्टः पूजितश्चतुरो हयः ।
 ग्रीवा चैव हि सुश्लिष्टा वृत्तसन्धिः समाहिता ॥
 उच्चैर्बद्धा च दुर्वृत्ता तथा शिरसि चोद्यता ।
 निगाले चापि निर्मासा मृद्री सङ्कुचती भृशम् ॥

शिलष्टमांसा सुवद्धा च तुरगस्य प्रशस्यते ।
 स्कन्धस्तु प्रतिसम्पूर्णः शिलष्टमांसः पृथुस्तथा ॥
 बहुमांससमाश्लिष्टः स्थिरमांसश्च पूजितः ।
 अंसौ तु पृथुलौ पीनौ श्लिष्टसन्धी समौ स्थिरौ ॥
 सुवद्धपीनफलकौ उच्चौ बद्धौ सुपूजितौ ।
 उरश्च बहुलोत्तानं प्रतिपूर्णं महत् स्थिरम् ॥
 वृत्तं च घनपीनं च श्लिष्टमांसं च पूजितम् ।
 वृत्तं समाहितं श्लिष्टं क्रोडमश्वस्य पूजितम् ॥
 बाहू दीर्घौ च पीनौ च घनौ वृत्तौ तथा समौ ।
 विमुक्तौ चानुपूर्वौ च श्लिष्टसन्धी च पूजितौ ॥
 जानुनी च समे वृत्ते निर्मासे सुस्थिते घने ।
 समाहिते प्रतिच्छन्ने समे श्लिष्टे च पूजिते ॥
 जङ्घे वृत्ते च दीर्घे च निर्मासे ऋजुके घने ।
 मग्नस्नायुशिरःश्लिष्टे विमुक्ते चाभिपूजिते ॥
 कूर्चौ मृदुप्रतिस्तब्धौ वृत्तौ ह्रस्वौ सुसंस्थितौ ।
 अस्थूला गूढसन्धिश्च प्रशस्ता तुरगस्य तु ॥
 दीर्घा तीक्ष्णप्रतिच्छन्ना कला श्लिष्टा च पूजिता ।
 कुण्डिका तु समा वृत्ता ह्रस्वा श्लिष्टा समाहिता ॥
 ईषन्मध्योन्नता चैव प्रतिच्छन्नाशिरास्तथा ।
 खुरास्तु बहुलास्तुङ्गा वृत्तह्रस्वा दृढायताः ॥
 समुद्गमच्छ्लिष्टपुटाः खरस्येव यथा तथा ।
 अवलीकाः समाः श्लिष्टा न खण्डाः स्फुटिताः स्थिराः ॥
 एकवर्णाः सिता रक्ताः कृष्णाश्चाप्यभिपूजिताः ।
 तलमध्ये तु गम्भीराः शिलातलनिभैः खुरैः ॥
 क्षीरिकाभिः सुजाताभिः समाभिस्तु समन्विताः ।

निमग्नह्रस्वमण्डूका विज्ञेयाः खुरसान्धिषु ॥
 कठिनाश्चैकवर्णाश्च व्यक्तायःसन्निभा घनाः ।
 समाः श्लक्षणाः सुजाताश्च पादरोगैर्विवजिताः ॥
 स्थिरा निरुपदग्धाश्च स्निग्धवर्णास्तु पूजिताः ।
 परिपूर्णं समं पीनं ककुदं सममिष्यते ॥
 आयतं पृथुलं श्लिष्टं युक्तमांसं च पूजितम् ।
 पृष्ठमश्वस्य विनतमीषद्वंशसमुन्नतम् ॥
 निचितं च प्रशस्तं स्यात्प्रतिपूर्णं दृढं पृथु ।
 दीर्घं च पार्श्वे निश्छिद्रे प्रतिपूर्णं स्थिरे समे ॥
 वृत्ते मृदङ्गवच्चैव श्लिष्टमांसे तु पूजिते ।
 उदरं वृत्तमुत्तब्धं मृगस्योपचितं यथा ॥
 अच्छिद्रवृत्तश्लिष्टालपसमकुक्षि च पूजितम् ।
 जघनं च महावृत्तं चतुरस्रं पृथूरुक् ॥
 संततं च समच्छिद्रमुच्चैर्बद्धं च पूजितम् ।
 अच्छिद्रे कुक्षिणी चापि समे ह्रस्वस्य पूजिते ॥
 रन्ध्रौ न लम्बौ न च्छिद्रौ समावप्यभिपूजितौ ।
 पुच्छं न ह्रस्वं वृत्तं च बद्धमुच्चैः समाहितम् ॥
 ऋज्वनुवर्तिकं चैव दीर्घवालं च पूजितम् ।
 समाहितं सुप्ररोहं मृदु वालं च पूजितम् ॥
 मूले निमग्ना दीर्घा च तन्वी वृत्ता च वर्तिका ।
 ऋजुस्तु पायुर्गम्भीरो महाश्च संवृतः शुभः ॥
 सुश्लिष्टो निर्वलीकश्च तुरगस्याभिपूजितः ।
 स्फिकूपिण्डौ हि घनौ चैव समौ वृत्तौ समाहितौ ॥
 अपिण्डितौ न विक्षिप्तौ संहतौ चाभिपूजितौ ।
 ऋजुः समाहिता श्लक्षणा समा दीर्घा च सीवनी ॥

न पिण्डितं न विशिप्तं मृदु चोर्वन्तरं शुभम् ।
 शुभाण्डकोशसंश्लिष्टं तत्र मयं च पूजितम् ॥
 वृषणौ तु समौ ह्रस्वौ वृत्तौ स्निग्धौ समाहितौ ।
 अरोमशौ न वलिनौ सहितौ चाभिपूजितौ ॥
 सहितौ परस्परसंलग्नौ ।
 समाहितः सुजातश्च न लम्बो न च विप्लुतः ।
 मूत्रकोशः शुभोऽश्वस्य वृत्तः सुश्लिष्टमेहनः ॥
 मेढ्रं ह्रस्वं मृदु स्थूलं वृत्तं श्लक्ष्णं समं स्थिरम् ।
 महामुखं चैकवर्णं संवृतं चाभिपूजितम् ॥
 नाभिर्वृत्ता शुभा स्निग्धा उन्निम्ना चैव पूजिता ।
 षडवायामवैशेष्यं शृण्वङ्गेष्वधिकं तु यत् ॥
 ऋज्वी पृथ्वी च ताम्रोष्ठी स्वञ्चिता संवृता घना ।
 तथा शुभानना ज्ञेया योनिदोषैर्विवर्जिता ॥
 श्लिष्टमांसाशिरास्नायुपाण्डुपिण्डौ समुन्नतौ ।
 घनौ वृत्तौ सुजातौ च बहावस्याश्च पूजितौ ॥
 घनः सुजातो विपुलो न लम्बोऽधः प्रशस्यते ।
 अधः अधोभागः, बहयोरेव ।
 घनाः स्थिराः समा वृत्ताः सुतीक्ष्णास्तु शुभाः स्तनाः ।
 ऋजुनी तु समे वृत्ते प्रतिपूर्णेऽथ सक्थिनी ॥
 अनुपूर्वं च पूज्येते स्थूले वाप्यायते शुभे ।
 जङ्घाद्यवयवाश्चैव पूर्वमुक्ता विशेषतः ॥
 तथैवापरकायस्य बोद्धव्यास्ते गुणान्विताः ।
 न निम्ना नोल्बणाः श्लिष्टाः सन्धयोऽस्याश्च पूजिताः ॥
 सुबद्धानि विभक्तानि नोल्बणानि समानि च ।
 प्रशस्यन्ते समाङ्गानि सुश्लिष्टानि घनानि च ॥

यत्किञ्चित् भवेदङ्गं गुणैरेतैर्विवर्जितम् ।
 दुर्जातं विकृतं हीनमधिकं वा न तच्छुभम् ॥
 यथोक्तगुणयुक्ताङ्गा विभक्ताङ्गाः सुसंहताः ।
 देशोपचितमासाङ्गमानोन्मानसमाहिताः ॥
 कान्ताः सुरूपाः सुभगा मनोनयननन्दनाः ।
 शुभवर्णाद्यविक्षिप्ताः सुवद्धाश्चारुदर्शनाः ॥
 समुद्यतशिरःस्कन्धा मृद्वश्चितशिरोधराः ।
 महावक्षोललाटाश्च महाजघनलोचनाः ॥
 ह्रस्वश्रवणमुष्काश्च तन्वायतमुखास्तथा ।
 तनुत्वग्रोमवालाश्च सुकेशस्कन्धवाहनाः ॥
 मृद्वश्चितसमाः स्थूलाः श्लिष्टवंशाः सुकुक्षयः ।
 सुसंस्थाना भवन्त्येते सर्वदोषविवर्जिताः ॥
 एतैर्गुणैर्विपर्यस्तैर्दुःसंस्थानान् विनिर्दिशेत् ।
 दीर्घाणि तु प्रशस्यन्ते पार्श्वं ग्रीवा मुखं विदुः ॥
 बाहू जिह्वा च तालुश्च जङ्घा चाष्टौ हयस्य तु ।
 प्रोथकर्णौ च पृष्ठं च वृषणौ कुष्किकाः खुराः ॥
 गुदं मेढूं च ह्रस्वानि पूज्यन्तेऽङ्गानि हि स्थितिः ।
 पायुजङ्घादिभागा ये जानुनी खुरकुष्किकाः ॥
 वर्तिकोरू च दंष्ट्रा च वंशाङ्गं वृत्तमिष्यते ।
 ललाटमासनं नेत्रे स्कन्धौ वक्षस्तथा कटिः ॥
 उदरं चेति चाङ्गानि प्रशस्यन्ते पृथूनि तु ।
 जिह्वा प्रोथोष्ठसृक्के च बालरोमाणि केसरम् ॥
 सूना चेत्यष्ट पूज्यन्ते तनूनि च मृदूनि च ।
 दन्ता नेत्रे च वर्णश्च खुराश्चाथ स्वरस्तथा ॥
 स्निग्धान्येतानि पूज्यन्ते सदा पञ्चैव बाजिनाम् ।

नासापुटौ पायुमुष्कौ शस्यन्ते परिमण्डलाः ॥
 त्रीणि श्रेष्ठानि तीक्ष्णानि कर्णा दन्ताः कलास्तथा ।
 खुरास्यं जघनं वक्षो नेत्रे नासापुटे तथा ॥
 षडेतानि तुरङ्गाणां शुभानि सुमहान्ति च ।
 सक्थिनी च हनू कण्ठस्त्रितयं शुभमायतम् ॥
 संवृतं त्रयमिष्टं तु शिश्नमास्यं च पायु च ।
 खुराश्च तालुः पायुश्च गम्भीरं पूजितं त्रयम् ॥
 घोणाघाटे लालाटं च जानुकूर्चौ च पूजितौ ।
 निर्मासाश्च प्रशस्यन्ते द्विजाः खुरास्तथोन्नताः ॥
 यदर्थं तु प्रशस्यन्ते तत्फलं सम्प्रवक्ष्यते ।
 अष्टदीर्घो भवेच्छ्रेष्ठः सदा भवति तूर्णगः ॥
 अरोगप्रकृतिश्चाष्टह्रस्वो भवति निश्चलः ।
 आयुष्मानष्टवृत्तस्तु तेजस्व्यष्टतनुर्भवेत् ॥
 एवमष्टमृदुश्चापि तथा सप्तपृथुर्वली ।
 पञ्चस्निग्धस्तथाश्वस्तु त्रितीक्ष्णश्चापि वीर्यवान् ॥
 सुविनीतश्च मेधावी धृतिमांस्तु त्रिमण्डलः ।
 भवेच्च पञ्चनिर्मासो भारेऽध्वनि च पारगः ॥
 षण्महान् सत्त्वसम्पन्नः शीलवांस्तु तुरङ्गमः ।
 शरीरं पूजितं यस्य रूपलक्षणचेष्टितैः ॥
 तस्य सत्त्वमपि श्रेष्ठं विपरीतैर्विपर्ययः ।
 शरीरं सत्त्वमित्येतदन्योन्यमतिसंश्रितम् ॥
 अतः सम्यक् बहुविधा वक्ष्यन्ते सत्त्वजा गुणाः ।
 महाबुद्धिरसम्मोहः शौचशौर्यविचेष्टितैः ॥
 औदार्यं च बुधत्वं च कर्मस्वभिरतिः सदा ।
 सौमनस्यमसन्तापः शीलवृद्धिः स्मृतिर्धृतिः ॥

शुश्रूषा भावमानं च ग्रहणं चारणं तथा ।
 आत्मनोऽध्यवसायश्च सर्वकर्मसु नित्यदा ॥
 प्रतिपत्तिरिति ज्ञेया हयानां सत्त्वजा गुणाः ।
 तीक्ष्णता शौर्यता शौचदक्षताध्यवसायता ॥
 अविषाद इति ज्ञेया हयानां सत्त्वजा गुणाः ।
 सत्त्वस्य ज्ञापना चैवंविधा स्यात्तु शुभाशुभा ॥
 दृष्टैकरूपं जानीयात्संस्थानेन बलेन च ।
 एवंविधशरीरा ये मानोन्मानसमाहिताः ॥
 यशोऽर्थकुलरत्नानां स्वामिनस्ते विवर्द्धनाः ।
 विपरीतगुणास्त्वन्ये भर्तुः सर्वार्थहारकाः ॥ इति ।

इति प्रत्यवयवलक्षणम् ।

अथ पुष्पलक्षणम् ।

शालिहोत्रे,

सुश्रुतः श्रुतसम्पन्नं शालिहोत्रमपृच्छत ।
 बहुवर्णानि पुष्पाणि पश्याम्याचार्य वानिषु ॥
 तेषां धन्यमधन्यं च पुष्पमिच्छामि वेदितुम् ।
 किञ्चाचार्य शरीरस्थं पुष्पमित्यभिधीयते ॥
 एवं पृष्ठो महाचार्यः शालिहोत्रोऽभ्यभाषत ।
 विवर्णा विन्दवो नूनं ये भवन्ति शरीरजाः ॥
 अव्यक्तरूपाः सूक्ष्माश्च तेऽश्वानां पुष्पसंज्ञिताः ।
 वर्णे सवर्णं पुष्पं तु पुष्पत्वादुपलक्षयेत् ॥
 स्नेहाद्रौक्षात्प्रसादाच्च रोमसंहननेषु च ।
 स्निग्धेष्वेतानि पुष्पाणि खुरेष्वपि तथैव च ॥
 प्रसादः अतिस्वच्छता । रोमसंहननेषु रोमसङ्घातेषु ।

धन्या धन्यतमं कुर्युः पुत्रोत्पत्तिं च स्वामिनः ।

धन्याः वक्ष्यमाणप्रदेशविशेषविद्यमानपुष्पा अश्वाः, ते
भर्तुर्धनाद्यागमं कुर्युः । तानेवाह—

प्रपाने त्वन्नपानाय प्रोथे शत्रुवधाय च ।

ललाटे धनलाभाय भ्रुवो राज्यविवृद्धये ॥

सृक्किण्णोश्चिबुके चैव विज्ञेयस्त्वन्नपानदः ।

भर्तुः शुभाभिकाङ्क्षी च धनधान्यसुखावहः ॥

देहं विवर्द्धयेत्तस्य निधिलाभश्च दृश्यते ।

प्रशस्तानि यथोक्तानि निन्दितानि यथा शृणु ॥

घोणाश्रये शस्त्रमृत्युर्गण्डे पुत्रवधः स्मृतः ।

गलमध्ये भयान्यस्य आधत्ते शङ्खयोः क्षयम् ॥

उपसर्गोऽश्रुपातस्ये कटघाटागते वधः ।

भोजनाच्छादनं वित्तं स्यान्निगाले तु पुष्पिते ॥

सव्ये कर्णे सुतोत्पत्तिर्मित्रवृद्धिस्तु दक्षिणे ।

वामक्रोडोरुस्कन्धेषु पुष्पितेषु धनागमः ॥

दारान् पुत्राश्च लभते कर्णे पुष्पं तु यस्य तु ।

अंसयोः पुत्रलाभाय तथा स्यात्पक्षवृद्धये ॥

जान्वोस्तु कुलघाताय बाह्वोः शत्रुवधाय च ।

कुक्षिकक्षापथे मृत्युर्मध्यग्रीवोष्ठयोर्वधः ॥

स्कन्धे धनागमं विद्यात्केशान्ते मित्रवर्धनम् ।

रन्ध्रयोः पुष्पिते वाहे वित्तं भर्तुः प्रवर्तते ॥

हृच्छोको वधवन्धौ च हृदये पुष्पिते हये ।

वामे तु पुष्पिते पार्श्वे स्त्रीलाभं स्वामिनो विदुः ॥

किणे वित्तक्षयं विद्यात्सौभाग्यमपि चोरसि ।

पृष्ठे स्थानं समृद्धिं च उदरे क्षुद्रयं तथा ॥

शुष्कयोः पुष्पिते वाहे पुत्रोत्पत्तिं विनिर्दिशेत् ।
 नाभ्याश्रये व्याधिपीडां जघने दारदृषणम् ॥
 अपाने बालमूले च सर्वद्रव्यविनाशनम् ।
 जङ्घयोः पुष्पिते बन्धस्तथा च गलकूर्चयोः ॥
 स्त्रीषु दोषं विजानीयान्मूत्रकोशे तु पुष्पिते ।
 स्फिग्देशे पुष्पिते वाहे तीव्रं भर्तृभयं भवेत् ॥
 तथैव कुलनाशश्च भवेदेतेन वाजिना ।
 सर्वाङ्गपुष्पितो वाजी भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥
 मित्रवृद्धिकरो धन्यो यशोदः कुलवर्धनः ।
 कर्के श्वेतानि धन्यानि सवर्णानि तथा पुनः ॥
 पीतकेषु च सङ्गमो बालार्कसदृशेषु च ।
 कृष्णेषु युद्धं विद्यात्तु यातुश्चापभयं युधि ॥
 तीव्रं भर्तृभयं विद्यादृक्षेषु विषमेषु च ।
 पुष्पेषु पुष्पमश्वस्य धूम्रवर्णानुवर्णजम् ॥
 राजा प्रभ्रश्यते स्थानाद्राष्ट्रकोपश्च जायते ।
 श्वेते श्वेतानि चात्यर्थं स्निग्धानि च समानि च ॥
 पुष्पाणि शस्तरूपाणि राज्यलाभाय निर्दिशेत् ।
 स राजा राज्यमाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च वर्द्धते ॥
 सत्त्वानां च प्रशस्तानामायुधानां रणेषु च ।
 तथा ध्वजपताकानां वेदियूपाकृतीनि च ॥
 नन्द्यावर्त्तचतुष्काणां तथा शङ्खाकृतीनि च ।
 पुष्पाणि शस्तरूपाणि वर्णाद्वर्णोत्तमानि च ॥
 स्निग्धानि समरूपाणि प्राङ्मुखानि च वाजिनम् ।
 तान्याहुर्धनलाभाय भूपैश्चापि महीयते ॥
 राज्यमाप्नोत्यते राज्ञः पुत्रपौत्रैश्च वर्द्धते ।

शृगालश्वानकाकानामाकृतीनि च यानि च ॥
 विविधानां च सत्त्वानामप्रशस्ताकृतीनि च ।
 विवर्णानि विकीर्णानि रूक्षाणि विषमाणि च ॥
 दुःसंस्थितानि यानि स्थुस्तथा पश्चान्मुखानि च ।
 तानि राष्ट्रविनाशाय राज्यभ्रंशकराणि च ॥
 विनाशयन्ति नृपतेस्तानि कोषं बलं सुतान् ।
 यथा क्षेत्रेषु दशधा विभक्तं लक्षणं पृथक् ॥
 एवं पुष्पेषु न फलं तच्च विद्यान्निमित्तजम् ।
 तस्मान्निमित्तवद्ब्राह्ममादेशश्च निमित्तवत् ॥
 एवमुक्तानि पुष्पाणि यथाप्रश्नमशेषतः ।
 इति ह स्माह भगवान् शालिहोत्रोऽनुशासनम् ॥ इति ।
 तथा,
 कृष्णभोगे यथा कृष्णं श्वेते श्वेतं च लक्षयेत् ।
 भाति पुष्पं तथा मूर्त्तं तुल्यवर्णेऽपि वाजिनि ॥
 श्वेतमेव यदा पुष्पं श्वेतस्याश्वस्य दृश्यते ।
 सुतोत्पत्तिर्जयश्चैव यात्रासिद्धिकरश्च यः ॥
 भवतीति शेषः ।
 सुखी भवेत्तस्य भर्ता पुत्रपौत्रैश्च वर्धते ।
 रक्तमेव यदा पुष्पं रक्तस्याश्वस्य दृश्यते ॥
 महीश्वरो महीं भुङ्क्ते भर्ता चारोग्यमाप्नुयात् ।
 कृष्णमेव यदा पुष्पं कृष्णस्याश्वस्य दृश्यते ॥
 तस्य भर्ता वधं तीव्रमाप्य शीघ्रं विनश्यति ।
 श्वेतस्य तु यदा रक्तं पुष्पमश्वस्य दृश्यते ॥
 तस्य भर्ता हवे पृष्ठे क्षिप्रं वध्येत शत्रुभिः ।
 श्वेतस्य तु यदा कृष्णं पुष्पमश्वस्य दृश्यते ॥

अचिराद्बुधमाप्नोति भर्त्ता तु समरे गतः ।
 शोणस्य तु यदा श्वेतं पुष्पमश्वस्य दृश्यते ॥
 कीर्त्तिं भर्त्ताऽस्य लभते समरे शस्त्रविधतः ।
 कृष्णस्य च यदा रक्तं पुष्पमश्वस्य दृश्यते ॥
 तस्यापि समरे भर्त्ता लभते कीर्त्तिमुत्तमाम् ।
 यानि सन्धिषु दृश्यन्ते तथा मर्मसु वाजिनाम् ॥
 अल्पस्नेहानि पुष्पाणि निन्दितान्येव तानि तु । इति ।
 जयदत्तकृते तु विशेषः ।
 रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते ।
 सर्वाङ्गपुष्पितोऽवश्यं परित्याज्यो न संशयः ॥ इति ।
 अश्व इत्यनुषङ्गः ।

इति पुष्पलक्षणम् ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् ।

पुण्ड्रस्तिलकः ।

शालिहोत्रे,

प्रपानोर्ध्वं स्तुवाधस्तात् श्वेतं श्वेततरं तु यत् ।

तत्पुण्ड्रमिति विज्ञेयं तस्य संस्थानतः फलम् ॥ इति ।

जयदत्तकृते अश्वायुर्वेदे,

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।

आनुपूर्व्या यथोदिष्टं मुनिभिश्चार्थवेदिभिः ॥

शुक्तिशङ्खगदापद्मखड्गचक्राङ्कुशोपमः ।

शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति ॥

स धन्यः पूजितो नित्यमल्पश्चापि हि यो भवेत् ।

पर्वतेन्दुपताकाभा ये च स्निग्धाः समाश्रिताः ॥

ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः ।
 इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः ॥
 अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ।
 काककङ्ककवन्धाहिशृङ्गगोमायुसन्निभाः ॥
 असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रका न च पूजिताः ।
 तिर्यग्गता विचित्राश्च शृङ्खलापाशशोभिताः ॥
 शूलाग्रा वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभाः स्मृताः ।
 जिह्मकृष्णातिरूक्षाणि भस्मवर्णनिभानि च ॥
 पुण्ड्रकाणि विनाशाय भिन्नवर्णानि वाजिनः । इति ।
 शालिहोत्रे,
 चतुरस्रं पुण्ड्रं नृपतेर्भूमिलभाय निर्दिशेत् ।
 खट्वाङ्गः शङ्खो धनुर्वज्रं लाङ्गलं मुशलं गदा ॥ -
 ध्वजः पताका शक्तिर्वा यस्य पुण्ड्रेऽङ्कितं भवेत् ।
 सोऽश्वो राजेन्द्रबाह्वः स्याद्विज्ञेयो विजयावहः ॥
 तमारुह्य नृपः श्रेष्ठः सर्वानरिगणान् जयेत् ।
 यशः पुत्रांश्च पौत्रांश्च वित्तं चाप्यस्य वर्धते ॥ इति ।
 इति पुण्ड्रलक्षणम् ।

अथ ललामलक्षणम् ।

शालिहोत्रे,
 ललाटमध्ये यच्छ्वेतं तारारूपमिवोत्थितम् ।
 ललाममिति विज्ञेयं तद्भर्तुर्भाविसूचकम् ॥
 धन्याधन्यानि वक्ष्यामि ललामानि ह्येवम् ।
 अश्वेतस्य ललाटस्थं श्वेतं यस्य ललामकम् ।
 पुण्ड्रवच्चापि विज्ञेयं ललामेष्वथ लक्षणम् ॥
 भूयश्च स्थानसंस्थानादिशेषैस्तु शुभाशुभम् ।

प्रवक्ष्यामि ललामेषु तच्छृणुष्व यथाक्रमम् ॥
 चन्द्रार्धचन्द्रवज्राभं सूर्यभद्रासनं क्वचित् ।
 वर्म्मभाराकृति चापि ललामं यस्य वाजिनः ।
 तस्य भर्ता लभेद्राज्यं पुत्रपौत्रैश्च वर्द्धते ॥
 नन्द्यावर्त्ताकृतिनिभं कूर्मपृष्ठानिभं तथा ।
 ललामं तत्प्रभावस्तु यातुः सौभाग्यवर्द्धनम् ॥
 हयस्य तस्य भर्त्ता तु प्रभूतं धनमाप्नुयात् ।
 यश्च मध्यललामोऽश्वो भर्तुर्मिष्टाशनो भवेत् ॥
 गजाश्वबालवृषभपशूनां सदृशाकृति ।
 ललामं यस्य बाहस्य सोऽश्वः स्थाप्यो रणेऽग्रतः ॥
 चतुरङ्गसहः श्रीमान् पुत्रपौत्रविवर्द्धनः ।
 ललाटमध्योपरि यद्यच्च दक्षिणभागिकम् ॥
 ललामं तत्प्रशस्तं तु यातुः सौभाग्यवर्द्धनम् ।
 इत्युक्तानि प्रशस्तानि शृण्वधन्यानि यानि तु ॥
 ललामं च काकपदं तथा गोमेदकाकृति ।
 तस्य भर्त्ता दुःखी भूत्वा सहाश्वेन विपद्यते ॥
 विच्छिन्नानि विवर्णानि अर्द्धानि च तनूनि च ।
 विमिश्राण्युपदग्धानि यानि दुःसंस्थितान्यपि ॥
 अव्यक्तानि विवर्णानि परुषाण्याविलानि च ।
 तानि वित्तविनाशाय ललामानि विनिर्दिशेत् ॥
 इति ह स्माह भगवान् शालिहोत्रोऽनुशासनम् ॥ इति ।

इति ललामलक्षणम् ।

अथावर्त्तलक्षणम् ।

जयदत्तकृते अद्वायुर्वेदे,
 अतः परं प्रवक्ष्यामि आवर्त्तानां विनिश्चयम् ।

शुभाशुभविवेकाय यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
 विंशतिस्तु शुभा प्रोक्ता षण्णवत्योऽशुभाः स्मृताः ।
 उत्तरोष्ठे प्रपानं स्यात्तत्रावर्त्तः शुभावहः ॥
 सृक्किण्योश्च तथा प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ।
 त्रयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो यस्य रोमजाः ॥
 द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ।
 आनुपूर्व्याऽवस्थितास्ते बोध्वं ललाटजास्त्रयः ॥
 निःश्रेणी नाम सा ख्याता भर्तुः सर्वार्थसाधिनी ।
 शिरःकेशान्तयोर्मध्ये स्तुवो नाम्ना विधीयते ॥
 तत्रावर्त्तः स्थितोऽश्वस्य भर्तुर्जयविवर्द्धनः ।
 घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः ॥
 तस्मिन् देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत् स्मृतः ।
 कर्णमूले तथा बाह्वोः केशान्ते मस्तके तथा ॥
 आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्त्वके ।
 आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः ॥
 एकः कण्ठे भवेत्स्पष्टः स धन्यः सर्वकामदः ।
 रन्ध्रे चैव सदा भर्तुः शंसितार्थप्रदो मतः ॥
 उपरन्ध्रोद्भवश्चैव रोमजश्चातिपूजितः ।
 शङ्खचक्रगदापद्मशक्तिवज्रोपमाश्च ये ॥
 विशेषेण शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि रोमजानशुभोदितान् ॥
 भर्तुः क्लेशावहान् सर्वान् धनप्राणापहारकान् ।
 नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः प्रोथ उच्यते ॥
 तत्र भर्तुर्विनाशाय रोमजोऽश्वस्य कीर्तितः ।
 ऊर्ध्वं च नासिकाच्छिद्रात्स्वामिनः क्लेशकारकः ॥

गण्डजश्चैव भर्तारं हन्त्यावर्तो दुरासदः ।
 अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः ॥
 तत्रावर्त्तो भवेद्धीनः स्वामिनः कुलनाशनः ।
 अपाङ्गाद् व्यङ्गुले चैव प्रदेशः शङ्ख उच्यते ॥
 तस्मिन् भर्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजः ।
 भ्रुवोर्देशे समुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः ॥
 सुहृद्वियोगकृत्स स्याद्भर्तुरर्थावसादकः ।
 सव्यग्रीवां शिरां विद्यात्तत्रावर्तस्तु कुत्सितः ॥
 कक्षयोश्चापि सङ्ग्रामे स्वामिनं वाशु घातयेत् ।
 चिबुकस्य सपीपस्थो वामदक्षिणभागतः ॥
 प्रदेशस्तु हनुर्नाम तत्रावर्त्तो हि दारुणः ।
 अधरोष्ठे निगालस्य मध्ये वा गल उच्यते ॥
 तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्तुः सङ्ग्रामे जीवितान्तकृत् ।
 कूर्चादष्टाङ्गुलं चोर्ध्वं पार्श्वतश्च कला स्मृता ॥
 तत्र भर्तुः शराघातैर्जीवितान्तश्च रोमजैः ।
 ककुदं धृपभस्येव सुव्यक्तमुपलक्ष्यते ॥
 वाजिनो यत्र तत्रस्थ आवर्तस्तु विनाशकृत् ।
 ककुदस्य पुरोभागसमीपे वह उच्यते ॥
 भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन्नाशाय रोमजः ।
 काकसे स तु यस्य स्यादावर्त्तोऽश्वस्य दारुणः ॥
 रणे हतः संमं भर्त्रा क्रव्यादैः स विलुप्यते ।
 क्रोडे चैवासने वापि हृदये यस्य वाजिनः ॥
 आवर्त्तः स्वामिघाताय भवत्येव न संशयः ।
 पार्श्वयो रोमजौ यस्य स चाश्वो नृपतिक्षयम् ॥
 कुर्यादिति शेषः ।

सपक्षं वाशु भर्त्तारं नीहाराम्बु यथाम्बुजम् ।
 नाशयेदिति शेषः ।
 कूर्चस्याधःप्रदेशस्तु कुष्ठिश्च परिकीर्तितः ॥
 अधन्यस्तत्र वाहस्य जङ्घयोर्जानुनोश्च यः ।
 नाभिजो मुष्कजश्चैव त्रिकजश्च विशेषतः ॥
 पुच्छमूलगतश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्तितः ।
 कुक्षौ व्याधिक्षयं याति रोमजाः कुक्षिसम्भवाः ॥
 पायुत्रिवलिमध्यस्था नैव धन्याः प्रकीर्तिताः ।
 स्फिचिजः खुरजश्चैव यस्यावर्त्तो हि दारुणः ॥
 तलावर्त्तश्च तुरगो भर्त्तुः सर्वार्थनाशनः ।
 शतपादीति विख्यातस्तथा च मुकुलोऽपरः ॥
 आवर्त्तश्चैव सङ्घातः पादुका चार्धपादुका ।
 शुक्तिश्चैवावलीढश्च आवर्त्तः कीर्त्तितोऽष्टधा ॥
 वाजिदेहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः ।
 शतपादसमाकारः शतपादी प्रकीर्तितः ॥
 जातीमुकुलसङ्काशो मुकुलः समुदाहृतः ।
 आवर्त्तो भ्रमिती वालैः सङ्घातो रोमपुञ्जकः ॥
 पादुका पादुकाकारस्तथा चैवार्धपादुका ।
 शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानो रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः ॥
 एतेषामवलीढस्तु अवलीढः प्रकीर्तितः ।
 वालैर्विशेषसंस्थानैर्निर्दिशेन्मतिमान् भिषक् ॥
 शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः ।
 एतेषामेव सर्वेषामावर्त्तानां विचक्षणैः ॥
 रोमजेति कृता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः ।
 शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः ॥

एकं हेम्ना दहेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति । (?)
 अथ वा वाजिनो मुख्या जवादिगुणासिन्धवः ॥
 दत्त्वा ग्राह्याः क्रयेणैव दुरावर्तस्तु काकुदी ।
 श्रीवृक्षो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च ॥
 अङ्गदी मेखली नाम राज्यरत्नप्रदः सदा ।
 श्रीवृक्षादिलक्षणमग्रे वक्ष्यते ।
 मपाने मारुतं विद्याललाटे च हुताशनम् ॥
 उरासि चाश्विनौ देवौ चन्द्रसूर्यौ च मूर्धनि ।
 रन्ध्रे स्कन्दविशालौ च उपरन्ध्रे हरिहरौ ॥
 इत्येवं पूजितास्त्वेते दशावर्तास्तु वाजिनाम् ।
 अथैकेन विहीना ये भवेयुरशुभावहाः ॥ इति ।
 गणकृते अश्वायुर्वेदे,
 आवर्तशुक्तिसङ्घातमुकुलान्यवलीढकम् ।
 शतपादी पादुकाऽर्धपादुका चाष्टमी स्मृता ॥
 आवर्ताकृतयश्चैता अष्टौ सम्परिकीर्तिताः ।
 रूपमासां विशेषेण पुनश्च कथयाम्यहम् ॥
 तत्र प्रधानो ह्यावर्तः शुक्तिश्चापि शुभा मता ।
 शतपादी पादुका च शुक्तिश्चापि षडङ्गुला ॥
 पादुकार्धाङ्गुला चैव मुकुलं तद्वदुच्यते ।
 विभागोऽङ्गुलमावर्तमानमेषामिति स्मृतम् ॥
 तत्र प्रधानो ह्यावर्तः शुक्तिश्चापि शुभा मता ।
 श्रीवृक्षो वक्षसि प्रोक्तो ह्यावर्तैः पञ्चभिर्भवेव ॥ इति ।
 आवर्तौ सृक्स्थौ शुक्ती वा यस्य वाजिनः स्याताम् ।
 माम्नोति मिष्टमन्नं भर्ता पुत्राश्च पौत्राश्च ॥
 यस्याश्वस्य भवेतां ललाटजौ द्वौ प्रदक्षिणावर्तौ ।

तस्य स्वामी विजयी बहुप्रजो जयति रिपुसैन्यम् ॥
 यस्य त्रेताग्निभाः प्रदक्षिणा वै त्रयो ललाटस्थाः ।
 तस्य स्वामी विजयी सन्तिष्ठति मूर्ध्नि शत्रूणाम् ॥
 निःश्रेणी यस्य भवेन्निभिरावर्तैर्ललाटमध्ये तु ।
 राजा तेनाश्वेन च लभते विजयश्च धनधान्यम् ॥
 सन्यावर्तैर्वाजी चतुर्दिक्षु संस्थितैर्ललाटे तु ।
 कुष्ठे स्वामिनमचिरान्महीपतिं पुत्रवन्तश्च ॥
 आवर्तो मुकुलो वा स्तुवप्रदेशे प्रदक्षिणो यस्य ।
 तस्य तुरगस्य भर्ता सङ्ग्रामे जयति रिपुसैन्यम् ॥
 आवर्त्तौ वृषभाख्यौ ज्ञेयौ तुरगस्य कर्णमूलस्थौ ।
 ताभ्यां स्वामी विजयी लभतेऽलङ्कारनिकरांश्च ॥
 आवर्तस्तु निगाले देवमणिः सर्वकामदश्चासौ ।
 राष्ट्रसुतकोशसम्पत्सौख्यानि ददाति विजयश्च ॥
 आवर्त्तो हन्त्यशुभानग्निमकाये ककुद्भवं भुक्त्वा ।
 तत्रारूढो नृपतिर्जयति रणे शत्रुसैन्यानि ॥
 यस्योपरन्ध्रभागे क्षेमावर्तः प्रजायते श्रीमान् ।
 तस्य स्वामी विजयी रणमूर्ध्नि भवति शत्रूणाम् ॥
 आवर्तः कण्ठस्थः शुक्तिर्वा रोचमान इत्युक्तः ।
 राज्ञस्तेनाश्वेन तु कोशो मित्राणि वर्द्धन्ते ॥
 रोचमानस्तु पूर्वार्द्धे निःश्रेणी शिरसि स्थिता ।
 पश्चार्द्धे मेखली सर्वानशुभान् हन्ति रोमजः ॥
 केशान्तयोश्च शुक्ती द्वे तुरगस्य दृश्येते ।
 तस्य स्वामी विजयी वर्द्धते पुत्रपौत्रैश्च ॥
 आवर्ता वर्ष्मस्थाश्चतसृष्वपि दिक्षु यस्य चत्वारः ।
 कण्ठे च रोचमानः सोऽश्वः श्रीवत्सकी नाम ॥

तेनाजौ रिपुसैन्यं विजित्य विनिवर्त्तते राजा ।
 प्रामोत्यर्थान् स्वबलाद्राष्ट्रं सौख्यं यशश्चैव ॥
 वक्षसि यस्यावर्त्तश्चित्त्वारस्तस्य वाजिनः स्वामी ।
 प्रामोति रणे विजयं वित्तं निष्कण्टकं राज्यम् ॥
 युक्तयो वक्षसि तिस्रो यस्य स्युः सर्वकामदः सोऽश्वः ।
 तेनासौ विजितारिः स्वस्थो विनिवर्त्तते राजा ॥
 बाह्वोर्यस्यावर्तौ युक्ती वा सोऽङ्गदी हयः प्रोक्तः ।
 प्रामोति तस्य भर्त्ता रत्नान्याभरणनिकरांश्च ॥
 आवर्त्तौ रन्ध्रोपरि यस्य स्तो मूर्ध्नि मेखली नाम ।
 तेनैश्वर्यं भवति हि पुत्राः पौत्राश्च वर्द्धन्ते ॥
 एते शुभाः प्रशस्ताः सप्तत्रिंशद्रोमजाः कथिताः । इति ।
 शालिहोत्रेऽपि,
 आवर्त्तस्त्वधरोष्ठस्थः स्वामिनो मातृघातकः ।
 स्वामिनः पितरं हन्यात्प्रपानोपरि दक्षिणः ॥
 वामे भ्रातृवधं विद्याद्भर्त्तारमुपसंस्थिते ।
 प्रोथाऽऽवर्त्तौ प्रोथयति भर्तारं सकुलं दहन् ॥
 नासापुटस्थावावर्तौ भर्तुर्वित्तविनाशकौ ।
 यस्यावर्त्तौ च दृश्येते गण्डयोरुभयोः स्थितौ ॥
 स्वामिनं ज्येष्ठपुत्रं वा स खादति तुरङ्गमः ।
 आवर्त्तौ चाश्रुपातस्थौ दृश्येते यस्य वाजिनः ॥
 नित्याश्रुपतनं विद्यात्कुले यस्येदृशो हयः ।
 कूटयोर्यस्य चावर्तौ दृश्येते व्यक्तरूपिनौ ॥
 भर्तुः कुलं पातयति यावद्भोत्रपरिग्रहम् ।
 दृश्येते यस्य चावर्त्तौ भ्रुवोर्मध्यगतावुभौ ॥
 स हयो भ्रुकुटिर्नाम ज्ञातिमित्रविरोधकृत् ।

शङ्खयोरुभयोर्यस्य दृश्येते रोमजावुभौ ॥
 कुलं स भक्षयेत्सर्वं भर्तुर्व्यसनदो हयः ।
 मन्यायां हनुचक्रे च पादयोः स्कन्धसन्धिषु ॥
 आवर्त्ता यस्य दृश्यन्ते कक्षावर्त्तितरोमजाः ।
 प्राणघाती भवेद्भर्तुः स्कन्धभागकलादिषु ॥
 अग्रकर्णाश्रितौ यस्य दृश्येते रोमजावुभौ ।
 मन्त्रविश्रावणकृतैर्दोषैर्भर्ता विपद्यते ॥
 आवर्त्तौ विदुर्मर्मस्थौ दृश्येते यस्य वाजिनः ।
 नार्थसिद्धिकरो भर्तुर्मर्मावर्त्तौ तुरङ्गमः ॥
 यस्यावर्त्तः प्रदृश्येत गलमध्ये प्रतिष्ठितः ।
 स्वामी तस्याप्यनेत्रश्च नान्नपानस्य भाजनम् ॥
 यस्यावर्त्तौ बहस्थौ तु स हयो घातयेद्युधि ।
 स्वामिनं चैव नेतारं न च कर्मसु सिध्यति ॥
 यस्यावर्त्तस्तु ककुदे ककुदी स प्रकीर्त्तितः ।
 भर्त्तारं सान्वयं हन्यात्तथा भर्तुः कुलोद्ग्रहम् ॥
 वाहनानां विनाशाय राज्ञो राष्ट्रवधाय च ।
 सर्वार्थनाशनं रौद्रं जातमात्रं विवासयेत् ॥
 न तं शालासु वध्नीयाद्धयं वैद्यविगर्हितम् ।
 अवतीर्य च सङ्ग्रामं स जीवन्नाभिवर्त्तते ॥
 हस्तस्पर्शनचक्षुर्भ्यां हरतः परिवर्जयेत् ।
 द्विजेभ्यो वा प्रदातव्यः परराष्ट्रेषु वोत्सृजेत् ॥
 दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत स्पृष्ट्वा स्नायात्सवाससा ।
 एषो ह्यावर्तरूपेण धूम्रकेतुरिवोत्थितः ॥
 काकसावर्त्तिनोऽश्वस्य वायसैर्भक्ष्यते पतिः ।
 नानासत्त्वैरनिष्टैश्च हतसैन्यो रणे हतः ॥

पार्श्वयोर्यस्य चावर्तौ भर्ता तस्य सवान्धवः ।
 क्षयमायात्यकाले तु ग्रीष्मकाले यथा जलम् ॥
 आसनावर्त्तिनो भर्त्ता शूलेन वधमर्हति ।
 पृष्ठजावर्त्तिनो भर्त्ता रणमध्ये ऽस्य वाजिनः ॥
 अथ दूषणदूषार्थं क्षिप्रं शस्त्रेण वध्यते ।
 यस्यावर्त्तस्तु दृश्येत क्रोडमध्ये प्रतिष्ठितः ॥
 भर्त्तारं सपरीवारं रणे सोऽश्वस्तु घातयेत् ।
 नासावर्ती स्वलन् सङ्ख्ये द्विषत्सेव्ये समाकुलः ॥
 राजचौराग्निदंष्ट्रैश्च कुलं भर्त्तुर्विनाशयेत् ।
 सङ्ख्ये सङ्ग्रामे । दंष्ट्रैर्व्याघ्रादिभिर्दीप्तिभिः ।
 तत्र विद्धि महादोषं जान्वावर्त्तस्तुरङ्गमः ॥
 स पातयति भोगाच्च स्थानाच्च वसुधाधिपम् ।
 जङ्घयोरुभयोर्यस्य दृश्येते रोमजावुभौ ॥
 निगडैर्वध्यते तस्य भर्ता तु सह बान्धवैः ।
 कुष्किकावर्त्तिनोऽश्वस्य भर्त्ता वध्येत संयुगे ॥
 सततं बहुभिः क्षिप्तो व्यसनैरतिदारुणैः ।
 हृदयावर्त्तिनोऽश्वस्य हृच्छोकपरिपीडितः ॥
 वधबन्धपरिक्षिप्तः सान्वयस्तु विनश्यति ।
 भर्तेति शेषः ।
 हयस्तु कक्षसंसिद्धः सङ्घाते वध्यते परैः ॥
 स हयो यस्य भर्तास्य स्वास्तिमान्न निवर्त्तते ।
 कक्षसंसिद्धः कक्षावर्तः । सङ्घाते सङ्ग्रामे ।
 एककक्षोऽल्पदोषस्तु गर्हितश्चोभयोः स्मृतः ॥
 उभयोः कक्षयोरावर्ते उक्तः सम्पूर्णो दोषः, एकत्राल्प इति ।
 नाभ्यामावर्तरूपं तु दृश्यते यस्य वाजिनः ।

भर्त्ता तस्य ससन्तानो व्याधिभिः पीड्यते भृशम् ॥
 आवर्त्तो मूत्रकोशस्थौ भर्त्तुर्दारिद्र्यदूषणौ ।
 बहुप्रजा न चायुष्यं यस्यावर्त्तौ तु मुष्कजौ ॥
 त्रिकावर्तिनमास्थाय सङ्ग्रामे यो व्रजेन्नरः ।
 सशल्यस्त्यजति प्राणान् सादी स च सहायवान् ॥
 आवर्त्तौ पुच्छमूलस्थौ दृश्येते यस्य वाजिनः ।
 कुलघाती भवत्येव नात्र कार्या विचाणा ॥
 पायुप्रदेशे कुक्षौ च सीवनीभागमाश्रितः ।
 कुक्षिव्याधिकरो भर्तुः कचिन्न च सुखावहः ॥
 स्फिक्पिण्डयोरुपरिजौ यस्यावर्त्तौ तु वाजिनः ।
 स पिण्डपाती विज्ञेयो भर्तृघ्नः कुलनाशनः ॥
 स्थूलावर्त्ती च यो वाजी नित्यमध्वनि पूज्यते ।
 शस्त्रवध्यो भवति च सह भर्त्रा तुरङ्गमः ॥
 जङ्घादिभिः पूर्वमुक्तं व्याख्यातं पृष्ठतः फलम् ।
 इत्यप्रशस्ता व्याख्याताः प्रशस्तानपरान् शृणु ॥
 ललाटे यस्य चावर्त्तौ समौ स्यातां प्रदक्षिणौ ।
 सङ्ग्रामे तेन जयति पुत्रपौत्रैश्च वर्धते ॥
 प्रदक्षिणाः प्रमाणस्थास्त्रयो यस्य ललाटजाः ।
 नैकाकृतिविशेषास्तु अग्निहोत्रनिभास्तथा ॥
 नैकाकृतिविशेषाः सदशाकृतयः ।
 क्षत्रियस्तादृशं लब्ध्वा शत्रूणां मूर्ध्नि तिष्ठति ॥
 यज्ञांश्चैव समाधत्ते विपुलान् भूरिदक्षिणान् ।
 ललाटे यस्य दृश्येत पङ्क्तिरूर्ध्वायिता समा ॥
 त्रिभिः प्रदक्षिणावर्त्तैर्निःश्रेणित्याभिसंज्ञिता ।
 तया तु निःश्रेणिकया जयेद्राजा रिपून् रणे ॥

नित्यं हि विजयश्चैव स्वचक्रं चास्य वर्तते ।
 धनधान्यसमृद्धिं च तेनाश्वेन समाप्नुयात् ॥
 ललाटे यस्य चावर्ताश्चत्वारः स्युश्चतुर्दिशम् ।
 नापसव्याः समा व्यक्ताश्चतुरङ्गेति तं विदुः ॥
 तेन राजा विजयते निःसपत्नां वसुन्धराम् ।
 रणे च विजयी नित्यं वसुमान् पुत्रपौत्रवान् ॥
 आवर्त्तो मुकुलो वापि स्तुवे यस्य प्रदाक्षिणः ।
 यस्तेन याति सङ्ग्रामं जित्वा शत्रून्निवर्त्तते ॥
 आवर्त्तो कर्णमूलस्थो दृश्येते यस्य वाजिनः ।
 दृषभाविति तौ ज्ञेयौ भर्तुरीप्सितकामदौ ॥
 अलङ्कारैश्च भर्त्तास्य वर्धते पुत्रपौत्रवान् ।
 आवर्त्तस्तु निगालस्थो सुव्यूहः सुप्रदक्षिणः ॥
 स वै देवमणिर्नाम सर्वकामार्थसाधकः ।
 निहन्ति चाशुभान् सर्वानावर्त्तान् पूर्वकायजान् ।
 तमारुह्य नृपः सङ्ख्ये लभते शाश्वतं पदम् ॥
 कण्ठे ह्यथाऽऽयता शुक्तिरावर्त्तो वापि यो भवेत् ।
 स रोचमानो विज्ञेयो भर्तुर्मित्राविवर्द्धनः ॥
 केशान्ते यस्य शुक्ती द्वे ऊर्ध्वे प्राचीनमायते ।
 क्षत्रियस्तेन जयति पुत्रपौत्रैश्च वर्धते ॥
 यस्यावर्त्तास्तु दृश्यन्ते वक्षःस्थाः सुस्थितास्त्रयः ।
 प्रदाक्षिणा व्यक्तरूपाः शुक्तयो वाङ्मरोमजाः ॥
 भर्ता तस्य रणे शत्रून् जित्वा स्वस्थो निवर्त्तते ।
 बाहुजौ यस्य चावर्त्तौ शुक्ती स्यातां हयस्य तु ॥
 सोऽङ्गदी नाम तुरगो भर्तुराभरणप्रदः ।
 रन्ध्रयोरुपरिष्ठात्तु यस्यावर्त्तो प्रदक्षिणौ ॥

अश्वलक्षणप्रकरणे महादोषलक्षणम् । ४८३

स मेखली वर्धयते कोष्ठागारं वसूनि च ।
 वित्तं चाप्यायते तस्य पुत्रपौत्रैश्च वर्धते ॥
 श्रीवृक्षः स्वस्तिकं पद्मं वर्द्धमानगदाध्वजाः ।
 नन्द्यावर्तो हलं चक्रं शङ्खो वज्रमसिर्धनुः ॥
 मत्स्यश्चन्द्रोऽर्धचन्द्रो वा पताका मुशलं तथा ।
 एवमाद्याः शुभावर्त्ता दृश्यन्ते यस्य वाजिनः ॥
 वक्षसि स्युर्ललाटे वा राज्ञो राज्यमवापयेत् ।
 इत्यावर्त्ताः प्रशस्ताः स्युर्व्याख्याता निन्दिताश्च ये ॥ इति ।
 इत्यावर्तलक्षणम् ।

अथ महादोषलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
 पुष्कर उवाच ।
 अश्वानामृषिभिः प्रोक्ता महादोषा भृगूत्तम ।
 यैरन्विताः परित्याज्यास्तान्मे निगदतः शृणु ॥
 हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
 कृष्णजिह्वश्च यमजो जातमुष्कश्च यस्तथा ॥
 द्विशफश्च तथा शृङ्गी त्रिकर्णी व्याघ्रवर्णकः ।
 खरवर्णो भस्मवर्णो जातवर्णश्च काकुदी ॥
 श्वित्री च काकसादी च खरसारस्तथैव च ।
 वानराक्षः कृष्णसटः कृष्णमुष्कस्तथैव च ॥
 कृष्णप्रोथश्च मूकश्च यश्च तिच्चिरसन्निभः ।
 विषमश्वेतपादस्तु ध्रुवावर्तविवर्जितः ॥
 अशुभावर्त्तसंयुक्तो वर्जनीयस्तुरङ्गमः ।
 ध्रुवावर्त्तलक्षणमुक्तम् —

तत्रैव,

रन्ध्रोपरन्ध्रयोर्द्वौ द्वौ द्वौ द्वौ मस्तकवक्षसोः ।
 प्रपाने च ललाटे च ध्रुवावर्त्ता दश स्मृताः ॥
 एकोऽपि न भवेद्यस्य ध्रुवावर्त्तस्तु वाजिनः ।
 न तं शंसन्ति धर्मज्ञास्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ इति ।
 विशेषस्तु जयदत्तकृते अश्ववायुर्वेदे उक्तः—
 आवर्तो यस्य ककुदे काकुदी स उदाहृतः ।
 करालाश्चाधरा दन्ता जायन्ते यस्य चोत्तरे ॥
 स कराली इति प्रोक्तो भर्तुः पुत्रादिभक्षकः ।
 चतुर्भिः पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्तितः ॥
 सप्तभिश्चाष्टभिर्द्वैर्जातश्चाधिकदन्तकः ।
 अङ्गुष्ठपूर्वसङ्काशं छामशृङ्गोपमं तथा ॥
 जम्बूवदरूपं च तथा चामलकोपमम् ॥
 आम्रास्थिसदृशं चापि हरीतक्याः फलोपमम् ।
 दग्धचर्मनिभं चापि बालसंस्थानमेव च ॥
 कीलं कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ।
 धौरेयः सर्वपापानां बाहः शृङ्गी स कीर्तितः ॥
 एवंविधेन शृङ्गेण शृङ्गी राष्ट्रे न वासयेत् ।
 तमिति शेषः ।
 एकतो लम्बमानेन मुष्केणैकाण्डसंज्ञकः ।
 अत्यन्तोनासमाभ्यां तु ताभ्यां जाताण्ड उच्यते ॥
 स्कन्धे वक्षसि बाहोश्च अंसदेशे तथैव च ।
 अन्यवर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्तितः ॥
 यस्यान्यवर्णा रेखा च पादे कूर्चे च वाजिनः ।
 मार्जारपादः प्रोक्तोऽसावधन्यः कुलनाशनः ॥

द्विखुरी गोखुराकारैः खुरैर्ज्ञेयो विचक्षणैः ।

अथ वा त्रिवलीयुक्तौर्निम्नमध्येश्च निर्दिशेत् ॥

खुरैरित्यनुषङ्गः ।

दृषणाभ्यां सस्तनाभ्यां जातस्तन्यभिधीयते ।

त्रिभिः कर्णैस्त्रिकर्णी च व्याघ्राभो व्याघ्रवर्णकः ॥

एकेनाङ्गेन हीनेन निम्नेन च विशेषतः ।

यमजं वाजिनं विद्याद्वामनं वामनाकृतिम् ॥

वर्णादेकेन पादेन अन्यवर्णेन यो हयः ।

मुशलीति स विख्यातो भर्तुः कुलविनाशनः ॥

अथ चेद्वदवायां तु विरोधमधिगच्छति ।

निगूढदृषणाख्यस्तु सर्वव्याधिकरः सदा ॥

विरोधं यो न वै याति दृष्ट्वाश्वान्मुष्कवर्जितः ।

इन्द्रदृष्टिः स विख्यातो भर्तुः कुलविनाशनः ॥

द्विवर्षं तु समारभ्य यावत्स्यात्पञ्चवार्षिकः ।

दन्तानां मुष्कयोश्चैव सम्भवो वाजिनः स्मृतः ॥

अतः परं न जायन्ते मुष्कौ दन्ताश्च वाजिनाम् ।

अथुभं तु फलं वाच्यमभावेन ततस्तयोः ॥

एते दोषान्विता बाहास्त्याज्या वै भूतिमिच्छता ।

धनप्राणहरा ह्येते बन्धुविग्रहकारकाः ॥

सुरथस्य गतं राज्यं ककुदस्यैव दूषणात् ।

हतः कञ्चुकिभिः कर्णोऽधिकदन्तैश्च पाण्डवाः ॥

सशृङ्गस्तनदोषेण सुस्तनी सङ्गरे क्षयम् । (?)

जान्वावर्तीयदोषेण पञ्चत्वं रावणो गतः ॥ इति ।

इति महादोषलक्षणम् ।

अथ राजयोग्याद्वलक्षणम् ।

शालिहोत्रे,
 शालिहोत्रमृषिं श्रेष्ठं कौरव्यः परिपृच्छति ।
 अश्वं कीदृशमारुह्य राजा विजयते महीम् ॥
 वृद्धिक्षयौ वा कौ ज्ञेयौ राज्ञो राज्यस्य वा कथम् ।
 बलं कोशस्तथा राष्ट्रं वर्द्धते हसते ऽपि वा ॥
 कीदृग्लक्षणयुक्तेन मित्रप्रकृतिरञ्जनम् ।
 एवं पृष्ठस्तु पुत्रेण कौरव्यं प्रत्यभाषत ॥
 श्वेतपाटलगौरा ये ये च श्वेतानुवर्णिनः ।
 एते यदि भवन्त्यश्वाः कालाक्षफलतालवः ॥
 कालैः खुरैः कालवाला यस्य तिष्ठन्ति वेष्टमनि ।
 एतैश्च राष्ट्रं कोशश्च कोष्ठागारं च क्षीयते ॥
 मित्राणि चापरज्यन्ति वित्तं चास्य विनश्यति ।
 यो ह्येतैर्याति सङ्ग्रामं स्वस्तिमान्न निवर्तते ॥
 कालः कपिलकेशान्तो हयः कपिलवालधिः ।
 जह्यादनर्थसम्पन्नं कुलमुत्सादेयत्कथम् ॥
 शिरोवालाश्च केशाश्च प्रायोऽन्तर्दग्धचर्मवत् ।
 गृहमग्निपियं तस्य यस्य तिष्ठति वेष्टमनि ॥
 कपालदग्धवर्णाभो निष्प्रभश्च तुरङ्गमः ।
 उलूकपिङ्गलो रौद्रो यस्य तिष्ठति वेष्टमनि ॥
 वर्तिकात्यर्थदीर्घा च सोत्सादयति तत्कुलम् ।
 इत्यप्रशस्ता व्याख्याताः प्रशस्तानपरान् शृणु ॥
 अर्कपत्रसवर्णस्य दन्ता ह्यविरलाः समाः ।
 लक्षारससमा जिह्वा स्तनौ चोत्तरतालु च ॥
 मणिवैडूर्यवर्णे च नेत्रे यस्य नखास्तथा ।

सुयुक्रवाहनो बाहो विषये यस्य तिष्ठति ॥
 विषयो देशः ।
 कौरव्य पृथिवी तस्य चतुरन्ता ससागरा ।
 आज्ञाविनिर्जिता तिष्ठेत् यस्याश्वस्तादृशो भवेत् ॥
 न शस्त्रमग्निर्दुर्भिक्षं रोगबन्धमरीभयम् ।
 भवेत्तस्मिञ्जनपदे स हयो यत्र गच्छति ॥
 सङ्ग्रामे विजयी चैव सर्वकामार्थदः सदा ।
 शुकपक्षसवर्णस्य यस्य रक्तं भवेच्छिरः ॥
 स्निग्धं सर्वसमं चाक्षि नान्यवर्णेन चावृतम् ।
 तेन राष्ट्रं च कोशश्च कोष्ठागारं च वर्धते ॥
 मित्राणि चानुरज्यन्ते शत्रून्श्चैवाधितिष्ठति ।
 गौरो मणिनिभश्चैव श्वेतास्यस्ताम्रतालुकः ॥
 बलं कोशोऽर्थमित्राणि प्रजा चैतेन वर्धते ।
 यथाहवं व्रजेत्तेन सर्वास्तान्नाशयेदरीन् ॥
 श्वेतोऽश्वस्तालुरक्तश्च मध्वक्षो लोहितैः सटैः ।
 आवर्तशुद्धं तं बाहं राजा वेश्मनि वासयेत् ॥
 तेन राष्ट्रं च कोशश्च कोष्ठागारं च वर्धते ।
 यजते चाश्वमेधेन पृथिवीं चानुशासति ॥
 कृष्णमेघप्रभो वाजी मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ।
 कृष्णसर्प इवोदग्रः शुभसत्त्वगतिश्च सः ॥
 एतेनानुप्रयातस्य चक्रं तु प्रतिहन्यते ।
 शङ्खश्वेतो भवेद्वाजी शङ्खघोषसमस्वनः ॥
 सञ्जीलं हंसवद्गच्छेन्नात्यर्थं विनतोन्नतः ।
 तेन राष्ट्रं च कोशश्च कोष्ठागारं च वर्धते ॥
 मित्राश्चैवानुरज्यन्ति शत्रून्श्चाप्यवतिष्ठति ।

यजते चाश्वमेधेन पृथिवीं चानुशासति ॥
 अरिष्टवर्णो विनतस्ताम्रोष्ठस्ताम्रतालुकः ।
 पराभूताश्च तिष्ठन्ति शत्रवः कामदो हि सः ॥
 पुष्करं पृथिवी माला चन्द्रो वै लाङ्गलं ध्वजः ।
 शङ्खः पुङ्खः पताका वा ललाटे यस्य दृश्यते ।
 पुष्करं कमलम् ।
 सर्वशुक्लानि कौरव्य तस्य पार्थिवलक्षणम् ।
 श्वेतपादश्च तुरगः श्वेतजङ्घश्च यो हयः ॥
 आनन्दं तं विजानीयात्परराष्ट्रप्रमर्दनम् ।
 चक्रं वा यदि वा वज्रमायतं वा धनुर्मथेत् ॥
 वर्णान्यत्वेन कौरव्य तस्य पार्थिवलक्षणम् ।
 तेन मित्राणि रज्यन्ते कोशो राष्ट्रं च वाजिना ॥
 सङ्ग्रामे विजयी चैव कामदस्तुरगोत्तमः ।
 एतादृि लक्षणं राजा एषु वर्णेषु लक्षयेत् ॥
 तेषामास्तरणं लेपशिरःस्नानानुलेपनम् ।
 अग्रमालाग्रगन्धाश्च भोजनाग्रं तथैव च ॥
 देयं नित्यं मुदाश्वेभ्यः कर्त्तव्याश्च प्रदक्षिणाः ।
 तुरगाः पूजिताः सम्यग्यस्य तिष्ठन्ति वेश्मनि ॥
 वर्धते पुत्रपौत्रैश्च मित्रैः शत्रून् जयत्यथ ।
 अङ्गदण्डमनिष्ठानि क्षमन्ते पूजिते सदा ॥
 पूजयेत्तुरगं तस्माद्राजा नित्यं सुसंहतः ।
 देवसत्त्वाश्च बहवो यक्षसत्त्वाश्च वाजिनः ॥
 गन्धर्वोरगसत्त्वाश्च तस्मात्तान् पूजयेत्सदा ।
 धर्मार्थकामैर्नृपतिं पूजिताः पूजयन्ति ते ॥ इति ।
 इति राजयोग्याश्वलक्षणम् ।

अथ रणसमये शुभाशुभसूचकलक्षणम् ।

नकुलकृते अश्वचिकित्सिते,

सदा सुप्ता भवन्त्येते वाजिनो ये च भूतले ।

आग्रति सङ्गरे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षणैः ॥

प्रबुद्धाः कथयन्त्याशु शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।

स्वामिनो ह्यङ्गजैश्चिन्हैस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥

यः सन्नद्धो हयो रावमूर्ध्ववक्रं करोति च ।

सुराग्रेण लिखेद्धूमिं स शंसति रणे जयम् ॥

यः करोत्यसकृन्मूत्रं पुरीषं चाश्रुमोचनम् ।

स शंसति परां भूतिं न भवेत्तु रणे जयः ॥

निरामिषं निशीथे यो हेषारावं करोति च ।

परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो ह्यपण्डितैः ॥

निरामिषं निर्निमित्तम् ।

पुलकाङ्कितपुच्छो यो जायते भूपतेर्हयः ।

स शंसति ध्रुवं तत्र स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥

स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य वह्निजाः ।

निर्गच्छतः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥

स्फुलिङ्गा अग्निकणाः । विशेषान्तरमुक्तम्—

जयदेवकृते अश्वायुर्वेदे,

अतः परं प्रवक्ष्यामि तुरगाणां विभागजम् ।

ज्वलितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभाशुभम् ॥

यदा ज्वलति बाहस्य सर्वगात्रं हुताशवत् ।

तदा विद्यादनाष्टष्टिमब्दमेकं न संशयः ॥

अन्तःपुरविनाशस्तु मेहने ज्वलिते भवेत् ।

उदरे वित्तनाशस्तु पायौ पुच्छे पराजयः ॥

आद्यं चतुर्भिश्च तथैव मध्यं मासैस्तथैव क्रमशोऽथ षड्भिः ॥
 मासैः शिशोरष्टाभिराद्यदन्तौ श्वेतौ च मध्यौ दशभिश्च मासैः ।
 अन्त्यौ रदौ द्वादशभिः क्रमेण प्रोक्तं मुनीन्द्रेण हि तध्यमेतत् ॥
 श्वेता द्विजाः स्युः प्रथमे तु वर्षे तथा द्वितीयेऽपि कषायकास्ते ।
 वर्षे तृतीये तु तथोत्थितौ तु सन्दंशकौ तु भवतो ह्यस्य ॥
 वर्षे चतुर्थे पतितोत्थितौ तु स्यातां तु मध्यौ दशनौ तथैव ।
 अन्त्यौ तु दन्तौ पतितोत्थितौ तु वर्षे तथा पञ्चमके ह्यस्य ॥
 सन्दंशकेषु त्वथ षष्ठ्येऽब्दे स्यात्सप्तमेऽब्दे खलु मध्यमेतत् ।
 अन्त्येषु दन्तेषु तथाष्टमेऽब्दे कृष्णान्तरेखा कथिता हयानाम् ॥
 आद्ये तु लक्ष्या नवमे तु वर्षे मध्ये रदे वै दशमे तथाब्दे ।
 अन्त्ये तथैकादशके तु वर्षे पीता तु रेखा हरिणी प्रदिष्टा ॥
 आद्ये तु वै द्वादशके तु वर्षे त्रयोदशे मध्यमकद्विजेषु ।
 ज्ञेया तथान्त्येषु चतुर्दशेऽब्दे शुभ्रा तु रेखा दशनाग्रसंस्था ॥
 आद्ये तु वै पञ्चदशे तु वर्षे स्यात्षोडशे मध्यमदन्तसंस्थे ।
 काचास्तथा सप्तदशे तु चान्त्ये काचानुमानेन विभावनीयाः ॥
 आद्येषु चाष्टादशके रदेषु एकोनविंशेऽपि च मध्यमेषु ।
 अन्त्येषु वै विंशतिमे तथाब्दे स्यान्मक्षिका मक्षिकया समाना ॥
 आद्येषु दन्तेषु तथैकविंशे द्वाविंशतो मध्यमकद्विजेषु ।
 वर्षे त्रयोविंशतिमे च शङ्खः स्यात्पारिभक्षेषु च शङ्खतुल्यः ॥
 वर्षे चतुर्विंशतिमे हयानामाद्येषु मध्येषु च पञ्चविंशे ।
 पदत्रिंशके भक्षरदेषु छिद्रमुलूखलाख्यं प्रवन्दति तज्ज्ञाः ॥
 सन्दंशयुग्मेषु तु सप्तविंशे मध्येषु लक्ष्यं हि तथाष्टविंशे ।
 एकोनत्रिंशे दशनान्तिकेषु मध्येषु चालं चलनात्प्रदिष्टम् ॥
 आद्याः सुदन्ताः प्रपतन्ति त्रिंशे मध्यास्ततोऽश्वस्य तथैकत्रिंशे ।
 द्वात्रिंशके अन्तरदाः क्रमेण द्वात्रिंशदायुः कथितं मुनीन्द्रैः ॥

अश्वलक्षणप्रकरणे दन्तसङ्ख्यादिलक्षणम् । ४९३

अष्टाङ्गमेतत्कथितं हयानां यो लक्षणं वेत्ति शुभाशुभं वै ।
स वैद्यनाथोऽर्थकरो हि राज्ञां दानेन मानने च सम्प्रपूज्यः ॥ इति ।
वराहोऽपि,

पद्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुस्तैः कषार्यैर्द्विवर्षः सन्दं-
शैर्मध्यमानैः पतितसमुदितैस्त्रिथतुः पञ्चकः स्यात् ।

सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगणिताः कालिकापीतशुक्लाः
काचामाक्षीकशङ्खावटचलनमतो दन्तपातं च विद्धि ॥ इति
इति दन्तैर्वयोज्ञानम् ।

अथ दन्तसङ्ख्या ।

शालिहोत्रे,

उत्तराश्वाधराश्चैव दन्ता द्वादश चाग्रतः ।

दंष्ट्राश्चतस्रो विज्ञेयास्तुरगस्याधरोत्तराः ॥

तथा चैव चतुर्विंशद्भक्षार्थं दशनाः स्मृताः ।

दन्तसङ्ग्रह इत्येष चत्वारिंशक इष्यते ॥ इति ।

नकुलकृते अश्वचिकित्सिते,

अश्वानामेव सर्वेषां दन्ता द्वादश कीर्तिताः । इति ।

इति दन्तसङ्ख्या ।

अथाश्वशालालक्षणम् ।

नकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते,

मन्दुरान्ते सदा धार्यो रक्तवर्णो महाकपिः ।

सर्वामयविनाशाय वाजिनां च विद्वद्भ्ये ।

मन्दुरा वाजिशाला ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,

तुरगार्थं तथा धार्याः मदीपाः सार्वरात्रिकाः ।

कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिपः ॥

धारयेदश्वशालासु सवत्सां धेनुमेव च ।

अजाश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ॥ इति ।

अत्र इयाममुखरक्तमुखभेदेन वानरमर्कटभेदोऽवगन्तव्यः ।

अजो मेषः । विशेषान्तरमप्यत्रोक्तम् —

गोगजाश्वाविशालासु तत्पुत्रीषस्य निष्क्रमम् ।

अस्तङ्गते न कर्तव्यं देवदेवे दिवाकरे ॥ इति ।

गणकृते तु विशेषः ।

तित्तिरिमयूरलावकचकोरसितमेषवानरशुकाद्याः ।

उन्मत्तकुक्कुटमथो खलु विभृयादेवाश्वशालासु ॥

दीपो हयशालायां प्रयत्नतः सार्वरात्रिकः कार्यः ।

प्रभया प्रतिहन्यन्ते रक्षोगणतस्कराद्याश्च ॥ इति ।

इत्यश्वशालालक्षणम् ।

अथाश्वध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

हयशिक्षाविधानज्ञस्तच्चिकित्सितपारगः ।

अश्वध्यक्षो महीभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥ इति ।

इत्यश्वध्यक्षलक्षणम् ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तक्रवूडामणिपरीचिमञ्जरीनीरा-

जितचरणकमल-

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-

श्रीमधुकरसाहसु-

चतुरुदधिबलपत्रमुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर-

श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवीरसिंहदेवोद्योजित-

श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनु-

सकलविद्यापारावारपारीण-

जगद्धारिष्यमहागजपारीन्द्र-

विद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते-

वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे लक्षणप्रकाशे

अश्वलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ शालग्रामशिलामूर्तिलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र तावत्

शालग्रामशिलाचक्रं पूजनीयं सदा द्विजैः ।

शालग्रामशिलापूजां विना योऽश्नाति किञ्चन ॥

स चाण्डालादिविघ्नायामाकल्पं जायते कृमिः ।

इत्यादिवचनैः शालग्रामशिलापूजाया नित्यत्वाभिधानात् ,

लाञ्छनैर्विविधाकारैर्लाञ्छितं यच्च दृश्यते ।

चक्राङ्कितं हरेश्चापि शालग्रामस्य लक्षणम् ॥

यथायोग्यं विचार्यैव ग्रहीतव्यं प्रयत्नतः ।

इत्यादिवचनैः सुलक्षणानामेव शालग्रामशिलामूर्त्तीनां पू-

ज्यत्वविधानात् ,

बद्धचक्राथ वा या स्याद्भग्नचक्रा त्वधोमुखी ।

पूजयेद्यः प्रमादेन दुःखमेव लभेत सः ॥

शेषा तु गार्हिता प्रोक्ता तां गृही तु न पूजयेत् ।

इत्यादिवचनैस्तु दुर्लक्षणमूर्त्तीनां दुःखदातृत्वेन हेयत्वात्सु-

लक्षणा एव शालग्रामशिलामूर्तयः पूज्याः । तत्र कानि सुलक्षणा-

नि कानि दुर्लक्षणानीति शालग्रामलक्षणान्युच्यन्ते । तत्रादौ

शालग्रामपदं विचार्यते । केचित् शालग्राम इत्यत्र तालव्यं शकारं

पठन्ति, केचिच्च दन्त्यसकारम्, तत्र किं युक्तमिति ।

बाराहपुराणे,

मया देवप्रसादेन श्रुतं मन्दारवर्णनम् ।

मन्दारात्परमं स्थानं विष्णोस्तद्वक्तुमर्हसि ॥

इति धरण्या पृष्ठे बाराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति स्मृतम् ॥

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्रामपदविचारः । ४९७

इत्युपक्रम्य शालग्रामतीर्थस्य तत्र विद्यमानानां गण्डक्या-
दिनदीनां सोमेशादिलिङ्गानां च उत्पत्तिप्रशंसाद्युक्त्वा-

सालङ्कायनकोऽप्याशु क्षेत्रे तस्मिन् परे मम ।

शालग्रामे महत्तीव्रमास्थितः परमं तपः ॥

इत्यादिना कश्चित्सालङ्कायननामा मुनिः शालग्रामतीर्थे म-
माराधनं कुर्वन् महत्तपश्चकार इति वराहरूपी विष्णुर्धरां प्रत्यु-
क्तवानिति पूर्वकथासम्बन्धः । ततः-

भगवन्देवदेवेश सालङ्कायनको मुनिः ।

किं चकार तपः कुर्वन् तव क्षेत्रे विमुक्तिदे ॥

इति पुनर्धरण्या पृष्टे वराह उवाच ।

अथ दीर्घेण कालेन स ऋषिः शंसितव्रतः ।

तप्यमानो यथान्यायमपश्यच्छालमुत्तमम् ॥

अभिन्नमतुलच्छायं विशालं पुष्पितं तथा ।

मनोज्ञं च सुगन्धं च देवानामपि दुर्लभम् ॥

ऋषिर्ज्ञानपरिभ्रान्तः सालङ्कायनकोऽद्भुतम् ।

पश्यते च पुनः शालं शुभानां शुभदर्शनम् ॥

ततो दृष्ट्वा महाशालं परिभ्रान्तो महामुनिः ।

विश्रामं कुरुते तत्र द्रष्टुकामोऽथ मां मुनिः ॥

शालस्य तस्य पूर्वेण स्थितः पश्चान्मुखो मुनिः ।

मायया मम मूढात्मा शक्तो द्रष्टुं न मामभूत् ॥

ततः पूर्वेण पार्श्वेण तस्य शालस्य सुन्दरि ।

वैशाखमासद्वादश्यां महर्शनमुपागतः ॥

दृष्ट्वा मां तत्र स मुनिस्तपस्वी शंसितव्रतः ।

तुष्टाव वैदिकैः सूक्तैः प्रणम्य च पुनः पुनः ॥

ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिमुख्येन सुन्दरि ।

प्राप्तश्च परमां प्रीतिं तमवोचमृषिं तदा ॥
 साधु ब्रह्मन्महाभाग सालङ्कायन सत्तम ।
 तपसानेन सन्तुष्टः स्तुत्या चैवानया तव ॥
 वरं वरय भद्रं ते संसिद्धस्तपसा भवान् ।
 एवमुक्तः स तु मया सालङ्कायनको मुनिः ॥
 शालवृक्षं समाश्रित्य निभृतेनान्तरात्मना ।
 ततो मां भाषते देवि स ऋषिः शंसितव्रतः ॥
 तवैवाराधनार्थाय तपस्तप्तं मया हरे ।
 इति तद्वचः समाकर्ण्य तस्मै अभिलषितं वरं दत्त्वा तं प्रत्य-
 हमित्यवोचम्—

अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि सालङ्कायन तच्छृणु ।
 तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥
 शालग्राममितिरुयातं तन्निबोध मुने शुभम् ।
 योऽयं वृक्षस्त्वया दृष्टः सोऽहमेव न संशयः ॥
 एतत्कोऽपि न जानाति विना देवं महेश्वरम् ।
 माययाहं निगूढोऽस्मि त्वत्प्रसादात्प्रकाशितम् ॥
 एवं तस्मै वरं दत्त्वा सालङ्कायनकाय वै ।
 पश्यतस्तस्य वसुधे तत्रैवान्तर्हितोऽभवम् ॥
 वृक्षं दाक्षिणतः कृत्वा जगाम स्वाश्रमं मुनिः ।
 मम तद्रोचते स्थानं गिरिकूटशिलोच्चये ॥
 शालग्राममितिरुयातं भक्तसंसारमोक्षणम् ।

इत्युपसंहृतम् । एतैश्च वचनैः शालेन वृक्षेण गम्यते ज्ञायते
 यः पर्वतविशेषः स शालग्रामगिरिस्तीर्थविशेष इत्युच्यते । गम्यते
 गतावित्यस्माद्धातोः “अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति
 कर्मणि घञ्, पृषोदरादित्वाद्देफे वृद्धौ च कृतायां ग्राम इति

शालग्रामलक्षणप्रक० तत्पदेदन्त्यादितालव्यादिविचारः । ४९९

सम्पद्यते । ततश्च धातूनामनेकार्थत्वात् गमेरपि ज्ञानार्थत्वं
युक्तमेव । धातूनामनेकार्थत्वं चोक्तम्—

महाभाष्ये,

वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने वापि वर्त्तते । इति ।

अत्र शालशब्दो दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । तत्राद्यः सल गतौ
इत्यस्मादन्त्यादेर्धातोः सल्यते गम्यते इति कर्मणि धञि वृद्धौ
च । सारशब्दाद्वा—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥

इति वार्तिककारवचनात् अतिशायने अर्श आद्यचि कृते
रलयोरेकत्वस्मरणात् साल इति । तथा च—

रायमुकुटे,

पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः ।

इति दन्त्यादौ रभसादेः ।

सालकाननशोभिनि । इति दण्डी च ।

सालः पादपमात्रे स्यात्प्राकारे सर्जकद्रुमे ।

इति विश्वः ।

सालो वृक्षान्तरे दुर्गे-इत्यनेकार्थः ।

द्वितीयस्तु शल गतावित्यस्माद्धातोः शलति वायुना चलती-
ति कर्त्तरि “ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण” इति णे कृते सिध्यति ।

शालो हाले वृषे मत्स्यप्रभेदे सर्जपादपे ।

इति विश्वः ।

अत्र रायमुकुटे—“अनोकहः कुटः शाल” इत्येतदमरश्लोक-
व्याख्यानावसरे सल गतौ सालो दन्त्यादिः सलति वायुना
चलति “ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण” इति णो वा ।

पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः ॥

इति दन्त्यादौ रभसादेरिति यदुक्तम्, तच्चिन्त्यम् । दन्त्यादेः
शलधातोश्च ज्वलादावपि पाठादिति । एवं च दन्त्यादिस्तालव्या-
दिश्च शालशब्दः सिद्धः । ततश्च शालवृक्षोपलक्षितः पर्वतविशे-
षः शालग्रामतीर्थमिति सिद्धम् । शालग्रामतीर्थपरिमाणं चोक्तम्—

वाराहे,

एतत्ते सर्वमाख्यातं क्षेत्रं गुह्यं वसुन्धरे ।

आरभ्य मुक्तिक्षेत्रं तत्क्षेत्रं द्वादशयोजनम् ॥

शालग्रामस्वरूपेण मया यत्र स्वयं स्थितम् । इति ।

तत्रोत्पन्नाः शिलाः शालग्रामाभिधानाः । तत्र दन्त्यादिस्ता-
लव्यादिरित्युभयविधोऽपि शालग्रामशब्दप्रयोगः साधीया-
निति सिद्धान्तः । ताश्च सर्वा अपि शिलाः पूजने प्रशस्ताः ।

तथा चोक्तम्—

वाराहे महादेवेन,

शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराभिधः इति ।

तत्रैव विष्णुनाप्युक्तम्—

तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः ।

शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति ॥

अहं तिष्ठामि तत्रैव गिरिरूपेण नित्यदा ।

तस्मिन् शिलाः समग्रास्तु मत्स्वरूपा न संशयः ॥

पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाञ्छिताः । इति ।

चक्रलाञ्छितानां तु प्रशस्ततरत्वं तदन्तर्गततीर्थविशेषो-
त्पन्नत्वात् । तदप्युक्तं शालग्रामार्थमुक्त्वा—

वाराहे,

गुह्यानि तत्र वसुधे तीर्थानि दश पञ्च च ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे गण्डकीजातानां प्रशस्तः । ५० ?

नाद्यापि केचिज्जानन्ति मुच्यन्ते यैरिह स्थिताः ॥

तत्र विल्वप्रभं नाम गुह्यं क्षेत्रं मम प्रियम् ।

इत्युपक्रम्य,

चक्रस्वामीति विख्यातं तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।

चक्राङ्कितशिलास्तत्र दृश्यन्ते च इतस्ततः ॥

चक्राङ्कितशिला यत्र दृश्यन्ते वरवर्णिनि ।

तदेतद्विद्धि वसुधे समन्ताद्योजनत्रयम् ॥ इति ।

अत्र गण्डकीनदीजलमध्योत्पन्नाः शालग्रामशिलाः प्रशस्त-
तमाः । तत्र गण्डक्यां शालग्रामशिलारूपी विष्णुस्तिष्ठतीति हेतुः ।

एतदुपाख्यानञ्च चाराहपुराणे श्रूयते । पूर्वं गण्डक्या मह-
त्तपस्तप्तं तत्तपसा सन्तुष्टो विष्णुर्वरं ब्रूहीति तामाह । ततः सा
विष्णुमित्याहेत्युचे सोमं प्रति देवः । सोमश्चन्द्रः । देवः शङ्करः ।

ततो हिमांशो सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ।

प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥

यदि देव प्रसन्नोऽसि देयो मां वाञ्छितो वरः ।

मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो मत्पुत्रतां व्रज ॥

ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ।

किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया ॥

दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोक्षणम् ।

इत्येवं कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥

गण्डकीमवदत्प्रीतः शृणु देवि वचो मम ।

शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ॥

स्थास्यामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ।

मत्सान्निध्यान्नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ॥

दर्शनात्स्पर्शनात्स्नानात्पानाच्चैवावगाहनात् ।

हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ॥

एवं दत्त्वा वरान्देव्यै तत्रैवान्तरधीयत ।

ततः प्रभृति तिष्ठामः क्षेत्रेऽस्मिन् शशलाञ्छन ॥

अहं च भगवान् विष्णुर्भक्तेच्छोपात्तविग्रहः । इति ।

पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये त्वन्यथैवोपाख्यानं श्रूयते ।

तद्यथा—कश्चिद्वेदशिरा नाम महासुनिर्गङ्गातीरे तीव्रं तपश्चकार
ततस्तत्तपसा भीतः शक्रो मञ्जुवागित्यभिधानां कां चिदेवकन्यां
तत्तपोविग्रार्थं प्रेषितवान् । ततः सा महेन्द्रप्रेषिता वेदशिरस-
स्तपोविग्रं कुर्वती क्रुद्धेन तेन मुनिना त्वं नदी भवेति शप्ता ।
ततस्तया महता प्रयत्नेन विज्ञापितो मुनिस्तामित्यवोचत् ।

तदोवाच मुनिः शान्तो नदीभूत्वा जनार्दनम् ।

स्वोदरे त्वं धारयन्ती कृतकृत्यं जनं कुरु ॥

शालग्रामशिलारूपी त्वयि जातो जनार्दनः ।

त्वद्यशः प्रसरेल्लोके मुक्तिदाता नृणामिह ॥

सैषा वै मञ्जुवाक् देवी गण्डकी सरितां वरा ।

तस्यां विष्णुः शिलारूपी वृन्दाशापाद्भूव ह ॥

इति धूम्रकेशं प्रति यमो व्याजहार । वृन्दाशापोपाख्यानं
तु तत्रैव द्रष्टव्यमित्यास्तां तावत्प्रपञ्चेन ।

इति दन्त्यादितालव्यादिशालग्रामपदविचारः ।

अथ शालग्राममाहात्म्यम् ।

पाद्मे माघमाहात्म्ये,

यः पूजयेद्भरिं चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे ।

राजसूयसहस्रेण तेनेष्टं प्रतिवासरम् ॥

पदामनन्ति वेदान्ता ब्रह्म निर्गुणमच्युतम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्राममाहात्म्यम् । ५०३

तत्प्रसादो भवेन्नृणां शालग्रामशिलार्चनात् ॥
 महाकाष्ठस्थितो वह्निर्मध्यमानः प्रकाशते ।
 अपि पापसमाचाराः कर्मण्यनधिकारिणः ॥
 शालग्रामार्चका वैश्य नैव यान्ति यमालयम् ।
 न तथा रमते लक्ष्म्यां न तथा स्वपुरे हरिः ॥
 सालग्रामशिलाचक्रे यथा स रमते सदा ।
 अग्निहोत्रं हुतं तेन दत्ता पृथ्वी ससागरा ॥
 येनार्चितो हरिश्चक्रे शालग्राममुद्भवे ।
 कामैः क्रोधैर्मदैर्लोभैर्व्याप्तो योऽत्र नराधमः ॥
 सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्रामशिलार्चनात् ।
 यः पूजयति गोविन्दं शालग्रामे सदा नरः ॥
 आभूतसंप्लवं यावन्न स प्रच्यवते दिवः ।
 विना तीर्थैर्विना यज्ञैर्विना दानैर्विना मखैः ॥
 मुक्तिं याति नरोऽवश्यं शालग्रामशिलार्चनात् ।
 नरकं गर्भवासं च तिर्यक्त्वं कृमियोनिकम् ॥
 न याति वैश्य पापोऽपि शालग्रामेऽच्युतार्चकः ।
 दीक्षाविधानमन्त्रज्ञश्चक्रे यो बलिमाहरेत् ॥
 स याति वैष्णवं धाम सत्यं सत्यं मयोदितम् ।
 नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पैर्धूपैर्दीपैर्विलेपनैः ॥
 गीतवादित्रस्तोत्रार्चैः शालग्रामशिलार्चनम् ।
 कुरुते मानवो यस्तु कलौ भक्तिपरायणः ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि रमते सन्निधौ हरेः ।
 लिङ्गैस्तु कोटिभिर्दृष्टैर्यत्फलं पूजितैस्तु तैः ॥
 शालग्रामशिलायास्तु एकेनापीह तत्फलम् ।
 सकृदप्यर्चितैर्लिङ्गैः शालग्रामशिलोद्भवैः ॥

मुक्तिं लभन्ते मनुजा नित्यं साङ्गैश्च न वर्जिताः ।
 सालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ॥
 तत्र देवापुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश ।
 सालग्रामशिलायां च यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥
 सालग्रामशिलाग्रै तु यः श्राद्धं कुरुते नरः । इति पाठान्तरम् ।
 पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ताः कल्पशतं दिवि ।
 सालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनत्रयम् ॥
 तत्र दानं च होमश्च सप्तकोटिगुणं भवेत् ।
 सालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः ॥
 फीकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ।
 सालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् ॥
 भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननम् । इति ।
 स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये श्रीशिवस्कन्दसंवादे,
 सालग्रामशिलायां तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 मया सह महासेन लीनं तिष्ठति सर्वदा ॥
 दृष्ट्वा प्रणमिता येन स्नापिता पूजिता तथा ।
 यज्ञकोटिसमं पुण्यं गवां कोटिफलं भवेत् ॥
 कामासक्तोऽपि यो नित्यं भक्तिभावविवर्जितः ।
 सालग्रामशिलां पुत्र सम्पूज्यैवाच्युतो भवेत् ॥
 सालग्रामशिलाविम्बं हृत्याकोटिविनाशनम् ।
 स्मृतं सङ्कीर्तितं ध्यातं पूजितं च नमस्कृतम् ॥
 सालग्रामशिलां दृष्ट्वा यान्ति पापान्यनेकशः ।
 सिंहं दृष्ट्वा यथा यान्ति वने मृगगणा भयात् ॥
 मनः करोति मनुजः सालग्रामशिलार्चने ।
 पापानि विलयं यान्ति तमः सूर्योदये यथा ॥

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्राममाहात्म्यम् । ५०५

कामासक्तोऽथ वा क्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनम् ।

भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या कृत्वा मुक्तिमवाप्नुयात् ॥

वैवस्वतभयं नास्ति तथा मरणजन्मनोः ।

यः कथां कुरुते विष्णोः शालग्रामशिलाग्रतः ॥

गन्धमाल्यादिनैवेद्यैर्दीपैर्धूपैश्च लेपनैः ।

गीतैर्वाद्यैस्तथा स्तोत्रैः शालग्रामशिलार्चनम् ॥

कुरुते मानवो यस्तु कलौ भक्तिपरायणः ।

कल्पकोटिसहस्राणि रमते विष्णुमन्त्रानि ॥

शालग्रामे नमस्कारे भावेनापि नरैः कृते ।

भयं नैव करिष्यन्ति मद्भक्तास्ते नरा भुवि ॥

‘शालग्रामनमस्कारः शाठ्येनापि यतः कृतः ।

मानवाः किं करिष्यन्ति मद्भक्तास्ते नरा भुवि’ ॥ इत्यपि

क्वचित्पाठः ।

मद्भक्तिबलदर्पिष्ठा मत्प्रभुं न नमन्ति ये ।

वासुदेवं न ते ज्ञेया मद्भक्ताः पापिनो हि ते ॥

शालग्रामशिलायां तु सदा पुत्र वसाम्यहम् ।

दत्तं देवेन तुष्टेन स्वस्थानं मम भक्तितः ॥

कल्पकोटिसहस्रैस्तु पूजिते मयि यत्फलम् ।

तत्फलं कोटिगुणितं शालग्रामशिलार्चने ॥

पूजितोऽहं न तैर्मर्त्यैर्नमितोऽहं न तैर्नरैः ।

न कृतं मर्त्यलोके यैः शालग्रामशिलार्चनम् ॥

शालग्रामशिलाबिम्बं नार्चितं यदि पुत्रक ।

यो हि माहेश्वरो भूत्वा वैष्णवं लिङ्गमुत्तमम् ॥

द्वेष्टि वै याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

संसारदुःखकान्तारे निमज्जन्ति नराधमाः ॥

वर्षकोटिसहस्राणि कृष्णाराधनवर्जिताः ।
 सकृदप्यर्चिते बिम्बे सालग्रामसमुद्भवे ॥
 मुक्तिं प्रयान्ति मनुजा नूनं साङ्ख्येन वर्जिताः ।
 मल्लिङ्गैः कोटिभिर्दृष्टैर्यत्फलं पूजितैः स्तुतैः ॥
 सालग्रामशिलायां तु एकेनापीह तद्भवेत् ।
 तस्माद्भक्त्या च मद्भक्तैः प्रीत्यर्थं मम पुत्रक ॥
 कर्तव्यं सततं भक्त्या सालग्रामशिलार्चनम् ।
 सालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ॥
 तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश ।
 सालग्रामशिलाग्रे तु सकृत् पिण्डेन तर्पिताः ॥
 वसन्ति पितरस्तस्य न सङ्ख्या तत्र विद्यते ।
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ॥
 चान्द्रायणैश्च तीर्थैश्च पीत्वा पादोदकं शुचिः ।
 प्रमाणमस्ति सर्वस्य सुकृतस्य हि पुत्रक ॥
 फलं प्रमाणहीनं तु सालग्रामशिलार्चने ।
 यो ददाति शिलां विष्णोः सालग्रामसमुद्भवाम् ॥
 विप्राय विप्रमुख्याय तेनेष्टं बहुभिर्मखैः ।
 मानुष्ये दुर्लभा लोके सालग्रामशिलोद्भवा ॥
 प्राप्यते न विना पुण्यैः कलिकाले विशेषतः ।
 स धन्यः पुरुषो लोके सफलं तस्य जीवितम् ॥
 सालग्रामशिला शुद्धा गृहे यस्य च पूजिता ।
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सालग्रामशिलार्चनम् ॥
 यः कुर्यान्मानवो भक्त्या स याति परमं पदम् ।
 भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या यः करोति स पुण्यभाक् ॥

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्राममाहात्म्यम् । ५०७

द्वेषेणापि च लोभेन दम्भेन कपटेन वा ।
 शालग्रामोद्भवं देवं दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते ॥
 अशुचिर्वा दुराचारः सत्यशौचविवर्जितः ।
 शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥
 तिलप्रस्थशतं भक्त्या यो ददाति दिने दिने ।
 तत्फलं समवाप्नोति शालग्रामशिलार्चनात् ॥
 पत्रं पुष्पं फलं मूलं तोयं दूर्वाक्षताः सुत ।
 जायते मेरुणा तुल्यं शालग्रामशिलार्पितम् ॥
 विधिहीनोऽपि यः कुर्यात् क्रियामन्त्रविवर्जितः ।
 चक्रपूजामवाप्नोति सम्यक्शास्त्रोदितं फलम् ॥
 स्कन्धे कृत्वा तु योऽध्वानं वहते शैलनायकम् ।
 तेनेष्टं तु भवेत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
 ब्रह्महत्यादिकं पापं यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
 तत्सर्वं निर्दहत्याशु शालग्रामशिलार्चनम् ॥
 पादौ कार्तिकमाहात्म्ये,
 शालग्रामशिलायां तु यैर्नरैः पूजितो हरिः ।
 संशोध्य तेषां पापानि मुक्तये सिद्धिदो भवेत् ॥
 कार्तिके मथुरायां तु सारूप्यं दिशते हरिः ।
 दृश्यते हरेरिति पाठान्तरम् ।
 शालग्रामशिलायां वै पितृनुद्दिश्य पूजितः ।
 कृष्णः समुद्धरेत्तस्य पितृन्नेतान् सलोकताम् ॥ इति ।
 गरुडपुराणे,
 शालग्रामशिला यत्र देवो द्वारावतीभवः ।
 उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र मुक्तिर्न संशयः ॥
 शालग्रामो द्वारका च नैमिषं पुष्करं गया ।

वाराणसी प्रयागं च कुरुक्षेत्रं च पुष्करम् ॥
 गङ्गा च नर्मदा गोदा चन्द्रभागा सरस्वती ।
 पुरुषोत्तमो महाकालस्तीर्थान्येतानि शङ्कर ॥
 सर्वपापहराण्येव भुक्तिमुक्तिप्रदानि वै । इति ।
 बृहन्नारदीये यज्ञध्वजोपाख्यानान्ते,
 सालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 न बाधन्तेऽसुरास्तत्र भूतवेतालकादयः ॥
 सालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 शतं वा पूजिता भक्त्या तदा स्यादाधिकं फलम् ॥ इति ।
 तथा च हेमाद्रौ कश्चिद्विशेषः स्मर्यते ।
 सूर्यचन्द्रग्रहे प्राप्ते यत्किञ्चित्क्रियते गृहे ।
 तीर्थे कोटिगुणं पुण्यं सालग्रामशिलाग्रतः ॥
 नित्यं च पुष्करं तत्र प्रयागं च पृथूदकम् ।
 प्रभासं च कुरुक्षेत्रं तथा पिण्डारकं पुनः ॥
 कोटितीर्थमिति प्रोक्तं शुक्रतीर्थं तथैव च ।
 वाराणसी गया चैव मथुरा नैमिषं तथा ॥
 गङ्गाद्वारं सौकरं च गङ्गासागरमेव च ।
 ॐकारं नर्मदायां च केदारं चाविमुक्तकम् ॥
 अवन्ती द्वारका काञ्ची यमुना च सरस्वती ।
 गोदावरी तुङ्गभद्रा गङ्गा च नर्मदा तथा ॥
 नदी रूपवती पुण्या नदी वेत्रवती तथा ।
 अट्टहासं महाकालं देवं विश्वेश्वरं तथा ॥
 महादेवं महानादं देवं रामेश्वरं तथा ।
 रुद्रं महालयं चैव तथैव शशिशेखरम् ॥
 भैरवं भृगुतुङ्गं च भीमनादं तथैव च ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्राममाहात्म्यम् । ५०९

भूतेश्वरं भस्मगात्रं यानि लिङ्गानि भूतले ॥
 स्वर्गे च यानि पाताले चान्तरिक्षे युधिष्ठिर ।
 सालग्रामशिलायां तु प्रखहं निवसन्ति च ॥
 ब्रह्मतीर्थानि सर्वाणि सूर्यतीर्थानि यानि च ।
 सुरसिद्धमुनीन्द्राणां त्रिषु लोकेषु यानि च ॥
 वसन्ति तत्र राजेन्द्र प्रत्यहं पाण्डुनन्दन ।
 सालग्रामशिलायां तु समीपे केशवस्य हि ॥
 वेदास्त्रयो मखाः सर्वे अश्वमेधादयश्च ये ।
 व्रतानि यान्यनेकानि पुराणानि तथाऽऽगमाः ॥
 तपांसि नियमाः सर्वे त्रिदशाः पाण्डुनन्दन ।
 सालग्रामशिला यत्र तत्र तिष्ठन्ति प्रत्यहम् ॥
 तीर्थापेक्षा न तत्रास्ति यत्र द्वारवती शिला ।
 सालग्रामशिलागुद्रा यत्र चक्राङ्किता भवेत् ॥
 कुरुक्षेत्रेण किं तस्य सम्प्राप्ते ग्रहणे रवौ ।
 सालग्रामशिला यत्र दृश्यते चक्रलाञ्छिता ॥
 प्रभासे यत्फलं प्रोक्तं ग्रस्ते रात्रौ निशाकरे ।
 कृते दाने भवेत्पुण्यं सालग्रामशिलाग्रतः ॥
 सालग्रामशिलां हित्वा योऽन्यं धर्ममपेक्षते ।
 कलिकाले विशेषेण मुष्टोऽसौ पापतस्करैः ॥
 सुलभं किं न सेवेत सालग्रामशिलाजलम् ।
 यस्य स्पर्शनमात्रेण पूतो भवति मानवः ॥
 यो ददाति शिलां विष्णोः सालग्रामशिलोज्ज्वलम् ।
 वैष्णवो विष्णुभक्ताय तेनेष्टं क्रतुभिः शतैः ॥
 सालग्रामशिलादानं यः करोति हि पार्थिव ।
 अभिष्टोमादिभिर्यज्ञैस्तेनेष्टं तु दिने दिने ॥

सालग्रामशिलादानं कृतं येन च पार्थिव ।
 स्वर्गे मर्त्ये च पाताले पूज्यते वै स पार्थिव ॥
 सालग्रामशिलाग्रावा नास्ति नास्ति पुनः पुनः ।
 नराणां दुर्लभा लोके सालग्रामोद्भवा शिला ॥
 प्राप्यते न विना पुण्यैः कलिकाले विशेषतः ।
 स धन्यः पुरुषो लोके सफलं तस्य जीवितम् ॥
 सालग्राममयी मुद्रा गृहे यस्य सुपूजिता ।
 जलमन्त्रं हविष्यं च पत्रं पुष्पं फलादिकम् ॥
 यत्किञ्चिद्विद्यते गेहे वस्त्राभरणमानुषम् ।
 गोमहिष्यादिकं यच्च कुमिकीटादिकं तथा ॥
 सालग्रामस्य साध्विध्यात्सर्वं याति मुरालयम् ।
 सौरिवाहनशृङ्गाग्रैर्भिद्यते तस्य नो तनुः ॥
 सौरिर्यमः ।

मतिश्च जायते यस्य सालग्रामशिलार्चने ।
 आयान्ति च न पापानि कृतानि सुबहून्यपि ॥
 व्रजन्ति न पथं सौरैः सालग्रामशिलार्चनात् ।
 सालग्रामोद्भवं शैलं गृहे यस्य न विद्यते ॥
 स सीदति न सन्देहः पङ्के मग्नो यथा गजः ।
 सालग्रामशिलायां तु सर्वदा वसते हरिः ॥
 प्रत्यक्षमर्चितस्तेन देवदेवो जनार्दनः ।
 सालग्रामोद्भवं लिङ्गं पूजितं येन भूपते ॥
 दध्ना घृतेन पयसा मधुना तीर्थवारिभिः ।
 यः स्नापयति देवेशं सालग्रामसमुद्भवम् ॥
 तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि इन्द्रद्युम्न निबोध मे ।
 वैष्णवोऽसि महाभाग सदा भागवतप्रिय ॥

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्राममाहात्म्यम् । ५११

मन्वन्तरं तु वसतां वाराणस्यां तु यत्फलम् ।
 वामरैकेन तत्पुण्यं स्नानं दत्त्वा तु केशवे ॥
 द्वादश्यां शतसाहस्रं पर्वकाले ततोऽधिकम् ।
 पञ्चामृतेन कर्तव्यं तस्मात्स्नानं प्रयत्नतः ॥
 मधुदध्रामभावेन घृतस्य च नराधिप ।
 क्षीरस्नानेन चैकेन सर्वं सम्पूर्णतां व्रजेत् ॥
 सालग्रामशिलास्पर्शं ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
 वाञ्छन्ति करसंस्पर्शं तेषां देवाः सवासवाः ॥
 यः पश्यति नरो भक्त्या सालग्रामशिलार्चनम् ।
 जन्मायुतसहस्राणां कृतस्तेनाथ सङ्ख्यः ॥
 प्रायश्चित्तसहस्राणि कृत्वा व्रतशतानि च ।
 कलौ गच्छन्ति पापानि न विष्णोः स्मरणं विना ॥
 काले वा यदि वाऽकाले सालग्रामशिलार्चनम् ।
 भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या यः करोति स पुण्यभाक् ॥
 द्वेषेण वाथ लोभेन दम्भेन कपटेन वा ।
 सालग्रामोद्भवं देवं दृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 अशुचिश्चाप्यनाचारः सत्यशौचविवर्जितः ।
 सालग्रामोद्भवं देवं दृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 अशुचिश्चाप्यनाचारः सत्यशौचविवर्जितः ।
 सालग्रामोद्भवं शैलं स्मृत्वा सोऽपि शुचिर्भवेत् ॥
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं भक्त्या दूर्वाङ्कुरं नृप ।
 जायते मेरुणा तुल्यं सालग्रामशिलार्पितम् ॥
 विधिहीनोऽपि यां कां चित्क्रियां मन्त्रविवर्जिताम् ।
 कुर्यादिति शेषः ।
 चक्राङ्गपूजनात्सम्यक् लभेच्छास्त्रोदितं फलम् ॥

चक्राङ्कितशिलाग्रे तु कुर्याज्जागरणं हि यः ।
 एकादश्यां नरश्रेष्ठ देवास्तस्य वरप्रदाः ॥
 यत्र तिष्ठति चक्राङ्को देवो द्वारावतीभवः ।
 तीर्थकोटिसहस्राणि तत्र सन्निहितानि वै ॥
 यत्र यत्र नृपश्रेष्ठ देवश्चक्राङ्कचिह्नितः ।
 तत्र गच्छ महाभाग संसाराब्धिं तरिष्यसि ॥
 कलिकालकृतान्तस्य को बिभेति नराधिप ।
 चक्राङ्कितशिला यस्य हृदयान्नापसर्पति ॥
 सालग्रामोद्भवं दृष्ट्वा न्यस्तं हृदि जनाधिप ।
 नावेक्षितुं शक्नुवन्ति सर्वे ते यमकिङ्कराः ॥
 सालग्रामोद्भवं शैलं द्वारकायां समुद्भवम् ।
 कलिकालेऽपि राजेन्द्र न जहाति जनार्दनः ॥
 यदीच्छसि हि दुष्पारं तर्तुं संसारसागरम् ।
 सालग्राममयं शैलं भक्त्यार्चय महीपते ॥
 अर्चितः पूजितो ध्यातः संस्तुतः शैलनायकः ।
 पापिनामुपकाराय किं पुनर्धर्मशालिनाम् ॥
 जन्मप्रभृति यस्यापि दुष्कृतानि त्वनेकशः ।
 इमां मुद्रां समभ्यर्च्य मुच्यते सोऽपि तत्क्षणात् ॥
 स्वमन्त्रेण बुधैः पूज्यः स्वकौर्ध्यानैः स्वमुद्रया ।
 हरिस्तत्र समाविष्टः सर्वदा नात्र संशयः ॥
 लक्ष्मीर्मैधा स्वधा कान्तिः पुष्टिः श्रद्धा सरस्वती ।
 सिद्धिर्ऋद्धिस्तथा सर्वा मुद्रायां नित्यसंस्थिताः ॥
 सततं चैव यत्कृत्यं हरेर्देशं समाश्रितः ।
 ध्यानं पूजां तथा दानमाग्निकार्यं जपादिकम् ॥
 तस्याग्नतस्तु यः कुर्यात्तत्सर्वमक्षयं भवेत् । इति ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्रामचक्रमाहात्म्यम् । ५१३

तथा,

दवदाहो विषं चैव बन्धिचौरभयं तथा ।

सर्वाणि प्रशमं यान्ति यत्र चक्राङ्कितो भवेत् ॥

द्वारवत्याः शिला देवि मुद्रया मम मुद्रिता ।

यत्रापि नीयते तत्स्यात्तीर्थं द्वादशयोजनम् ॥

शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

तत्सन्निधौ त्यजेत्प्राणान् विष्णुलोके महीयते ॥ इति ।

पुराणसङ्ग्रहेऽपि,

शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः ।

कीकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥ इति ।

इति शालग्रामशिलामाहात्म्यम् ।

अथ शालग्रामचक्रमाहात्म्यम् ।

चैखानससंहितायाम्,

हरिरुवाच ।

इदानीं कथयिष्यामि देवं देवनमस्कृतम् ।

पूर्वं श्रुतं मया सम्यक् सकाशाच्चक्रपाणिनः ॥

आयासात्कृतकानां च दृश्यते देवताङ्कनम् ।

मानोन्मानविहीनस्तु मानोन्मानविवर्द्धितः ॥

स्वयं जातः शुभो देवः परब्रह्मस्वरूपकः ।

एकस्मिन् पूजिते चैव त्रैलोक्यं पूजितं भवेत् ॥

संवत्सरं तु यः कश्चित्कुर्यात्स्पर्शनदर्शने ।

विना साङ्ग्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

मम चक्रविशेषोऽयं कथ्यते तव नारद ।

लोकपालाङ्कितं चक्रं शङ्खलाञ्छनलाञ्छितम् ॥

अनेकस्वस्तिकैर्दिव्यैः पद्मलाञ्छनलाञ्छितम् ।
 सालग्रामोद्भवं चक्रं गृहे यस्मिन् प्रपूज्यते ॥
 योजनानि द्वादश वै चक्रतीर्थमुदाहृतम् ।
 सर्वपापहरं चैव सर्वदुःखविनाशनम् ॥
 ब्रह्मराक्षसवेतालाः शाकिन्यः स्मार एव च ।
 ज्वररोगा विनश्यन्ति चक्रस्य पूजनात्तु वै ॥
 स्मारोऽपस्मारः ।

एवं भेदः समाख्यातो हरिणा परिकीर्तितः ।
 अथाप्युदाहरन्तीमं शालग्रामसमुद्भवम् ॥
 चक्रं हिरण्यसंयुक्तं गृहे येषां प्रपूजितम् ।
 तेषां वरप्रदो नित्यं हरिः स्यात्परमेश्वरः ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं राज्यं पुष्टिं यशो धनम् ।
 लभते नात्र सन्देहश्चक्रराजस्य सेवनात् ॥

नारद उवाच ।

के चक्रा दुर्लभा देव के चक्राः शुभदा भुवि ।
 एवं मे संशयो देव प्रसादात्कथ्यतां हरे ॥

हरिरुवाच ।

पुरुषोत्तमो वैकुण्ठः श्रीधरो हरिरेव च ।
 दुर्लभा मूर्त्तयः प्रोक्ताः सुलभा न भवन्ति च ॥
 एते चक्राः समाख्याता देवाः सम्पूजयन्ति वै ।
 सुलभाः सुप्रसिद्धाश्च ऋषयः पूजयन्ति यान् ॥
 केचिच्चक्राः प्रपूज्यन्ते मानुषैः किल नारद ।
 हरितीर्थभवं चक्रं नाभिचक्रसमन्वितम् ॥
 सकृत्पूजाजपाद्धोमाद्विष्णोः पदपनामयम् । इति ।
 इति शालग्रामचक्रमाहात्म्यम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे तच्छिलामूर्तिसामान्यल०।५१५

अथ शालग्रामशिलामूर्तिसामान्यलक्षणम् ।

स्कन्दपुराणे,

स्निग्धा कृष्णा पाण्डुरा च पीता नीला तथैव च ।

रक्ता रूक्षा च वक्रा च महास्थूला त्वलाञ्छिता ॥

कपिला दुर्दुरा भग्ना बहुचक्रैकचक्रिका ।

बृहन्मुखी बृहच्चक्रा लग्नचक्राथ वा पुनः ॥

बद्धचक्राथ वा या स्याद्भग्नचक्रा त्वधोमुखी ।

स्निग्धा सिद्धिकरी मन्त्रे कृष्णा कीर्तिं ददाति च ॥

पाण्डुरा पापदहनी पीता पुत्रफलप्रदा ।

नीला सन्दिशते लक्ष्मीं रक्ताऽऽरोग्यप्रदायिनी ॥

रूक्षा चोद्वेगदा नित्यं वक्रा दारिद्र्यदायिका ।

स्थूला निहन्ति चैवायुर्निष्फला तु अलाञ्छिता ॥

कपिला दुर्दुरा भग्ना बहुचक्रैकचक्रिका ।

बृहन्मुखी बृहच्चक्रा लग्नचक्राथ वा पुनः ॥

बद्धचक्राथवा या स्याद्भग्नचक्रा त्वधोमुखी ।

पूजयेद्यः प्रमादेन दुःखमेव लभेत सः ॥ इति ।

पद्मपुराणे,

सर्वकर्मप्रदा सौम्या कराला भयदुःखदा ।

स्निग्धा च श्रीकरी नित्यं रूक्षा दारिद्र्यदायिनी ॥

शुक्ला मोक्षैकफलदा रक्ता मोक्षफलाप्तये ।

रक्ता ईषद्रक्ता । तस्याः प्रशस्तत्वात् । अतिरक्ता तु निषिद्धा ।

पीता धनकरी ज्ञेया रक्ता राज्यप्रदा शिला ।

अतिरक्ता रोगदा च कृष्णा कीर्तिप्रदा शुभा ॥

इति पुराणसङ्ग्रहवचनात् । अत्रोभयत्रापि मोक्षैकफलत्वे

वर्णभेदान्न दोषः ।

पीता दारिद्र्यनाशाय मिश्रा मिश्रफलाप्तये ।
 सुमुखी श्रीकरी नित्यं तथा नीलाऽन्नदायिनी ॥
 कपिला हरते पापं ब्रह्मचर्येण पूजिता ।
 दर्शनात्स्पर्शनाच्चैव ध्यानयोगेन पूजिता ॥
 शालग्रामशिलाचक्रे संस्थितो भगवान् हरिः ।
 निर्दह्मिष्यति तत्पापं ज्वलितोऽग्निरिवेन्धनम् । इति ।
 विशेषस्तु प्रयोगपारिजाते स्मर्यते ।

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि सालग्रामे स्थितं हरिम् ।
 हरिस्तत्र स्थितो नित्यं प्रादुर्भाविरेकधा ॥
 लाञ्छनैर्विविधाकारैर्लाञ्छितं यच्च दृश्यते ।
 चक्राङ्कितं हरेश्चापि सालग्रामस्य लक्षणम् ॥
 यथायोग्यं विचार्यैव ग्रहीतव्यं प्रयत्नतः ।
 आदौ शिलां परीक्षेत ग्राह्याग्राह्यविभागतः ॥
 स्थिरासना सुवृत्ता च फलाकारा यवानना ।
 कृष्णा च पाण्डुरा पीता नीला श्यामाथ शुक्ला ॥
 कपिलाभा च काचाभा दूर्वाभा रक्तपिङ्गला ।
 एताः शुक्लशिला ग्राह्या मिश्राश्चैव विशेषतः ॥
 स्थिरासना परिज्ञेया स्वस्थासनसुखप्रदा ।
 वृत्ता सुवृत्तदा प्रोक्ता फलाकारा फलप्रदा ॥
 यवानना च विज्ञेया वाक्यसौन्दर्यदायिका ।
 कीर्तिभोगप्रदा कृष्णा पाण्डुरा पापहारिणी ॥
 पीता पुत्रप्रदा नित्यं लक्ष्मीशान्तिप्रदा तथा ।
 नीला बहन्नदा ज्ञेया तथा वै कान्तिदायिनी ।
 पुष्टिद्विप्रदा श्यामा श्वेता सत्त्वप्रदायिनी ॥

शालग्रामलक्षणप्रकरणे तच्छिलामूर्तिसामान्यल० ५१७

नेत्रे उन्मीलिते यस्या अक्षसूत्रकमण्डलू ।
 कपिलाख्या भवेन्मुद्रा ज्ञानैश्वर्यप्रदायिका ॥
 कामप्रदायिका वामा दूर्वाभा पशुदायिका ।
 रक्ताऽऽरोग्यप्रदा नित्यं मिश्रा मिश्रफलप्रदा ॥ इति ।
 त्याज्या अपि शिलास्तत्रैवोक्ताः ।
 त्याज्यां शिलामतो वच्मि शृणु ब्रह्मन् समाहितः ।
 तिर्यक्चक्रा परित्याज्या बद्धचक्रा तथैव च ॥
 क्रूरापि सम्परित्याज्या स्फोटा रूक्षा तथैव च ।
 कुरूपा निष्ठुराऽनास्या कराला विकारालिका ॥
 कपिला विषमावर्त्ता व्यात्तास्या कोटरा तथा ।
 आसने चलना भग्ना महास्थूला विगर्हिता ॥
 आसने सुषिरं यस्याश्चक्रेणैकेन संयुता ।
 दर्दुरा बहुचक्रा च लग्नचक्राप्यधोमुखी ॥
 छिद्रा दग्धा सुरक्ता च बृहच्चक्रा विभीषणा ।
 चक्रेणावृतचक्रा च बृहच्चक्रा प्रकीर्तिता ॥
 बहुरेखासमायुक्ता भग्नचक्रा तथैव च ।
 दीर्घचक्रा परित्याज्या पाङ्क्तिचक्रा विशेषतः ॥
 मस्तकास्या ह्यचिह्ना च वर्ज्या ह्येताः सदा बुधैः ।
 क्रूरा दंष्ट्रासमायुक्ता स्फोटा बुद्बुदसंयुता ॥
 अचिराच्छुष्कतां याति यस्यां लिप्तं तु चन्दनम् ।
 सा रूक्षा ज्ञेयेति शेषः ।
 कुरूपा कुत्सिताकारा निष्ठुरा निर्द्रवा स्मृता ॥
 स्ववेष्टनतुरीयांशमास्यं यस्याः शुभा हि सा ।
 तस्मादधिकवक्रा च करालेति प्रकीर्तिता ॥
 तुरीयांशश्चतुर्थांशः ।

तृतीयांशस्यसंयुक्ता दंष्ट्रया विकरालिका ।
 संवृत्तास्या परिज्ञेया वेष्टनव्यष्टभागतः ॥
 व्यात्तास्या चाधिके ज्ञेया वृत्ताधिक्ये तु कोटरा ।
 स्थूला त्वष्टाङ्गुलायामा पूजकस्याङ्गुलेन तु ॥
 आधिक्ये तु महास्थूला तां गृही न तु पूजयेत् ।
 अधोमुखी त्वधःस्थास्या ऊर्ध्वास्या चापि निन्दिता ॥
 तिर्यक्चक्रान्विता दद्याद्भ्रमणं क्लेशसंयुतम् ।
 कूरा रोगप्रदा नित्यं स्फोटा चायुर्विनाशिनी ॥
 रूक्षा चोद्वेगदा नित्यं दुःखदारिद्र्यदायिका ।
 कुरूपा दैन्यदा चैव निष्ठुरा पुण्यनाशिनी ॥
 अनास्या मौर्ख्यदा चैव कराला भयदायिका ।
 ऐहिकामुष्मिकं हन्ति विकराला स्वभावतः ॥
 कपिला पत्त्रिहा नित्यं व्यात्तास्या जयनाशिनी ।
 कोटरा पूजकं हन्ति तथा बन्धुविनाशिनी ॥
 आसने चलना नित्यं प्रवासस्य प्रदायिनी ।
 भग्ना धनहरी नित्यं महास्थूला व्ययप्रदा ॥
 गर्हिता पापदा प्रोक्ता कीर्तिहा सुषिरासना ।
 एकचक्रा कुलघ्नी च मस्तकास्या च पुत्रहा ॥
 दर्दुरा कुष्ठदा ज्ञेया बहुचक्रा भयप्रदा ।
 बहुचिन्ताप्रदा छिद्रा लग्ना चान्ध्यप्रदा हि सा ॥
 अधोगतिप्रदा ज्ञेया तथैवाधोमुखी तु सा ।
 बहुचक्राऽन्वयं हन्ति यशोघ्नी बहुरेखिका ॥
 पङ्क्तिचक्रा पतिं हन्ति बृहच्चक्रा गृहक्षयी ।
 अचिह्ना निष्फला ज्ञेया निराशत्वप्रदायिनी ॥
 शेषा तु गर्हिता प्रोक्ता तां गृही तु न पूजयेत् । इति ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे तच्छिलामूर्तिसामान्यल० ५१९

अत्र—

बद्धचक्राथ वा या स्याद्भग्नचक्रा त्वधोमुखी ।

पूजयेद्यः प्रमादेन दुःखमेव लभेत सः ॥

इत्याद्युक्तशालग्रामशिलादोषप्रतिपादकानि वचनानि स-
कामार्चनविषयाणि ।

करालं च तिर्यक्चक्रं विदिद्भुत्वम् ।

इत्युपक्रम्य,

पूजायां वर्जनीयं स्यान्निष्कामस्य न दुष्यति ॥

इत्यन्तेन ब्रह्माण्डपुराणे उपसंहृतत्वात् । तत्रोत्तममूर्त्तिपूज-
नेनैव फलप्राप्तेश्च ।

स्निग्धा इयामा तथा शुक्ला तथा च समचक्रिका ।

घोणी मूर्त्तिरनन्ताख्या गम्भीरा सम्पुटा तथा ॥

तथा च सूक्ष्मा मूर्त्तिश्च सम्मुखी सिद्धिदायिका ।

धात्रीफलप्रमाणा याऽऽकरेणोभयसम्पुटा ॥

पूजनीया प्रयत्नेन सर्वसिद्धिप्रदायिका ।

पूजिते फलमाप्नोति इह लोके परत्र वै ॥

इति शिवार्चनचन्द्रिकायामग्निपुराणवचनात् । अथवा गृ-
हिविषयत्वेन योज्यानि ।

भग्नं विषममानं च लग्नचक्रैकचक्रकम् ।

कपिलं नरसिंहं च वर्जयेच्च सदा गृही ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

“अधिके तु महास्थूला तां गृही तु न पूजयेत्” ।

“शेषा तु गर्हिता प्रोक्ता तां गृही तु न पूजयेत्” ॥

इत्युदाहृतवचनाच्च । अथ वा मुख्यशालग्राममूर्त्तिसम्भववि-
षयत्वेन योज्यानि । तदसम्भवे तु शालग्रामपूजाया नित्यत्वात्

रूक्षाद्या निन्दिता अपि शालग्राममूर्त्तयः पूज्याः ।

मुख्याः स्निग्धादयस्तत्रामुख्या रक्तादयो मताः ।

मुख्याभावे त्वमुख्या हि पूज्या इत्युच्यते परैः ॥

इतिवचनात् ।

खण्डितं स्फुटितं भग्नं पार्श्वे भिन्नं विभेदितम् ।

शालग्रामसमुद्भूतं शैलं दोषावहं नहि ॥

इत्यादिवचनात् खण्डितस्फुटितादीनां शालग्रामशिलाना-
मुत्तमशालग्रामशिलामूर्त्यभावे दोषाभावस्य चोक्तत्वादित्या-
स्तां तावत् ॥

इति शालग्राममूर्त्तिसामान्यलक्षणम् ।

अथ शालग्रामचक्रलक्षणम् ।

वैखानससंहितायाम् ,

नारद उवाच ।

समाचक्ष्व परं रूपं चक्राणां लक्षणं मुने ।

सर्वसिद्धिकरं चैव सर्वकामार्थसाधकम् ॥

वैखानस उवाच ।

दिव्यवर्षसहस्रं तु हरिराराधितो मया ।

ततस्तूवाच भगवान् विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ॥

वरं वृणीष्व प्रीतोऽस्मि तपसा तव सुव्रत ।

इत्याकर्ण्य मया देवो विज्ञप्तो भुवनेश्वरः ॥

शालग्रामसमुद्भूतचक्राणां लक्षणं प्रभो ।

कथयस्व प्रसादेन यदि तुष्टोऽसि माधव ॥

तच्छ्रुत्वा तु वचो मह्यं स्मयमानोऽब्रवीदिदम् ।

विष्णुरुवाच ।

लक्षणं यत्तु चक्राणां तच्छृणुष्व महामुने ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्रामचक्रलक्षणम् । ५२१

धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थैकहेतुकम् ॥
 के चिल्लाञ्छनसंयुक्ताः शङ्खाकारेण संस्थिताः ।
 के चिल्लिङ्गसमोपेताः के चिचक्रेण संयुताः ॥
 दशयोजनविस्तीर्णं मम क्षेत्रं द्विजोत्तम ।
 उत्तरे चैव दिग्भागे प्रमाणं योजनं तथा ॥
 नीलपर्वतनाम्ना तु चक्रनामाङ्किता नदी ।
 विष्णुनामांशकोत्थानि मम रूपाणि सर्वतः ॥
 त्रिकालशिखरारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ।
 त्रयस्त्रिंशच्च कोटीभिर्देवतानां निषेवितः ॥
 शैलमूर्त्तिरहं तत्र अव्यक्ताख्यं च यं विदुः ।
 मन्दारपुष्पसहितैर्विष्णोरर्चा विधाय वै ॥
 उपचारैरिति शेषः ।
 गान्धर्वैर्विविधैश्चैव संस्तूय मधुमुदनम् ।
 गान्धर्वैर्गीतनृत्यादिभिः ।
 भोजनं च बलिं दत्त्वा चक्रा ग्राह्या हरेरिति ॥
 मत्स्याङ्किताश्च ये चक्रा आयुर्दा पुष्टिदा नृणाम् ।
 सदा पूज्या गृहस्थेन सन्निधत्तेऽत्र केशवः ॥
 कूर्माङ्किताश्च ये चक्रा महासन्ततिकारकाः ।
 महार्थकारका दिव्या हरिस्तत्र व्यवस्थितः ॥
 वराहमूर्त्तिसंयुक्तं यदि चक्रं तु दृश्यते ।
 पूजनाल्लभते राज्यं पृथिव्यामेकराजकम् ॥
 नरासिंहाङ्कितं चक्रं दुर्लभं भुवि मानवैः ।
 शत्रूणां नाशनं युद्धे क्लेशघ्नं परिकीर्तितम् ॥
 स्तम्भनं परसैन्यस्य महामृत्युहरं परम् ।
 अङ्कितं वामनेन स्याच्चक्रं परप्रशोभनम् ॥

नानावृद्धिकरं चैव तदनाद्यं त्रयं भवेत् ।
 चक्रमध्ये तु दृश्येत परशुरामस्य रूपकम् ॥
 तत्तन्नामाङ्कितं चक्रं जामदग्न्यं प्रकीर्तितम् । इति ।
 इति शालग्रामचक्रलक्षणम् ।

अथ शालग्राममुद्रालक्षणम् ।
 वैखानससंहितायाम् ,

ब्रह्मोवाच ।

भगवन्देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।
 संशयं मे समुद्भूतं छेत्तुमर्हसि वै विभो ॥
 शालग्रामस्य यत्पुण्यं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 तत्र तिष्ठेद्भारिः साक्षात्सर्वदेवैः समन्वितः ॥
 तत्रोत्पन्नाः शिला विष्णोः सूक्ष्माः सूक्ष्मतरास्तथा ।
 प्रादुर्भावैश्च विविधैराकारैश्च समन्विताः ॥
 आयुर्धाः कामदाः प्रोक्ता भोगमोक्षप्रदास्तथा ।
 जस्ता अजस्ताश्च तथा एतदाख्यातुमर्हसि ॥
 श्रीभगवानुवाच ।

शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि शालग्रामागिरिर्हरिः ।
 यस्माद्भारिः स्थितस्तत्र प्रादुर्भावैरनेकशः ॥
 लक्षणैर्विविधाकारैर्लाञ्छितं चैव दृश्यते ।
 शैलं सूक्ष्ममसूक्ष्मं वा मुद्रैका परिकीर्तिता ॥
 एकपद्माङ्किता या तु दक्षिणावर्त्तसंस्थिता ।
 चतुर्लाञ्छनसंयुक्ता भोगमोक्षप्रदा शुभा ॥
 पद्मे यस्यां संस्थिते द्वे नाभ्यां च संवृते स्थिते ।
 केनापि लाञ्छनेनैव चतुर्वर्गफलप्रदा ॥

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्राममुद्रालक्षणम् । ५२३

लाञ्छनेन, युक्तेति अध्याहार्य संबन्धः ।
चक्रेण कम्बुना या च पद्मेन गदयाङ्किता ।
तत्र श्रीः प्रत्यहं तिष्ठेत्सदा सम्पदमादिशेद् ॥
कम्बुः शङ्खः ।

लाञ्छनेन विना या स्यादप्रशस्ता तु सा स्मृता ।
चक्रं वा केवलं यत्र पद्मं वा अथ वा गदा ॥
लाञ्छनं वनमाला च हरिर्लक्ष्म्या सह स्थितः ।
तस्मिन् गेहे न दारिद्र्यं न शोको नोरगान्धयम् ॥
न चौराग्निभयं तत्र ग्रहैर्दुष्टैर्न बाध्यते ।
अन्ते मोक्षो भवेत्तस्य पूजनादेव नित्यशः ॥
केवलं पद्मसंयुक्ता या सा वैकुण्ठ उच्यते ।
घोणाकृतिर्वराहाख्या चतुर्लाञ्छनसंयुता ॥
चक्रेण दृश्यते लिङ्गं तदा तत्र मुशोभनम् ।
वाराहमूर्तिसंयुक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥
दद्यात्सा मोक्षसंसिद्धिं ब्रह्मचर्येण पूजिता ।
वनमाला तु वै यस्यामक्षसूत्रं कमण्डलुः ॥
कपिलाख्या भवेन्मुद्रा धनैश्वर्यप्रदायिका ।
कोटरास्या सुविकृता नृसिंहमुखलाञ्छना ॥
पाशाङ्कुशगदाचक्राण्येषामेकेन लाञ्छिता ।
नारसिंही भवेन्मुद्रा भोगमोक्षप्रदायिका ॥
दर्शनान्नश्यते पापं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
सान्निध्यान्मन्त्रपूर्वेण पूजनेन फलाधिका ॥
शूलचिन्हाङ्किता या च कलशेन समन्विता ।
स्थूलचिन्हं मुखं यस्याः कलशेन समन्विता । इति पाठान्तरम् ।

वैनतेया सदा तत्र केन चिच्छृण्वान्विता ॥
 सा जयाख्या परा मुद्रा चतुर्वर्गफलप्रदा ।
 मीनादिकूर्मसंयुक्ता सर्वकामार्थसंयुता ॥
 पद्मासनस्था या मुद्रा सर्वकामशुभप्रदा ।
 एकैकेनैव चिन्हेन लाञ्छिता तेन शस्यते ॥
 अश्वाकृतिस्तथा मुद्रा साक्षमाला सपुस्तका ।
 पद्माङ्किता भवेन्मुद्रा हयग्रीवेतिविश्रुता ॥
 भयदुःखाशुभैस्त्यक्तो नरः पापात्प्रमुच्यते ।
 अक्षया च भवेत्तस्य लक्ष्मीरैश्वर्यमुत्तमम् ॥
 प्राशुक्तालाञ्छनाः सर्वे यस्यामेकत्र संस्थिताः ।
 सर्वत्र सर्वदा पूज्या मुच्यते सर्वबन्धनैः ॥ इति ।
 पुराणसङ्ग्रहे,
 मत्स्याख्या कूर्मसंयुक्ता कूर्माख्या मत्स्यसंयुता ।
 पद्मासनस्था सा मुद्रा अर्थकामफलप्रदा ॥
 ततोऽन्या मूर्त्तिरन्योन्यलाञ्छिता नैव शस्यते ।
 घोणारूपा वराहाख्या चतुर्लाञ्छनसंयुता ॥
 दद्यात्सा मोक्षसंसिद्धिं ब्रह्मचर्येण पूजिता ।
 नेत्रे सम्मीलिते यस्यामक्षसूत्रं कमण्डलुः ॥
 कपिलाख्या भवेन्मुद्रा ध्यानैश्वर्यप्रदायिका ।
 स्थूलचिन्हं मुखं यस्याः कलशोऽपि समायुतम् ॥
 वैनतेया भवेन्मुद्रा लाञ्छनैश्च सुलक्षिता ।
 पूजिता सा भवेन्नूनं भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥ इति ।
 प्रयोगपारिजातेऽपि किञ्चित्स्मर्यते ।
 पाञ्चजन्याङ्किता या तु पद्मेन गदया युता ।
 तत्र श्रीः प्रत्यहं तिष्ठेत्सदा सम्पदमादिशेत् ॥

शालग्रामलक्षणप्रकरणे क्षेत्रादिलक्षणानि । ५२५

पाञ्चजन्यः शङ्खः ।

जयाख्या परमा मुद्रा चतुर्वर्गफलप्रदा ।

येषां चैकेन चिन्हेन लाञ्छिता चैव दृश्यते ॥ इति ।

इति शालग्राममुद्रालक्षणम् ।

अथ क्षेत्रलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

कपिलं नारसिंहं तु वामनं त्वसितप्रभम् ।

दामोदरं तु नीलाभमनिरुद्धं तथैव च ॥

श्यामं नारायणं क्षेत्रं कृष्णवर्णं तु वैष्णवम् ।

बहुवर्णमनन्तं च श्रीधरं पीतमुच्यते ॥

वृत्सिंहपुराणेऽपि,

वासुदेवं सितं ज्ञेयं रक्तं सङ्कर्षणं तथा ।

दामोदरं तु नीलाभमनिरुद्धं तथैव च ॥

श्यामं नारायणं क्षेत्रमेवं च मुनिपुङ्गव ।

इति नारदं प्रति ब्रह्मणो वचनात् ।

पुराणसङ्ग्रहेऽपि,

वासुदेवं सितं विद्यादत्तं सङ्कर्षणं तथा ।

दामोदरं च नीलाभमनिरुद्धं तथैव च ॥

श्यामं नारायणं तद्वत्तथा कृष्णञ्च वैष्णवम् ।

ईषद्रक्तमनन्तं च श्रीधरं पीतमुच्यते ॥ इति ।

इति क्षेत्रलक्षणम् ।

अथ शालग्रामचक्रलक्षणम् ।

हेमाद्रौ पुराणान्तरे,

वृत्तसूत्राष्टमो भाग उच्यते चक्रलक्षणम् ।

मध्यमं तु चतुर्भाषः कनीयस्तु त्रिभागिकम् ॥ इति ।

इति चक्रलक्षणम् ।

अथ शालग्राममूर्तिविशेषलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र तावत्—

स्थूलचक्रो भवेद्विष्णुर्मोक्षैकफलदोऽर्चितः ।

लक्ष्मीनारायणः श्रीमान् भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥

दधिवामनसंज्ञः स्याद्गोभूधान्यधनप्रदः ।

स स्यात्सन्तानगोपालः पुत्रपौत्रादिवृद्धिदः ॥

इत्यादिवचनैर्विष्णुलक्ष्मीनारायणदधिवामनसन्तानगोपा-

लादिविशेषमूर्त्तीनां नानाविधफलविशेषदातृत्वेन तत्तत्कामनया पूज्यत्वात् । तासां च “स्थूलचक्रो भवेद्विष्णुः” इत्यादिवचनोक्तमूर्तिविशेषसूचकलक्षणैर्विना दुर्ज्ञेयत्वात् मूर्तिविशेषज्ञानमन्तरेण च पूजनासम्भवाच्च तज्ज्ञानार्थं विशेषलक्षणान्युच्यन्ते । तत्रादौ मत्स्यादिदशावतारमूर्तिलक्षणान्युच्यन्ते । तत्र मत्स्यमूर्तिलक्षणमुक्तम्—

ब्राह्मे,

दीर्घा च काचवर्णा या बिन्दुत्रयविभूषिता ।

मत्स्याख्या सा शिला ज्ञेया भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥ इति ।

हेमाद्रौ पद्मपुराणे,

त्रयो मत्स्यादयः श्यामा द्विचक्राः स्वाङ्कसंयुताः ।

तेषां सन्दर्शनादेव सर्वकामानवाप्नुयात् ॥

तथा,

मत्स्यरूपं तु देवस्य दीर्घाकारं सुपूजितम् ।

बिन्दुत्रयसमायुक्तं काचवर्णं सुशोभनम् ॥ इति ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे मत्स्यादिमूर्तिलक्षणानि । ५२७

ब्रह्माण्डपुराणे,

दीर्घा द्वारयुता स्निग्धा द्वारमध्ये द्विचक्रयुक् ।

चक्रमेकं पुच्छभागे दक्षिणे सफलाकृतिः ॥

वामे प्रदृश्यते रेखा मत्स्यमूर्तिः शुभप्रदा । इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

विन्दुत्रयसमायुक्तं चक्रं वा शङ्खलाञ्छनम् ।

दीर्घं दक्षिणमास्यं तु मात्स्यं चक्रसमीपगम् ॥ इति ।

इति मत्स्यमूर्तिलक्षणम् ।

अथ कूर्ममूर्तिलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,

कूर्माकारा च चक्राङ्गा शिला कूर्मः प्रकीर्तितः । इति ।

ब्राह्मे,

कूर्मस्तथोन्नतः पृष्ठे वर्तुलः परिपूरितः ।

हरितं वर्णमाधत्ते कौस्तुभेन च चिह्नितः ॥ इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

तत्तल्लक्षणसंयुक्तं भानोर्वलयपञ्चकम् ।

कूर्मरूपमचक्रं च दुर्लभं सर्वकामदम् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु विशेषः ।

चतुर्धा कूर्ममूर्तिः स्यात्पाश्वर्षभागे खुरान्विता ।

विख्याता दुर्लभा सर्वमनोरथफलप्रदा ॥

विन्दुत्रयान्विता शङ्खचक्रध्वजयुतापि वा ।

विन्दुत्रयान्विता सौवर्णविन्दुत्रययुक्ता । यत्र कुत्रापि वि-

न्दवः सौवर्णा ज्ञेयाः । कुत्रचिद्वचनेन राजता ग्राह्याः ।

दीर्घदक्षिणवामास्या भानोर्वलयपञ्चकैः ॥

भूषिता कूर्ममूर्तिः स्यात् दुर्लभा सर्वकामदा ।
 वृत्तायता कूर्ममूर्तिः कनकच्छविसंयुता ॥
 स्नुहीपुष्पाकृतिर्वापि चक्रस्योभयपार्श्वतः ।
 कूर्ममूर्तिः खगेशान सर्वकामफलप्रदा ॥
 वर्तुला मुशलाकारा दीर्घद्वारा तु वै खग ।
 नाभिचक्रयुता रम्या कूर्माकारा तु पार्श्वतः ॥
 तथा स्थिरासना च स्यादुन्नता नीललोहिता ।
 कूर्ममूर्तिरिति ख्याता पुत्रपौत्रादिवृद्धिदा ॥ इति ।
 नाभिचक्रयुतेत्यत्र चक्रद्वयमेव अनुसन्धेयम् ।
 “द्विचक्राः स्वाङ्कसंयुताः” इति पूर्वोदाहृतपञ्चपुराणवचनात् ।

इतिकूर्ममूर्तिलक्षणम् ।

अथ वराहमूर्तिलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,

वाराहः सोऽपि विज्ञेयश्चक्रे यस्य सदम्बुजे ।

तस्य सम्पूजनादेही प्राप्नोति मनसेप्सितम् ॥

तथा,

वराहाकृतिराशुग्रश्चक्रादिभिरलङ्कृतः ।

वराह इति स प्रोक्तः-इति ।

ब्राह्मपुराणसङ्ग्रहविष्णुप्रोक्तेषु,

वाराहं शक्तिलिङ्गं च चक्रे तु विषमे स्मृते ।

इन्द्रनीलनिभं स्थूलं त्रिलेखालाञ्छितं शुभम् ॥ इति ।

विषमे असममूत्रगते । ब्रह्माण्डपुराणे तु वाराहमूर्तेर्द्वि-

विधत्वमुक्तम्-

वराहमूर्तिर्द्विविधा भिन्नलक्षणयोगतः ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे नृसिंहभेदाः । ५२९

वराहशक्तिलिङ्गस्तु चक्रे तु विषमे स्मृते ।
 इन्द्रनीलानिभः स्थूलस्त्रिलेखालाञ्छितः शुभः ॥
 दक्षपार्श्वगते चक्रे समचक्रप्रदेशतः ।
 वनमालायुतो लक्ष्मीवराहः परिकीर्तितः ॥ इति ।
 इति वराहमूर्तिलक्षणम् ।

अथ नृसिंहमूर्तिलक्षणम् ।

तत्रादौ लक्ष्मीनृसिंहमूर्तिलक्षणमुक्तम्—
 पुराणसङ्ग्रहे,
 वामपार्श्वस्थिते चक्रे कृष्णवर्णो सविन्दुकः ।
 लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ इति ।
 ब्रह्मपुराणे,
 नरसिंहस्त्रिविन्दुः स्यात्कपिलः पञ्चविन्दुकः ।
 वामाश्रितेषु चक्रेषु लक्ष्मीनरहरिः स्मृतः ॥ इति ।
 तथाच नरसिंहपुराणे,
 वामपार्श्वे समे चक्रे कृष्णवर्णे सविन्दुके ।
 लक्ष्मीनृसिंह आख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
 अन्नपानसमृद्धिश्च सौख्यसौभाग्यवर्द्धनः । इति ।
 इति लक्ष्मीनृसिंहमूर्तिलक्षणम् ।

अथ कपिलनृसिंहमूर्तिलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,
 नृसिंहः कपिलो ज्ञेयः स्थूलचक्रोऽथ दंष्ट्रया ।
 त्रिविन्दुः पञ्चविन्दुर्वा ब्रह्मचर्येण पूजितः ॥
 ददाति वाञ्छितं नृणामघौघं चाशु नश्यति ।
 अन्यथा जायते क्लेशो नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

अग्निपुराणे,

वृसिंहः कपिलः स्थूलचक्रः स्यात्पञ्चविन्दुकः । इति ।

वैखानससंहितायाम्,

कपिलो नरसिंहस्तु पृथुचक्रः सुशोभनः ।

ब्रह्मचर्याधिकारोऽस्ति नान्यथा पूजनं भवेत् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

विवृत्तास्यं वामचक्रं वर्तुलं कपिलप्रभम् ।

नारसिंहं गृहस्थानां भीतिदं विन्दुभिर्वृतम् ॥ इति ।

पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये च,

यस्य दीर्घं मुखं पूर्वकथितैर्लक्षणैर्युतम् ।

रेखाश्च केसराकारा नारसिंहो मतो हि सः ॥ इति ।

तथा चैतत्पूजने फलमपि—

स्फुटितं विषमं चक्रं नारसिंहं तु कापिलम् ।

सम्पूज्य मुक्तिमाप्नोति सङ्ग्रामे विजयी भवेत् ॥ इति ।

इति कपिलनृसिंहमूर्तिलक्षणम् ।

अथ योगनृसिंहलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,

स्थूलं चक्रद्वयं मध्ये गुडलाक्षासवर्णकम् ।

द्वारोपरि तथा रेखा वृसिंहो योगसंज्ञकः ॥ इति ।

इति योगनृसिंहलक्षणम् ।

अथ विदारणनृसिंहलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

विदारणाभिधानः स्यान्नृसिंहो दीर्घकेसरः ।

अन्तश्चक्रं बृहद्द्वारं दक्षिणोन्नतमस्तकम् ॥

विदारणमिति ख्यातं दंष्ट्राभ्यामुपशोभितम् ।

ब्रह्मचर्याविपाकेन नरसिंहोऽर्चितो यदि ॥

व्यादिशेत्तु भयं तस्य वह्निना दह्यते गृहम् । इति ।

अत्रापि चक्रद्वयमेव । यत्र कुत्राप्यनुक्तस्थले चक्रद्वयमेव
ज्ञेयमिति सामान्येनोक्तत्वात् ।

इति विदारणनृसिंहलक्षणम् ।

अथ सर्वतोमुखनृसिंहलक्षणम् ।

तत्रैव,

सप्तचक्रं बहुमुखं समन्तात्स्वर्णभूषितम् ।

सर्वतो मुखबाहुल्याद्भुवर्णं तु मोक्षदम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि,

सप्तचक्रः समाख्यातो नृसिंहः सर्वतोमुखः । इति ।

इति सर्वतोमुखनृसिंहलक्षणम् ।

अथ पातालनृसिंहलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

बहुचक्रं बहुद्वारं बहुवर्णं महोदरम् ।

पातालनारसिंहाख्यं भिक्षूणाममृतप्रदम् ॥

तथा,

तृतीयचक्रादारभ्य पार्श्वतो दशचक्रकः ।

पूर्वोक्तचिन्हहीनश्च बहुरूपधरो भवेत् ॥

पातालनरसिंहो वा बहुरूपधरो भवेत् । इति ।

इति पातालनृसिंहलक्षणम् ।

अथाकाशनृसिंहलक्षणम् ।

तदप्युक्तं तत्रैव,

अस्पष्टचक्रं मध्यस्थं मलभारं महोदरम् ।

आकाशनारसिंहाख्यं वनवासिभिरञ्चितम् ॥ इति ।

इत्याकाशनृसिंहलक्षणम् ।

अथ राक्षसनृसिंहलक्षणम् ।

तत्रैव,

बहुच्छिद्रं भिन्नचक्रं सुवर्णं कनकाञ्चितम् ।

छिद्रं तु राक्षसं ज्ञेयं नृसिंहं गृहदाहकम् ॥ इति ।

सुवर्णं शोभनो वर्णो यस्य ।

इति राक्षसनृसिंहलक्षणम् ।

अथ जिहानृसिंहलक्षणम् ।

तत्रैव,

द्विचक्रं द्विमुखं स्थूलं दूर्वाभं चोन्नतं शिरः ।

दारिद्र्यफलदं पुंसां विद्याजिहानृसिंहकम् ॥ इति ।

इति जिहानृसिंहलक्षणम् ।

अथाधोमुखनृसिंहलक्षणम् ।

तत्रैव,

पुरः पार्श्वे च पृष्ठे च चक्रैरप्युपशोभितम् ।

अधोमुखमिति ख्यातमर्चकानां विमुक्तिदम् ॥ इति ।

अत्र चक्रत्रयम् । एकं पुरः, एकं पार्श्वे, एकं पृष्ठे । चक्रैरित्यत्र बहुवचननिर्देशात् । बहुवचनं तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसन्नम् ।

अधोमुखनृसिंहश्च शिशुमारस्तथैव च ।

त्रिविक्रमो मत्स्यमूर्तिस्त्रिचक्राः परिकीर्तिताः ॥

इति सम्प्रदायवित्स्मरणाच्च ।

इत्यधोमुखनृसिंहलक्षणम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे वामनमूर्तिलक्षणम् । ५३३

अथ ज्वालानृसिंहलक्षणम् ।

तत्रैव,

सूक्ष्मरन्ध्रं द्विचक्राढ्यं वनमालाविभूषितम् ।

तज्ज्वालानरसिंहाख्यं नृणां संसारमोचनम् ॥ इति ।

इति ज्वालानृसिंहलक्षणम् ।

इति नृसिंहभेदाः ।

अथ वामनमूर्तिलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,

वामनाख्यो भवेद्देवो ह्रस्वो यः स्यान्महाद्युतिः ।

ऊर्ध्ववक्त्रस्त्ववक्रो वा सोऽपि स्वार्थप्रदो नृणाम् ॥ इति ।

पाद्मपुराणसङ्ग्रहाविष्णुप्रोक्तेषु,

वर्तुलश्चातिह्रस्वश्च वामनः परिकीर्तितः ।

अतसीपुष्पसङ्काशो बिन्दुना परिभूषितः ॥

अन्यत्र च,

वामनाख्यो भवेद्देवो ह्रस्वो यः स्यान्महाद्युतिः ।

ऊर्ध्वचक्रोप्यधश्चक्रः सोऽभीष्टार्थप्रदोऽर्चितः ॥ इति ।

तथास्य पञ्चविधत्वमपि स्मर्यते—

ब्रह्माण्डपुराणे,

अतसीपुष्पसङ्काशो बिन्दुनोपरिशोभितः ।

यो वामनाभिधो देवः श्वेतबिन्दुयुतो भवेत् ॥

दधिवामनसंज्ञः स्याद्गोभूधान्यमुखप्रदः ।

वर्तुलं स्निग्धमत्यन्तस्पष्टचक्रसमन्वितम् ॥

ह्रस्वमुन्नतमुच्चैश्च दीर्घास्यमतिगह्वरम् ।

स्फुरद्रेखावलयितं नाभिस्तस्योन्नतो भवेत् ॥

तस्य चोभयपार्श्वे तु स्नुहीपुष्पाकृतिर्भवेत् ।

केसराभं तु वै ताक्ष्यं दृश्यते चक्रपार्श्वतः ॥
 वामनं गृहिणां श्रेष्ठं मुखसौभाग्यसम्पदः ।
 गृहपुत्रान्नवृद्धिं च भूलाभं दिशति ध्रुवम् ॥
 मध्यचक्रं चातिह्रस्वमतिस्निग्धं च कामदम् ।
 स्पष्टचक्रं वामनं च नृणामीप्सितदायकम् ॥
 अतसीकुसुमप्रख्यं किञ्चिदुन्नतमस्तकम् ।
 तद्रामनं कामदं स्यात्किञ्चिदस्पष्टचक्रकम् ॥
 वर्तुलं नीलमेघाभं वनमालासमन्वितम् ।
 सूक्ष्मरन्ध्रं बृहत्कुक्षि वामनं भुवि दुर्लभम् ॥ इति ।
 इति वामनमूर्तिलक्षणम् ।

अथ परशुराममूर्तिलक्षणम् ।

पुराणसङ्ग्रहे,
 पीतश्च चापपरशुलाङ्गलेन मुलक्षितः ।
 रामो रामश्च रामश्च ज्ञेयो मृत्युहरः क्रमात् ॥ इति ।
 तथाच ब्रह्माण्डपुराणे,
 जामदग्न्यस्तु भगवान् द्विविधः परिकीर्तितः ।
 सितकृष्णारूपोपेतं दीर्घाकारं बृहद्विलम् ॥
 भित्तिभागगतं चक्रं वामे वा दक्षिणेऽपि वा ।
 चक्रभागे भवेद्विन्दुः परश्चाकृतिकेन वा ॥
 पृष्ठे वा पार्श्वभागे वा रेखा दंष्ट्राकृतिर्भवेत् ।
 जामदग्न्यस्तु भगवान् शान्ताख्यः शान्तिदोऽर्चितः ॥ इति ।
 इति परशुराममूर्तिलक्षणम् ।

अथ राममूर्तिलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,

रामचन्द्रस्तथा स्निग्धो दूर्वाभश्चक्रशोभनः ।

पृष्ठे दण्डं तथा पार्श्वे रेखाद्वयेन संयुतः ॥ इति ।
 तत्राष्टौ रामभेदाः । तत्र सीतारामो द्विविधः । स चोक्तः—
 ब्रह्माण्डपुराणे,
 एकस्मिन्नेव वदने चतुश्चक्रोऽम्बुदप्रभः ।
 चापबाणाङ्कुशच्छत्रध्वजचामरसंयुतः ॥
 वनमालाधरो देवः सीतारामः प्रकीर्तितः ।
 सर्वसौभाग्यदश्चोक्तः सर्वत्र विजयप्रदः ॥
 द्वारद्वये चतुश्चक्रो वामनश्चैकचक्रवान् ।
 बाणतूणीरचापाढ्यः सीतारामः स्रगन्वितः ॥
 सर्वसौभाग्यदश्चोक्तः सर्वत्र विजयप्रदः । इति ।

इति सीतारामलक्षणम् ।

अथ दशकण्ठकुलान्तकरामलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,
 कोदण्डी कुक्कुटाण्डाभं श्यामलं पृष्ठमुन्नतम् ।
 रेखाद्वयसमोपेतं द्वारपार्श्वे खगेश्वरः ॥
 धनुराकृतिका रेखा दृश्यते पार्श्वतोऽपि वा ।
 पृष्ठतो वा भवेद्रामो दशकण्ठकुलान्तकः ॥ इति ।

इति दशकण्ठकुलान्तकरामलक्षणम् ।

अथ वीररामलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,
 बाणतूणीरचापाढ्यः कुण्डली स्रक्समाहितः ।
 सूक्ष्मकेसरचक्राढ्यो वीररामः श्रियावहः ॥ इति ।

इति वीररामलक्षणम् ।

अथ बलरामलक्षणम् ।

तत्रैव,

पृष्ठभागे पञ्चरेखाश्चापबाणौ च पार्श्वयोः ।

बलरामः स विज्ञेयः पुत्रदायी न संशयः ॥ इति ।

इति बलरामलक्षणम् ।

अथ विजयरामलक्षणम् ।

तत्रैव,

दिव्यबाणेन संयुक्तश्चापतूणीरसंयुतः ।

करालवदनो यस्तु बिन्दुयुक् चक्रशोभितः ॥

स स्याद्विजयरामाख्यः केसरोपेतचक्रकः । इति ।

इति विजयरामलक्षणम् ।

अथ हृष्टरामलक्षणम् ।

तत्रैवोक्तम्,

मूदग्निं जालधनुर्बाणः पार्श्वे खुरयुतस्तथा ।

हृष्टराम इति ख्यातो भुक्तिश्रुक्तिफलप्रदः ॥ इति ।

इति हृष्टरामलक्षणम् ।

अथ कोदण्डरामलक्षणम् ।

तत्रैव,

धनुषैकेन संयुक्तो वर्जुलः किञ्चिदायतः ।

कोदण्डरामनामा स्यात्स तु नीलाम्बुदप्रभः ॥ इति ।

इति कोदण्डरामलक्षणम् ।

अथ कवित्वप्रदरामलक्षणम् ।

तत्रैव,

एकचक्रस्तु वदने कृष्णवर्णः सुशोभनः ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे कृष्णभेदाः ।

५३७

स राममूर्तिर्विज्ञेयः पूजकस्य कवित्वदः ॥ इति ।

इति कवित्वप्रदरामलक्षणम् ।

इति रामभेदाः ।

अथ कृष्णमूर्तिलक्षणम् ।

पाद्मब्राह्मपुराणसङ्ग्रहमृत्सिंहपुराणेषु,

प्रदक्षिणार्चकृतवनमालाविभूषिता ।

या शिला कृष्णसंज्ञा सा धनधान्यसुखप्रदा ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

समचक्रा द्वारदेशे कृष्णवर्णा सुशोभना ।

सा कृष्णमूर्तिर्विज्ञेया पूजिता सौख्यदायिनी ॥

तथा,

कृष्णः पीतः कुशतनुर्भित्तिपार्श्वे तु चक्रयुक् ।

द्वारतुल्यो भवेन्नाभिः कूर्माकारस्तु पृष्ठतः ॥

कृष्णो वृत्ताकृतिस्ताक्षर्यं सर्वेषां पापनाशनः । इति ।

पीतः पीतचिन्हयुक्तः । चिन्हं चात्र पीताम्बरविन्दुरेखादि ज्ञेयम् ।

इति कृष्णमूर्तिलक्षणम् ।

अथ कृष्णभेदाः ।

तत्र गोपाललक्षणमुक्तम्—

ब्रह्माण्डपुराणे,

कृष्णोऽतिकृष्णो न स्थूलश्चक्राभ्यामुषशोभितः ।

वनमालायुतः कण्ठे पृष्ठे श्रीवत्संलज्जनः ॥

दण्डशृङ्गयुतः पार्श्वे वेश्मना शोभितो मुखे ।

स गोपाल इति प्रोक्तो गोभूधान्यधनप्रदः ॥ इति ।

इति गोपाललक्षणम् ।

अथ मदनगोपाललक्षणम् ।

तत्रैवोक्तम्,

यो गोपालः पार्श्वभागे तरुण्युक्तश्च कार्त्तिकभाक् ।

स स्यान्मदनगोपालो मालाकुण्डलभूषितः ॥

पुत्रपौत्रधनैश्वर्यसर्वलोकैकवश्यदः । इति ।

अत्र यत्र मूर्तिभेदे चक्रादि नोक्तं तत्र तत्प्रकृतिभूतमूर्तिरु-
क्षणोक्तं सामान्यं ग्राह्यम् ।

इति मदनगोपाललक्षणम् ।

अथ सन्तानगोपाललक्षणम् ।

तत्रैव,

दीर्घाकारः कृष्णवर्णः सार्द्धचन्द्रनिभाननः ।

स स्यात्सन्तानगोपालः पुत्रपौत्रादिवृद्धिदः ॥ इति ।

इति सन्तानगोपाललक्षणम् ।

अथ बालकृष्णलक्षणम् ।

तत्रैव,

काममूर्तिस्तु कृष्णाभो निम्नोऽधस्तात्रिविन्दुकः ।

स बालकृष्णो विज्ञेयो दीर्घास्यः पुत्रभाग्यदः ॥ इति ।

इति बालकृष्णलक्षणम् ।

अथ गोवर्द्धनगोपाललक्षणम् ।

तत्रैव,

वर्तुलो मस्तके निम्नः पार्श्वे रजतविन्दवः ।

गोवर्द्धनाख्यो गोपालो दीर्घरेखा तु दक्षिणे ॥

सर्वकष्टविनाशः स्याद्गोधान्यादिधनप्रदः । इति ।

इति गोवर्द्धनगोपाललक्षणम् ।

अथ कालीयमर्दनलक्षणम् ।

तत्रैव,

रेखा स्यात् कृष्णवर्णा हि बिन्दुत्रयविभूषितः ।

कालीयमर्दनः साक्षात्सर्वशत्रुनिकृन्तनः ॥

सव्यापसव्यरेखाभ्यां भूषितः सूक्ष्मचक्रकः ।

पार्श्वे खुरयुतो देवो धनञ्जययुतः शुभः ॥ इति ।

इति कालीयमर्दनलक्षणम् ।

अथ स्यमन्तहारिलक्षणम् ।

तत्रैव ,

असिर्वर्णाश्चातिस्थूलश्चक्रभागेऽतिशीघ्रः ।

वनमालापरिवृतः पृष्ठे श्रीवत्सलाञ्छनः ॥

स्यमन्तहारी विज्ञेयः पुत्रश्रीकीर्तिवर्द्धनः । इति ॥

इति स्यमन्तहारिलक्षणम् ।

अथ चाणूरमर्दनलक्षणम् ।

तदप्युक्तं तत्रैव,

रक्तबिन्दुद्वययुतः श्यामो दन्तिभुजोपमा ।

रेखा दक्षिणतो वामे मुष्टिवत् दृढबिन्दुकः ॥

चाणूरमर्दनाख्यः स्यात्सर्वशत्रुनिकृन्तनः । इति ॥

इति चाणूरमर्दनलक्षणम् ।

अथ कंसमर्दनलक्षणम् ।

तत्रैव ,

पूर्वभागैकवदनः पार्श्वैकवदनो भवेत् ।

कंसमर्दी भवेत्कृष्णो नीलाम्बुदनिभः शुभः ॥ इति ॥

इति कंसमर्दनलक्षणम् ।

इति कृष्णमूर्तिभेदाः ।

अथ बौद्धमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

अन्तर्गह्वरसंयुक्तं चक्रहीनं तथा भवेत् ।

निर्वाणबुद्धसंज्ञः स्याद्ददाति परमं पदम् ॥ इति ।

इति बौद्धमूर्तिलक्षणम् ।

अथ कल्किमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

अतिरक्तः सूक्ष्मविलः स्पष्टचक्रः स्थिरासनः ।

कृपाणाऽऽकृतिका रेखा द्वारस्योपरि पृष्ठके ॥

म्लेच्छनाशी भवेत्कल्किः कलौ कल्मषनाशनः । इति ।

कृपाणः खड्गः ।

इति कल्किलक्षणम् ।

इति दशावतारमूर्तिलक्षणानि समाप्तानि ।

अथ चतुर्विंशतिमूर्तिलक्षणान्युच्यन्ते ।

तत्रादौ केशवमूर्तिलक्षणमुक्तम् —

पाद्मब्राह्मब्रह्माण्डपुराणेषु,

सौभाग्यं केशवो दद्याच्चतुष्कोणो भवेत्तु सः । इति ।

वैखानससंहितायाम्,

नाभ्यधस्तु भवेच्छङ्खचक्रं च तदनन्तरम् ।

१ अत्र त्रिपुरानाथविद्वत्सङ्गृहीतशालग्रामपरीक्षाभिधप्रस्थे
ब्रह्माण्डोपवचनम् —

नीलवर्णस्तथा स्थूलः पृथुचक्रः सुशोभनः ।

रेखात्रयं द्वारदेशे पृष्ठे पद्मेन लाञ्छितः ॥

सौभाग्यं केशवो दद्याच्चतुष्कोणो भवेत्ततः ।

इति धर्तते ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे नारायणभेदाः । ५४१

केशवः स तु विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ इति ।

इति केशवलक्षणम् ।

अथ नारायणलक्षणम् ।

आग्नेयपुराणसङ्ग्रहवैखानससंहितासु,

श्यामं नारायणं विद्यान्नाभिचक्रं तथोन्नतम् ।

दीर्घरेखात्रयोपेतं दक्षिणे सुपिरं पृथु ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

श्यामो नारायणो देवो नाभिचक्रस्तथोन्नतः ।

दीर्घरेखात्रयोपेतो दक्षिणे सुपिरं पृथु ॥

विरजे सुमुखे चक्रे मध्यचक्रः सुशोभनः ।

ताटङ्कनानाभरणहारकेयूरलाञ्छनः ॥

नारायणः समाख्यातः सर्वसिद्धिप्रदायकः । इति ।

इति नारायणलक्षणम् ।

अथ नारायणभेदाः ।

तत्र लक्ष्मीनारायणलक्षणम्—

ब्रह्मपुराणे,

द्वारमेकं चतुश्चक्रं ब्रह्मादीनां च दुर्लभम् ।

शोभितो वनमालया इति कचित्पाठः ।

लक्ष्मीनारायणो नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

ध्वजवज्राङ्कुशोपेतं वामे चक्रे तु वर्तुलम् ।

लक्ष्मीनारायणं देवमभीष्टफलदं विदुः ॥

वामे अधःखण्डे । चक्रे चक्रद्वयम् । उपर्यपि च चक्रद्वयमित्यर्थः ।

तथा,

ध्वजवज्राङ्कुशोपेतो धामचक्रः सुवर्तुलः ।
 लक्ष्मीनारायणो देवश्चतुश्चक्रसमन्वितः ॥
 पूजनीयः सदा सद्भिर्वैष्णवैर्मोक्षमीप्सुभिः । इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

एकवक्त्रश्चतुश्चक्रो वर्तुलः श्यामवर्णकः ।
 ध्वजवज्राङ्कुशोपेतो मालायुक्तः सविन्दुकः ॥
 नातिह्रस्वो न च स्थूलो लक्ष्मीनारायणः स्मृतः ।
 तस्य दर्शनमात्रेण ह्यभीष्टफलमाप्नुयात् ॥ इति ।

पाद्मे,

सूक्ष्मद्वारश्चतुश्चक्रो वनमालाङ्कितोदरः ।
 लक्ष्मीनारायणः श्रीमान् भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ इति ।
 वैखानससंहितायां विशेषः ।

लक्ष्मीनारायणो देवस्त्रिभिश्चक्रैर्व्यवस्थितः ।
 पूजनीयः प्रयत्नेन भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ इति ।
 पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये,

चत्वारि सूक्ष्मचक्राणि द्वारभागे भवन्ति च ।
 उदरे वनमाला च लक्ष्मीनारायणो भवेत् ॥
 पूजनीयः सदा भक्तैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः । इति ।
 इति लक्ष्मीनारायणलक्षणम् ।

अथ नरनारायणलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

नरनारायणो देवः श्वेतचक्रः सुशोभनः ।
 तमीलदलसङ्काशः स्वर्णपङ्कविलेपनः ॥ इति ।

इति नरनारायणलक्षणम् ।

अथ रूपनारायणलक्षणम् ।

तत्रैव,

मुशलायुधमालाभिः शङ्खचक्रगदान्वितः ।

रूपनारायणो देवो मुखे चाभिमुखं धनुः ॥ इति ।

इति रूपनारायणलक्षणम् ।

इति नारायणभेदाः ।

अथ माधवलक्षणम् ।

वैखानससंहितायाम्,

माधवो मधुवर्णाभो गदाकम्बुविलक्षितः ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

मधुवर्णो मध्यचक्रः स्निग्धः सूक्ष्मतनुस्तथा ।

माधवः स तु विज्ञेयो यतीनां मीक्षदायकः ॥ इति ।

इति माधवलक्षणम् ।

अथ गोविन्दलक्षणम् ।

पुराणसङ्ग्रहे,

गोविन्दः पुण्डरीकाक्षः कृष्णवर्णो महाद्युतिः ।

दक्षिणे तु गदाचक्रे वामे पर्वतलाञ्छनः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

नातिस्थूलः कृष्णवर्णो गोविन्दः पञ्चवक्त्रकः ।

वामेवक्त्रो बृहद्द्वार उन्नतो मध्यनिम्नकः ॥ इति ।

इति गोविन्दलक्षणम् ।

अथ विष्णुलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,

स्थूलचक्रो भवेद्विष्णुर्मोक्षैकफलदोऽर्चितः । इति ।

ब्रह्मपुराणे,

कृष्णवर्णस्तथा विष्णुः स्थूलचक्रे सुशोभने ।

गदाकारा तथा रेखा लाञ्छनं मध्यदेशतः ॥

लाञ्छनं चात्र पीतादिवर्णम् ।

आग्नेये,

स्थूलचक्रोऽसितो विष्णुर्मध्ये रेखा गदाकृतिः । इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

कृष्णवर्णस्तथा विष्णुः स्थूलचक्रे सुशोभने ।

यस्य मध्ये गदाकारा दृश्यन्ते पञ्च रेखिकाः ॥ इति ।

वैखानससंहितायाम्,

कृष्णवर्णस्तथा विष्णुः स्थूलचक्रे सुशोभने ।

गदाकृतिस्तथा रेखा दृश्यते पृष्ठमध्यतः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

स कापिलः स्निग्धवर्णो विष्णुर्विषयभोगदः । इति ।

इति विष्णुलक्षणम् ।

अथ मधुसूदनलक्षणम् ।

वैखानससंहितायाम्,

नाभिपार्श्वे शङ्खपद्ममुद्रा यस्मिन् प्रदृश्यते ।

मधुसूदन आख्यातः शत्रुहा परिकीर्तितः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

मधुसूदो महादेव एकचक्रो महाद्युतिः ।

स्वर्णविन्दुसमायुक्तो महातेजःप्रदः शुभः ॥ इति ।

इति मधुसूदनलक्षणम् ।

अस्मिन् प्रकरणे सर्वत्र विष्णुप्रोक्तपदेन विष्णुरहस्यं ज्ञेयम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे त्रिविक्रमादिलक्षणानि । ५४५

अथ त्रिविक्रमलक्षणम् ।

पुराणसङ्ग्रहे,

कपिलाभक्षैकवक्त्रश्चक्रत्रितयभूषितः ।

त्रिविक्रमस्त्रिकोणः स्यात् बलमेव प्रयच्छति ॥ इति ।

ब्राह्मवैखानससंहिताविष्णुप्रोक्तेषु,

त्रिविक्रमस्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्युतिः ।

वामपार्श्वे स्थिते चक्रे रेखा चैव तु दक्षिणे ॥ इति ।

अग्निपुराणे,

श्यामस्त्रिविक्रमो दक्षरेखो वामे च रक्तकः ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु विशेषः ।

त्रिविक्रमस्त्रिकोणाढ्यश्चक्रत्रयसमन्वितः ।

प्रयत्नेन द्विजेन्द्राणां सदा पूज्यश्च नेतरैः ॥ इति ।

इति त्रिविक्रमलक्षणम् ।

वामनो नारसिंहश्च कृष्णश्चेति त्रयः पुरा ।

उक्तत्वादत्र नोच्यन्ते प्रभेदार्थं पुनर्भयात् ॥

अथ श्रीधरलक्षणम् ।

ब्राह्मवैखानससंहिताविष्णुप्रोक्ताग्निपुराणब्रह्मा-

ण्डपुराणेषु,

श्रीधरस्तु तथा देवश्चिह्नितो वनमालया ।

कदम्बकुसुमाकारो रेखापञ्चकसंयुतः ॥

कदम्बकुसुमाकारः वर्तुल इत्यर्थः । अत्र सर्वत्र रेखायुक्त-

त्वं द्वारोपरि ज्ञेयम् । “द्वारोपरि तथा रेखा” “रेखात्रयं तथा

द्वारे” इति तत्र विशेषाभिधानादिति नृसिंहपरिचर्यायाम् ।

१ अत्र सर्वत्र विष्णुप्रोक्तपदेन विष्णुरहस्यं ज्ञेयम् ।

पुराणसङ्ग्रहे,
 श्रीधरोऽसौ तथा देवश्चिन्हितो वनमालया ।
 कदम्बकुसुमाकार ऊर्ध्वरेखश्च पादयोः ॥ इति ।
 इति श्रीधरलक्षणम् ।

अथ श्रीधरभेदौ ।

द्वौ चोक्तौ ब्रह्माण्डपुराणे,
 चक्रे च मध्यदेशे तु पङ्कजेन समन्वितः ।
 सूक्ष्माननः श्यामलाभः स पुनः श्रीधरः स्मृतः ॥
 निम्नोन्नते शिरःपार्श्वे निम्नमास्यं सुवर्चुलम् ।
 निम्नचक्रमतिह्रस्वं श्रीधरं सर्वसिद्धिदम् ॥ इति ।
 इति श्रीधरभेदौ ।

अथ हृषीकेशलक्षणम् ।

पाद्मब्राह्मणब्रह्माण्डपुराणेषु,
 अर्धचन्द्राकृतिर्देवो हृषीकेश उदाहृतः ।
 तमर्च्य लभते स्वर्गं विषयांश्च समीहितान् ॥ इति ।
 वैखानससंहितायाम्,
 सूकरस्य निभाकारास्तस्य केशाः सुवर्चसः ।
 वर्मैकं यस्य दृश्येत हृषीकेशः स उच्यते ॥ इति ।
 इति हृषीकेशलक्षणम् ।

अथ पद्मनाभलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,
 आरक्तं पद्मनाभाख्यं पङ्कजच्छत्रसंयुतम् ।
 तुलस्यां पूजयेन्नित्यं दरिद्रस्त्वीश्वरो भवेत् ॥ इति ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे पद्मनाभादिलक्षणानि । ५४७

ब्रह्माण्डपुराणे,

निष्केशरोर्ध्वचक्रस्तु अर्धश्चक्रः सकेसरः ।

पद्मनाभ इति प्रोक्तो विपरीतो हलायुधः ॥ इति ।

एतस्यैव बहुचक्रवर्णसद्भावे एतत्पूजने दुष्टं फलं श्रूयते-

पद्मपुराणे,

बहुभिस्तु यदा चक्रैः शुक्लवर्णादिशोभितः ।

दैत्यारिः कमलाक्षश्च गदापाणिरधोक्षजः ॥

पद्मनाभश्च देवः स्यात्प्रत्यहं दुःखदायकः ।

तस्मान्न मानवैः पूज्यो बहुचक्रः प्रजापते ॥ इति ।

वर्णक्रमश्चेत्थं ग्राह्यः—

शुक्लो रक्तस्तथा कृष्णो द्विवर्णो बहुवर्णवान् ।

इति पद्मपुराणे तत्प्रकरणस्थवचनात् ।

इति पद्मनाभलक्षणम् ।

अथ दामोदरलक्षणम् ।

पाद्मब्रह्मपुराणयोः,

स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मवक्रो भवेत्तु सः ।

चक्रे तु मध्यदेशस्थे पूजितः सुखदः सदा ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणवैखानससंहिताविष्णुप्रोक्तेषु,

दामोदरं तथा स्थूलं मध्यचक्रं प्रतिष्ठितम् !

मध्यचक्रं प्रकीर्तितमिति क्वचित्पाठः ।

दूर्वाभं द्वारसङ्कीर्णं पीतरेखायुतं शुभम् ॥ इति ।

इति दामोदरलक्षणम् ।

अथ वासुदेवलक्षणम् ।

ब्राह्मवैखानससंहिताविष्णुप्रोक्तपुराणसङ्ग्रहवृत्ति-

हपुराणब्रह्माण्डपुराणेषु,

द्वारदेशे समे चक्रे दृश्येते नान्तरीयके ।
वासुदेवः स विज्ञेयः शुक्लाभश्च स्वतेजसा ॥ इति ।
शुक्लाभश्चातिशोभनः । इति कचित्पाठः । नान्तरीयके संलये ।

अग्निपुराणेऽपि,
वासुदेवः सितो द्वारि शिलालग्नद्विचक्रकः । इति ।
इति वासुदेवलक्षणम् ।

अथ सङ्कर्षणलक्षणम् ।

ब्राह्मवैखानससंहिताविष्णुप्रोक्तपुराणसङ्ग्रहब्रह्मा-
ण्डपुराणेषु,

द्वौ चक्रावग्रलग्नौ तु पूर्वभागश्च पुष्कलः ।
सङ्कर्षणाख्यो विज्ञेयो रक्ताभश्चातिशोभनः ॥
रक्ताभश्च स्वतेजसा । इति कचित्पाठः ।
अग्रलग्नौ अग्रे किञ्चिल्लग्नौ । कचिच्च—
द्विचक्रे एकसंलये भागैकं पुष्कलं भवेत् । इति पाठः ।
इति सङ्कर्षणलक्षणम् ।

अथ प्रद्युम्नलक्षणम् ।

ब्राह्मविष्णुप्रोक्तवैखानससंहितासु,
प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रस्तु पीतदीप्तिस्तथैव च ।
सुषिरं छिद्रबहुलं दीर्घाकारं च यद्भवेत् ॥ इति ।
ब्रह्माण्डपुराणे,
प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रस्तु पीतवर्णस्तथैव च ।
मकराभाश्च वै रेखाः पार्श्वतः पृष्ठतोऽपि च ॥ इति ।
अग्निपुराणे विशेषः ।

१ सुषिरं मङ्गरम्, तद्विशेषणं छिद्रबहुलमिति ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे प्रद्युम्नादिलक्षणानि । ५४९

सूक्ष्मचक्रो बहुच्छिद्रो प्रद्युम्नो नीलवर्णकः । इति ।

पद्मपुराणेऽपि,

प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः स्याद्वीलाम्बुजनिभस्तथा ।

नीलाम्बुजयुतोऽथवा । इति पाठान्तरम् ।

स ददाति श्रियं नृणामभक्त्यापि प्रपूजितः ॥ इति ।

इति प्रद्युम्नलक्षणम् ।

अथानिरुद्धलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणविष्णुप्रोक्तवैखानससंहितापुराणसङ्ग्रह-
ब्रह्माण्डपुराणेषु,

अनिरुद्धस्तु नीलाभो वर्तुलश्चातिशोभनः ।

रेखात्रयं तु तद्द्वारि पृष्ठे पद्मेन लाञ्छितः ॥ इति ।

अग्निपुराणे,

पीतोऽनिरुद्धः पद्माङ्गो वर्तुलोऽसौ त्रिरेखवान् ।

तथा,

अनिरुद्धस्तु पीताभो वर्तुलश्चातिशोभनः ।

रेखात्रयपरिवृतो देवः पद्मेन लाञ्छितः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे विशेषः ।

कृष्णवर्णः समद्वारश्चक्रं भित्तिसमीपगम् ।

सूक्ष्मचक्रं भवेदूर्ध्वं पार्श्वे चक्रेण पुष्पकृत् ॥

अनिरुद्ध इति प्रोक्तः सर्वलोकैककारणम् । इति ।

इत्यनिरुद्धलक्षणम् ।

अथ पुरुषोत्तमलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,

विदिक्षु दिक्षु सर्वासु यस्योर्ध्वं दृश्यते मुखम् ।

१ चणकपुष्पधृक् इति शालग्रामपरीक्षायां पाठः ।

पुरुषोत्तमः स विज्ञेयो श्रुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
 'स देवदेवो विज्ञेयः पुराणः पुरुषोत्तमः' । इत्यपि क्वचित्पाठः ।

ब्रह्माण्डपुराणे

मध्यचक्रः सुवर्णश्च मस्तके पृथुचक्रकः ।
 पुरुषोत्तमो भवेद्देवः पूजकस्य शुभप्रदः ॥ इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

अतसीपुष्पसङ्काशो बिन्दुना परिभूषितः ।
 पुरुषोत्तम उक्तोऽसौ सर्वसौभाग्यवर्द्धनः ॥ इति ।

इति पुरुषोत्तमलक्षणम् ।

अथाधोक्षजलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

अतिकृष्णो रक्तरेशो वृत्तदेहः सुचक्रकः ।
 किञ्चित्कपिलसंयुक्तः सूक्ष्मो वा स्थूल एव वा ॥
 अधोक्षज इति ख्यातः पूजकस्य शुभप्रदः । इति ।

इत्यधोक्षजलक्षणम् ।

अथाच्युतलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

चतुर्भिश्चैव चक्रैस्तु वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
 अधिष्ठितो मुखे रक्तः कुण्डलद्वयशोभितः ॥
 शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गबाणकौमोदकीधरः ।

मुशलध्वजधृक् श्वेतच्छत्रवज्राङ्कुशैर्युतः ॥

सोऽच्युतः कथितो नाम्ना दुर्लभस्तपसा विना । इति ।

इत्यच्युतलक्षणम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे उपेन्द्रादिलक्षणानि । ५५१

अथोपेन्द्रलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

उपेन्द्रो मणिवर्णाभो ह्रस्वचक्रोऽतिशोभनः ।

श्यामलः कोमलाभस्तु वक्त्रपाश्वे सुचक्रयुक् ॥ इति ।

इत्युपेन्द्रलक्षणम् ।

अथ जनार्दनलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,

द्वारद्वये चतुश्चक्रो जनार्दन इहोच्यते ।

चक्रद्वयं मध्यगतं चक्रद्वयं च पृष्ठतः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,

पूर्वभागैकवदनः पश्चादेकास्यसंयुतः ।

जनार्दनश्चतुश्चक्रः श्रीप्रदो रिपुनाशनः ॥ इति ।

इति जनार्दनलक्षणम् ।

अथ हरिलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,

उर्ध्वमुखं विजानीयाद्धरितं हरिरूपिणम् ।

कामदं मोक्षदं चैव अर्थदं च विशेषतः ॥ इति ।

तथा,

ऊर्ध्वे मुखं विजायानीयाच्छयामाभं वर्तुलं शुभम् ।

अधोबिन्दुसमायुक्तं सर्वकामार्थसाधकम् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

अल्पद्वारसमोपेता हरिमूर्तिरुदाहृता । इति ।

इति हरिलक्षणम् ।

इति चतुर्विंशतिमूर्तिलक्षणानि ।

अथ प्रकीर्णकलक्षणम् ।

तत्रानन्तमूर्तिलक्षणम्—

आग्नेये,

अनन्तो नागभोगाङ्को नैकाभो नैकमूर्तिमान् । इति ।

ब्रह्मपुराणे,

नानावर्णस्त्वनन्तः स्यान्नागभोगेन चिन्हितः । इति ।

वैखानससांहिताविष्णुप्रोक्तयोः,

नानावर्णमनन्तं च नागभोगेन चिन्हितम् ।

अनन्तमूर्तिसम्भिन्नं जानीयात् सर्वकामदम् ॥ इति ।

पद्मपुराणे,

अनेकचक्रो बहुभिश्चिन्हैरप्युपलक्षितः ।

अनन्तः स तु विज्ञेयः सर्वपूजाफलप्रदः ॥ इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

नानावर्णस्त्वनन्तः स्यान्नागभोगेन चिन्हितः ।

अनेकमुखसंयुक्तः सर्वकामफलप्रदः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

चतुर्दशद्वारप्रभृतिर्विशत्या चक्रलाञ्छितः ।

नानावर्णो ह्यनन्तात्मा नागभोगेन चिन्हितः ॥

अनेकमूर्तिसम्भिन्नः सर्वकामफलप्रदः ।

प्रदक्षिणावर्त्तकृतवनमालाविभूषितः ॥

कृष्णवर्णयुतश्चापि धनधान्यमुखप्रदः ।

पूजनीयः प्रयत्नेन स्थिरः स्निग्धश्च वर्चुलः ॥

अनन्तो मूर्ध्नि चक्राढ्यः— इति विशेषः ।

इत्यनन्तमूर्तिलक्षणम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे वैकुण्ठमूर्त्यादिलक्षणानि ५५३

अथ वैकुण्ठमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,

वैकुण्ठो मणिवर्णाभश्चक्रमेकं तथाम्बुजम् ।

द्वारोपरि तथा रेखा कज्जाकारा सुशोभना ॥

‘वैकुण्ठं तिलवर्णाभं चक्रमेकं तथा ध्वजम् ।

द्वारोपरि तथा रेखा गुज्जाकारा सुशोभना’ ॥ इति पा-

ठान्तरम् ।

आग्नेये,

वैकुण्ठ एकचक्रो हि मणिभः स्वच्छरेखकः । इति ।

वैखानससंहितायाम्,

वैकुण्ठो मणिरत्नाभश्चक्रमेकं तथाम्बुजम् ।

द्वारोपरि तथा रेखा चक्रचिन्हेन चिन्हितः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

वैकुण्ठो मणिवर्णाभो वामपार्श्वैकचक्रकः ।

द्वारोपरि तथा रेखा पद्माकारा सुशोभना ॥ इति ।

इति वैकुण्ठलक्षणम् ।

अथ हयग्रीवलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,

हयग्रीवश्च स ज्ञेयो योऽङ्कुशप्रतिरूपकः ।

चक्रध्वजसमायुक्तः पूजितः सौख्यदस्ततः ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,

हयग्रीवो हयाकारो रेखा चक्रसमीपगा ।

बहुरूपसमाकीर्णः पृष्ठे स्यान्नीलरूपकः ॥

‘बहुविन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलकम्’ । इति पाठान्तरम् ।

आग्नेये,

हयग्रीवोऽङ्कुशाकारो रेखानीलः सविन्दुकः ।

तथा पद्मपुराणे,

हयग्रीवोऽङ्कुशाकारो रेखाः पञ्च भवन्ति हि ।

बहुविन्दुसमाकीर्णो दृश्यते नीलरूपकः ॥

हयग्रीवा यथा लम्बा रेखाङ्का या शिला भवेत् ।

तथा सौम्यो हयग्रीवः पूजितो ज्ञानदो भवेत् ॥

अश्वाकृति मुखं यस्य साक्षमालं शिरस्तथा ।

पद्माकृतिर्भवेद्वापि हयग्रीवा त्वसौ मतः ॥ इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

हयग्रीवोऽपि भगवान् रक्तपीतादिमिश्रितः ।

अङ्कुशाकृतिकस्ताक्ष्यं चक्रद्वयसमन्वितः ॥

पद्माकृतिस्तथा पार्श्वे कुण्डलाकृतिरेव वा ।

ज्ञानदो मोक्षदो नृणां भोगदो विनतासुत ॥ इति ।

इति हयग्रीवलक्षणम् ।

अथ परमेष्ठिलक्षणम् ।

आग्नेये,

परमेष्ठी साब्जचक्रः पृष्ठच्छिद्रश्च बिन्दुमान् । इति ।

ब्रह्मपुराणे,

परमेष्ठी तु शुक्लाभः पद्मचक्रसमन्वितः ।

विम्बाकृतिस्तथा पृष्ठे सुषिरं चातिपुष्कलम् ॥

तथा,

परमेष्ठी लोहिताभश्चक्रमेकं तथाम्बुजम् ।

विल्वकृतिस्तथा रेखा सुषिरं चातिपुष्कलम् ॥ इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

परमेष्ठी तु शुक्लाभः पृथुचक्रसमन्वितः ।

विस्वाकृतिः कचित्पीतः पृष्ठे च सुषिरान्वितः ॥

‘परमेष्ठी तु शुक्लाभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।

सुवर्तुलस्तथा पीतः पृष्ठे च सुषिरं ध्रुवम्’ ॥ इति पाठान्तरम् ।

वैखानससंहितायाम्,

परमेष्ठी तु रक्ताभश्चक्रं पद्मसमन्वितम् ।

गदाकृतिस्तथा रेखा दृश्यते वामपार्श्वतः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

परमेष्ठी च शुक्लाभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।

द्विधाकृतस्तथा पृष्ठे सुषिरं चापि वर्तुलम् ॥

पीतवर्णयुतो वापि भुक्तिमुक्तिवरप्रदः । इति ।

इति परमेष्ठिलक्षणम् ।

अथ हिरण्यगर्भलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,

हिरण्यगर्भं जानीयान्मधुपिङ्गलविग्रहम् ।

ईषदीर्घं मनोज्ञं च स्निग्धं सकलकामदम् ॥

तथा,

चन्द्राकृतिं हिरण्याख्यं रश्मिज्वालं विनिर्दिशेत् ।

सुवर्णरेखाबहुलं स्फटिकद्युतिशोभितम् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे विशेषः ।

हिरण्यगर्भो भगवान् पवित्रो भुवि दुर्लभः ।

अन्तर्ध्वनिसमायुक्तः कृष्णवर्णः सुदृढकः ॥

वर्तुलो ह्रस्ववदनो चक्रमध्ये च कोमलः ।

श्रीवत्सकमलाकारलाञ्छनं पृष्ठपार्श्वके ॥
 हिरण्यगर्भो विख्यातः पृथुनाभिसमन्वितः ।
 हिरण्येन विमिश्रस्तु श्रीप्रदः कुलवर्द्धनः ॥ इति ।

इति हिरण्यगर्भलक्षणम् ।
 अथ चतुर्भुजमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,
 चतुर्भुजश्चतुश्चक्रो नवमेघसमद्युतिः ।
 मण्डलाकारचक्रः स्यात्सर्वेषामभयप्रदः ॥ इति ।

इति चतुर्भुजलक्षणम् ।
 अथ गदाधरलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,
 गदाधरस्तथा देवो गुरुरूपः समन्ततः ।
 चक्रस्त्रिगुणोऽतिकृष्णश्च पद्मं शङ्खं च दक्षिणे ॥ इति ।
 गुरुरूपः बृहस्पतिवर्णः, पीत इत्यर्थः ।
 पुराणसङ्ग्रहे,

गदाधरस्त्रिलेखाभिर्लाञ्छितो मध्यदेशतः ।
 ध्वजवज्राङ्कुशैः पीतो वामचक्रः सुवर्चुलः ॥ इति ।
 इति गदाधरलक्षणम् ।

अथ पुण्डरीकाक्षलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,
 पार्श्वे वा मूर्ध्नि पृष्ठे वा चामरद्वयसंयुता ।
 पुण्डरीकाक्षमूर्तिः स्यात्सर्वलोकवशाङ्करी ॥ इति ।
 कमलद्वयसंयुता । इति पाठान्तरम् ।

इति पुण्डरीकाक्षलक्षणम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे चतुर्मुखादिमूर्तिलक्षणानि ५५७

अथ चतुर्मुखमूर्तिलक्षणम् ।

पाद्मपुराणसङ्ग्रहब्राह्मेषु,

चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखाः पार्श्वसमीपगाः ।

द्वे चक्रे मध्यदेशे च सा शिला स्याच्चतुर्मुखा ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

चतस्रो यत्र वर्तन्ते रेखाः पार्श्वसमीपतः ।

द्विचक्रौ मध्यदेशे तु सा शिला स्याच्चतुर्मुखा ॥ इति ।

इति चतुर्मुखमूर्तिलक्षणम् ।

अथ सुदर्शनमूर्तिलक्षणम् ।

पुराणसङ्ग्रहे,

अतसीपुष्पसङ्काशो विन्दुना परिभूषितः ।

सुदर्शनः स्मृतो देवः श्यामो भूतिसुखप्रदः ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,

सुदर्शनस्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्युतिः ।

वामपार्श्वे गदाचक्रे रेखा चैव तु दक्षिणे ॥ इति ।

पद्मपुराणे,

चक्राकारेण पङ्क्तिः सा यत्र रेखामयी भवेत् ।

स सुदर्शन इत्येवं ख्यातः पूजाफलप्रदः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

सुदर्शनं द्विधा ज्ञेयं लक्षणान्तरयोगतः ।

१ शाल० प० यामिदं वचनं पुराणसङ्ग्रहस्थत्वेनोल्लिखितमस्ति ।

एतदनन्तरम्—

शुद्धं सुदर्शनं चैव तथोभयसुदर्शनम् ।

सुदर्शनं समाख्यातं ज्ञेयं लक्षणकोविदैः ॥

इत्यधिकमप्यस्ति ।

एकं चक्रं शिरोदेशे कृष्णवर्णमुखस्तथा ॥
 सुदर्शनः स विज्ञेयः सर्वपापप्रणाशनः ।
 पद्माकारं बृहद्द्वारं निम्ननाभि सुदर्शनम् ॥ इति ।

इति सुदर्शनलक्षणम् ।

अथ योगेश्वरलक्षणम् ।

ब्रह्मपुराणे,
 दृश्यते शिखरे लिङ्गं शालग्रामसमुद्भवम् ।
 स च योगेश्वरो नाम ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥ इति ।

इति योगेश्वरलक्षणम् ।

अथ विष्णुपञ्जरलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,
 वज्रकीयोद्भवा रेखाः पद्मीभूताश्च यत्र वै ।
 शालग्रामशिला सा तु विष्णुपञ्जरसंज्ञिता ॥ इति ।
 इति विष्णुपञ्जरलक्षणम् ।

अथ यज्ञमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,
 यज्ञमूर्तिस्तु भगवान् पीतरक्तविमिश्रितः ।
 द्वारं ह्रस्वमधश्चक्रं सुवौ वा दक्षिणेऽपि च ॥ इति ।
 इति यज्ञमूर्तिलक्षणम् ।

अथ दत्तात्रेयमूर्तिलक्षणम् ।

तत्रैव,
 पीतोऽरुणोऽसिताभश्च ह्रस्वपृष्ठोन्नतो भवेत् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शिशुमारादिलक्षणानि । ५५९

अक्षमालाकृतिः षष्ठे दत्तात्रेयः शुभप्रदः ॥ इति ।

तथा,

कृष्णो रक्तश्च पीतश्च दत्तात्रेयाभिधो भवेत् । इति ।

इति दत्तात्रेयमूर्तिलक्षणम् ।

अथ शिशुमारलक्षणम् ।

तत्रैव,

शिशुमारो दीर्घकायो बिलशाय्यतिगह्वरः ।

पुरस्तु पृष्ठभागे तु चक्रेणैकेन संयुतः ॥

पुरः चक्रद्वयं, पृष्ठभागे एकं चक्रम्, एवं चक्रत्रयमित्यर्थः ।

सर्वाधारः स विज्ञेयः सर्वसिद्धिप्रदो नृणाम् ॥ इति ।

इति शिशुमारलक्षणम् ।

अथ हंसमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

हंसस्तु धनुराकारो नीलश्वेतविमिश्रितः ।

चक्रपद्मसमोपेतः केवलं मोक्षदो भवेत् ॥ इति ।

इति हंसलक्षणम् ।

अथ परमहंसलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

परहंसः खगेशान् शिखण्डिगलसन्निभः ।

शिखण्डी मयूरः ।

स्निग्धश्चायतवृत्तश्च वर्चुलद्वारसंयुतः ।

बिन्दुमध्ये तथा चक्रे दृश्येते ह्यतिशोभने ।

चक्रस्य दक्षिणे पार्श्वे धुमणिर्भास्वरो भवेत् ।

वराहरेखे तद्वामे दृश्येते विनतासुत ॥

मूर्तिः परमहंसाख्या चतुर्वर्गफलप्रदा । इति ।

इति परमहंसलक्षणम् ।

अथ लक्ष्मीपतिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

मुखे च पाश्वर्तो वापि मयूरगलसन्निभः ।

कृष्णवर्णः सूक्ष्मचक्रः पृथुलास्योऽसमप्रभः ॥

लक्ष्मीपतिरितिरुयातो लक्ष्मीसम्पत्तिदायकः । इति ।

इति लक्ष्मीपतिलक्षणम् ।

अथ गरुडध्वजलक्ष्मीपतिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

स्वर्णशृङ्गधुरः सौम्यो वर्तुलः स्निग्धकेसरः ।

चक्रे मध्यगते स्निग्धकृष्णरेखाविभूषितः ॥

लक्ष्मीपतिर्वैनतेय गरुडध्वजसंज्ञितः । इति ।

इति गरुडध्वजलक्ष्मीपतिलक्षणम् ।

अथ वटपत्रशायिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

वटपत्रशायी भगवान् वर्तुलोऽत्यन्तशोभनः ।

क्षीरबुद्बुदवत्तार्क्ष्य नीलश्वेतविमिश्रितः ॥

वक्त्रस्य वामतः शङ्खो दक्षिणे पद्ममेव च ।

वदनैकं मध्यदेशे चतुश्चक्रस्त्रिविन्दुकः ॥ इति ।

इति वटपत्रशायिलक्षणम् ।

अथ विश्वम्भरमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

चक्राणां विंशतिकया युक्तो विश्वम्भरः शुभः । इति ।

इति विश्वम्भरलक्षणम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे विश्वरूपादिलक्षणानि । ५६१

अथ विश्वरूपलक्षणम् ।

तत्रैव,

विश्वरूपोऽपि भगवान् द्विविधः परिकीर्तितः ।

विश्वरूपो हरिः साक्षात्पारावतगलोपमः ॥

बहुचक्राङ्कितोऽनेकमूर्तिरूपसमन्वितः ।

पञ्चवक्त्रः स्थूलतरः पुरुषो बहुचक्रकः ॥

विश्वरूपो ह्यनन्तो वा पुत्रपौत्रादिकप्रदः । इति ।

इति विश्वरूपलक्षणम् ।

अथ पीताम्बरधरलक्षणम् ।

उक्तं च तत्रैव,

स्निग्धगोरोचनाकारः सुचक्रो वर्चुलोऽपि वा ।

पीताम्बरधरो देवः सौख्यदः फलदोऽर्चितः ॥ इति ।

इति पीताम्बरधरलक्षणम् ।

अथ सत्यवीरश्रवसो लक्षणम् ।

तत्रैव,

सुवर्चुलो ह्यचक्रः सर्वाङ्गे हेमबिन्दवः ।

सत्यवीरश्रवाः प्रोक्तः सर्वसौभाग्यवर्द्धनः ॥ इति ।

इति सत्यवीरश्रवसो लक्षणम् ।

अथामृताहरणलक्षणम् ।

तत्रैव,

अमृताहरणो देवो नीलोत्पलसमप्रभः ।

वर्चुलो ह्रस्ववदनो ह्रस्वचक्रोऽतिकोमलः ॥ इति ।

इत्यमृताहरणलक्षणम् ।

अथ चक्रपाणिमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

पूर्वभागे त्रिवदनः पश्चादेकास्यसंयुतः ।

चक्रपाणिरिति ख्यातश्चक्रवर्त्तित्वदायकः ॥ इति ।

अत्र प्रतिमुखं चक्रद्वयं ज्ञेयम् ।

इति चक्रपाणिलक्षणम् ।

अथ बहुरूपिलक्षणम् ।

तत्रैव,

आभ्यन्तरे पृथक्चक्रे बहुलास्यः समन्ततः ।

बहुरूपी समाख्यातः पूजितो मोक्षदायकः ॥ इति ।

इति बहुरूपिलक्षणम् ।

अथ पारिजातलक्षणम् ।

तत्रैव,

अथो यः पारिजाताढ्यः पारिजात इति स्मृतः ।

ब्रह्मचर्यव्रतस्थेन पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ इति ।

इति पारिजातलक्षणम् ।

अथ जगद्योनिलक्षणम् ।

तत्रैव,

द्वारचक्रो रक्तवर्णो जगद्योनिः सुखप्रदः । इति ।

इति जगद्योनिलक्षणम् ।

अथ त्रिमूर्त्तिलक्षणम् ।

तत्रैव,

ऊर्ध्वाधस्तु त्रिवदनः षट्चक्रः श्यामलाङ्गधृक् ।

१ शा० प० क्षायामस्य पारिजातहरस्त्वेन कृष्णभेदप्रकरणे समुल्लेखः । पाठश्च-कृष्णोऽयं पारिजाताढ्यः पारिजातहरस्तथा । इति वर्तते

शालग्रामलक्षणप्रकरणे हरिहरादिलक्षणानि । ५६३

त्रिमूर्तिरिति विख्यातः सर्वसौभाग्यदायकः ॥ इति ।

इति त्रिमूर्तिलक्षणम् ।

अथ हरिहरमूर्तिलक्षणम् ।

तत्रैवोक्तम्,

चक्रत्रयसमेतो वा चक्रद्वययुतोऽपि वा ।

शिवनाभियुतो मूर्ध्नि पृष्ठे वापि तथैव च ॥

एनं हरिहरं विद्यात्सुखसौभाग्यदायकम् । इति ।

तथा,

चतुश्चक्रो हरिहरो द्विमुखो द्विमुखोऽप्यथः ।

विनश्यति गृहस्थानां धनं क्षेत्रं कुलं क्रमात् ॥ इति ।

इति हरिहरमूर्तिलक्षणम् ।

अथ शङ्करनारायणलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

शिवनाभियुतः पार्श्वे वामे वा दक्षिणेऽपि वा ।

स च शङ्करपूर्वाख्यो नारायण इतीरितः ॥ इति ।

इति शङ्करनारायणलक्षणम् ।

अथ स्वयम्भूलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

स्वर्णवर्तुलरेखाभिरावृतो नीलवर्णवान् ।

दीर्घास्यः पृथुचक्रस्तु स्वयम्भूरिति विश्रुतः ॥

केवलं मोक्षफलदो ह्यर्चकस्य न शंसयः । इति ।

इति स्वयम्भूलक्षणम् ।

१ द्विमुखोर्ध्वं तथाप्यथः । इति शा० प० पाठः ।

अथ पितामहलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,
पितामहश्चतुर्वक्त्रो ह्यष्टचक्रसमन्वितः । इति ।

इति पितामहलक्षणम् ।

अथ नरमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,
नरमूर्तिस्तु भगवानतसीकुसुमप्रभः ।
एकनाभिसमोपेतो ब्रह्मसूत्रं च पार्श्वके ॥ इति ।

इति नरमूर्तिलक्षणम् ।

अथ शेषमूर्तिलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,
नागवत्कुण्डलीभूतरेखापङ्क्तिः सशेषकः । इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,
अथवा कुण्डलीभूतनागभोगसमन्वितः ।

शेषमूर्तिस्तु भगवान् रक्तवर्णसमन्वितः ॥

प्रलम्बघ्न इति ख्यातः पूजितो मृत्युदायकः ।

अथ वा रक्तवर्णसमन्वितश्चेत् प्रलम्बघ्न इति सम्बन्धः । एत-

स्यैव दुष्टं फलं न शेषमूर्तेः । तच्चाग्रे पद्मपुराणीयं वक्ष्यते ।

इति शेषमूर्तिलक्षणम् ।

अथ सूर्यमूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

बाह्ये चाभ्यन्तरे वापि चक्रद्वादशसंयुता ।

सूर्यमूर्तिरिति ख्याता सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ इति ।

इति सूर्यमूर्तिलक्षणम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे हैहयादिमूर्तिलक्षणानि । ५६५

अथ हैहयमूर्तिलक्षणम् ।

तत्रैव,

गर्भागारे तु चक्रे द्वे पद्मे दक्षिणतो बहिः ।

पद्मपत्राकृतिर्वापि हेमवर्णसमाकुला ॥

हैहयस्तु सदा गोप्ता सर्वसिद्धिप्रदायकः । इति ।

इति हैहयमूर्तिलक्षणम् ।

अथ गरुडमूर्तिलक्षणम् ।

पद्मपुराणे,

पक्षाकारे च पङ्क्तिं द्वे मध्ये लम्बा च रेखिका ।

गरुडः स तु विज्ञेयः—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

द्विपक्षाभ्यामुपेतं यद्गारुडं भुवि दुर्लभम् ।

विषमचक्रं दुर्लभं समचक्रं कलौ न हि ॥

कल्मषौघविनाशि स्याद्द्वलयाकाररेखया ।

सुवर्णनिभया द्वित्रिचतुष्टयसमेतया ॥

संयुक्ता शुभदात्री स्याच्छ्यामा नीला सितापि वा । इति ।

गरुडमूर्तिरिति शेषः ।

इति गरुडमूर्तिलक्षणम् ।

विशेषान्तरमुक्तम्—

पद्मपुराणे,

विष्णुरुवाच ।

निवसामि सदा ब्रह्मन् शालग्रामोज्जवाश्मनि ।

तत्रैव वर्णचक्रादिभेदान्नामानि मे शृणु ॥

शुक्लो रक्तस्तथा कृष्णो द्विवर्णो बहुवर्णवान् ।

एकचक्रस्य च तथा संज्ञाः पञ्च यथाक्रमम् ॥
 पुण्डरीकः प्रलम्बघ्नो रामो वैकुण्ठ एव च ।
 विष्वक्सेन इति ब्रह्मन् फलं चास्यार्चने शृणु ॥
 मोक्षं मृत्युं विषादं च दारिद्र्यमटनं तथा ।
 ददाति पूजितो नृणां तस्माद् ज्ञात्वार्चयेन्नरः ॥
 शुक्लादिवर्णसंयुक्तो द्विचक्रः पद्मसम्भवः ।
 वासुदेवो जगद्योनिः कृष्णः पीताम्बरोऽव्ययः ॥
 चक्रे द्वारि स्थिते ज्ञेयः सौख्यैकफलदोऽर्चितः ।
 चक्रे तु मध्यदेशस्थे तेषामाख्यानतरं शृणु ॥
 परमेष्ठ्यजितक्रोधस्तथा नारायणोऽन्तकः ।
 अनन्तश्चेति विज्ञेयो नानामूर्त्तिश्च यो भवेत् ॥
 राज्यं मृत्युं धनं चैव हानिं वै वाञ्छितार्थकम् ।
 ददाति पूजितो लोके तस्माद् ज्ञात्वार्चयेन्नरः ॥ इति ।
 एताश्चोक्तलक्षणलक्षिताः सर्वा अपि शालग्रामशिलामूर्त्तयो
 द्विविधा ज्ञेयाः । तदुक्तम्—

ब्रह्माण्डपुराणे,

मूर्त्तयो द्विविधाः प्रोक्ता जलजाः स्थलजास्तथा ।

जलस्थाः कोमलाः स्निग्धाः स्थलस्थाः परुषाः स्मृताः ॥ इति ।

पूर्वोक्तलक्षणलक्षितासु शालग्रामशिलामूर्त्तिषु सूक्ष्मा एत-
 न्मूर्त्तयः फलाधिक्यात्पूजनीयाः । तासां पूजने प्रशस्ततर-
 त्वात् । तथा चोक्तम्—

पद्मपुराणे,

शालग्रामशिलालक्षणमुक्त्वा—

एतल्लक्षणयुक्तास्तु शालग्रामशिलाः पुनः ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे वर्णभेदेन पूज्या मूर्तयः । ५६७

याश्च तास्वपि सूक्ष्माः स्युस्ताः प्रशस्ततराः स्मृताः ॥

यथा यथा शिला सूक्ष्मा महत्पुण्यं तथा तथा ।

तस्मात्तां पूजयेन्नित्यं धर्मकामार्थसिद्धये ॥

तत्राप्यामलकीतुल्या सूक्ष्मा चातीव या भवेत् ।

तस्यामेव सदा ब्रह्मन् श्रिया सह वसाम्यहम् ॥ इति ।

स्कन्दपुराणेऽप्येवमेव । अत्र वर्णभेदेन पूजने मूर्तिविशेषः

पठ्यते हेमाद्रौ—

विष्णुप्रोक्ते,

ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तु नृपैः सङ्कर्षणस्तथा ।

प्रद्युम्नः पूज्यते वैश्यैरनिरुद्धस्तु शूद्रजैः ॥

चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्यास्त्रयो राजन्यजातिभिः ।

वैश्यैर्द्वावेव सम्पूज्यौ तथैकः शूद्रजातिभिः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

वासुदेवो विप्रजनैरुपास्यः पूजने सदा ।

सङ्कर्षणः क्षत्रियस्य प्रद्युम्नो वैश्यपूजितः ॥

अनिरुद्धस्तु शूद्राणां पूज्यः सर्वफलप्रदः ।

विप्राणां मूर्तयः सर्वाः पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

क्षत्रियस्य त्रयः पूज्या वैश्यस्य द्वयमेव हि ।

शूद्रस्यैका भवेत्तार्क्ष्यं सर्वदा सर्वसिद्धिदा ॥ इति ।

वृद्धगौतमेन तु विशेषोऽभिहितः ।

लक्ष्मीनारायणानन्तनृसिंहाच्युतकेशवाः ।

हिरण्यगर्भप्रद्युम्नगोपालगरुडध्वजाः ॥

रामानिरुद्धवक्रास्यदामोदरगदाधराः ।

चतुर्भुजमहानीलमुकुन्दपुरुषोत्तमाः ॥

पीताम्बरहरिब्रह्मकृष्णश्रीधरमाधवाः ।

वासुदेवेति चाख्याताश्चतुर्विंशतयः शिलाः ॥

चक्रास्यः वक्रं भुग्नमास्यं मुखं यस्येति सः । हयग्रीव इत्यर्थः ।

ब्रह्मेति हरिविशेषणम् ।

ब्रह्मक्षत्रियविदूशद्वयतीनामिष्टदाक्षिताः ।

नैव वर्णाधमानां च न जात्वखिलयोषिताम् ॥

ब्राह्मणानां पूज्या मूर्तीराह—

शिलाश्चैकद्विषष्ठाष्टदशपञ्चदशान्विताः ।

पूजार्हाः सर्वदाऽद्यानां गण्डकीसरिदुद्भवाः ॥

लक्ष्मीनारायणानन्तहिरण्यगर्भपुरुषोत्तमचतुर्भुजसंज्ञाः शा-

लग्नमशिलामूर्त्य आद्यानां ब्राह्मणानां पूजने प्रशस्ताः ।

क्षत्रियाणां पूज्या मूर्तीराह—

राज्ञामाद्यैकविंशत्येकादशनवाष्टमाः ।

दशद्वाविंशतितमाः सर्वदाभीष्टदा यतः ॥

लक्ष्मीनारायणानन्तकृष्णानिरुद्धगरुडध्वजगोपालरामश्री-

धरसंज्ञा मूर्त्यः क्षत्रियाणां पूजने प्रशस्ताः ।

वैश्यानां पूज्या मूर्तीराह—

चतुर्विंशति सप्तैव त्रयोदश चतुर्दश ।

एकोनविंशविंशैका नित्या योग्या शिला विशाम् ॥

वासुदेवप्रद्युम्नदामोदरगदाधरपीताम्बरहरिलक्ष्मीनारायण-

संज्ञा मूर्त्यो वैश्यानां पूजने प्रशस्ताः ।

सच्छूद्राणां पूज्या मूर्तीराह—

त्रयोविंशैकविंशैकतुयैकादशमूर्त्यः ।

पञ्चमैकोनविंशाः स्युः सच्छूद्राणां फलप्रदाः ॥ इति ।

माधवहरिलक्ष्मीनारायणाच्युतानिरुद्धकेशवपीताम्बरसंज्ञा

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्रामपूजाधिकारिथनम् ५६१

मूर्तयः सच्छूद्राणां पूजने प्रशस्ताः । चतुर्विंशतिमूर्तिषु अवशिष्टा
मूर्तयो नृसिंहवक्रास्यमहानीलमुकुन्दसंज्ञा यतीनां पूजने प्रश-
स्ता इत्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे,

ब्राह्मणक्षत्रियविशां सच्छूद्राणामथापि वा ।

शालग्रामेऽधिकारोऽस्ति न चान्येषां कदाचन ॥

स्त्रियो वा यदि वा शूद्रा ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः ।

पूजयित्वा शिलाचक्रं लभन्ते शाश्वतं पदम् ॥ इति ।

ननु—

ब्रह्मणः पूजयोग्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात्,

प्रणवोच्चारणाच्चैव शालग्रामशिलार्चनात् ।

ब्राह्मणीगमनाच्चापि शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥

इत्यापस्तम्बवचनाच्च क्षत्रियादीनां शालग्रामशिलामूर्तिपू-
जननिषेधात्, क्षत्रियादिभिः शालग्राममूर्तिपूजनं कर्त्तव्यमित्यु-
क्तम् । तत्कथमिति चेत्, सत्यम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणां मुनिसत्तम ।

अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशिलार्चने ॥

स्त्रीशूद्रानुपनीतानां विटानां च विकर्मणाम् ।

नैवाधिकारो विज्ञेयः शालग्रामशिलार्चने ॥

विष्णुभक्तैर्वैष्णवैश्च गोब्राह्मणहिते रतैः ।

शालग्रामशिलाचक्रं पूजनीयं सदा मुने ॥

इत्यादिपद्मपुराणादिवचनैः पूर्वोदाहृतवचनैश्च क्षत्रियादी-
नां शालग्रामशिलामूर्तिपूजाभ्यनुज्ञाश्रवणात् ।

ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं शुचेरप्यशुचेरपि ।

स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मम ॥

इति भविष्यलिङ्गपुराणवचने ब्राह्मणस्यैवेत्यत्रान्ययोग-
व्यवच्छेदपरेणैवकारेण ब्राह्मणमात्रस्यैव स्पर्शवत्पूजायामधिका-
रावगमात् क्षत्रियादीनां शालग्राममूर्तिस्पर्शमात्रं निषिद्धमित्य-
वगम्यते । एवं च सति क्षत्रियादिपूजानिषेधकवचनानां स्पर्श-
मात्रनिषेधपरत्वात् क्षत्रियादीनां शालग्रामशिलामूर्तिपूजावि-
धायकानि वचनानि स्पर्शहीनपूजाविषयत्वेन योज्यानीति ।
अत एव-

बृहन्नारदीयेऽप्युक्तम्,

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च नरेश्वर ।

स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य च ॥

शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्री वापि पतितोऽपि वा ।

केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ इति ।

अत्रानास्थया प्रत्येकं वाशब्देन क्षत्रियादीनामप्युपसङ्गहो
ज्ञेयः । यद्येवम् क्षत्रियादीनां शालग्रामस्पर्शनिषेधः, तर्हि सदाचा-
रविरोधः स्यादिति चेत्, अत्र ब्रूमः ।

ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् ।

इति वचने क्षत्रियादिरित्यत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि-
णा शूद्रादेरेव निषेधोऽस्तु न क्षत्रियादेः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणां मुनिसत्तम ।

अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशिलार्चने ॥

स्त्रीशूद्रपतितानां च षण्ढानां च विकर्मणाम् ।

नैवाधिकारो विज्ञेयः शालग्रामशिलार्चने ॥

इत्यादिपूर्वोदाहृतवचननिचयात् । तथा च-

शालग्रामलक्षणप्रकरणेशालग्रामपूजाधिकारिकथनम् ५७१

ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं शुचेरप्यशुचेरपि ।

स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मम ॥

इति वचनमप्येवं व्याख्येयम् । शुचेरप्यशुचेरपि ब्राह्मण-
स्यैवाहं पूज्यो न क्षत्रियादेः, क्षत्रियादेस्तु शुचेरेवाहं स्पर्-
शयोग्यः, नाशुचेरित्यर्थः । सत्क्षत्रियवैश्ययोरेव स्पर्शवः पूजाया-
मधिकारो नान्येषामित्याशयः । किञ्च । अन्ययोगव्यवच्छेदपर
एवकारोऽप्यशुचिक्षत्रियादिस्पर्शनिषेधपरो व्यवतिष्ठते । तथा
सति—

स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मम ।

इत्युत्तरार्द्धे शूद्रादिस्पर्शनिषेधपरं यथाश्रुतमेव सुस्थम् ।
यत्तु पूर्वोदहृतं बृहन्नारदीयवचनम्— “स्त्रीणामनुपनीतानाम्”
इत्यादि । तत्रापि शूद्राणामेव आहत्य स्पर्शनिषेधात्तत्परमेव ।
वाशब्देन च क्षत्रियाद्युपसङ्गहे क्लिष्टकल्पना । तस्माद्ब्रा-
ह्मणैः सत्क्षत्रियैः सद्रैश्यैः स्पर्शपूर्विका शालग्रामपूजा कार्या,
नासत्क्षत्रियादिभिरिति सिद्धम् । अत्र— “स्त्रीशूद्रानुपनी-
तानाम्” इत्याद्युदाहृतवचनैः शालग्रामशिलार्चने यः शूद्र-
निषेधः स सच्छूद्रातिरिक्तविषयः । सच्छूद्रैस्तु ब्राह्मणद्वारा
शालग्रामशिलार्चनं कर्तव्यम् । तथा चोक्तम्—

पद्मपुराणे पुराणसङ्ग्रहे च,

दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।

कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम् ॥ इति ।

शालग्रामशिलामूर्तिषु च यस्य या इष्टा मूर्तिः सा ते-
न पूज्या । तदुक्तम्—

ब्राह्मब्रह्माण्डपुराणयोः,

इष्टा च यस्य या मूर्तिः स तां यत्रेन पूजयेत् ।

पूजयित्वा फलं सम्यक् प्राप्नोतीह परत्र च ॥ इति ।
 इष्टमूर्त्यभावे च शालग्रामशिलामूर्त्यन्तरेऽपि सर्वदेवताधिक-
 रणत्वेन स्वेष्टदेवताः पूज्याः ।

शालग्रामशिलायां तु यष्टव्याः सर्वदेवताः ।

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनेन शालग्रामशिलायां सर्वदेवतापू-
 जाविधानात् । स्वेष्टदेवानुपक्रम्य—

तेषां लिङ्गे मणौ कुम्भे मण्डले च प्रपूजनम् ।

शालग्रामे च तद्बुद्ध्या यन्त्रादौ च प्रपूजयेत् ॥

भूमावेव कृता पूजा पुत्रायुर्धननाशिनी ।

इति रुद्रयामलवचनाच्च ।

शालग्रामशिलायां च तच्चद्बुद्ध्या समर्चयेत् ।

इति सोमशम्भुवचनाच्च ।

अन्यत्रापि,

अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्यण्डिले प्रतिमासु च ।

शालग्रामे च चक्राङ्के पटे मुद्रासु देवता ॥ इति ।

प्रतिमादीनां नित्यपूजने स्नानं न कारयेत् । तदाह—

व्यासः,

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यं स्नानं न कारयेत् ।

कारयेत्पर्वदिवसे यथा मलनिवारणम् ॥ इति ।

शालग्रामशिलामूर्त्तिपूजा तु नित्या प्रत्यहं कार्यैव । नित्य-

त्वं च प्रतिपाद्यते । तथाहि—

स्कन्दपुराणे,

कर्त्तव्यं सततं भक्त्या शालग्रामशिलार्चनम् । इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

नारदं प्रति ब्रह्मणो वचनम् ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्रामपूजानित्यत्वम् । १७३

देवर्षे किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।

शालग्रामशिला अर्च्याः पूजनीयाः सदा द्विजैः ॥ इति ।

इत्यादिवचनेषु सततसदाशब्दश्रवणात् ।

शालग्रामशिलापूजां विना योऽश्नाति किञ्चन ।

स चाण्डालादिविष्टायामाकल्पं जायते कुमिः ॥

इति पद्मपुराणे पूजनं विना भोजने निन्दाश्रवणाच्च
नित्यत्वमवगम्यत इति । शालग्रामशिलामूर्तिजननं तु पूजाविधि-
जपाद्यनाभिज्ञेनापि कर्तव्यमेव । तथोक्तम्—

पद्मपुराणे,

न गुरुर्न च मन्त्रोऽस्ति न जापो न च भावना ।

न स्तुतिर्नोपचारश्च चक्राङ्कितशिलार्चने ॥ इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,

न पूजनं न मन्त्राश्च न जापो न च भावना ।

न स्तुतिर्नोपचारश्च शालग्रामशिलार्चने ॥ इति ।

पुराणसङ्ग्रहे,

येषां नास्ति विधिर्मन्त्रो न दीक्षा न विधिक्रमः ।

न तेषामपराधोऽस्ति शालग्रामशिलार्चने ॥ इति ।

गृहस्थैर्गृहे शालग्रामद्वयं नार्च्यम् । उक्तम्—

वराहपुराणे,

गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ।

द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा ॥

शक्तित्रयं तथा नार्च्यं गणेशत्रयमेव च ।

द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नां च प्रतिमां तथा ॥

१ पूज्यत्वेन विहिता न तु निषिद्धा इत्यर्थः ।

नार्चयेच्च तथा शङ्खं मत्स्यद्वादशकाङ्कितम् ।
 गृहे ऽग्निदग्धा भग्नाश्च नार्चाः पूज्या वसुन्धरे ॥
 अर्चाः प्रतिमाः ।
 एतासां पूजनान्नित्यं सुखं न प्राप्तुयाद्गृही ।
 शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया सचक्रका ॥ इति ।
 पद्मपुराणे विशेषः ।

शालग्रामा युगाः पूज्या युगेषु द्वितयं न हि ।
 अयुग्मा नैव पूज्यन्ते विषमेष्वेक एव हि ॥ इति ।
 स्कान्देऽपि,
 शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाचन ।
 समेषु द्वितयं नेष्टुं विषमेष्वेक एव हि ॥ इति ।
 द्वादशशालग्रामशिलामूर्तिपूजने फलाधिक्यमुक्तम्—
 पद्मपुराणे,
 शिला द्वादश भो वैश्य शालग्रामसमुद्भवाः ।
 विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
 कोटिद्वादशल्लङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्णपङ्कजैः ।
 यत्स्यात् द्वादशकल्पैस्तु दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥ इति ।
 ब्रह्मपुराणेऽपि,
 शिला द्वादश भो पुत्र शालग्रामसमुद्भवाः ।
 विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
 कोटिलिङ्गसहस्रैस्तु पूजितैर्जान्द्वीतटे ।
 काशीवासे दिनान्यष्टौ दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥ इति ।
 शतशालग्रामपूजने फलविशेषोऽप्युक्तः—

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शालग्रामे आवाहनविचारः ५७५

पद्मपुराणे,

यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् ।

तत्फलं नैव शक्तोऽहं वक्तुं कल्पशतैरपि ॥ इति ।

शालग्रामशिलामूर्तौ प्रतिष्ठानियमो नास्ति । तथा चोक्तम्—

स्कन्दपुराणे,

शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।

महापूजां तु कृत्वादौ पूजयेत्तां सदा बुधः ॥ इति ।

शालग्रामे विष्णोरन्यदेवतानां च नावाहनं कार्यमिति के-

चिदाहुः । तत्र स्कन्दपुराणवाक्यं मूलम् । तच्चिन्त्यम् ।

शालग्रामार्वने नैव आवाहनविसर्जने ।

शालग्रामे हि भगवानाविर्भूतः सदा हरिः ॥ इति ।

अन्ये तु

विप्रः पूर्वं निजे देहे स्मृत्युक्तेन न्यसेद्बुधः ।

ततस्तु प्रतिमायां तु शालग्रामे विशेषतः ॥

क्रमेण च ततः पश्चात्कुर्यादावाहनादिकम् ।

आवाहयेच्च पुरतो ध्यानसेव्यं द्विजोत्तम ॥

इति शिवार्चनचन्द्रिकायां स्कन्दपुराणवचनैः,

पूर्वमावाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ।

इति षोडशोपचारपूजाविधानाच्च शालग्रामे विष्णोरन्यदेव-

तानामप्यवश्यमावाहनं कार्यमेवेत्याहुः । तस्य चावाहनस्येत्यं

स्वरूपमुक्तम्—

सिद्धान्तशेखरे,

स्वत एवाभिपूर्णस्य तत्त्वस्येहार्चनादिषु ।

सादरं सम्मुखीभावस्तदावाहनमिष्यते ॥ इति ।

अत एवोक्तम्—

मन्त्रराजानुष्ठुब्धविधाने,

अमन्त्रेण न वै पूज्यः स्वमन्त्रेण स्वमुद्रया ।
 स्वध्यानेन सदा पूज्यो नान्यथा पूजयेत् हरिम् ॥
 स्वमूर्तिः स्वेन मन्त्रेण पूज्यैवावाहनं विना ।
 सर्वाः शिलाः समभ्यर्च्योः पुरुषमृक्तेन नित्यशः ॥
 आवाहनं ऋचा दद्यात्पूर्वं पुष्पाञ्जलिं हरेः ।
 तस्यैवोन्मुखताप्राप्त्यै यागे चोद्वासने ऋचा ॥
 अन्ते पुष्पाञ्जलिं दद्याद्यागसम्पूतिसिद्धये । इति ।
 शालग्रामशिलादानं च कुर्यात् फलाधिक्यात् । तथा च—
 पद्मपुराणे,

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् ।
 भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननम् ॥ इति ।
 बृहन्नारदीये,
 ब्रह्माण्डकोटिदानेन यत्फलं लभते नरः ।
 तत्फलं समवाप्नोति शिवलिङ्गदानतः ॥
 शालग्रामशिलादाने ततोऽपि द्विगुणं फलम् ।
 शालग्रामशिलारूपी विष्णुरेवेति वै श्रुतिः ॥ इति ।
 शालग्रामशिलायाः क्रयविक्रयौ च न कुर्यात् । तदुक्तम्—
 पद्मपुराणे,

शालग्रामशिलायां यो मौल्यमुत्पादयेन्नरः ।
 विक्रेता चानुमन्ता च यः परीक्षानुमोदकः ॥
 सर्वे ते नरकं यान्ति यावदाभूतसम्प्लवम् । इति ।

पुराणसङ्ग्रहेऽपि,

शालग्रामशिलायां यो मौल्यमुत्पादयेन्नरः ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे तद्विक्रयाक्षतपूजयोर्दोषः ॥ ५७७

विक्रेता चानुमन्ता च परीक्षां योऽनुमोदयेत् ॥
सर्वे ते पापिनो ज्ञेयाः शश्वद्दुःखस्य भागिनः ।
मुने किं बहुनोक्तेन नरकं यान्ति दारुणम् ॥ इति ।
शालग्रामपूजनमक्षतैर्न कर्त्तव्यम् । तदुक्तम्—

स्मृतिसङ्ग्रहे,

शालग्रामे च चक्राङ्के शिवनाभौ विशेषतः ।
नाक्षतैः पूजयेद्विष्णुमर्चयन्नरकं व्रजेत् ॥ इति ।
अक्षता यवाः ।

अक्षता धानाः कृत्वा सर्पिषाद्धाननक्ति । अक्षतसक्तूनां
नवं कलशं पूरयित्वा । इत्याश्वलायनसूत्रे वृत्तिकारादिभिः अ-
क्षा नाम यवा इति व्याख्यातम् ।

अक्षतैः पूज्यते विष्णुस्तेन सा अक्षया स्मृता ।
इत्यादिना विशेषतो विहितं विष्णुपूजनमक्षयतृतीयायां
यवैरेव क्रियते ।

तानेव दत्त्वा विप्रेभ्यः—

इत्यादिना अक्षयतृतीयायां विप्रेभ्यो यवा दीयन्ते ।
श्रीदत्तेन च अक्षता आमतण्डुला इति व्याख्यातम् । शालग्राम-
पूजनं तुलसीदलैः कुर्यात् । तथा च—

काशीखण्डे,

ध्रुववाक्यम्—

शालग्रामशिला येन पूजिता तुलसीदलैः ।
स पारिजातमालाभिः पूज्यते सुरसद्मानि ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

तुलसीमिश्रतोयेन स्नापयन्ति जनार्दनम् ।

पूजयन्ति च भावेन धन्यास्ते भुवि मानवाः ॥ इति ।
 शालग्रामशिलाश्च द्वारकाशिलाचक्रयुताः पूज्या न केवल-
 मिति । तदुक्तम्—

स्कन्दपुराणे,

शालग्रामोद्भवो देवो देवो द्वारावतीभवः ।

उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र मुक्तिर्न संशयः ॥ इति ।

तथा,

प्रत्यहं द्वादश शिलाः शालग्रामस्य योऽर्चयेत् ।

द्वारवत्याः शिलायुक्ताः स वैकुण्ठे महीयते ॥ इति ।

तथा,

शालग्रामशिला यत्र यत्र द्वारावती शिला ।

उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥ इति ।

तथा,

नृसिंह पूजने श्रेष्ठा शालग्रामोद्भवा शिला ।

द्वारकाजातचक्राङ्का शिला श्रेष्ठा तथैव च ॥

तयोश्च सङ्गमं कृत्वा पूजयन् मुक्तिभागभवेत् ।

शालग्रामशिला वापि चक्राङ्कितशिलापि वा ॥ इति ।

शालग्रामशिलामूर्त्तितीर्थमाल्यधारणं च कर्तव्यमेव । तदुक्तम्—

पाद्मस्कान्दयोः,

तीर्थकोटिसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।

तोयं यः पिबते नित्यं शालग्रामशिलाच्युतम् ॥

गवां कोटिप्रदानेन यज्ञायुतशतेन च ।

यत्फलमृषिभिः प्रोक्तं विष्णोः पादोदकेन तु ॥

लभ्यते इति शेषः ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे तत्पादाम्बुनैवेद्यभक्षत्वम् । ५७९

चक्राङ्कितशिलाभ्रष्टं निर्माल्यं तोयमेव च ।
यो वहेच्छिरसा नित्यं नास्ति धुर्यो नरस्ततः ॥
कुङ्कुमं चन्दनं पत्रं नैवेद्यं कुसुमं जलम् ।
शालग्रामशिलालयं तीर्थकोटिशताधिकम् ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिप्रदास्तु याः ।
निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥ इति ।

पुराणद्भ्रहेऽपि,

छिन्नस्तेन महासेन गर्भवासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
पादोदकेन देवस्य हत्याकोटिसमन्वितः ।
शुद्ध्यते नात्र सन्देहस्तथा शङ्खोदकेन हि ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणैश्च किं तीर्थैः पीत्वा पादोदकं शुचिः ॥ इति ।
शालग्रामविष्णवादिदेवार्पितनैवेद्यं भोक्तव्यमेव । तदुक्तम्—
पाद्मस्कान्दब्राह्मपुराणसद्भ्रहेषु,

शिव उवाच ।

भक्त्या शुद्धे च नैवेद्यं शालग्रामशिलार्पितम् ।
कोट्यैन्दवस्य लभते फलं यज्ञसहस्रयोः ॥
ऐन्दवं चान्द्रायणम् ।
अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलालयं सर्वं याति पवित्रताम् ॥

शालग्रामशिलालयम् शालग्रामशिलासंबद्धम् । तेन यत् शालग्रामे सर्वदेवतापूजाधिकरणत्वेन शिवपूजनं क्रियते तन्नैवेद्याद्यदुष्टम् । अथ वा । शालग्रामे या शिवमूर्तिः शिवनाभिमूर्तिस्तत्पूजने यन्नैवेद्यादि तददुष्टमिति । अथ वा । शालग्रामशिलासंयुक्तशिवलिङ्गपूजने नैवेद्यादिकं भक्षणीयम् । केवलशिवलिङ्गनैवेद्यभक्षणे तु—

स एवाह,

नैवेद्यं मे नरो भुक्त्वा शुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत् । इति ।
विष्णुनैवेद्यभक्षणे तु पुनः—

स एवाह,

भुक्त्वा केशवनैवेद्यं कोटियज्ञफलं लभेत् । इति ।

बृहन्नारदीयेऽपि,

हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।

पाददोकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥

मृत्युकाले च यस्यास्ये दीयते पादयोर्जलम् ।

अपि पापसमाचारः स गच्छेद्विष्णुमव्ययम् ॥

अग्निष्टोमसहस्रैस्तु वाजपेयशतैरपि ।

तत्फलं लभते देवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥ इति ।

अत एव एकादशीनिर्णयप्रस्तावे पारणाविषये माधवाचा-

यैरुपपादितम्—

“पारणं च नैवेद्यमिश्रितं कुर्यात् । तदुक्तम्—

स्कन्दपुराणे,

कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने ।

नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम् ॥” इति ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शिवनाभिमाहात्म्यलक्षणे ५८१

शिवलिङ्गनैवेद्यातिरिक्तमपि विष्णादिदेवार्पितं नैवेद्यं न
ग्राह्यम् । कुतः । अर्पणं च दानमेव । दाने च नैवेद्ये अर्पिते पुनर्नै-
वेद्यग्रहणे दत्तापहारदोष इति केचिदाहुः । तत् भ्रान्तप्रलपितं
द्वेषः । अज्ञानं वा मूलमित्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तविचारेणेति ।

अथ शिवनाभिमाहात्म्यं लक्षणं च ।

पद्मपुराणे,

स्वर्गे मर्त्ये च पाताले पापाणाः सन्ति भूमिप ।
शालग्रामसमाः कापि निवसन्ति पुनः पुनः ॥
शिला लिङ्गाकृतिर्यत्र दृश्यते च यतस्ततः ।
शिवनाभिः स विख्यातः शालग्रामोद्भवो नृप ॥
पूजयेत्तं विशेषेण तत्र सन्निहितः शिवः ।
दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
शिवं नारायणं शैलं शालग्रामसमुद्भवम् ।
पूजयेत्तु प्रयत्नेन तत्र सन्निहितानुभौ ॥
शालग्रामशिलाभक्त्या भक्त्या विष्णोः शिवस्य च ।
शालग्रामशिलामध्ये लिङ्गरूपी शिवः स्थितः ॥
अर्चयन्ति महाभक्त्या शिवनाभिं नरोत्तमाः ।
ते यान्ति मन्दिरं शैवं सिद्धचारणसेवितम् ॥
शिवनाभिं तु ये मर्त्या विधिवत्पूजयन्ति च ।
मन्त्रैः पुष्पोपहारैश्च ते यान्ति शिवसन्निधौ ॥
शैवं नारायणं शैलं यत्र देशे व्यवस्थितम् ।
तच्छैवं वैष्णवं तीर्थं श्रुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
चक्रे तु दृश्यते लिङ्गं शिलायां नारद कवित् ।
श्रीधरः स तु विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे,

शालग्रामशिलालिङ्गे यः करोति ममार्चनम् ।
तेनार्चितः कार्तिकेय युगानामेकसप्ततिः ॥ इति ।
सर्वपुराणसारोद्धारकार्तिकमाहात्म्ये,
कूर्मचक्रा मध्यभागे श्वेताभा गोखुरान्विता ।
शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥
गोखुरान्विता गोष्पदयुक्ता ।
पूर्वे विद्युत्कला भानुरुर्ध्वं पिङ्गजटा शशी ।
शिवनाभिरिति ख्यातः सूक्ष्मास्यः स्पृश्यलिङ्गकः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

कूर्माकृतिरधोभागे लिङ्गभागे खुरान्वितः ।
शिवनाभ इतिख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
सर्वत्र लोहिताकारा मूर्ध्नि रक्तजटा शशी ।
अघोरा सा परित्याज्या गृहिभिर्यतिपूजिता ॥
हेमवर्णजटायुक्ता हेमविन्दुसमन्विता ।
मस्तके गोखुराभा च चन्द्रगङ्गासमन्विता ॥
सद्योजाताभिधा श्रेष्ठा पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
शिरोमध्ये रक्तवर्णा श्वेतचन्द्रजटायुता ॥
वामदेवाभिधा श्रेष्ठा गृहिभिः पूजिता सदा ।
किञ्चित्कपिलसंयुक्ता कृष्णनीलजटायुता ॥
पार्श्वरेखासमोपेता ईशाना मुक्तिदा भवेत् ।
पूर्वे विद्युज्जटाभार ऊर्ध्वं पिङ्गजटा शशी ॥
तत्पुरुषाभिधाना स्याद्दुर्लभा सर्वकामदा ।
द्विलिङ्गो वा त्रिलिङ्गो वा चतुष्पञ्चपलिङ्गवान् ॥

शालग्रामलक्षणप्रकरणे शिवनाभिमाहात्म्यलक्षणो ५८३

स च शच्छङ्करनामा स्यादेवदेवः सदा शिवः ।
 देवत्वदायकौलिङ्गैः पञ्चभिः षड्भिरुत्तमा ॥
 ततो मूर्त्तिफलं पुण्यं मया वक्तुं न शक्यते । इति ।
 नृसिंहपुराणे,

कूर्मचक्रमधोभागे श्वेताभा गोखुरान्विता ।
 शिवनाभिरितिरुयाता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥
 पूर्वे विशुत्कला भानुरुर्ध्वे पिङ्गजटा शशी ।
 शिवनाभिरितिरुयाता दुर्लभा सर्वकामदा ॥ इति ।
 प्रयोगपारिजातेऽपि किञ्चित्स्मर्यते ।
 द्विनाभिः पद्मरूपा चेद्भवेद्भरिहरात्मिका ।
 नाभौ लिङ्गेन युक्ता वा श्वेताभा वै खुरान्विता ॥
 शिवनाभीति विख्याता भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
 यवमात्रं तु गर्तं स्याद्यवार्द्धं लिङ्गमुच्यते ॥
 शिवनाभिरितिरुयातस्त्रिषु लोकेषु दुर्लभः ।
 वासुदेवमयं क्षेत्रं लिङ्गं शिवमयं स्मृतम् ॥
 तस्माद्भरिहरक्षेत्रे पूजयेच्छङ्कराच्युतौ ।
 सा चेच्छिलाशतैः शस्ता चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
 साक्षान्महेश्वरेणात्र संयुक्तः पूजितो हरिः । इति ।

इति शिवनाभिमाहात्म्यं लक्षणं च ।

अथ द्वारवतीशिलामाहात्म्यम् ।

स्कन्दपुराणे,
 द्वारवत्याः शिला देवि मुद्रया मम मुद्रिता ।
 तथा तु सहितं तत्स्यात्तीर्थं द्वादशयोजनम् ॥
 म्लेच्छदेशेऽशुचौ वापि चक्राङ्गो यत्र तिष्ठति ।

योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ॥
 तन्मध्ये म्रियते यस्तु पूजकः सुसमाहितः ।
 शतबाधां च प्राप्तस्तु न पुनः सोऽपि जायते ॥
 चक्राङ्कितस्य सान्निध्ये यत्कर्म क्रियते नरैः ।
 स्नानं दानं तपो होमः सर्वं भवति चाक्षयम् ॥
 संवत्सरं तु यत्पापं मनसा कर्मणा कृतम् ।
 तत्सर्वं नश्यते पुंसां सकृच्चक्राङ्कदर्शनात् ॥
 ज्वरदाहो विषं चैव अग्निचौरभयं तथा ।
 सर्वे ते प्रशमं यान्ति सकृच्चक्राङ्कपूजनात् ॥
 शूतप्रेतपिशाचाश्च डाकिन्यश्च वसुन्धरे ।
 सर्वे ते प्रलयं यान्ति यत्र चक्राङ्कितं न्यसेत् ॥
 भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या चक्राङ्कं पूजयेन्नरः ।
 अपि चेत्स दुराचारो मुच्यते नात्र संशयः ॥
 संवत्सरं तु यः कुर्यात्पूजां स्पर्शनदर्शने ।
 विना साङ्ग्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति ।
 तथा,

द्वारवतीमधिकृत्य—

यत्किञ्चित्त्र पापाणं कृष्णचक्रेण मुद्रितम् ।
 तस्य दर्शनमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 हृदि स्थिते तु चक्राङ्के दृता वैवस्वतस्य तु ।
 नोपसर्पन्ति ते भीता दृष्ट्वा विष्णुपरिग्रहम् ॥ इति ।
 तथा,

विधिहीनापि या काचित् क्रिया मन्त्रविवर्जिता ।
 चक्राङ्कपूजनात्सम्यक् लभेच्छास्त्रोदितं फलम् ॥
 चक्राङ्कितशिलाभ्रष्टं निर्माल्यं तोयमेव च ।

शालग्रामलक्षणप्रकरणे द्वारकाशिलामाहात्म्यम् । ५८५

यो वहेच्छिरसा नित्यं नास्ति धन्यो नरस्ततः ॥
चक्राङ्कितशिलाग्रे तु कुर्याज्जागरणं हि यः ।
एकादश्यां नृपश्रेष्ठ देवास्तस्य वरप्रदाः ॥
यत्र तिष्ठति चक्राङ्को देवो द्वारवतीभवः ।
तीर्थकोटिसहस्राणि तत्र सन्निहितानि वै ॥
यत्र यत्र नृपश्रेष्ठ देवश्चक्राङ्कचिह्नितः ।
तत्र गच्छ महाभाग संमाराब्धं तरिष्यसि ॥ इति ।

तथा भगवद्वाक्यमपि,

तिथीनां द्वादशी ब्रह्मचर्माष्टा मुनिसत्तम ।
प्रतिमानां तु सर्वासां शालग्रामशिला मम ॥
चक्राङ्किताश्च पाषाणा द्वारकायां च ये स्थिताः ।
ममेष्टाः सर्वदा विप्र चक्रतीर्थसमुद्भवाः ॥
प्रवरं सर्वतीर्थानां शालग्रामशिलोदकम् ।
चक्राङ्कितस्य विप्रेन्द्र नापरं विद्यते क्वचित् ॥
तथान्यत्रापि,
सर्वेषु तीर्थेषु वसन्ति शैलाः परं न ते केशवचक्रचिह्निताः ।
ये चाङ्किताः कृष्णमुदर्शनेन व्रजन्ति पूजां शुभसंयुतास्ते ॥
तिष्ठन्ति तस्मिन् पितरो मनुष्यास्तीर्थानि गङ्गागयपुष्कराणि ।
यज्ञाश्वमेधाद्यपि पुण्यशैलाश्चक्राङ्किता यस्य वसन्ति मेहे ॥ इति ।

इति द्वारकाशिलामाहात्म्यम् ।

अथ द्वारकाशिलालक्षणम् ।

पद्मपुराणे,

कृष्णा मृत्युप्रदा नित्यं कपिला तु भयावहा ।
औन्मस्यं कर्बुरा दद्यात्पीता वित्तविनाशिनी ॥

कर्बुरा शबला ।

धूम्राभा पुत्रनाशाय भग्ना भार्यावियोगदा ।
श्वेता स्निग्धा शिला पूज्या सर्वकामार्थदायिका ॥

अच्छिद्रचक्रा सा पूज्या दुःखदारिद्र्यनाशिनी ।

छिद्रा दारिद्र्यदा चैव भवेत्पार्थिव सा शिला ॥

पुत्रपौत्रगृहादीनि स्वर्गमोक्षमुखानि च ।

ददाति शुक्लवर्णाभा यत्नेन तु समर्चयेत् ॥

वर्चुला चतुरस्ता च पूजिता सिद्धिदायिका ।

सुखदा समचक्रा च विषमा दुःखदा भवेत् ॥

विषमा विषमचक्रिका ।

छिद्रा भग्ना त्रिकोणा च तथा विषमचक्रिका ।

अर्द्धचन्द्राकृतिर्या च पूज्यास्ता न भवन्ति हि ॥

फलमुत्पद्यते तासां पूजया न कदाचन ।

इत्यभिधानात् ।

त्रिकोणा विषमा रक्ताश्छिद्रा भग्ना विवर्जयेत् ।

अर्द्धचन्द्राकृतिर्या तु पूजिता हानिकारिका ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते तु विशेषः स्मर्यते ।

भिन्नश्चैवार्थनाशाय स्थूलो बुद्धिविनाशकः ।

दीर्घश्चायुर्हरो ज्ञेयो रुक्ष ऋद्धिविनाशकृत् ॥

शुक्लवर्णं शुभं ज्ञेयं वृत्तचक्रं तथैव च । इति ।

अत्रैव चक्रैर्मूर्तिभेदः अग्निपुराणे उक्तः—

सुदर्शनस्त्वेकचक्रो लक्ष्मीनारायणो द्रयात् ।

त्रिचक्रश्चाच्युतो देवस्त्रिचक्रो वा त्रिविक्रमः ॥

जनार्दनश्चतुश्चक्रो वासुदेवश्च पञ्चभिः ।

षट्चक्रश्चैव प्रद्युम्नः सङ्कर्षणश्च सप्तभिः ॥

शालग्रामलक्षणप्रकरणे द्वारकाशिलालक्षणम् । ५८७

सङ्कर्षणः बलदेवः ।

पुरुषोत्तमोऽष्टचक्रो नवव्यूहो नवात्मकः ।

दशावतारो दशभिर्दशैकेनानिरुद्धकः ॥

द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्ध्वमनन्तकः । इति ।

गरुडपुराणे,

ब्रह्मोवाच ।

चतुश्चक्रश्चतुर्भुजः । इति विशेषः । हेमाद्रौ तु मूर्तिभेदेन
फलभेदः स्मर्यते ।

विष्णुरुवाच ।

एकचक्रा शिला तार्क्ष्य द्वारवत्याः सुशोभना ।

सुदर्शनो महादेवो मोक्षैकफलदायकः ॥

लक्ष्मीनारायणो द्वाभ्यां चक्राभ्यामङ्किता शिला ।

पूजिता भक्तियुक्तेन भुक्तियुक्तिफलप्रदा ॥

त्रिचक्रश्चाच्युतो देवो देवेन्द्रस्य पदप्रदः ।

पूजितो नात्र सन्देहस्त्रिविक्रमश्च कीर्तितः ॥

चशब्दो वार्थे । त्रिचक्रः अच्युतस्त्रिविक्रमो वेत्यर्थः ।

श्रीप्रदो रिपुहन्ता च चतुश्चक्रो जनार्दनः ।

पूजयेद्भक्तिसंयुक्तः सुगन्धैः कुङ्कुमादिभिः ॥

पञ्चभिर्वासुदेवः स्यात्प्रभुश्चक्रैः शिलार्चितः ।

जन्ममृत्युभयात्राता भवते नात्र संशयः ॥

प्रद्युम्नः षड्भिश्चक्रैश्च लक्ष्मीकीर्त्तिप्रदो भवेत् ।

पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिलोद्भवः ॥

बलभद्रशिला ज्ञेया सप्तचक्राङ्किता खग ।

पूजितस्तुष्यते देवो गोत्रपुत्रप्रदो भवेत् ॥

वाञ्छितं चाष्टभिश्चक्रैर्ददाति पुरुषोत्तमः ।

सर्वं दद्यान्नवचक्रो दुर्लभं यत्सुरैरपि ॥
 पूजितः केशवस्तस्य ददाति स्थानमुत्तमम् ।
 राज्यदो दशभिश्चक्रैर्दशावतारसंज्ञकः ॥
 दशावतारपूजा स्याच्चक्राङ्कस्यास्य पूजनात् ।
 एकादशभिरैश्वर्यमाधिकं च प्रयच्छति ॥
 पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिलोद्भवः ।
 तत्रैव प्राप्यते देवश्चक्रैर्द्वादशभिः श्रितः ॥
 पूजितः सर्वकामानामनन्तफलदायकः ।
 द्वादशात्मा स विज्ञेयो शुक्तिमुक्तिप्रदोऽर्चितः ॥
 अत ऊर्ध्वं परात्मासौ सदा प्रीतिविवर्द्धनः ।
 पूजितः सर्वलोकात्मा विष्णुलोकप्रदायकः ॥
 इति चक्राङ्कितशिलाः कथिताः फलनामतः ।
 एकचक्रविषये विशेषः —
 प्रयोगपारिजाते स्मर्यते,
 एकचक्रे विशेषोऽस्ति स विशेषस्त्वथोच्यते ।
 शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं द्विवर्णं बहुवर्णकम् ॥
 यद्येकचक्रिणः स्युश्च तेषां संज्ञा भवेत्क्रमात् ।
 पुण्डरीकः प्रलम्बघ्नो रामो वैकुण्ठ एव च ॥
 विष्वक्सेन इति ब्रह्मन् तेषां पूजाफलं शृणु ।
 मोक्षं मृत्युं विवादं च दारिद्र्यमटनं तथा ॥
 ददाति पूजकस्यास्य तस्मात्तां तु परित्यजेत् । इति ।

इति द्वारवतीशिलामूर्तिलक्षणम् ।

इति श्रीवीरमित्रोदये शालग्रामशिलामूर्ति-
 लक्षणप्रकरणं समाप्तम् ।

लिङ्गलक्षणप्रकरणे सलक्षणस्य लिङ्गस्य पूज्यत्वम् । ५८१

अथ लिङ्गलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र—

विशेषाच्छैलजं मुक्त्यै भुक्तये चानुपद्भतः ।

पार्थिवं भुक्तये शस्तं भुक्तये चानुपद्भतः ॥

एवं वै दारुजं ज्ञेयं चित्रलिङ्गं तथा पुनः ।

स्थिरलक्ष्मीप्रदं हैमं राजतं चैव राज्यभृत् ॥

प्रजावृद्धिकरं ताम्रं बाङ्गमायुःप्रवर्द्धनम् ।

पाद्मरागं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ॥

चान्द्रकान्तं मृत्युजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।

इत्यादिवचनैः फलविशेषकामनया नानाविधलिङ्गपूजा

उक्ता । सा च पूजा—

लिङ्गं सलक्षणं कुर्यात्त्यजेऽलिङ्गमलक्षणम् ।

दैर्घ्यहीने भवेद्वाधिरधिके शत्रुवर्द्धनम् ॥

नाहहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुक्षयः ।

विस्तारे चाधिके हीने राष्ट्रनाशो भवेद्भ्रुवम् ॥

शूलहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः ।

ब्रह्मसूत्रविहीने च राजा राष्ट्रं च नश्यति ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात्सलक्षणम् ।

लिङ्गं सलक्षणं पूज्यं त्यजेऽलिङ्गमलक्षणम् ॥

इत्यादिवचनैः सलक्षणानामेव लिङ्गानां कर्तव्येत्युक्तम् ।

तत्र कानि सलक्षणानि लिङ्गानीति लिङ्गलक्षणमुच्यते । तत्रादौ

लिङ्गमहिमा उच्यते—

स्कन्दपुराणे,

शिव उवाच ।

न तुष्णार्चितोऽर्चायां पुष्पधूपनिवेदनैः ।

लिङ्गेऽर्चिते यथात्यर्थं परितुष्यामि पार्वति ॥
 एष देवि पुराकल्पे लीनोऽहं सर्वदैवतैः ।
 लीनत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥
 सर्वेन्द्रियप्रयुक्तो वा संयुक्तः सर्वपातकैः ।
 प्रयच्छामि दिवं देवि यो मे लिङ्गार्चने रतः ॥
 त्यक्त्वा सर्वाणि पापानि निर्द्वन्द्वो दग्धकल्मषः ।
 मन्मना मन्त्रमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥
 वस्त्रपूतजलैर्लिङ्गं स्नापयित्वा ममामराः ।
 लक्षाश्वमेधजनितं पुण्यमामोति सत्तमाः ॥
 मुगन्धचन्दनरसैर्लिङ्गमालिप्य भक्तितः ।
 आलिप्यते सुरस्त्रीभिः मुगन्धैर्यक्षकर्दमैः ॥ इति ।
 शिवनारदसम्वादेऽपि,
 विना लिङ्गार्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
 महाहानिर्भवेत्तस्य दुष्टैस्तस्य दुरात्मनः ॥
 एकतः सर्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
 तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गार्चा चैकतः स्थिता ॥
 कलौ लिङ्गार्चनं श्रेष्ठं यथा लोके प्रदृश्यते ।
 तथा नास्तीति नास्तीति शास्त्राणामेष निश्चयः ॥
 भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापत्तिवारणम् ।
 पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 न लिङ्गाराधनादन्यत्पुण्यं वेदचतुर्ष्वपि ।
 विद्यते सर्वशास्त्राणामेष एव विनिश्चयः ॥
 सर्वमन्यत्परित्यज्य कर्मजालमशेषतः ।
 भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः ।

पूजयेत्सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥
तत्तन्मन्त्रेण यथायोग्यं वैदिकतन्त्रनाममन्त्रेण ।
लिङ्गपुराणे,

बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ॥
मूले ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
रुद्रोपरि महादेवः प्रणवाख्यः सदाशिवः ॥
लिङ्गवेदी महादेवी लिङ्गं साक्षान्महेश्वरः ।
तयोः सम्पूजनान्नूनं देवी देवश्च पूजितौ ॥
दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य लभन्ते निवृत्तिं नराः ।
तस्य पुण्यं मया वक्तुं सम्यग्गुणशतैरपि ॥
शक्यते नैव विप्रेन्द्र तस्मात्संस्थापयेच्छिवम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां विभोर्दिव्यं वपुः शुभम् ॥
सकलं भावनायोग्यं योगिनामेव निष्कलम् ।

तथा,

शिवलिङ्गं समुत्सृज्य यजते चान्यदेवताः ।
स नृपः सह देशेन रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
ब्रह्मादयः सुराः सर्वे राजानश्च महर्द्धिकाः ।
मानवा मुनयश्चैव सर्वे लिङ्गं यजन्ति च ॥
विष्णुना रावणं हत्वा ससैन्यं ब्रह्मणः सुतम् ।
स्थापितं विधिवद्भक्त्या लिङ्गं तीरे नदीपतेः ॥
कृत्वा पापसहस्राणि हत्वा विप्रशतं तथा ।
भावात्समाश्रितो लिङ्गं मुच्यते नात्र संशयः ॥
तस्मादभ्यर्चयेत्लिङ्गं यदीच्छेच्छाश्वतं पदम् ॥
सर्वे लिङ्गमया लोकाः सर्वे लिङ्गे प्रतिष्ठितम् ।

तस्मात्सर्वपथत्वेन स्थापयेत्पूजयेच्च तत् ॥
 ब्रह्मा हरश्च भगवान् विश्वेदेवा उमा हरिः ॥
 लक्ष्मीर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञा मेधा दुर्गा शची तथा ।
 रुद्राश्च वसवः स्कन्दो विशाखः शाख एव च ॥
 नैगमेशश्च भगवान् लोकपाला ब्रह्मास्तथा ।
 सर्वे नन्दिपुरोगाश्च गणा गणपतिः प्रभुः ॥
 पितरो मुनयः सर्वे कुबेराद्याश्च सुप्रभाः ।
 आदित्या वसवः साध्या अश्विनौ च भिषग्वरौ ॥
 विश्वेदेवाः समरुतः पशवः पक्षिणो मृगाः ।
 ब्रह्मादिस्थावरान्तं च सर्वं लिङ्गे प्रतिष्ठितम् ॥
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य स्थापयोल्लिङ्गमैश्वरम् ।
 यत्नेन स्थापितं पिण्डं पूजितं पूजयेद्यदि ॥
 मूले ब्रह्मा वसति भगवान् मध्यभागे च विष्णुः
 सर्वेशानः पशुपतिरजो रुद्रमूर्तिर्वरेण्यः ।
 तस्माल्लिङ्गं गुरुगुरुतरं स्थापयेत्पूजयेद्वा
 यस्मात्पूज्यो गणपतिरसौ देवमुख्यैः समस्तैः ॥
 गन्धैः स्रग्धूपदीपस्नपनहुतवलिस्तोत्रमन्त्रोपहारै-
 नित्यं येऽभ्यर्चयन्ति त्रिदशवरतनुं लिङ्गमूर्तिं महेशम् ।
 गर्भाधानार्थनाशक्षयभयरहिता देवगन्धर्वमुख्यैः
 सिद्धैर्वेद्याश्च पूज्या गणवरनमितास्ते भवन्त्यप्रमेयाः ॥
 तस्माद्भक्त्योपचारेण स्थापयेत्परमेश्वरम् ।
 पूजयेच्च विशेषेण लिङ्गं सर्वार्थसिद्धये ॥
 तथा,
 तस्मात्सदा पूजनीयो लिङ्गमूर्तिर्महेश्वरः ।
 यावत्पूजा सुरेशस्य तावदेहस्थितिर्यशः ॥

पूजनीयः शिवो नित्यमतः श्रद्धासमन्वितैः ।
 सर्वो लिङ्गमयो लोकः सर्वं लिङ्गे प्रतिष्ठितम् ॥
 तस्मात्सम्पूजयेद्विङ्गं य इच्छेत्सिद्धिमात्मनः ।
 सर्वे लिङ्गार्चनादेव देवा दैत्याश्च दानवाः ॥
 यक्षा विद्याधराः सिद्धा राक्षसाः पिशिताशिनः ।
 पितरो मुनयश्चापि पिशाचाः किन्नरादयः ॥
 अर्चयित्वा लिङ्गमूर्तिं संसिद्धा नात्र संशयः ।
 तस्माल्लिङ्गं यजेन्नित्यं येन केनापि भो मुराः ॥
 तथा,

ये वाञ्छन्ति महाभोगान् राज्यं वा त्रिदशालये ।
 तेऽर्चयन्तु सदा कालं लिङ्गरूपं महेश्वरम् ॥
 लिङ्गं भित्त्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
 यजेदेकं विरूपाक्षं न स पापैः पल्लिप्यते ॥ इति ।

इति लिङ्गमहिमा ।

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

तत्र लिङ्गं द्विविधम् अकृत्रिमं कृत्रिमं च । अकृत्रिमं स्वय-
 म्भूबाललिङ्गादि । कृत्रिमं निर्मितधातुलिङ्गादि ।

सिद्धान्तशेखरे,

नत्वा नादमयं लिङ्गं पिण्डिकां बिन्दुरूपिणीम् ।
 ब्राह्मीं शिलां कलारूपां वक्ष्ये लिङ्गस्य लक्षणम् ॥
 तल्लिङ्गं द्विविधं ज्ञेयमचलं च चलं तथा ।
 प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकम् ॥
 प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् ।
 स्थापितं तच्चलं गेहे स्थिरं लिङ्गमथोच्यते ॥

पञ्चधा तत् स्थिरं लिङ्गं स्वयम्भुदैवबाणकम् ।
 आर्षं च मानुषं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥ इति ।
 तत्र स्वयम्भुलिङ्गलक्षणं चोक्तम्—

मयदीपिकायाम्,

आचार्यमनपेक्ष्यैव स्वयम्भूतो महेश्वरः ।

यत्र चैव स्वयं व्यक्तं लिङ्गमुक्तं स्वयम्भु तत् ॥

विषुवद्यस्य संस्पर्शाद्ब्रह्मति क्षिप्रमेव तु ।

विषुवत् सुषुम्णा । इडापिङ्गलाव्यतिरिक्ता ब्रह्मरन्ध्रं च

भिद्य निर्गता नाडी ।

शैवसिद्धान्तशेखरे,

नानाच्छिद्रमुसंयुक्तं नानावर्णसमर्चितम् ।

अदृष्टमूलं यलिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते ॥

तलिङ्गं स्वयमुद्भूतमपीठं लक्षणच्युतम् ।

स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥

शङ्खाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।

पद्माभमस्तकं ब्राह्मं छत्राभं शाक्रमुच्यते ॥

शिरोयुग्मं तदाग्नेयं त्रिपदं याम्यमीरितम् ।

खड्गाभं निर्ऋतेर्लिङ्गं वारणं कलशाकृति ॥

वायव्यं ध्वजवलिङ्गं कौबेरं तु गदानिभम् ।

ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपानामिति स्मृतम् ॥

स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातम्—इति ।

इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ।

अथ बाणालिङ्गलक्षणम् ।

कालोत्तरे,

बाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

उत्पत्तिं बाणलिङ्गानां लक्षणं लेशतः शृणु ॥
 नर्मदादेविकयोश्च गङ्गायमुनयोस्तथा ।
 सन्ति पुण्यनदीनां च बाणलिङ्गानि षण्मुख ॥
 इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिद्वैश्विद्वितानि च ।
 आपीतानि षट्स्राणि चक्राङ्काणि विशेषतः ॥
 इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः साम्राज्यार्थप्रदानि तु ।
 अरुणं हि सकीलालमुष्णस्पर्शकरोज्ज्वलम् ॥
 आग्नेयं तत् शक्तिनिभमथ वा शक्तिलाञ्छितम् ।
 इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसोऽधिपतिर्भवेत् ॥
 दण्डाकारं भवेद्याम्यमथ वा रसनाकृति ।
 यदभ्यक्तं मुहूर्त्तेन निर्णिक्तं जायते तदा ॥
 निर्णिक्तं रुक्षम् ।
 शत्रूणां निधनं तेन क्रियते स्थापितेन तु ।
 राक्षसं खद्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ॥
 शर्करादिमुलिप्तं तु कटुकत्वं न चेत्तदा ।
 राक्षसं निर्ऋतिलिङ्गम् ।
 वारुणं वर्तुलाकारं पाशाङ्गं चातिवर्चसम् ॥
 वृद्धिदं सुखदं स्वच्छमम्भो यात्यप्सु मध्यगम् ।
 कृष्णं धूम्रं च वायव्यं ध्वजाभं ध्वजभूषणम् ॥
 मस्तके स्थापितस्तस्य तूलो ननमितस्ततः ।
 निर्वाते तु चलत्यत्र शत्रोरुच्चाटने हितम् ॥
 तूलः कार्पासः ।
 गदाकारं मध्यगुरु कौबेरं सस्यमध्यगम् ।
 दिनं वाप्यथ वा रात्रिं सस्यानां वृद्धिबर्द्धनम् ॥
 ग्ध्यस्त्रं शूलाङ्कितं रौद्रं हिमकुन्देन्दुवर्चसम् ।

चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं जायतेऽग्रतः ॥
 वैष्णवं चक्रशङ्खाङ्कं गदाब्जादिविभूषितम् ।
 श्रीवत्सकौस्तुभाङ्कं च शेषसिंहासनाङ्कितम् ॥
 वैनतेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ।
 वैष्णवं नामतः प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥
 शालग्रामादिसंस्थं तु शङ्खाङ्कं श्रीविवर्द्धनम् ।
 पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूतये ॥
 उक्ताङ्कं श्रेयसे योज्यं शेषमत्र विवर्जयेत् ।
 पद्मवर्णं तु यल्लिङ्गं पद्माङ्कं सकमण्डलु ॥
 दण्डाङ्कं सूत्रचिह्नं वा ब्राह्मं ज्ञानासिद्धं मतम् ।
 शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
 पुष्परागनिभं शार्वं मुद्राभं सिद्धपूजितम् ।
 मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
 वसुदैत्येन्द्रयक्षेशगुह्यकैर्यातुधानकैः ।
 नानावर्णं लोहवर्णमथ नीलोत्पलप्रभम् ॥
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं परीक्ष्यं तत्त्वकोविदैः ।
 त्रिसप्तपञ्चवारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
 तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥
 नद्यां वा प्रक्षिपेद्भूयो यदा तदुपलभ्यते ।
 बाणलिङ्गं तदा विद्धि मनःसुखाविवर्द्धनम् ॥
 अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः ।
 बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणासुरोऽपि वा ॥
 तेन तस्मै कृतं यस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
 सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
 कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।

पक्वजम्बूफलाकारं कुक्कुटाण्डसमाकृति ॥
 भुक्तिमुक्तिप्रदं चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
 कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्रदारक्षयो भवेत् ॥
 चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ।
 एकपार्श्वक्षते धेनुपुत्रदारधनक्षयः ॥
 शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिर्मरणमेव च ।
 अन्यजातिविलग्रे तु सर्वगोत्रक्षयो भवेत् ॥
 छिद्रे लिङ्गेऽर्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
 लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधितो जायते पुमान् ॥
 अर्च्यं स्यात्कपिलं लिङ्गं मुनीनां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 लघु वा कपिलं स्थूलं गृहे नैवार्चयेत्क्वचित् ॥
 गृहे विवर्जयेत्तादृक् तन्मुमुक्षार्थिनो हितम् ।
 पूजितव्यं गृहस्थेन वर्णेन भ्रमरोपमम् ॥
 तत्सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
 सिद्धिमुक्तिप्रदं बाणं सर्वप्रासादपीठगम् ॥
 बाणलिङ्गं यदा हस्ते तदा सौष्टुम्णिकं वहेत् ।
 सुषुम्णा योगवायुपूरिका नाडी ।
 त्रिपञ्चसप्तवारं वा तुलासाम्यं न जायते ॥
 तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणकं वदेत् ।
 नद्यां वा प्रक्षिपेद्भूयो यदा तदुपलभ्यते ॥
 तदा बाणं समाख्यातमन्यथा क्लेशदायकम् ।
 रेखाकारो विचार्योऽत्र संहितोक्तविधानतः ॥
 तथा,

श्रीभैरव उवाच ।

साधु साधु महाभागे यत्त्वया पृच्छितो ब्रह्म ।

कथयामि न सन्देहो यथाशास्त्रं च निश्चयम् ॥
 बाणासुरः पुरा भद्रे शिवस्यातीववल्लभः ।
 जितक्रोधोऽनुरक्तश्च शिवपूजाविधौ रतः ॥
 बुद्धिज्ञो निपुणश्चैव शिल्पज्ञो लक्षणान्वितः ।
 दिने दिने स्वयं कृत्वा लिङ्गं स्थाप्य प्रपूजयन् ॥
 एवं यावच्छतं चाब्दं दिव्यमानमपूजयत् ।
 तदा तद्भक्तिमुत्प्रेक्ष्य प्रत्यक्षः शङ्करोऽभवत् ॥

शङ्कर उवाच ।

तुष्टोऽहं तव हे बाण वरं ब्रूहि किमिच्छसि ।
 शङ्करस्य वचः श्रुत्वा बाणो वचनमब्रवीत् ॥
 यदि तुष्टोऽसि हे नाथ मह्यं त्वं मन्दभागिने ।
 क्लिष्टोऽहं तव देवेश लिङ्गं कृत्वा दिने दिने ॥
 तत्तल्लक्षणसंसिद्धं लक्षणं शास्त्रानिर्मितम् ।
 शास्त्रार्थो दुर्लभो देव सिद्धश्चार्थः सुदुर्लभः ॥
 तस्मात्त्वं यदि मे तुष्टो लिङ्गं देहि सलक्षणम् ।
 सर्वकारुणिकं नाथ सर्वसत्त्वानुकम्पकम् ॥
 सर्वेषां च हितार्थाय प्रसादं कुरु शङ्कर ।
 श्रुत्वैवं वचनं तस्य शिवः परमकारणम् ॥
 गत्वा कैलासमूर्द्धानं बाणेन सह शाङ्करि ।
 निर्मिता लिङ्गकोटीनां सङ्ख्याश्चैव चतुर्दश ॥
 सिद्धं लिङ्गं तु तत्सर्वं सदोषघ्नं स्वसम्भवम् ।
 आपाद्यैवं सुसम्पूर्णं बाणस्य च समर्पितम् ॥
 अक्षयं चाव्ययं बाणं स्थाप्यमानं च नित्यशः ।
 ततः सङ्गृह्य बाणस्तु भारं कृत्वा प्रयत्नतः ॥

तद्भारं स्वपुरं मीत्वा नूनं चिन्तयते शुचिः ।
 अक्षयं यदि संसिद्धं स्थाप्यमानं दिने दिने ॥
 सत्त्वानां सिद्धिहेत्वर्थं पुण्यस्थानेषु सञ्चये ।
 लिङ्गाद्रौ कालिकागर्ते सञ्चितास्तु त्रिकोटयः ॥
 श्रीशैले कोटयस्तिस्रः कोट्येका कन्यकाश्रमे ।
 माहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे च कोटिका ॥
 महेन्द्रे चैव नेपाले एकैका कोटिरेव च ।
 बाणार्थं हि कृतं लिङ्गं बाणलिङ्गमतः स्मृतम् ॥
 बाणो वा शिव इत्युक्तस्तत्कृतं बाणमुच्यते ।
 तत्कृतत्वादथो बाणं स्वतो लिङ्गानुरूपतः ॥
 तस्मात्तेषु प्रदेशेषु पुण्ये स्थाने ततोऽपि वा ।
 स्थितं यच्छिवसद्भावं शिवस्याकृतिविग्रहम् ॥
 हेमाद्रुदाहृतलक्षणसमुच्चयेऽपि,
 स्वयम्भुलिङ्गवद्बाणलिङ्गं भुक्त्यै च मुक्तये ।
 सहस्रफलमन्यस्माद्यथा स्थापनपूजने ॥
 श्रीशैले कालिकागर्ते लिङ्गाद्रौ कर्णिकाश्रमे । ?
 कन्यातीर्थे च नेपाले महेन्द्रे चामरेश्वरे ॥
 स्थितानि बाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु । इति ।
 शैवसिद्धान्तशेखरे,
 बाणलिङ्गान्यधिकृत्य
 तदनेकप्रकारं स्याद्बहुवर्णमपीठकम् ।
 इलक्षणं सूत्रविहीनं च बाणं तत्पृथुलाग्रकम् ॥ इति ।
 एतेषां बाणलिङ्गानां च प्रतिष्ठावाहनादिकं न कर्तव्यम् । तदुक्तम्—
 भविष्यपुराणे,
 बाणलिङ्गानि राजेन्द्र स्थितानि भुवनत्रये ।

न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं तथा ॥ इति ।

इति बाणलिङ्गलक्षणम् ।

अथ रौहलिङ्गलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

नदीसमुद्भवं रौहमन्योन्यस्य विघर्षणात् ।

नदीवेगात्समं स्निग्धं सञ्जातं रौहमुच्यते ॥ इति ।

हेमाचरुदाहृतलक्षणसमुच्चये,

सरित्प्रवाहसंस्थानं बाणलिङ्गसमाकृति ।

यदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौहं सुखावहम् ॥

सरित् नदी । सा च नर्मदा ।

रौहलिङ्गं तथाऽऽख्यातं बाणलिङ्गसमाकृति ।

श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ॥

स्वभावात्कृष्णवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम् ।

नर्मदासम्भवं रौहं बाणलिङ्गवदीरितम् ॥

इति कालोत्तरे उक्तत्वात् ।

सिद्धान्तशेखरे,

नर्मदासम्भवं लिङ्गं बाणलिङ्गवदीरितम् ।

सर्वप्रासादयोग्यं च सर्वपीठार्हकं मतम् ॥ इति ।

इति रौहलिङ्गलक्षणम् ।

अथ शिवनाभिलिङ्गमहिमा ।

शिवनारदसंवादे,

शिवनाभिमयं लिङ्गं नित्यं पूज्यं महर्षिभिः ।

यतश्च सर्वलिङ्गेभ्यस्तस्मात्पूज्यं विधानतः ॥ इति ।

सर्वलिङ्गेभ्यः, श्रेष्ठमित्यर्थः ।

इति शिवनाभिलिङ्गमहिमा ।

लिङ्गलक्षणप्रकरणे शिवनाभ्यादिलिङ्गलक्षणानि । ३०१

अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।

शिवनारदसंवादे,

शिवनाभिलिङ्गं प्रक्रम्य

उत्तमं मध्यमं नीचं त्रिविधं लिङ्गमीरितम् ।

चतुरङ्गुलमुच्छ्रायं रम्यं वेदिकया युतम् ॥

उत्तमं लिङ्गमाख्यातं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।

तदर्द्धं मध्यमं प्रोक्तं तस्यार्द्धं चाधमं स्मृतम् ॥ इति ।

इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।

अथ दैवलिङ्गलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

करसम्पुटसंस्पर्शी शूलदङ्केन्दुभूषितम् ।

रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ॥

दीर्घाकारं च यल्लिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्जितम् ।

लिङ्गं दैवमिति प्रोक्तं गाणकं प्रोच्यते ऽधुना ॥ इति ।

इति दैवलिङ्गलक्षणम् ।

अथ गणलिङ्गलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

कूष्माण्डस्य फलाकारं मातुलङ्गफलोपमम् ।

उर्वारुकफलाकारं कपित्थफलसन्निभम् ॥

तालस्य वा फलाकारं गणानां लिङ्गमीरितम् । इति ।

इति गणलिङ्गलक्षणम् ।

अथार्षलिङ्गलक्षणम् ।

तत्रैव,

नालिकेरफलाकारं ब्रह्मसूत्रविवर्जितम् ।

मूले स्थूलं च यल्लिङ्गमग्रे स्थूलं च यद्भवेत् ॥
 मध्ये स्थूलं च यल्लिङ्गमृषीणां तदुदाहृतम् ।
 इत्यार्षल्लिङ्गलक्षणम् ।

अथ कृत्रिममानुषल्लिङ्गलक्षणम् ।
 तच्चानेकविधं तत्तद्धात्वादिनिर्मितम् । तथाच—
 शैवसिद्धान्तशेखरे,
 मानुषं बहुधा प्रोक्तं रत्नजं लोहजं तथा ।
 धातुजं मृन्मयं वार्ष्णे शैलं पिष्टादिनिर्मितम् ॥ इति ।
 लोहजं सुवर्णादिनिर्मितम् । सुवर्णादीनि च द्रव्याणि लो-
 हान्युच्यन्ते । विष्णुधर्मोत्तरे चापलक्षणे—
 लोहानि राम चत्वारि शस्यन्ते चापकर्मणि ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं तथा कृष्णायसं द्विज ॥
 इत्युक्तत्वात् । अत्र मानुषल्लिङ्गभेदे यत् पिष्टादिनिर्मितं लिङ्गं
 तच्च क्षणिकं ज्ञेयम् । न स्थिरं न चलम् । क्षणिकं नाम तात्का-
 लिकम् । तच्च यथाकामं गन्धादिद्रव्यमयं निर्माय प्रतिष्ठाप्य त-
 त्कालमेव समभ्यर्च्य विसृज्य जले प्रक्षिपेत् । तथा चोक्तम्—
 कालोत्तरे,

गन्धादिपिष्टजातानि न स्थिराणि चलानि च ।
 तावत्कालं च सम्पूज्य विसृज्यैतानि के क्षिपेत् ॥ इति ।
 एतानि क्षणिकलिङ्गानि । कं जलम् ।
 सिद्धान्तशेखरे,
 क्षणिकानामर्थो वक्ष्ये लिङ्गानां लक्षणं तथा ।
 गन्धजं पिष्टजं गौडं गोमयोत्थं च भस्मजम् ॥
 हरिद्रानवनीतोत्थं सैकतं मृन्मयं तथा ।
 लाक्षं सार्जरसं सैकत्यं नानाद्रव्यसमुद्भवम् ॥ १

लिङ्गलक्षणप्रकरणे कृत्रिममानुषालिङ्गलक्षणम् । ६०३

फलं पुष्पमितीमानि क्षणिकानि विचक्षणाः ।
 आहुलिङ्गानि चैतेषां चतुर्भिर्विक्षणादिभिः ॥
 शुद्धिं कृत्वाथ सम्पूज्य ततो मन्त्रादिसर्जयेत् ।
 पूजान्ते तानि लिङ्गानि ह्यगाधे पयसि क्षिपेत् ॥ इति ।
 हेमाद्रुदाहृतलक्षणसमुच्चये,
 द्विविधं रत्नजं लिङ्गं निर्मितं चाप्यनिर्मितम् ।
 कारुभिर्घटितं यच्च तल्लिङ्गं निर्मितं स्मृतम् ॥
 स्वभावोत्थं विशुद्धं यद्रत्नं तच्चाप्यानिर्मितम् ।
 तत्पूज्यं राजभिर्यत्रात् भुक्तिमुक्त्यर्थीभिः सदा ॥
 त्यजेद्विन्दन्वितं रौद्रं शूलाग्रं चिपिटं कुशम् ।
 ऊर्ध्वाधोवदनं दीर्घमधःस्थूलं च निष्पभम् ॥ इति ।
 रत्नलिङ्गेषु पूर्वोक्तरत्नपरीक्षाप्रकरणे प्रतिरत्नलक्षणं ये गुण-
 ॥ उक्तास्ते तत्तद्रत्नलिङ्गेषु द्रष्टव्याः ।

सिद्धान्तशेखरे,

त्रिविधं स्फटिकं प्रोक्तमर्कसोमयमात्मकम् ।
 मध्याह्नसमये तीक्ष्णे सूर्यरश्मौ धृते मणौ ॥
 जायते सार्कतूलेऽग्निर्यस्मात्तत्सूर्यकान्तकम् ।
 सम्पूर्णचन्द्रकिरणे निशीथे विधृते मणौ ॥
 यस्मात्पतति पानीयं चन्द्रकान्तं तदुच्यते ।
 न ज्वलत्यर्करश्मौ यन्नेन्दुरश्मौ द्रवत्यपि ॥
 समात्मकं तत्स्फटिकं सर्वं तच्च चतुर्विधम् ।
 शुक्लं रक्तं च पीतं च कृष्णार्धं ब्राह्मणादिषु ॥
 अम्बुविन्दुनिभं स्वच्छं समं स्निग्धं प्रभान्वितम् ।
 अशेषदोषनिर्मुक्तं स्फटिकं सर्वकामदम् ॥
 निष्पभं निर्मुखं रूक्षं बहुवर्णं च जर्जरम् ।

तुषारकणसन्त्रासरेखाचिपिटसंयुतम् ॥
 सगर्भं कीलकोपेतं शर्कराव्रणसंयुतम् ।
 अन्यजातिसमाक्रान्तं सदोषं स्फाटिकं त्यजेत् ॥
 रत्नानामपि लिङ्गानां पीठं कुर्यात्स्वयोजिजम् ।
 हेमजं तदभावे स्यात्तदभावे तु राजतम् ॥
 ताम्रजं तदभावे वा कुर्यात्काम्येऽन्यलोहजम् ।
 सपीठं स्फाटिकं कुर्यात्तल्लक्षणमथोच्यते ॥
 लिङ्गमस्तकविस्तारं पूजाभागसमं नयेत् ।
 नाहं तत्रिगुणं कुर्यान्नाहवत्पीठविस्तृतम् ॥
 पूजांशद्विगुणं कुर्यादुन्नतं पीठमुत्तमम् ।
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा मध्ये कण्ठसमन्वितम् ॥
 द्विगुणं लिङ्गनाहाच्च कण्ठनाहं समाचरेत् ।
 त्रिमेखलमधश्चोर्ध्वं समं वा यद्विमेखलम् ॥
 लिङ्गमस्तकविस्तारं षड्भागं विभजेत्ततः ।
 मेखलामेकभागेन कुर्यात् वा तं च तत्समम् ॥
 लिङ्गद्वैर्ध्वसमं कुर्यात् प्रणालं पीठवाह्यतः ।
 विस्तारं तत्समं मूले तदग्रं च तदर्धतः ॥
 जलमार्गः प्रकर्तव्यस्तस्य मध्ये त्रिभागतः ।
 कुर्यात् पीठार्धदीर्घं वा प्रणालं च शिवोदितम् ॥
 सर्वेषां रत्नलिङ्गानां सपीठानां विशेषतः ।
 लोहादीनां च लिङ्गानामेवं लक्षणमाचरेत् ॥ इति ।
 शिल्पशास्त्रे,
 लिङ्गमस्तकमध्यात्तु सूत्रं स्यादाप्रणालिकम् ।
 लिङ्गप्रणालीपुष्टत्वं तावदेव प्रकीर्तितम् ॥
 उच्चत्वेऽपि तथा पीठे पञ्चसूत्रं प्रचक्षते । इति ।

लिङ्गलक्षणप्रकरणे कृत्रिममानुषलिङ्गलक्षणम् । ६०५

कालोत्तरे,

लिङ्गमस्तकविस्तारो लिङ्गोच्छ्रायसमो भवेत् ।

त्रिगुणः परिणाहः स्यात्ततः पिण्डी प्रतिष्ठिता ॥

लिङ्गतुल्यं प्रणालं स्यात्पञ्चसूत्रस्य लक्षणम् ।

पञ्चसूत्रसमायुक्तं शिवलिङ्गं समर्चयेत् ॥

शुक्तिदं मुक्तिदं देवि धनारोग्यसुतप्रदम् । इति ।

इदं च पञ्चसूत्रादिलक्षणं चले पाषाणलिङ्गे अवश्यं द्रष्टव्य-
मेव । रत्नलिङ्गादौ तु तदभावेऽपि न दोषः । तदुक्तम्—

हयशीर्षपञ्चरात्रे,

न कुर्याल्लक्षणोद्धारं रत्नजानां चलात्मनाम् ।

सुप्रभालक्षणं त्वेषां स्वर्णजानामपि द्विज ॥

तस्मान्न लक्षणोद्धारं कुर्यात्पाषाणलिङ्गवत् ।

अचलानां तैजसानां कचिदिष्येत लक्षणम् ॥

इत्यादि । पाषाणलिङ्गवदितिपदेन पाषाणलिङ्गे पञ्चसूत्रा-

दिलक्षणमवश्यं द्रष्टव्यमित्यवगम्यते ।

सोमशम्भुनाप्युक्तम्—

रत्नजे लक्षणोद्धारो न लोहे न सरिद्धवे ।

लिङ्गेषु चललोहेषु न दृष्टं कचिदागमे ॥

स्वरूपं लक्षणं तेषां प्रभा रत्नेषु निर्मला । इति ।

शिवनारदसंवादे ।

पञ्चसूत्रविधानं च पार्थिवे न विचारयेत् ।

यथाकथञ्चिद्विधिना रमणीयं प्रकारयेत् ॥

अखण्डं तद्धि कर्तव्यं न द्विखण्डं प्रकारयेत् ।

सखण्डं हि प्रकुर्वाणो नैव पूजाफलं लभेत् ॥

पञ्चजम्बूफलाकारं सर्वकामप्रदं शिवम् ।

चिपिटं यः करोत्येव हानिपीडाकरं हि तत् ॥ इति ।

अथापरो विशेष उक्तः—

कालोत्तरे,

रत्नजं हेमजं लिङ्गं पारदं स्फाटिकं तथा ।

पार्थिवं पिष्टजं पौष्पमखण्डं तु प्रकारयेत् ॥ इति ।

पिष्टजपदं पौष्पपदं च सर्वक्षणिकलिङ्गोपलक्षकम् ।

शिवनारदसंवादे विशेषः,

अखण्डं तु चरं लिङ्गं द्विखण्डमचरं स्मृतम् ।

वेदिका तु महाविष्णुलिङ्गं देवो महेश्वरः ॥

अतो हि स्थावरे लिङ्गे स्मृता श्रेष्ठा द्विखण्डता ।

द्विखण्डं स्थावरं लिङ्गं कर्त्तव्यं हि विधानतः ॥

अखण्डं जङ्गमं प्रोक्तं शैवसिद्धान्तवेदिभिः ।

द्विखण्डं तु चरं लिङ्गं कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ॥

नैव सिद्धान्तवेत्तारो मुनयः शास्त्रपारगाः ।

अखण्डं स्थावरं लिङ्गं द्विखण्डं चरमेव च ॥

ये कुर्वन्ति नरा मूढा न पूजाफलभागिनः ।

तस्माच्छास्त्रोक्ताविधिना त्वखण्डं चरसंज्ञकम् ॥

द्विखण्डं स्थावरं लिङ्गं कर्त्तव्यं परया मुदा । इति ।

इति कृत्रिममानुषलिङ्गलक्षणम् ।

अथ लिङ्गमानम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

ब्रजुलादिविष्टद्वानि रत्नलिङ्गानि कारयेत् ।

सर्वलक्षणयुक्तानि त्रिभिर्भागैर्युतानि च ॥ इति ।

कालोत्तरे,

लोहरत्नमयं लिङ्गं गृहिणां च गृहे हितम् ।

अङ्गुलात्तु वितस्त्यन्तं नोर्ध्वं नाधो विभूतये ॥

अङ्गुलाद्वितस्त्यन्तमिति सुवर्णरूप्यमयलिङ्गविषयम् । रत्नजे-
दु नायं नियमः ।

रत्नजे नियमो नास्ति यथालाभं प्रपूजयेत् ।

इति स्मरणात् । नियमो नास्तीत्येतदपि सगुणोत्तमरत्नवि-
षयमिति—

मानोन्मानप्रमाणादि तेषु ग्राह्यं न वा बुधैः ।

इत्यत्राग्रे वक्ष्यते ।

तथा,

तच्छैलं दारुजं वापि स्वगृहे परिवर्जयेत् । इति ।

मयसद्गृहे,

रत्नलिङ्गमधिकृत्य ।

पृथक् पीठमपीठं वा तत्स्यान्नोर्ध्वं नवाङ्गुलात् ।

नवाङ्गुलादिति गुणहीनरत्नविषयम् । अङ्गुलादर्वागपि
महारत्नमयं लिङ्गं भवतीत्याह—

स एव,

सिद्धये वदरान्नाधश्चणकाद्वा प्रशस्यते । इति ।

वदराधः सिद्धये न प्रशस्यते इति वदन् वदरप्रमाणमभ्य-
नुजानाति । चणकाद्वेति गुणाधिक्यमभिप्रेत्योक्तम् । अत एवा-
ङ्गुलादर्वागपि महारत्नलिङ्गपूजने फलमपि स्मर्यते—

मुद्राद्यङ्गुलपर्यन्तं शास्त्रज्ञैः सुपरीक्षितम् ।

महारत्नं महामूल्यं यत् गुणाद्यन्वितं सदा ॥

तस्यार्चनाज्जयः शान्तिरारोग्यं विपुलाः श्रियः ।

सत्प्रतापो यश्चायुर्भवेयुर्भूपतेश्चिरम् ॥ इति ।

प्रभातिशये सति परापरप्रमाणाबाधित्वेऽपि न दोष इत्याह—

सुसंस्थानं प्रदीप्तं चेदाधिक्येऽपि न दोषकृत् ।

सूक्ष्मे चैको गुणो येन बलीयान् सर्वदोषजित् ॥

तद्वन्न यदि सुसंस्थानं शोभनलिङ्गाकृतिसंयुक्तं प्रकृष्टतरदीप्तियुक्तं च भवति तदा नवाङ्गुलाधिक्ये चणकादल्पत्वेऽपि दोषकृन्न भवति । येन कारणेनातिबलवानेक एव दीप्तिलक्षणो गुणः सर्वदोषजिह्ववति किं पुनः संस्थानयुक्त इत्यर्थः । दीप्तेः सर्वदोषजिह्वे हेतुमाह—

समस्तमणिजातीनां दीप्तिः सान्निध्यकारणम् ।

ज्योतिर्मयस्य परमेश्वरस्य दीप्तिरेव सन्निधेः कारणम् ।

तदुक्तम्—

येन पाषाणखण्डस्य मूलपमल्पं वसुन्धरा ।

बहुदीप्ततरस्याथ तेजसस्तद्विजृम्भितम् ॥ इति ।

अतः सुसंस्थानवति दीप्ते च रत्ने चणकादारभ्य नवाङ्गुलावधिको माननियमो न ग्राह्य इत्याह—

मानोन्मानप्रमाणादि तेषु ग्राह्यं न वा बुधैः । इति ।

शिवागमे स्फाटिकं लिङ्गमधिकृत्य—

अङ्गुल्यादिवितस्त्यन्तं पूजनीयं गृहे सदा ।

तदूर्ध्वाधोऽपि संस्थाप्यं निर्मलं प्रभयोज्ज्वलम् ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि,

अङ्गुल्यादिवितस्त्यन्तं लिङ्गं गेहे प्रपूजयेत् ।

प्रासादे तु तदूर्ध्वं स्यात्पूजनीयं प्रयत्नतः ॥ इति ।

हेमाद्रौ लक्षणसमुच्चये विशेषः ।

चललिङ्गं द्विधा कार्यं धातुरत्नमयं तथा ।

हेमादि चललिङ्गं स्यादङ्गुलादित्रिपञ्चकम् ॥

क्षुद्ररत्रोत्थमप्येवं स्वमानाद्वररत्रजम् ।

हेमादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा हेमरजतभिन्नधा-
तुलिङ्गं गृह्यते । तच्च अङ्गुलादित्रिपञ्चकम् । एकाङ्गुलमारभ्य
पञ्चदशाङ्गुलप्रमाणावधि कुर्यात् । हेमरजतलिङ्गं तु द्वादशाङ्गुल-
प्रमाणान्तं कार्यम् ।

रव्यन्तं हेमतारोत्थं लिङ्गं शेषैस्त्रिपञ्चकम् ।

इच्छासिद्धिः सुतो धर्मः सौभाग्यं च रिपुक्षयः ॥

आरोग्यं राजसौख्यं च नृपः स्त्रीजनकं जयः ।

धैर्यं च स्त्रीजनायुश्च लिङ्गादेकाङ्गुलादितः ॥

चललिङ्गाद्भवेत्कार्यं साधकानां कचिन्मते ।

इति स्मरणात् । रव्यन्तं द्वादशाङ्गुलान्तम् । शेषैः हेमरजता-
तिरिक्तधातुभिः । त्रिपञ्चकं पञ्चदशाङ्गुलप्रमाणम् । अयमत्र नि-
ष्पन्नोऽर्थः । एकाङ्गुलादारभ्य द्वादशाङ्गुलान्तं हेमरजतलिङ्गं तद-
तिरिक्तधातुलिङ्गं च पञ्चदशाङ्गुलान्तं कुर्यादिति । स्वमानादिति ।
यावन्मानं रत्रं लभ्यते तावन्मानादेव निष्पन्नम् ।

तिथ्यन्तमग्रजातीनां नृपाणां यावदिन्द्रकम् ।

वैश्यानां मन्मथान्तं स्याच्छूद्राणां वस्वगावधि ॥

तिथयः पञ्चदश । इन्द्राश्चतुर्दश । मन्मथास्त्रयोदश । वस-
वोऽष्टौ । अगाः सप्त ।

यक्षादीनां कचिल्लिङ्गं विकारादेकविंशतिः ।

चलं तदूर्ध्वं देवानां त्रयस्त्रिंशतिकाङ्गुलम् ॥

तथा,

एकाङ्गुलादिपञ्चान्तमधमं चलमुच्यते ।

षडादिदशपर्यन्तं चललिङ्गं च मध्यमम् ॥

एकादशाङ्गुलादि स्यात्क्रमात्पञ्चदशान्तकम् ।
 श्रेष्ठं लिङ्गं प्रमाणं तु श्रेष्ठाद्यङ्गुलक्षितम् ॥ इति ।
 गन्धादिनिर्मितं च क्षणिकलिङ्गमेकाङ्गुलमारभ्य त्र्यङ्गुला-
 वधि पञ्चाङ्गुलावधि च कार्यम् । तदुक्तम्—
 हेमाद्रौ लक्षणसमुच्चये,
 ऐहिकं त्र्यङ्गुलं यावन्नोर्ध्वं गन्धभवादिकम् ।
 पञ्चाङ्गुलं च वै ज्यायः फलजं स्वप्रमाणतः ॥ इति ।
 ऐहिकमैहिकपुत्रादिकामप्रदमित्यर्थः । गन्धभवादीत्यत्रादि-
 पदेन सर्वाणि क्षणिकलिङ्गान्युपलक्ष्यन्ते । कुत्र चिद्विशेषः । अन्न-
 निर्मितं लिङ्गं च त्र्यङ्गुलादिसप्ताङ्गुलान्तं कुर्यात् । तदुक्तम्—

ज्ञानरत्नावल्याम्,

अथ पक्षाक्षजं लिङ्गं कर्त्तव्यं वाऽन्नसम्भवम् ।

त्र्यङ्गुलादर्णवान्तं च कर्त्तव्यं हि यथावचि ॥

अर्णवाः सप्त ।

गुणतत्त्वपदं प्राप्य पञ्चाच्छिवसमो भवेत् । इति ।

गुडलिङ्गं तु एकाङ्गुलमारभ्य द्वादशाङ्गुलान्तं कुर्यात् । तदप्युक्तम्

ज्ञानरत्नावल्याम्,

कार्यं गुडमयं लिङ्गं कलातो द्वादशाङ्गुलम् ।

प्राप्तोत्थैश्वर्यममलं क्षये मोक्षं लभेत्तथा ॥ इति ।

इति लिङ्गमानम् ।

अथ लिङ्गफलम् ।

कालोत्तरे,

सर्वं रत्नं महाभूत्यै मणयस्तद्देव हि ।

अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विद्युदुज्ज्वलाः ॥

रात्रौ प्रकाशकाः सर्वे विषम्रा जयकारिणः ।

नानावर्णास्तु विज्ञेया रसगन्धानुरूपतः ॥
 वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च रत्ना वै भुक्तिमुक्तिदाः ।
 अयस्कान्तं चतुर्था तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु ॥
 वेरकं कटुकं चैव भ्रामकं चुम्बकं तथा ।
 एवमादीनि रत्नानि ज्ञात्वा स्थाप्यानि षण्मुख ॥ इति ।
 मयसङ्ग्रहे विशेषः ।
 सर्वं रत्नभवं श्रेष्ठं तत्र वज्रमरिच्छिदे ।
 पद्मरागं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ॥
 पुष्टिमूलं महानीलं ज्योतीरससमुद्भवम् ।
 यशसे कुलसन्तत्यै तैजसं सूर्यकान्तजम् ॥
 चन्द्रमियं मृत्युजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
 चन्द्रमियं चन्द्रकान्तजमित्यर्थः ।
 शूलाख्यमणिजं शत्रुक्षयाय पौलिकं तथा ॥
 यत्सन्निधानात् शूलरोगनाशः स शूलमणिः । पौलिकं पु-

लकजम् ।

सस्यकं सस्यनिष्पत्तौ भौजङ्गं दिव्यसिद्धिदम् ।
 सस्यकं रत्नविशेषः ।
 श्रेष्ठं मारकतं लिङ्गमारोग्याहितचेतसाम् ॥
 आरोग्ये आहितं चेतो यैः । आरोग्यकामा इत्यर्थः ।
 वैकृते च महावर्त्तरक्तायस्कान्तजं हितम् ।
 क्षुद्रसिद्धिषु तन्मन्त्रजातिसंस्कृतमिष्टदम् ॥
 क्षुद्रसिद्धिषु मारणोच्चाटनादिषु । तन्मन्त्रजातिसंस्कृतं क्षुद्र-
 सिद्धिकरमन्त्रजातिप्रतिष्ठितम् ।

गुणाद्द्वयं फलं विप्राः परासु मणिजातिषु ।
 परासु उत्कृष्टासु वैदूर्यादिमणिजातिषु गुणोत्कर्षात्फलोत्क-

षो वेदितव्य इत्यर्थः ।

वर्णाभिधानसंस्थानविशेषेभ्यश्च तद्विदा ॥

उक्तं फलमित्यनुपङ्गः ।

हेमाद्रयुदाहृतलक्षणसमुच्चयेऽपि,

आयुष्यं हीरजं ज्ञेयं रोगहन्मौक्तिकोद्भवम् ।

मुखकृत्पुष्परागोत्थं वैदूर्यं शत्रुदर्पहृत् ॥

पद्मारागं च लक्ष्मीदमैन्द्रनीलं यशःप्रदम् ।

लिङ्गं मारकतं पुष्ट्यै स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥

महारत्नोत्थलिङ्गानि क्षुद्ररत्नोद्भवान्यतः ।

महारत्नोद्भवानि लिङ्गान्युक्तानि । अतः परं क्षुद्ररत्नोद्भा-

नि वक्ष्यामीति शेषः ।

वैद्रुमं वश्यकामार्थं कर्केतनममित्रहृत् ।

पुलकोत्थं तु विद्याकृत् साङ्ख्यं सौख्यप्रदायकम् ॥ इति ।

पुलकोत्थं तुच्छजम् । साङ्ख्यं सङ्ख्यजम् ।

कालोत्तरे,

महाभूतिप्रदं हैमं तारजं भूतिवर्द्धनम् ।

आरकूटं तथा कांस्यं शुल्बं सामान्यशुक्तिदम् ॥

आरकूटं पित्तलम् । शुल्बं ताम्रम् ।

अपुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम् ।

तथा,

कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं तारजं पुत्रवर्द्धनम् ॥

पैत्तलं शुक्तिमुत्त्वर्थं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम् ।

शिवनारदसंवादे,

पितृणां मुक्तये पूज्यं लिङ्गं रजतसम्भवम् ।

हैमजं सत्यलोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान् ॥

पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ।
तुष्टिकामस्तु सततं लिङ्गं पित्तलसम्भवम् ॥
कीर्त्तिकामोऽर्चयेन्नित्यं लिङ्गं कांस्यसमुद्भवम् ।
शङ्खमारणकामस्तु लिङ्गं लोहमयं सदा ॥
सदा सीसमयं लिङ्गमायुःकामोऽर्चयेन्मुदा । इति ।
तथा,

ब्रह्मस्वपरिहारार्थं सौवर्णं लिङ्गमर्चयेत् । इति ।

लक्षणसमुच्चये,

स्थिरलक्ष्मीप्रदं हैमं राजतं चैव राज्यभृत् ।
प्रजावृद्धिकरं वाङ्गं ताम्रमायुःप्रवर्द्धनम् ॥
विद्वेषकारकं कांस्यं रीतिजं शङ्खनाशनम् ।
रीतिजं पित्तलमयम् ।
रोगघ्नं सैसकं लिङ्गमायसं रिपुनाशनम् ।
अष्टलोहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगक्षयावहम् ॥
त्रिलोहसम्भवं लिङ्गं मन्त्रध्यानप्रसिद्धिदम् । इति ।

कालोत्तरे,

विशेषाच्छैलजं मुक्त्यै भुक्तये चानुषङ्गतः ।
पार्थिवं भुक्तये शस्तं मुक्तये चानुषङ्गतः ॥
एवं वै दारुजं ज्ञेयं चित्रलिङ्गं तथा पुनः । इति ।

शिवनारदसंवादे,

पाषाणसम्भवं लिङ्गं सम्पूज्य परया मुदा ।
इह कामानवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं पदम् ॥
लिङ्गानामपि सर्वेषां पार्थिवं लिङ्गमुत्तमम् ।
कृत्वा सम्पूज्य विधिवत्सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

लिङ्गपुराणे,
 श्रीप्रदं शर्वजं लिङ्गं शिलाजं सर्वसिद्धिदम् ।
 शर्वजः पारदः ।
 धातुजं धनदं साक्षादारुजं भोगसिद्धिदम् ॥
 मृन्मयं धान्यदं चैव क्षणिकं कर्मसिद्धिदम् । इति ।
 कालोत्तरे,
 गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तथान्नादिविनिर्मितम् ।
 भस्मगोमयजं चाथ गुडान्नादिविनिर्मितम् ॥
 सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् । इति ।
 लक्षणसमुच्चये,
 गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्पं मुक्तिप्रदायकम् ।
 स्थण्डिले मण्डले पूज्यं स्याद्दीक्षास्थापनान्हिके ॥
 एकाहान्यैहिकान्यत्र प्रोच्यन्ते सिद्धिमिच्छताम् ।
 प्रभुमानप्रदं शार्ङ्गं सैन्यदं नागदन्तजम् ॥
 कूर्मकीकससज्जातं नूनं पातालसिद्धिदम् ।
 अणिमादिप्रदानि स्युरन्यान्यब्दार्द्धतः सदा ॥
 पैष्ठान्यष्टप्रकारणि सद्दीर्घाष्टकजानि तु ।
 शालिपिष्टोद्भवं पुष्ट्यै षाष्टिकं बुद्धिवर्द्धनम् ॥
 गोधूमं वातरोगघ्नं यवजं बलसौख्यदम् ।
 रिपुभेदकरं मौढं स्त्रीदं स्यान्माषसम्भवम् ॥
 तैलपिष्टं करोत्यग्निं सिद्धार्थं भयनाशनम् ।
 अग्निं करोति मन्दाग्नेः क्षुद्रोऽं करोतीत्यर्थः ।
 सुखकृन्नावनीतं तु गोमयं रोगनाशनम् ।
 आन्नमायुःप्रदं ज्ञेयं गौडं प्रीतिविवर्द्धनम् ॥
 नानाफलोद्भवं लिङ्गं ज्ञानाकामप्रदायकम् ।

गुणदं सैकतं भूरिसौभाग्याय च लावणम् ॥

उच्चाटने तु पाशव्यं मौल्यं शशुक्षयावहम् ।

वंशाङ्कुरसमुद्भूतं वंशवृद्धिप्रदं भवेत् ॥

पुरक्षोभकरं पौरं रामठं रोगकारकम् । इति ।

पौरं गुग्गुलुनिर्मितम् । रामठं हिङ्गुनिर्मितम् ।

ज्ञानरत्नावल्याम्,

तात्कालिकदारिद्र्यं कृत्वा भक्त्या समर्चयेत् ।

पूज्यं गन्धमयं लिङ्गं त्रिकालं स्वसुखावधि ॥

चन्द्रेण चन्दनेनाथ कुङ्कुमेन सुगन्धिना ।

चतुःसमेन वा कार्यं लघुना केवलेन वा ॥

चन्द्रः कर्पूरः । लघुरगुरुः । चतुःसमलक्षणमुक्तम्-

गरुडपुराणे,

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतुःसमः ॥ इति ।

शशी कर्पूरः ।

एवं वै गन्धलिङ्गं तु कृत्वा सम्पूज्य भक्तितः ।

प्रयाति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः ॥

कल्प्यं फलमयं लिङ्गं स नीयेत पदे परे ।

कार्यं पुष्पमयं लिङ्गं रूपगन्धसमन्वितम् ॥

नवखण्डां धरां भुक्त्वा गणेशाधिपतिर्भवेत् ।

रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ॥

विद्याधरपदं प्राप्य पश्चाच्छिवसमो भवेत् ।

सुमुक्षुश्च सितं लिङ्गं पूजयेच्छिवतां व्रजेत् ॥

श्रीकामो गोशकल्लिङ्गमहन्यहनि पूजयेत् ।

स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥

स्वच्छेन भूमिपतनात्तत्प्रागेवाद्घृतेन च ।
 कार्यं पिष्टमयं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् ॥
 श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्चयेत् ।
 सिताखण्डमयं लिङ्गं पूज्यमारोग्यवर्द्धनम् ॥
 कीर्तिकामेन सम्पूज्यो दर्पणे परमेश्वरः ।
 वश्ये लवणजं लिङ्गं तालत्रिकदुकान्वितम् ॥
 तालं हरितालम् । त्रिकदुकं शुण्ठीपिप्पलीमरीचमिति द्र-
 व्यत्रयं प्रसिद्धम् ।

गव्यं घृतमयं लिङ्गं सम्पूज्यं बुद्धिवर्द्धनम् ।
 भूतये वस्त्रलिङ्गं तु दुष्टघ्नं सार्षपं शिवम् ॥ इति ।
 शिवनारदसंवादेऽपि,
 लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सार्वकामिकम् ।
 कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम् ॥
 भस्मोत्थमन्नदं प्रोक्तं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ।
 गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ॥
 वंशाङ्कुरोत्थं वंशार्थं गोमयं सर्वरोगहम् ।
 केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
 स्तम्भने रजनीपिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम् ।
 रजनी हरिद्रा ।

तण्डुलोद्भवपिष्टस्य लिङ्गं सारस्वतप्रदम् ॥
 दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्तिलक्ष्मीमुखप्रदम् ।
 धान्यजं धान्यदं लिङ्गं फलोत्थं फलकृद्भवेत् ॥
 पुष्पोत्थं दिव्यभोगाय मुक्तौ धातृफलोद्भवम् ।
 नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
 दुर्वागुडचीसम्भूतमपमृत्युनिवारणम् ।

पुश्वृक्षोद्भवं लिङ्गं स्मृतमुच्चाटने परम् ॥
 ज्वरशान्त्यै चन्दनजमर्चयेद्विधिवत्सदा ॥
 कर्पूरसम्भवं लिङ्गं शान्तिकामोऽर्चयेत्सदा ।
 कस्तूरीसम्भवं लिङ्गं धनिको हि प्रपूजयेत् ॥
 लिङ्गं गोरोचनोत्थं तु रूपकामस्तु पूजयेत् ।
 कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमकेसरम् ।
 श्वेतागरुसमुद्भूतं महाबुद्धिविवर्द्धनम् ॥
 धारणाशक्तिदं लिङ्गं कृष्णागरुसमुद्भवम् ।
 यक्षकर्मसम्भूतं लिङ्गं प्रीतिविवर्द्धनम् ॥
 गोधूमपिष्टजं लिङ्गं गोकामो नित्यमर्चयेत् ।
 मुद्गपिष्टमयं लिङ्गं पूजयन्मुदमाप्नुयात् ॥
 माषपिष्टमयं लिङ्गं नित्यमिष्टान्नसिद्धिदम् ।
 चणकोद्भवपिष्टस्य लिङ्गं शुद्धिविवर्द्धनम् ॥
 आढकीपिष्टजं लिङ्गं रतिसौख्यविवर्द्धनम् ।
 लिङ्गं व्रीहिमयं पूज्यं वर्चस्कामेन नित्यशः ॥
 यवधान्यमयं लिङ्गं यमलोकनिवारणम् ।
 प्रियङ्गुपिष्टजं लिङ्गं प्रियदं सर्वदेहिनाम् ॥
 नीवारपिष्टजं लिङ्गं सर्वारिष्टनिवारणम् ।
 यः करोति तिलैः श्वेतैः श्वेतद्वीपे महीयते ॥
 यः कृष्णैश्च तिलैः सम्यक् लिङ्गं कृत्वा र्चयेन्नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो याति माहेश्वरं पदम् ।
 मधुपुष्पोद्भवं लिङ्गं वसन्ते पूजयेन्नरः ।
 यः कामेषुः प्रियो नित्यं भवेत्स्त्रीणां च मानवः ।
 ग्रीष्मे च मल्लिकापुष्पसम्भवं लिङ्गमुत्तमम् ।
 पूजयित्वा नरो भक्त्वा प्राप्नोति महतीं कृषिम् ॥

वर्षासु पूजयेद्भक्त्या लिङ्गं कनकपुष्पजम् ।
 कनकपुष्पजं चम्पककिंशुकधत्तूरकाञ्चनारपुष्पनिर्मितम् ।
 इह चाष्टुष्मिके लोके सुखी भवति मानवः ।
 नीलोत्पलमयं लिङ्गं ज्ञात्वा शरदि मानवः ॥
 पूजयन् परमां सिद्धिं भक्त्या प्राप्नोति मानवः ।
 हेमन्ते जातिकुसुमैर्लिङ्गं कृत्वा मनोहरम् ॥
 भक्त्या समर्च्य मतिमान् शिवेन सह मोदते ।
 शिशिरे सर्वपुष्पोत्थं लिङ्गमभ्यर्च्य मानवः ॥
 सर्वपापं विहायाशु मोदते ब्रह्मणा सह ।
 येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि वस्तुनः ॥
 कृत्वा लिङ्गं समभ्यर्च्य गाणपत्यमवाप्नुयात् । इति ।
 पूर्वोक्तसर्वलिङ्गपूजने तारतम्यमपि श्रूयते—
 तत्रैव,

पाषाणात्स्फाटिकं श्रेष्ठं स्फाटिकात्पद्मरागजम् ।
 पद्मरागात्तु काश्मीरं काश्मीरात्पुष्परागजम् ॥
 इन्द्रनीलं पुष्परागादिन्द्रनीलाच्च गोमदम् ॥
 गोमदाद्विद्रुमं श्रेष्ठं विद्रुमान्मौक्तिकं वरम् ।
 मौक्तिकाद्राजतं श्रेष्ठं सौवर्णं राजताद्वरम् ॥
 सौवर्णाद्धीरकं श्रेष्ठं हीरकात्पारदं परम् ।
 पारदाद्वाणजं श्रेष्ठं तस्मात् श्रेष्ठं न विद्यते ॥
 सर्वतीर्थानि यज्ञाश्च साङ्गा वेदव्रतानि च ।
 सुरसङ्घा योगिनश्च बाणलिङ्गे व्यवस्थिताः ।
 तदर्च्य विधिवद्भक्त्या शिवलोके महीयते ॥
 बाणे च राजते रत्ने स्फाटिके हेमसम्भवे ।
 काश्मीरे चन्द्रकान्ते च लिङ्गे स्वायम्भुवे तथा ॥

सदा सन्निहितो देवः शर्वः सत्यादिलक्षणः ।

विद्यतेऽहर्निशं यस्मात्तस्मात्पूज्यानि नित्यशः ॥ इति ।

उक्तलिङ्गेषु कलौ क्षिप्रफलदं नानाविधकामनया पार्थिव-

लिङ्गमेव पूज्यम् । तदप्युक्तम्—

शिवनारदसंवादे,

उक्तेष्वेतेषु लिङ्गेषु लिङ्गमेकं समाश्रयेत् ।

तत्रापि पार्थिवं लिङ्गं क्षिप्रं सिद्धिप्रदं भवेत् ॥

पार्थिवेन तु लिङ्गेन बहवः सिद्धिमागताः ।

देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ॥

कृते रत्नमयं लिङ्गं त्रेतायां हेमसम्भवम् ।

द्वापरे पारदं श्रेष्ठं पार्थिवं तु कलौ युगे ॥

अष्टमूर्तिषु सर्वासु मूर्तिर्वै पार्थिवी परा ।

एवं पार्थिवलिङ्गं तु लिङ्गेष्वन्येषु विद्यते ॥

यथा सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठः किल महेश्वरः ।

एवं सर्वेषु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ॥

यथा नदीषु सर्वासु ज्येष्ठा गङ्गा सरिद्वरा ।

तथा सर्वेषु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ॥ इति ।

अत्रैव कामनाभेदेन पूजने पार्थिवलिङ्गसङ्ख्यापि स्मर्यते ।

ईश्वर उवाच ।

मुने सर्वप्रयत्नेन पार्थिवं लिङ्गमुत्तमम् ।

कर्त्तव्यं हि नृभिर्नित्यं कार्यमुद्दिश्य यन्नतः ॥

सङ्ख्या पार्थिवलिङ्गानां यथाकामं निगद्यते ।

मृलिङ्गं पार्थिवं लक्षं भुक्तिमुक्तिकरं परम् ॥

देशं कालं कुलं ज्ञात्वा कुर्याद्विङ्गं फलप्रदम् ।

न करोति यदा ज्ञात्वा न कार्यं तस्य सिध्यति ॥

विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रं धनार्थी च तदर्धकम् ।
 पुत्रार्थी सार्द्धसाहस्रं कन्यार्थी च शतत्रयम् ॥
 विद्वान् लिङ्गायुतं कुर्यात्सर्वपापहरं परम् ॥
 राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ।
 मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकम् ॥
 रूपार्थी त्रिसहस्रं तु तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।
 सुहृत्कामः सहस्रं तु वस्त्रार्थी शतमष्टकम् ।
 मारणार्थी सप्तशतं मोहनार्थी शताष्टकम् ॥
 उच्चाटनपरश्चैव सहस्रं च यथोक्ततः ।
 स्तम्भने च सहस्रं तु जारणे च तदर्धकम् ॥
 निगडान्मुक्तिकामस्य सहस्रं सार्द्धमीरितम् ।
 महाराजभये पञ्चशतं चौरादिसङ्कटे ॥
 शतद्वयं तु डाकिन्या भये पञ्चशतं परम् ।
 दरिद्रः पञ्चसाहस्रमयुतं सर्वकामदम् ।
 एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गं चार्थसिद्धिदम् ॥
 त्रिलिङ्गं सर्वकामानां कारणं परमीरितम् ।
 उत्तरोत्तरमेवं स्यात्पूर्वोक्तगणनावधि ॥ इति ।
 ग्रन्थान्तरे,
 लिङ्गानामयुतं कृत्वा महाराजभयं हरेत् ।
 सहस्रमेकं लिङ्गानां व्याधीनां तु भयं हरेत् ॥
 सहस्राणि तथा पञ्च निगडान्मुक्तये ध्रुवम् ।
 कारागृहविमुक्त्यर्थमयुतं कारयेद्बुधः ॥
 डाकिन्यादिभये सप्तसहस्रं कारयेत्तथा ।
 सहस्राणां च पञ्चाशदपुत्रो हि प्रकारयेत् ॥
 लिङ्गानामयुतेनैव कन्यका सन्ततिं लभेत् ॥

लिङ्गलक्षणप्रकरणे शिवनैवेद्यभक्ष्याभक्ष्यविचारः ॥ ६२१

एकलिङ्गार्चनेनैव ह्यतुलां श्रियमाप्नुयात् ।
लक्षमेकं तु लिङ्गानां यः करोति नरो भुवि ॥
शिव एव भवेत्सोऽपि नात्र कार्या विचारणा । इति ।
इति लिङ्गफलम् ।

अथ शिवलिङ्गनैवेद्यभक्ष्याभक्ष्यविचारः ।

पद्मपुराणे,
द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्य न स्पृशेत्क्वचित् ।
लङ्घयेन्नैव निर्माल्यं कूपे सर्वं विनिःक्षिपेत् ॥
मक्षिकापादमात्रं यः शिवाश्रमुपजीवति ।
लोभान्मोहात्स पच्येत कल्पान्ते नरके नरः ॥ इति ।
पाद्मस्कान्दब्रह्मपुराणसङ्ग्रहेषु,

शिव उवाच ।

अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलालयं सर्वं याति पवित्रताम् ॥
नैवेद्यं मे नरो भुक्त्वा शुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत् । इति ।
शालग्रामशिलालयमित्यस्यार्थः पूर्वमेव शालग्रामशिलाल-
क्षणप्रकरणे नैवेद्यप्रस्तावे प्रपञ्चितः । कचिच्छिवलिङ्गनैवेद्यभ-
क्षणे दोषाभावोऽपि । तदुक्तम्—

शिवनारदसंवादे,

बाणलिङ्गे न चण्डांशो न च निर्माल्यकल्पना ।
सर्वं बाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या भक्तैश्च नान्यथा ॥
ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं चान्नं ग्राह्यं प्रासादसंज्ञया ॥
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते ।

चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥ इति ।

निर्मात्यकल्पना चोक्ता—

सिद्धान्तशेखरे,

धराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांशुकादिकान् ।

विहाय शेषं निर्मात्यं चण्डांशाय निवेदयेत् ॥

अन्यदन्नादिपानीयं ताम्बूलं गन्धपुष्पकम् ।

दद्याच्चण्डाय निर्मात्यं शिवभुक्तं तु सर्वशः ॥ इति ।

भविष्यपुराणे,

उयोतिर्लिङ्गं विना लिङ्गं यः पूजयति सत्तमः ।

तस्य नैवेद्यनिर्मात्यभक्षणात्तप्तकृच्छ्रकम् ॥

शालग्रामोद्भवे लिङ्गे बाणलिङ्गे स्वयम्भुवि ।

रसलिङ्गे तथार्थे च सुरसिद्धप्रतिष्ठिते ॥

हृदये चन्द्रकान्ते च स्वर्णरूप्यादिनिर्मिते ।

शिवदीक्षावता भक्तेनेदं भक्ष्यमितीर्यते ॥ इति ।

स्वर्णरूप्यादीत्यत्रादिना ताम्रादिधातुमयलिङ्गं गृह्यते ।

तथा हनुमन्तं प्रति शम्भुः,

बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते ।

चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥

लिङ्गे स्वयम्भवे बाणे रत्नजे रसनिर्मिते ।

सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतिर्भवेत् ॥

यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति न भोक्तव्यं च मानवैः ।

चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः ॥ इति ।

यच्च पुरुषार्थप्रबोधे शिववचनम्—

किं दीक्षया किं तपसा किं ध्यानेन जपेन किम् ।

शृणु देवि वरारोहे मद्भुक्तं यदि भुज्यते ॥ इति ।

लिङ्गलक्षणप्रकरणे शिवनैवेद्यभक्ष्याभक्ष्यविचारः ॥ ६२३

तदपि बाणादिलिङ्गार्पितनैवेद्यविषयमिति । बाणलिङ्गादिषु
शम्भोनैवेद्यभक्षणे न दोष इति वदता तत्तीर्थमालयधारणमप्य-
भ्यनुज्ञातम् । श्रीविश्वनाथतीर्थादिधारणं तु कर्त्तव्यमेव । तथा च-

स्कान्दे काशीखण्डे,

जलस्य धारणं मूर्ध्नि विश्वेशस्नानजन्मनः ।

इत्युपक्रम्योक्तम्-

स्नापयित्वा विधानेन यो लिङ्गस्नापनोदकम् ।

त्रिः पिवेत्रिविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति ॥

लिङ्गस्नपनवार्भिर्यः कुर्यान्मूर्धाभिषेचनम् ।

गङ्गास्नानफलं तस्य जायतेऽत्र विपाप्मनः ॥ इति ।

यथा रत्नेश्चरोपाख्याने,

श्रद्धावता स्वभक्तानामुपसर्गे महत्यपि ।

नोपायान्तरमस्त्येवं विनेशचरणोदकम् ॥

ये व्याधयो हि दुःसाध्या बहिरन्तः शरीरिणाम् ।

श्रद्धयेशोदकस्पर्शात्ते नश्यन्त्येव नान्यथा ॥ इति ।

ज्योतिर्लिङ्गं विना लिङ्गमिति पूर्वोदाहृतभविष्यवचनाच्चेति ।

इति शिवलिङ्गनैवेद्यादिभक्ष्याभक्ष्यविचारः ।

अथ प्रसङ्गादन्यदपि किञ्चिदुच्यते । पाराशरमाधवीये-

नन्दिकेश्वरः,

यः प्रदद्याद्भवां लक्षं दोग्ध्रीणां वेदपारगे ।

एकाहमर्चयेद्विङ्गं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ॥

सकृत्पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।

अस्याश्वमेधादधिकं फलं भवति नान्यथा ॥ इति ।

व्यासः,

सहस्रकलशैरद्भिरभिषेकं करोति यः ।

शिवाय विधिवन्मन्त्रैश्चिरजीवी भवेन्नरः ॥ इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरे,
 प्रायश्चित्तविहीनानि पापानि शृणु भूपते ।
 समस्तपापतुल्यानि महानरकदानि वै ॥
 यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेन्नरः ।
 न तस्य निष्कृतिर्भूष प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥
 नमेद्यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
 स सर्वयातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥
 योषिद्भिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः ।
 स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवं व्रजेत् ॥
 पाखण्डपूजितं लिङ्गं नत्वा पाखण्डतां व्रजेत् ।
 आभीरपूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नरेश्वर ॥
 नमन्तं नाशयाम्येव किमन्यैर्बहुभाषितैः ।
 शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्री वापि पतितोऽपि वा ॥
 केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते । इति ।
 एतत्सर्वमिदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गादिविषयम् । न तु पुरा-
 णप्रसिद्धमाहिमलिङ्गादिविषयम् ।
 यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्निर्याविधि ।
 तदाप्रभृति शूद्रश्च योषिद्वापि न संस्पृशेत् ॥
 इति तत्रैवोक्तत्वात् । अत एव-
 स्कान्दे काशीखण्डे लिङ्गानि प्रकृत्योक्तम्,
 अदृश्यान्पि दृश्यानि दुःखस्थान्यपि च प्रिये ।
 भग्नान्यपि च कालेन तानि पूज्यानि मुन्दरि ॥ इति ।
 दुःखस्थान्यस्पृश्यस्पृष्टानि । तथान्योऽपि विशेषः-
 तत्रैव,

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च नरेश्वर ।
 स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य च ॥
 यः शूद्रसंस्कृतं लिङ्गं विष्णुं वापि नमस्कृतः ।
 इहैवात्यन्तदुःखानि पश्यत्यामुष्मिके किमु ॥
 शूद्रो वानुपनीतो वा स्त्री वापि पतितोऽपि वा ।
 केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ इति ।
 सिद्धान्तशेखरे,
 प्रतिष्ठां शिवलिङ्गस्य वक्ष्ये नानागमोदिताम् ।
 आचार्यैरुपदिष्टां च समासेन यथामति ॥
 पञ्चधा या शिवेनोक्ता प्रतिष्ठा स्थापनं ततः ।
 स्थितस्थापनमित्येतत्रयमव्यक्तलिङ्गकम् ॥
 आस्थापनं तु सुव्यक्ते जीर्णे तूत्थापनं मतम् ।
 लिङ्गब्रह्मशिलायोगः प्रतिष्ठा मन्त्रसंस्कृतः ॥
 लिङ्गं बाणादिकं कृत्वा सप्तधा पञ्चधा त्रिधा ।
 द्विधा वारोप्यते पीठे यत्र स्थापनमुच्यते ॥
 अभिन्नपिण्डकं लिङ्गं रत्नं वा लोहजादिकम् ।
 त्रिधा संस्क्रियते मन्त्रैस्तत् स्थितस्थापनं मतम् ॥
 व्यक्तलिङ्गस्य पीठस्य यो योगः क्रियते नृभिः ।
 आस्थापनं तदुद्दिष्टं विष्ण्वादिप्रतिमास्वपि ॥
 जीर्णादिदोषदुष्टं यलिङ्गं वा प्रतिमापि वा ।
 उद्धृत्य स्थापितं यत्र तदुत्थापनमुच्यते ॥
 एवं पञ्चविधा प्रोक्ता प्रतिष्ठा शिवशासनात् । इति ।
 वायवीयसंहितायाम्,
 अत्यन्तोपहतं लिङ्गं विशोध्य स्थापयेत्पुनः ।
 सम्प्रोक्षयेदुपहतं मनागुपहितं यजेत् ॥

लिङ्गानि बाणसंज्ञानि स्थापनीयानि यानि वा ।
 तानि पूर्वं शिवेनैव संस्कृतानि यतस्ततः ॥
 संस्तुतानीति पाठान्तरम् ।
 रौहाणि स्थापनीयानि यानि दृष्टानि बाणवत् ।
 स्वयमुद्भूतलिङ्गे च दिव्ये चार्पे तथैव च ॥
 अपीठे पीठमावेश्य कृत्वा सम्प्रोक्षणं विधिम् ।
 यजेत्तत्र शिवं तेषां प्रतिष्ठा नावसीयते ॥
 दग्धं श्लथं क्षताङ्गं च क्षिपेद्विद्धं जलाशये ।
 सन्धानयोग्यं सन्धाय प्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥
 बेराद्रा विकलालिङ्गादेवं पूजापुरःसरम् ।
 उद्वास्य हृदि सन्धानं त्यागं बाष्प्युक्तमाचरेत् ॥ इति ।
 वेरः काश्मीरम् । तथा-

त्रिविक्रम्यां च,
 स्पृष्टे सति तु लिङ्गे च वेरे मर्त्यप्रतिष्ठिते ।
 पुनः प्रतिष्ठां कृत्वेशं पूजयेत्तत्र पण्डितः ॥
 पुनः प्रतिष्ठां यो मोहादकृत्वा तत्र शङ्करम् ।
 पूजयेत्तत्र शास्त्रेषु निष्कृतिर्नैव दृश्यते ॥
 स्पृष्टे लिङ्गे च वेरे वा शूद्राद्यैरप्रतिष्ठिते ।
 रुद्राभिषेकतो धीमान् विशोध्यात्र समर्चयेत् ॥ इति ।
 सिद्धान्तशेखरे,
 लिङ्गादीनां च जीर्णानां प्रोच्यते विधिरुद्धृतौ ।
 सर्वारिष्टविनाशार्थं सर्वप्राणिहितार्थकम् ॥
 लिङ्गस्य पिण्डिकायाश्च प्रतिमासुखलिङ्गयोः ।
 सर्वेषां परिवाराणां हर्म्यप्राकारयोस्तथा ॥
 उद्धारश्चोद्धृतिः प्रोक्ता चोद्धारो हेतुरुच्यते ।

स्फुटिते खण्डिते भिन्ने दग्धे वाऽऽग्निनाग्निना ॥
 उन्मत्तैः शत्रुभिश्चौरैः करिणा स्रोतसा हृते ।
 लिङ्गे पीठादिके वापि विशीर्णे कालपर्ययात् ॥
 देहं जीर्णं यथा देही त्यक्त्वान्यदुपगच्छति ।
 लिङ्गादीनि तु जीर्णानि तथा मुञ्चन्ति देवताः ॥
 ततः प्रेताश्च वेताला जीर्णं दृष्ट्वा श्रयन्ति च ।
 लिङ्गाद्यं सत्त्वशून्यत्वात्तथा च ब्रह्मराक्षसाः ॥
 कर्तुर्नृपाणां राष्ट्रस्य तद्भामस्य विशेषतः ।
 पीडां कुर्वन्ति तेऽत्युग्रां दुर्भिक्षमरणादिकाम् ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्यादुद्धरणक्रियाम् ।
 स्वायम्भुवे च दैवे च बाणे च गणलिङ्गके ॥
 ऋषिभिश्चासुरैर्देवैस्तत्त्वविद्भिः प्रतिष्ठिते ।
 लिङ्गे जीर्णादिदुष्टेऽपि नोद्धारं तत्र कारयेत् ॥
 स्वायम्भुवादिलिङ्गानां जीर्णपीठं परित्यजेत् ।
 उक्तैर्जीर्णादिभिर्दुष्टं मानुषं तु परित्यजेत् ॥
 दिग्गूढं पतितं स्थानात्प्रभ्रष्टं स्रोतसा हृतम् ।
 अग्निपुराणे तु दिग्गूढमिति पाठः ।
 चौराद्यैश्चलितं लिङ्गं स्थापयेन्निर्व्रणं पुनः ॥
 यदि तल्लिङ्गं निर्व्रणं भवेत्तदा तदेव पुनः स्थापयेत् । अ-
 ग्निपुराणे तु स्पष्टमेवाभिहितम्—
 एवंविधं च संस्थाप्यं निर्व्रणं च भवेद्यदि । इति ।
 लोहाढ्यं छिन्नभिन्नाङ्गं सन्धाय स्थापयेत्पुनः ।
 बाहुपादशिरोहीनां कर्णनासास्यहीनिकाम् ॥
 तादृशीं परिवाराणां प्रतिमां परिवर्जयेत् ।
 यद्द्रव्यं यत्प्रमाणं च लिङ्गं वा प्रतिमापि वा ॥

त्यक्तं तत्तेन मानेन तद्द्रव्येण प्रकल्पयेत् ।
 कारयेन्नान्यमानेन नान्यद्रव्येण तद्द्रुधः ॥
 नान्याकारं च नान्यत्र स्थापयेत्तद्गुरुत्तमः ।
 स्रोतसापहृते लिङ्गे प्रासादे वा तदन्यतः ॥
 तत्समीपगते देशे स्थापयेद्वाधवार्जिते ।
 प्राकारे पतिते हर्म्ये गोपुरे मण्डपादिके ॥
 तदाकारं च तद्द्रव्यं तन्मानं तत्र कारयेत् ।
 कर्मयोग्याः शिला ग्राह्या दृढकाश्च तथाविधाः ॥
 हीनद्रव्यकृतं हर्म्यं श्रेष्ठैर्द्रव्यैः समाचरेत् ।
 हीनं वाप्यधिकं मानं प्राकारं वा न कारयेत् ॥
 एवमुक्तेन मार्गेण दोषैरुक्तैर्विचार्य च ।
 लिङ्गपीठादिकं जीर्णं तदुद्धारं तदाचरेत् ॥
 विधिनक्षत्रवारादींस्तदर्थं न विचारयेत् ।
 जीर्णं चोद्धारयेज्जीर्णमजीर्णं रक्षयेद्द्रुधः ॥ इति ।
 अग्निपुराणे,
 सुस्थितं दुःस्थितं वापि शिवलिङ्गं न चालयेत् ।
 शतेन स्थापनं कुर्यात्सहस्रेण तु चालनम् ॥ इति ।
 सुस्थितदुःस्थितलक्षणमपि तत्रैवोक्तम्—
 पूजादिभिश्च संयुक्तं जीर्णार्द्यमपि सुस्थितम् ।
 पूजया रहितं यत्तददुष्टमपि दुःस्थितम् ॥ इति ।
 अदुष्टमजीर्णम् ।
 हीनं पूजादिभिर्लिङ्गमजीर्णमपि दुःस्थितम्—
 इति सिद्धान्तशेखरे उक्तत्वात् । अजीर्णं दृढमनेककाल-
 स्थितियोग्यमित्यर्थः । दुःस्थितविषये तत्रैव विशेषः ।
 दिग्गूढं स्थापितं लिङ्गं मोहान्निम्नत्वमागतम् ।

लिङ्गलक्षणप्रकरणे अतिजीर्णलिङ्गस्थागविधिः । ६२९

तल्लिङ्गं दुस्थितं वापि तन्त्रद्वैरिति निश्चितम् ॥

शतेन स्थापनं कुर्यात्सहस्रेण तु चालनम् । इति ।

अस्य चार्थः सिद्धान्तशेखरे उक्तः—

सहस्राधिकहोमेन तस्य चालनमीप्सितम् ।

स्थापनं शतहोमेन तस्य लिङ्गस्य चोदितम् ॥ इति ।

अतिजीर्णं लिङ्गं स्याच्चेत्तदा तज्जले निक्षिप्य तत्रान्यालिङ्गं-
स्थापयेत् । एतद्विधिश्च—

अग्निपुराणे उक्तः—

विसृज्य स्वर्णपाशेन वृषस्कन्धस्थया तथा ।

रज्ज्वा बद्धा तया नीत्वा शैवं मन्त्रं गृणन् शनैः ॥

तज्जले निःक्षिपेन्मन्त्री पुष्ट्यर्थं जुहुयाच्च तम् ।

तृप्तये दिक्पतीनां च वास्तुशुद्धयै शतं शतम् ॥

रक्षां विधाय तद्धाम्नि महापाशुपतास्त्रतः ।

लिङ्गमन्यत्ततस्तत्र विधिवत्स्थापयेद्गुह ॥ इति ।

इति लिङ्गलक्षणप्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णलक्षणप्रकरणम् ।

इह पूर्वं शालग्रामशिवलिङ्गादिमूर्तिपूजा कर्त्तव्येत्युक्तम् ।
तत्र वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षावद्भिर्वैष्णवैः शालग्रामादिविष्णुमूर्ति-
पूजा कर्त्तव्या, शिवागमोक्तदीक्षावद्भिः शिवभक्तैस्तु लिङ्गा-
दिपूजा कर्त्तव्येति विवेकः । तत्र तत्र दीक्षादौ गुरोरावश्यकत्वा-
त्कीदृशलक्षणो गुरुः कर्त्तव्य इति तल्लक्षणमुच्यते ।

रामार्चनचन्द्रिकायाम्,

शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेषवान् ।

शुद्धाचारः सुप्रसिद्धः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥

आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविचक्षणः ।

निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते ॥ इति ।

मन्त्रमुक्तावल्ल्याम्,

अन्नदातान्वये शुद्धः स्वोचिताचारतत्परः ।

आश्रमी वेदवित्क्रोधरहितः सर्वशास्त्रवित् ॥

श्रद्धावाननसूयश्च प्रियवाक् प्रियदर्शनः ।

शुचिः सुवेशस्तरुणः सर्वभूतसमानधीः ॥

तरुण इत्यनेन अतिवृद्ध इन्द्रियविकलोऽप्रौढो बालश्च नि-
षिध्यते । न तु तरुणो यौवनाक्रान्तोऽभिधीयते ।

हीनाङ्गमधिकाङ्गं च खल्व्वाटं दन्तुरं कृशम् ।

खल्व्वाटममूर्धकेशम् ।

अतिबालं च वृद्धं च खल्वं गौडोद्भवं तथा ।

कार्णाटकं च कालिङ्गं कामरूपं विवर्जयेत् ॥

इति तत्र शेखरवचनात् ।

धीमाननुद्धतमतिः पूर्णोऽहन्ता विमर्शकः ।

पूर्णः मन्त्रकलापेतिर्चव्यताद्यागमज्ञानवान् । अहन्ता
जीवाहिंसकः । विमर्शको विचारवान् ।

स्वगुणाचारकृतधीः कृतज्ञः शिष्यवत्सलः ।

निग्रहानुग्रहे दक्षो महामन्त्रपरायणः ॥

महामन्त्रपरायण इति पदेन क्षुद्रविद्योपासनया क्षुद्रदेवता-
भक्तिरहितः प्रतीयते ।

ऊहापोहप्रकारार्हः शुद्धायश्च कृपालयः ।

शुद्धः आयः द्रव्यागमो यस्य सः तथोक्तः । असत्प्रतिग्र-
हान्यायोपाजितद्रव्यविवर्जित इत्यर्थः ।

इत्यादिलक्षणैर्युक्तो गुरुः स्याद्गुरिमाख्यः ॥ इति ।

गरिमा गुरुत्वम् ।

सिद्धान्तशेखरे तु विशेषः ।

आर्यावर्त्तसमुद्भूतो गुरुः श्रेष्ठः प्रकीर्तितः ।

अथ वा स्वेच्छया यत्र चरन्ति श्यामलाः मृगाः ॥

तं देशमुत्तमं प्राहुस्तद्देशीयो गुरुर्वरः ।

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां त्रयाणां क्षत्रियो गुरुः ॥

द्वयोर्वैश्यो गुरुः श्रेष्ठः शूद्रो वर्णानुपूर्वतः ।

गृहस्थः सर्ववर्णेषु श्रेष्ठो गुरुर्दाहृतः ।

नैष्ठिकस्त्वधमो ज्ञेयो भौतिकस्तु ततोऽधमः ॥

भौतिको भूत्या ऐश्वर्येण सम्पन्नः महाधनी इत्यर्थः ।

धानप्रस्थयतीनां तु गुरुत्वं नेष्यते सदा ।

इदं तु गृहस्थादिभिन्नाश्रमिविषयम् । एकाश्रमिविषये तु
न दोषः ।

गृहस्थानां गृहस्थो वै यतीनां तु यतिर्भवेत् ।

भिन्नाश्रमी गुरुस्त्याज्यः सर्वसाधारणश्च यः ॥

इति कल्पचिन्तामणौ अभिधानात् । अथ वा उक्तगु-

णोपेतगृहस्थसज्जावे निर्गुणयत्यादिविषयम् ।

वर्णाश्रमक्रियानिष्ठो वेदविच्छास्त्रकोविदः ।

मिताशी मितनिद्रश्च मितवाक् योगतत्परः ॥

जितेन्द्रियो जितद्वन्द्वस्तपोदानदयापरः ।

जितद्वन्द्वो जितशीतोष्णः ।

स्थिरबुद्धिः स्थिरारम्भः क्षान्तः शान्तः प्रसन्नधीः ॥

सत्यवागूर्जितप्रज्ञो मेधावी नियतः शुचिः ।
शक्तः कल्यो निस्पृहश्च सर्वभूतहितान्वितः ॥
कल्यो निरामयः ।

वास्तुशास्त्रकृताभ्यासः शल्योद्धारविचक्षणः ॥
नित्याधिकारकुशलो नैमित्तिकविचक्षणः ।
काम्याधिकारचतुरो दीक्षाकर्मणि कर्मठः ॥
मण्डले मण्डपे कुण्डे प्रासादे प्रतिमाम्बु च ।
लिङ्गे पीठे शिलायां च परीक्षानिपुणाग्रणीः ॥
निग्रहानुग्रहे दक्षः सर्वदोषविवर्जितः ।
एवम्भूतो गुरुर्ज्ञेयो वरो दीक्षाप्रतिष्ठयोः ॥
वर्ज्योऽपि विशेषतस्तत्रैवोक्तः—

क्षयरोगी च दुश्कर्मा कुनखी श्यामदन्तकः ।
काणोऽन्धः कुसुमाक्षश्च खल्वाटः खञ्जरीटकः ॥
खञ्जरीटकः खञ्जः ।

अङ्गहीनोऽतिरिक्ताङ्गः पिङ्गाक्षः पूतिनासिकः ।
वृद्धाण्डो वामनः कुब्जः पङ्क्तुः शिवत्री नपुंसकः ॥
पूतिनासिकः दुर्गन्धिनासिकः । शिवत्री कुष्ठी ।
शिपिविष्टः कृशः स्थूलो दीर्घश्रोत्रो विवर्जितः ॥
त्रिकर्णो दन्तुरो वृद्धो बालो लम्बोदरान्वितः ।
शिपिविष्टः खल्वाटः सन् कृशः, स्थूलः ।
इत्याद्यैर्देहजैर्दोषैः संयुक्तो निन्दितो गुरुः ।
अकुलीनः कुदेशस्थः कुमातापितृसम्भवः ।
संस्काररहितो मूर्खो वेदशास्त्रविवर्जितः ॥
श्रौतस्मार्चक्रियाशून्यः पतितः शुष्कतार्किकः ।
पुरोधाः पण्यजीवी च नरो वैद्यश्च गायकः ॥

क्रूरो दम्भी मत्सरी च व्यसनी कृपणः खलः ।
 कुसङ्गी नास्तिको भीरुर्महापातकदूषितः ॥
 परिविचिरशक्तश्च परिवेत्ता च सेवकः ।
 चानप्रस्थश्च संन्यासी पीनाङ्गो निन्दितान्नशुक् ॥
 देशवर्णाश्रमाचाररहितः पारदारिकः ।
 देवाग्निगुरुविद्यादिपूजाविधिपराङ्मुखः ॥
 सन्ध्यातर्पणपूजादौ मन्त्रोद्गमज्ञानवर्जितः ।
 आलस्योपहतो भोगी धर्महीनस्तपश्च्युतः ॥
 इत्याद्यैर्बहुभिर्दोषैरागमोक्तैश्च संयुतः ।
 वर्जनीयो गुरुः प्राज्ञैर्दीक्षासु स्थापनादिषु ॥ इति ।

इति गुरुलक्षणम् ।

अथ शिष्यलक्षणम् ।

अमात्यदोषो राजानं भार्यादोषः पतिं यथा ।
 तथा शिष्यकृतो दोषो गुरुं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 तस्माच्छिष्यं गुरुर्नित्यं परीक्षेत परिग्रहे ।
 इति चूडामणिवचनात् गुरुणा शिष्योऽपि परीक्षणीय इति
 तल्लक्षणमुच्यते ।

शारदातिलके,
 शिष्यः कुलीनः शुद्धात्मा पुरुषार्थपरायणः ।
 अधीतवेदः कुशलो दूरमुक्तमनोभवः ॥
 हितैषी प्राणिनां नित्यमास्तिकस्त्यक्तनास्तिकः ।
 स्वधर्मनिरतो भक्त्या पितृमातृहितोद्यतः ॥
 बाह्यनःकायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
 एतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नापरः ॥ इति ।

रामार्चनचन्द्रिकायाम्,
 ज्ञान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणक्षमः ।
 समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो धनी ॥
 एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा । इति ।
 मन्त्रमुक्तावल्ल्याम्,
 शिष्यः शुद्धान्वयः श्रीमान् विनीतः प्रियदर्शनः ।
 सत्यवाक् पुण्यचरितः शुद्धधीर्दम्भवर्जितः ॥
 कामक्रोधपरित्यागी रागी च गुरुपादयोः ।
 देवताप्रवणः कायमनोवाग्भिर्दिवानिशम् ॥
 नीरुजो निर्जिताशेषपातकः श्रद्धयान्वितः ।
 द्विजदेवपितृणां च नित्यमर्चापरायणः ॥
 युवा विनियताशेषकरणः करुणालयः ।
 परोपकारेषु हितः परार्थे विगतज्वरः ॥ इति ।
 भैरवपद्मावतीकल्पे,
 मन्त्राराधनशूरः पापविद्रो गुणेन गम्भीरः ।
 मौनी महाभिमानी मन्त्री स्यादीदृशः पुरुषः ॥ इति ।
 तन्त्रशेखरे,
 शिष्यलक्षणमधिकृत्य ।
 बहुप्रलापितां कामं क्रोधं लाभं च चापलम् ।
 असत्यवादितां कुर्याद्गुरुणा न कदाचन ॥
 शिवस्वरूपं जानीयाद्गुरुं मर्त्यं न भावयेत् ।
 एतादृशगुणोपेतो नेतरो दुःखकुद्गुरोः ॥ इति ।
 वज्र्योऽपि शिष्यः—

श्रुतावुक्तः, विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधि-
 त्रेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया अवीर्यवती

तथा स्याम् । इति । अयमर्थः । विद्या ब्राह्मणमाह मां गोपाय
रक्ष तेऽहं शेषाधिः निधिरस्मि । ननु कोऽसौ रक्षणप्रकारस्त-
माह-असूयकाय ईश्यायुक्ताय अगृजवे यः ऋजुर्न भवति तस्मै
अयताय अपवित्राय मां न त्वं ब्रूयाः । एवंभूताय न वक्तव्य-
मित्यर्थः । एतावतैव मम रक्षणं भवति । अन्यथा उक्तवैपरीत्ये
अहमवीर्यवती स्याम् ।

भुवनेश्वरीकल्पे,

अयोग्याय न दातव्यो मन्त्रराजस्त्वयानघ ।

अलसं मलिनं क्लिष्टं दम्भलोभसमान्वितम् ॥

अन्यायेनार्जितद्रव्यं परदाररतं सदा ।

भ्रष्टव्रतं कष्टवृत्तिं पिशुनं दुष्टमानसम् ॥

बद्धाशिनं क्रूरचेष्टमग्रगण्यं दुरात्मनाम् । इति ।

चूडामणौ,

अन्यदेशागतं क्रूरं सुधूर्त्तमतिलोभितम् ।

पाखण्डिनं विकर्मस्थं कुजातिं व्याधिपीडितम् ॥

काश्मीरं कोङ्कणं चैव कार्णाटं करहाटकम् ।

कौबेर्यकोशलं काणमेतान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

कौबेर्यकोशलम् उत्तरकोशलद्रुतम् ।

शृङ्गीयाद्यदि तद्दोषः प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ।

अमात्यदोषो राजानं भार्यादोषः पतिं यथा ॥

तथा शिष्यकृतो दोषो गुरुं प्रामोत्यसंशयम् ।

तस्माच्छिष्यं गुरुर्नित्यं परीक्षेव परिग्रहे ॥ इति ।

शिष्यपरीक्षाकालावधिरप्युक्तो-

रामार्चनचन्द्रिकायां सारसङ्ग्रहे च,

सद्गुरुः स्वाश्रितं शिष्यं वर्षमेकं परीक्षयेत् । इति ।

वर्णभेदेन विशेष उक्तः—

शारदातिलके,

एकाब्देन भवेद्योग्यो ब्राह्मणोऽब्दद्वयान्नृपः ।

वैश्यो वर्षैस्त्रिभिः शूद्रश्चतुर्भिर्वत्सरैर्गुरोः ॥

शुश्रूषुश्च परिग्राहो दीक्षायागव्रतादिषु ॥

एवं शिष्येणापि गुरुः परीक्षणीयः ।

गुरुं परीक्षयेच्छिष्यो बहुधा सर्वकर्मभिः ।

गुणैः पूर्वोदितैः सर्वैरागमज्ञानपूर्वकैः ॥

इति सिद्धान्तशेखरवचनात् ।

मन्त्रमुक्तावल्ल्यामपि,

गुरुशिष्यलक्षणमुक्त्वा—

तयोर्वत्सरवासेन ज्ञातान्योन्यस्वभावयोः ।

गुरुता शिष्यता वापि नान्यथेति विनिश्चयः ॥

इत्युक्तत्वात् ।

इति शिष्यलक्षणम् ।

योगपट्टादीनां पदार्थानां पूजादावुपयोगात्तल्लक्षणान्युच्यन्ते ।

सिद्धान्तशेखरे,

त्रिविधं योगपट्टं स्यादाद्यं व्याघ्राजिनोद्भवम् ।

द्वितीयं मृगचर्माद्यं तृतीयं तन्तुनिर्मितम् ॥

चतुर्मात्रप्रविस्तारं दैर्घ्यं स्याद्यज्ञसूत्रवत् । इति ।

इति योगपट्टलक्षणम् ।

अथ कौपीनलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

एकहस्तप्रविस्तारं करद्वन्द्वसमायतम् ।

विलम्बिततृतीयांशं गुह्याच्छादनमीरितम् ॥ इति ।

इति कौपीनलक्षणम् ।

अथ कटितन्तुलक्षणम् ।

तत्रैव,

कार्पाससूत्रसम्भूतं त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ।

तत्पुनस्त्रिगुणं चेति सप्तविंशतिसूत्रकम् ॥

प्रदक्षिणक्रमेणेति कटिसूत्रमुदाहृतम् । इति ।

इति कटिसूत्रलक्षणम् ।

अथ यज्ञोपवीतलक्षणम् ।

तत्रैव,

यज्ञसूत्रमथो वक्ष्ये सूत्रं कार्पासानिर्मितम् ।

सुश्लक्ष्णं सुसितं सूक्ष्मं समं ग्रन्थयादिवर्जितम् ॥

वेष्टयेद्दक्षद्वस्तस्य चतुरङ्गुलिमध्यतः ।

समं तथा षण्णवतिसङ्ख्यया तन्तुना ततः ॥

त्रिगुणीकृत्य तत्सूत्रं जलाक्तं वर्तयेद्यथा ।

पूर्वमूर्ध्वं नयेद्दामपाणिं सूत्रस्य वर्त्तने ॥

पश्चादूर्ध्वं नयेद्दक्षपाणिं प्राग्बदवस्थितः ।

त्रिगुणं त्रिगुणीभूतं गोमयालिप्तभूतले ॥

क्षिप्रं भ्रमति वै यावत्तावत्प्रीतिमतिव्रजेत् ।

विप्रस्य त्रिसरद्वन्द्वं राज्ञस्त्रिसरकं भवेत् ॥

वैश्यस्य द्विसरं प्रोक्तं शूद्रस्यैकसरं मतम् । इति ।

छन्दोगपरशिष्टे,

त्रिवृदूर्ध्ववृत्तं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृत्तम् ।

त्रिवृत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

तथा,

पृष्ठदेशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥ इति ।

इति यज्ञोपवीतलक्षणम् ।

अथोत्तरीयलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

सप्तपदपञ्चहस्तैर्वा दैर्घ्यं स्यादुत्तरीयकम् ।

एकहस्तप्रविस्तारं यद्वा सूर्याङ्गुलास्तृतम् ॥

द्विपुच्छौ बन्धयेत्तस्य धारयेद्यज्ञसूत्रवत् ।

यद्वा यवोदरास्तीर्णं दैर्घ्यं तद्यज्ञसूत्रवत् ॥

उत्तरीयमिति ख्यातम्-इति ।

इत्युत्तरीयलक्षणम् ।

अथ रुद्राक्षमहिमा ।

स्मृतिसङ्ग्रहे,

सर्वाश्रमाणां वर्णानां रुद्राक्षानां च धारणम् ।

कर्तव्यं मन्त्रवत्प्रोक्तं द्विजानां नान्यवर्णिनाम् ॥

रुद्राक्षधारणादेव रुद्रा रुद्रत्वमागताः ।

मुनयः सत्यसङ्कल्पा ब्रह्मा ब्रह्मत्वमागताः ॥

रुद्राक्षमालाभरणाः शिवपूजापरायणाः ।

बाह्यलक्षणसंयुक्तास्ते रुद्रा नात्र संशयः ॥

रुद्राक्षस्य मुखं ब्रह्मा नालं विष्णुः सनातनः ।

देवाश्च बिन्दवो जाता ईशः सर्वाधिदेवताः ॥

सुवर्णेनाथ वा बद्धा रुद्राक्षं रजतेन वा ।

शिखायां धारयेन्नित्यं कर्णयोर्वा समाहितः ॥

यज्ञोपवीते हस्ते वा कण्ठे तुण्डेऽथ वा नरः ।
 श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव प्रणवेनैव चाथ वा ॥
 आत्ममन्त्रेण मेधावी रुद्राक्षं धारयेन्मुदा ।
 रुद्राक्षधारणं साक्षाच्छिवज्ञानस्य साधनम् ॥
 रुद्राक्षं यच्छिखायां तच्छिवतत्त्वमिति स्मरेत् ।
 कर्णयोरुभयोश्चैव देवं देवीं च भावयेत् ॥
 यज्ञोपवीते वेदांश्च तथा हस्ते दिवाकरम् ।
 कण्ठे सरस्वतीं देवीं पावकं चैव भावयेत् ॥
 सहेमरुद्राक्षमाला मनोज्ञा शमलापहा ।
 तद्वत् सहेमपञ्चाक्षमाला कान्तियज्ञस्करी ॥
 स्फाटिकं पञ्जरुद्राक्षहारमाभरणानि च ।
 मेध्यन्तनाग्न्यमायुष्यं श्रीकरं पापवारणम् ॥
 रुद्राक्षधारिणं श्राद्धे पूजयित्वा तु मोदितः ।
 पितृलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 रुद्राक्षधारिणं दृष्ट्वा परिवादं करोति यः ।
 उत्पत्तौ तस्य साङ्कर्यमस्त्येवेति विनिश्चयः ॥ इति ।
 क्रियासारे,
 रुद्राक्षधारिणं यस्तु श्राद्धे भोजयति द्विजम् ।
 पितरस्तस्य तृप्ताश्च भवन्ति सुखिनो भृशम् ॥ इति ।

इति रुद्राक्षमहिमा ।

अथ रुद्राक्षलक्षणम् ।

क्रियासारे ,

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः ।
 श्वेतो रक्तः सुवर्णाभः कृष्णवर्णः क्रमाद्भवेत् ॥

एतेषु ब्राह्मणः श्रेष्ठो जपमालाकृतौ भृशम् ।
 अलाभे स्युर्द्विजातीनामपिवा हि त्रिजातयः ॥
 धारणे सकलाः श्रेष्ठा रुद्राक्षा दोषवर्जिताः ।
 रुद्राक्षं सर्वदा धार्यं शिवभक्तैरसंस्कृतम् ॥
 तस्योच्छिष्टादिको दोषो नास्त्यनारतधारणे ।
 अतिस्थूलोऽतिसूक्ष्मश्च स्फाटितो भङ्गुरो लघुः ॥
 भिन्नः पुराघृतो जीर्णो रुद्राक्षो नावरः स्मृतः । इति ।

इति रुद्रालक्षणम् ।

वैखानससंहितायाम्—

आराधनोपकरणं तस्य लक्षणमेव च ।

उच्यते सम्प्रति ब्रह्मन् श्रूयतां तदशेषतः ॥

इत्युपक्रम्य सिंहासनघण्टाभिषेकधूपदीपादिपात्रलक्षणान्य-

भिधाय—

चतुष्कं हेमदण्डांश्च पूजार्थं परिकल्पयेत् ।

इत्युपसंहारात्, घण्टाभिषेकादिपात्राणां पूजाङ्गत्वस्मरणा-
 त् पूजोपयोगित्वादुपकरणपात्रलक्षणान्युच्यन्ते । तत्र प्रथमं देवा-
 धिष्ठानतया अभ्यर्हितत्वात् सिंहासनलक्षणं निरूप्यते ।

वैखानसद्वन्धे,

श्रीभगवानुवाच ।

आराधनोपकरणं तस्य लक्षणमेव च ।

उच्यते सम्प्रति ब्रह्मन् श्रूयतां तदशेषतः ॥

सपर्याविष्टरं ब्रह्मन् हस्तमानान्वितं शुभम् ।

यद्वा न्यूनसमुत्सेधं यथावित्तानुसारतः ॥

सपर्याविष्टरं सिंहासनम् ।

सिंहपादयुतं यद्वा हस्तिपादचतुष्टयम् ।

शार्दूलषादमथ वा हेमरत्नपरिष्कृतम् ॥
चतुरस्रं मध्यमे तु सरसीरुहविस्तृतम् ।
तपनीयमयं यद्वा रजतादिविनिर्मितम् ॥
दारुजं वा मणिच्छन्दं स्वर्णपट्टैर्विराजितम् । इति ।

इति सिंहासनलक्षणम् ।

अथ कुम्भलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

हैमराजतताम्राश्च मृन्मया लक्षणान्विताः ।
यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ॥
पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्या उत्सेधे षोडशाङ्गुलाः ।
द्वादशाङ्गुलमूलाः स्युर्मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥ इति ।
पञ्चाशेति । पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः । आशा दश ।
पञ्चदशाङ्गुलैर्मध्ये विस्तृता इत्यर्थः ।

अत्राङ्गुलं च,

दक्षिणस्य च हस्तस्य मध्याङ्गुल्याश्च मध्यमम् ।
पर्वरन्ध्रेण मात्राख्यमङ्गुलं तत्रिधा मतम् ॥
उत्तमं पर्वदैर्घ्यं स्यात्तत्पादोनं तु मध्यमम् ।
पर्वदैर्घ्यार्धमधममिति मात्राङ्गुलं त्रिधा ॥
इति सिद्धान्तशेखरोक्तं ग्राह्यम् ।

सिद्धान्तशेखरे विशेषः ।

तत्रादौ सम्प्रवक्ष्यामि शिवकुम्भस्य लक्षणम् ।
उदरस्य प्रविस्तारो भवेत्पञ्चदशाङ्गुलः ॥
एकादशाङ्गुलोत्सेध आस्यं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्यात्तन्निर्व्यूहं चतुर्यवम् ॥

अङ्गुलं तद्वलोत्सेधं तिस्रो रेखा गलादधः ।
 पक्वबिम्बफलाकारः कृष्णभिन्नादिवर्जितः ॥
 शिवकुम्भ इति प्रोक्तो वर्द्धनीलक्षणं ब्रुवे ।
 सप्ताङ्गुलसमोत्सेधा विस्तृता स्यान्नवाङ्गुलम् ॥
 त्र्यङ्गुलं वक्रविस्तारं कण्ठोत्सेधं चतुर्थवम् ।
 ओष्ठान्तं अङ्गुलं कुर्यान्निर्गमं चैकमङ्गुलम् ॥
 नालं सार्द्धाङ्गुलं कुर्यादुत्पलाकृतिवच्छभम् ।
 वर्द्धनीलक्षणं प्रोक्तं कलशस्याथ लक्षणम् ॥
 षडङ्गुलोन्नताः सर्वे विस्तृता नागपर्वभिः ।
 नागा गजाः । ते चाष्टौ । पर्व मानाङ्गुलम् ।
 त्र्यङ्गुलं मुखविस्तारं कुर्यादर्द्धाङ्गुलोष्ठकम् ॥
 तन्निर्व्यूहं यवं चैकं गलोत्सेधं चतुर्थवम् ।
 कनिष्ठाः कलशा ह्येते द्विगुणा मध्यमा मताः ॥
 उत्तमास्त्रिगुणा ज्ञेयाः कलशाः कथिता इति ।
 सामान्यघटसङ्घातलक्षणं वच्मि साम्प्रतम् ॥
 अष्टाङ्गुलोन्नताः कार्या विस्तृता रुद्रपर्वभिः ।
 आस्यमग्न्यङ्गुलं कुर्यादोष्ठमर्धाङ्गुलं ततः ॥
 अग्निशब्दः त्रिसङ्ख्यावाचकः ।
 तन्निर्व्यूहं यवं कुर्यान्मानं सार्द्धाङ्गुलोन्नतम् ।
 साधारणाः समुद्दिष्टा देवस्य स्तपनार्हकाः ॥ इति ।
 इति कुम्भलक्षणम् ।

अथाध्वपात्रलक्षणम् ।

देवीपुराणे,

हैमराजतताम्राणि काष्ठमृच्छैलजानि च ।

रत्नादीनि च पात्राणि शुभरेखाङ्कितानि च ॥

अर्घ्यनैवेद्यपूजार्थं बलिदाने प्रकल्पयेत् । इति ।

शिवरहस्ये विशेषः ।

हेमपात्राणि सर्वाणि ईदितानि भवन्त्युभे ।

अर्घं दत्त्वा तु रौप्येण आयू राज्यं सुतान् लभेत् ॥

ताम्रपात्रेण सौभाग्यं धर्मं मृन्मयसम्भवे ।

सर्वाभावे तु माहेयं स्वहस्तघटितं यदि ॥

माहेयं मृन्मयम् ।

आसनं चार्घपात्रं च भक्षमासादयेन्न तु ।

सर्वत्र स्वर्णकं ताम्रमर्घपात्रे ततोऽधिकम् ॥

पात्राणामादरः कार्यः पात्राप्येवोत्तमादरः ।

बलिहोमक्रियार्थं हि विना पात्रं न सिद्ध्यति ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमं तु त्रिभागेण कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम् ॥

चतुर्विंशाङ्गुलं मध्यं कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम्-इत्यपि कचित्पाठः ।

वस्वङ्गुलविहीनं तु न पात्रं कारयेत्कचित् ।

न पात्रं कारयेद्दुध इति पाठान्तरम् ।

सर्वाभावे तु तत्पात्रं स्रवते यन्न धारितम् ॥

यत्रोदकं न स्रवते तत् । स्रवत इति कार्याक्षमोपलक्षकम् ॥

नाभीविवररूपाणि पुण्डरीकाकृतीनि च ।

शङ्खनीलोत्पलाभानि पात्राणि परिकल्पयेत् ॥ इति ।

वैखानसग्रन्थे,

प्रस्थमानपलद्रव्यपूरयोग्यान्तराणि च ।

शङ्खशुक्तिप्रभवाणि यद्वा पात्राणि कल्पयेत् ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरे,

अर्घ्यस्य लक्षणं वक्ष्ये पलद्रव्यादिभेदतः ।

सामान्यार्घं निरोधार्घं विशेषार्घं पराङ्मुखम् ॥
 अर्घपात्राणि चत्वारि स्वर्णदुर्वर्णजानि वा ।
 दुर्वर्णं रजतम् ।

ताम्रशुक्तिशिलादारुकूर्ममृत्पात्रजानि च ॥
 उत्तमं पलविंशत्या मध्यमं दशभिः पलैः ।
 हीनं पञ्चपलं कुर्यादेवमाचाम्यपाद्ययोः ॥
 चतुष्पर्वाणि तानि स्युर्विस्तृतान्यष्टपर्वभिः ।
 पृष्ठे पङ्केरुहाङ्गाणि वृत्ताकाराणि वा पुनः ॥
 चतुरस्राणि कुर्वीत चतुष्पात्राणि वार्धके ।
 कर्पूरं कुङ्कुमं दर्वा सिद्धार्थं बिल्वपत्रकम् ॥
 यवदर्भाङ्कुराश्चेति सामान्यार्घ्ये विनिःक्षिपेत् ।
 तिलप्रसूनसिद्धार्थदर्भदूर्वायवाक्षतात् ॥
 द्रव्याण्येतानि सप्तापि निरोधार्घ्ये विनिःक्षिपेत् ।
 तिलतण्डुलसिद्धार्थदूर्वादर्भं यवानपि ॥
 पराङ्मुखार्घपात्रे च द्रव्यषट्कं प्रकल्पयेत् । इति ।
 इत्यर्घपात्रलक्षणम् ।

अथ पाद्यपात्रलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,
 पादावनेजनजलग्रहणं पात्रमद्भुतम् ।
 त्रिरावृत्तं सरोजाभं हैमं राजतमेव वा ॥
 ताम्रं सचक्रचरणमपि वा पावनं सताम् । इति ।
 सिद्धान्तशेखरे,
 षडङ्गुलप्रविस्तारमुत्सेधं चतुरङ्गुलम् ।
 ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्यान्नासिकां चतुरङ्गुलाम् ॥

प्रकीर्णप्रकरणे पाद्यपात्रादिलक्षणम् ।

६४५

पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।

पाद्यपात्रमिति ख्यातम् । इति ।

इति पाद्यपात्रलक्षणम् ।

अथ पाद्यक्षेपणीयपात्रलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

अष्टाङ्गुलसमुत्सेधं विस्तारे षोडशाङ्गुलम् ।

ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्याच्छरावाकृति पात्रकम् ॥

उभयोः पार्श्वयोः कुर्यात् वृत्तकङ्कणके समे ।

पृष्ठे पादसमायुक्तमष्टाङ्गुलमुविस्तृतम् ॥

पादोत्सेधं चतुर्मात्रं पाद्याधारं प्रकीर्तितम् । इति ।

इति पाद्यक्षेपणीयपात्रलक्षणम् ।

अथाचमनपात्रलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

आचामवारिग्रहणपात्रमुत्तमलोहजम् ।

सरोजकर्णिकाकारं कुर्यादद्भुतदर्शनम् ॥

कार्त्तस्वरमयं वृत्तं राजतं वाथ पावनम् । इति ।

कार्त्तस्वरं सुवर्णम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

द्वादशाङ्गुलविस्तारं कुक्षिमध्ये सुवृत्तकम् ।

अङ्गुलं तद्गलोत्सेधमोष्ठं कुर्यादष्टाङ्गुलम् ॥

आस्यतारं त्रिमात्रं स्यात्पार्श्वे नासा युगाङ्गुला ।

रन्ध्रं कनिष्ठिकातुल्यमग्रे तद्विगुणं त्वधः ॥

पृष्ठे पादान्वितं कुर्यादुत्सेधं अङ्गुलं ततः ।

षडङ्गुलप्रविस्तारं पात्रमाचमनार्थकम् ॥ इति ।

इत्याचमनपात्रलक्षणम् ।

अथाभिषेकपात्रलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

अरन्निमानविस्तारं मध्येऽष्टदलसंयुतम् ।

प्रतिपद् दलं मध्ये सुषिराणि शतं भवेत् ॥

अष्टोत्तरशते भूयः पर्यन्तदलमध्यतः ।

स्वचितं च महारत्नैरेवं धारासहस्रकम् ॥

अयमर्थः । अरन्निमानविस्तीर्णं पात्रं कुर्यात्तन्मध्येऽष्टदलं कार्यम् तदेकैकदले शतं सुषिराणि । एवमष्टदले सुषिराणामष्टशती सञ्जायते । भूयः अष्टोत्तरशते सम्पादितसुषिराष्टशत्युत्तरशते उपरितनं । शतद्वयं छिद्राणामष्टसु पर्यन्तदलेषु पञ्चविंशतिसङ्ख्यया कार्यम् । एवं सहस्रसुषिरै रत्नस्वचितैर्धारासहस्रकं भवतीत्यर्थः ।

धाराष्टकेन वा युक्तमभिषेकाय कल्पयेत् ।

व्याकोशपङ्कजाकारं शुद्धमुत्तमलोहजम् ॥

आढकापरिमाणाम्भःपूरयोग्यं महाबिलम् ।

हस्तदीर्घं जलस्रावि पार्श्वमानोपशोभितम् ॥

कल्पयेदपरं स्नानपात्रं मुक्तापरिष्कृतम् ।

यद्वा शङ्खनिभाकारमग्रतो जलनालकम् ॥ इति ।

इत्यभिषेकपात्रलक्षणम् ।

अथ त्रिपादीलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

चतुःषडष्टभिर्मात्रैरुन्नता विस्तृता त्रिधा ।

उत्तमादिविभेदेन यन्त्रिका त्रिपदी मता ॥

त्रिचक्रपादसंयुक्ता पादाद्धं सिंहचक्रम् ।

पादमध्यं सुवृत्तं स्याच्छरावाभं पदोऽप्यधः ॥
शेषं कुर्याद्यथाशोभं त्रिपादीति प्रकीर्त्तिता ।
अर्घ्यशङ्खादिनैवेद्यपात्राधारा त्रिपादिका ॥ इति ।

इति त्रिपादीलक्षणम् ।

अथ शङ्खमाहात्म्यम् ।

स्कन्दपुराणे,

त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया ।
शङ्खे तिष्ठन्ति विप्रेन्द्र तस्माच्छङ्खं प्रपूजयेत् ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नमितः सर्वदेवैस्तु पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
तव नादेन जीमूता वित्रस्यन्ति सुरासुराः ।
शशाङ्कायुतकान्त्याभ पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
दर्शनादेव शङ्खस्य किं पुनः स्पर्शने कृते ।
विलयं यान्ति पापानि हिमवज्जास्करोदये ॥
पुरतो वासुदेवस्य सपुष्पं सजलाक्षतम् ।
शङ्खमभ्यर्चितं तिष्ठेत्तस्य लक्ष्मीर्न दुर्द्धभा ॥
शङ्खे कृत्वा तु पानीयं सपुष्पं सजलाक्षतम् ।
अर्घ्यं ददाति देवस्य ससागरमहीफलम् ॥
प्राप्नुयादिति शेषः ।
अर्घ्यं दत्त्वा तु शङ्खेन यः करोति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
तीर्थोदकं हरेर्मूर्ध्नि भ्रामयेच्छङ्खसंस्थितम् ।
मुक्तिं ददाति वै तस्य क्षीरसागरजाप्रियः ॥
भ्रामयित्वा हरेर्मूर्ध्नि दृश्यते कृष्ण सर्वदा । (?)

तथा,

शङ्खलघ्नं तु यत्तोयं भ्रामितं केशवोपरि ।
वहते शिरसा नित्यं गङ्गास्नानेन तस्य किम् ॥
नित्ये नैमित्तिके काम्ये स्नानार्चनविलेपने ।
शङ्खमुद्रहते यस्तु श्वेतद्वीपे वसेद्दि सः ॥ इति ।
इति शङ्खमाहात्म्यम् ।

अथ शङ्खलक्षणम् ।

क्रियासारे,

प्रस्थाम्बुप्रमितः शङ्खः श्रेष्ठस्तत्रचंशपूर्णकः ।
मध्यस्तदर्धप्रमितः कनिष्ठः क्रमशो भवेत् ॥
मुश्वेतः प्रांशुशिखरः स्निग्धो दीर्घाम्बुपद्धतिः ।
शङ्खः स्यादर्चने योग्यो योऽसावलिकचक्षुषः ॥
अलिकचक्षुस्त्रियम्बकः ।
मलिनो निम्नशिखरः सरक्तः कृमिदष्टकः ।
ह्रस्वप्रणालिकः शङ्खो न स्याद्योग्यः सुरार्चने ॥
गोक्षीरधवलः स्निग्धो दीर्घनालो बृहत्तनुः ।
वृत्तो यो दक्षिणावर्त्तः सोऽब्धिजः शङ्खसंज्ञकः ॥
पूर्वोक्तलक्षणोपेतो वामावर्त्तोऽथ वार्चितः ।
शङ्खोऽयं नातिमुलभः सोऽपि मुख्यः सुरार्चने ॥
ताम्रस्फटिकशङ्खेषु सुवर्णकलधौतयोः ।
न विद्यते भिन्नदोषो द्रव्येष्वन्येषु विद्यते ॥
कलधौतं रजतम् ।
शङ्खः शुद्धो भवेत्तत्र तुषाभिर्घर्षणेन च । इति ।
तुषा धान्यत्वचः ।

इति शङ्खलक्षणम् ।

अथ गन्धपात्रलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

अर्घ्यवत् गन्धपात्रं स्यात्—इति ।

अत्रार्घ्यवदित्यनेन सम्पूर्णार्घ्यपात्रलक्षणातिदेशः । यथार्घ्य-
पात्रं क्रियते तथैव गन्धपात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ।

इति गन्धपात्रलक्षणम् ।

अथ धूपपात्रलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

धूपपात्रं सरोजामं सुवर्णादिविनिर्मितम् ।

पादयोरपि तस्य स्यादुत्सेधश्चतुरङ्गुलः ॥

अनेकसुषिरं तस्य पिधानं संहतं भवेत् ।

पिधानमाच्छादनम् । अथवा विकसत्पद्मसदृशाकारशो-
भितमिति ।

सिद्धान्तशेखरे,

धूपपात्रविधिं बक्ष्ये पलद्रव्यादिपूर्ववत् ।

चतुष्पञ्चरसाश्वैर्वा पात्रविस्तारमङ्गुलैः ॥

रसाः षट् । अश्वाः सप्त ।

पात्रोत्सेधस्तदर्धः स्यादोष्ठमर्द्धाङ्गुलं मतम् ।

पद्मामं परितः पात्रं अङ्गुलाऽधोग्लोभतिः ॥

पादमेकाङ्गुलोत्सेधं विस्तृतं अङ्गुलं ततः ।

षट्पर्वदीर्घं नाळं स्यात्तन्माहं अङ्गुलं मतम् ॥

पूर्ववत्पादसंयुक्तं वृत्तं चक्रं च चापवत् ।

पिधानं त्र्यङ्गुलोत्सेधं नानाच्छिद्रसमन्वितम् ॥

एकच्छिद्रयुतं चापि कलशाकारमूर्द्धतः । इति ।

इति धूपपात्रलक्षणम् ।

अथ दीपपात्रलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

दीपपात्रं तथा नालमध्ये कुमुदकुण्डलम् ।

वर्त्याधारशतेनापि युक्तमष्टाभिरेव च ॥

विंशत्या चाष्टभिश्चैव द्वाभ्यां वा दशभिश्च वा ।

अष्टभिर्वा यथाशक्ति कल्पयेच्छिल्पवित्तमः ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरे,

दीपपात्रविधिं वक्ष्ये पलद्रव्यादिरर्घ्यवत् ।

पादनालगला धूपपात्रवच्छेष उच्यते ॥

एकपत्रं चतुष्पत्रं षड्दलं चाष्टपत्रकम् ।

तत्रैकपत्रं मध्ये तु निम्नाश्वत्थदलाकृति ॥

चतुष्पत्रं चतुर्दिक्षु मध्यस्था निम्नकर्णिका ।

षड्दलेऽष्टदलं तद्गुणपत्रसमान्वितम् ॥ इति ।

इति दीपपात्रलक्षणम् ।

अथ दीपमालालक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

दार्ढ्यस्ताम्रसम्भूता दीपमालाऽधमा मता ।

मध्यमा च तथा श्रेष्ठा स्वर्णदुर्वर्जजा क्रमात् ॥

द्वारेषु द्वारवत्कुर्यात् लिङ्गपृष्ठे प्रभाकृतिम् ।

द्वाराभामन्यदेशेषु दीपमालां सुशोभनाम् ॥

चतुर्भिरङ्गुलैर्दार्ढ्यं स्कन्धं त्र्यङ्गुलविस्तृतम् ।

एवं कृत्वा विभागैकं दण्डं मध्ये नियोजयेत् ॥

स्कन्धात्स्कन्धं समं कुर्यादन्तरं भूतमात्रकम् ।

दीपमालेति गदिता दीपाधारोऽथ कथ्यते ॥ इति ।

इति दीपमालालक्षणम् ।

प्रकीर्णप्रकरणे दीपाधारादिलक्षणम् । ६५१

अथ दीपाधारलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

हेमताम्रादिसम्भूतं विदध्यादुत्तमादिकम् ।
द्वादशाङ्गुलमारभ्य अङ्गुलादिविद्वद्धितः ॥
अष्टादशोदिता भेदा दीपाधारस्य चोन्नतिः ।
स्नेहाधारस्य पादे तु नाहं दैर्घ्यसमं मतम् ॥
पादतारशरांशो वा स्नेहाधारोऽपि तत्समः ।
तदूर्ध्वं मुकुलं कुर्यात्पट्टिकादिसमन्वितम् ॥
नानापट्टीसमायुक्तं नानाकुम्भं सनालकम् ।
दीपाधार इति प्रोक्तः—इति ।

इति दीपाधारलक्षणम् ।

अथ दीपिकालक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

लोहजान् दीपिकास्तम्भान् चतुर्हस्तप्रमाणकान् ।
त्रिहस्तानेकहस्तान् वा द्विहस्तान् वा यथाबलम् ॥
ताम्रजान् राजतीयान् वा ऽयुग्मैस्तैः स्नेहधारकैः ।
युग्मैर्वा वृत्तविस्तीर्णैर्वहसैर्वा परिष्कृतान् । (?)
स्नेहाधारपरिक्षिप्तपद्मकोशैरलङ्कृतान् ॥ इति ।

इति दीपिकालक्षणम् ।

अथ नीराजनपात्रलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

नीराजनक्रियापात्रो हेमादिद्रव्यनिर्मितः ।
त्रितालायतविस्तीर्णा वृत्तमध्यसरोरुहाः ॥
नव वा सप्त वा पञ्च तिस्रस्त्वेका वृत्तिर्भवेत् । इति ।

सिद्धान्तशेखरे,
 हिरण्यतारताम्रादिनिर्मितं ह्युत्तमादिकम् ।
 षट्त्रिंशताङ्गुलैः श्रेष्ठं त्रिंशता मध्यमं मतम् ॥
 चतुर्विंशतिमात्रैः स्यादधमं विस्तृतौ क्रमात् ।
 अधिभागैकभागेन कुर्यान्मध्येऽत्र कर्णिकाम् ॥
 तद्भागैकांशमुत्सेधं कर्णिकायाः प्रमाणतः ।
 पट्टिकां परितः कुर्याद्यवयुमेन विस्तृताम् ॥
 तत्समानोन्नतां चाथ परितोऽष्टदलानि च ।
 कर्णिकार्धप्रमाणेन काष्ठानामष्टके समम् ॥
 ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्याद्विस्तारात्कर्णिकोन्नतेः ।
 समानं पूर्णचन्द्राभं दीपाधाराश्च कुम्भवत् ॥
 उन्नता द्विचतुर्मात्रैर्विस्तृताश्चाङ्गुलद्वयात् ।
 तद्वन्ध्रं व्यङ्गुलं कुर्यात्कर्णिकामध्यसंस्थितम् ॥
 दीपाधारांश्च पात्रेऽस्मिन् स्थापयेत्तद्वलाष्टके ।
 * मध्यस्थमेकमित्येवं नवदीपक्रमो मतः ॥
 पञ्चात्मके चतुर्दिक्षु मध्ये त्वेकमिति त्रिधा ।
 अङ्गुलत्रयमानेन पादं कुर्यादधस्ततः ॥
 नीराजनमिति प्रोक्तं घण्टालक्षणमुच्यते । इति ।
 इति नीराजनपात्रलक्षणम् ।

अथ घण्टालक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,
 शब्दब्रह्ममयी घण्टा हस्तोत्सेधप्रमाणिका ।
 ब्रह्माण्डगोलकाकारा सौवर्ण्यप्युत्तमा भवेत् ॥
 अधोमुखस्तालमानविस्तारोत्सेधमन्ततः ।
 प्रदीपतुल्यसंस्थानस्तीक्ष्णाभ्यन्तरतालुकः ॥

चक्राङ्का पद्मजाङ्का वा घण्टेषा परिकीर्तिता ।
नालबन्धाश्चतस्रोऽन्या घण्टाप्रतिदिशः कृताः ॥
एवं विशिष्टा घण्टा स्याद्यद्वा विज्ञानुसारतः । इति ।
सिद्धान्तशेखरे,

पञ्चाङ्गुलान्नता घण्टा तद्वद्विस्तारसम्मता ।
ओष्ठं चतुर्यवं कुर्यात्तत्समं तस्य निर्गमम् ॥
उपपदी यवेन स्याच्छिखरं त्वङ्गुलान्नतम् ।
अर्द्धाङ्गुलो गलोत्सेधो जिह्वा वेदाङ्गुलायता ॥
घण्टायास्तत्परीणाहो विस्तारार्धेन वर्तितः ।
अङ्गुलं दण्डदैर्घ्यं स्यात्तन्नाहं तत्समं मतम् ॥
दण्डाग्रे वृषभं शूलं नलिनं वापि कारयेत् ।
शुद्धकांस्थेन कर्त्तव्या घण्टालक्षणमीरितम् ॥
महाघण्टामथो वक्ष्ये विदध्याच्छुद्धकांस्थतः ।
स्वराङ्गुलसमुत्सेधामष्टाङ्गुलमुविस्तृताम् ॥
अग्न्यङ्गुलान्नतगलां गलनाहं रसाङ्गुलम् ।
पट्टिकाद्वन्द्वसम्बद्धो अङ्गुलः शिखरोदयः ॥
तन्नाहमष्टमात्रं स्याच्चतुर्नासं सरन्ध्रकाम् ।
तारार्धवर्तितन्नाहं जिह्वां रन्ध्राङ्गुलायताम् ॥
चतुर्मात्रपरीणाहां तदग्रे बलयान्विताम् ।
महाघण्टा समारूपाता—इति ।

इति घण्टालक्षणम् ।

अथ भेरीलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

सारदारुसमुद्भूतां वृत्तां हस्तद्वयायताम् ।
पञ्चतालपरीणाहां चतुर्यवघनां शुभाम् ॥

द्वादशाङ्गुलविस्तारा मुखोत्थाः सप्त कीलकाः ।
 पार्श्वयोरुभयोर्मध्ये चापः पट्टेन वेष्टितः ॥
 चर्मबद्धमुखां भेरीं कुर्यात्तस्याः प्रहारकम् ।
 अयसा दारुणा वापि षोडशाङ्गुलदैर्घ्यकम् ॥
 मध्याङ्गुलपरीणाहं भेरीताडनसाधनम् ।
 भेरीलक्षणमित्युक्तम्—इति ।

इति भेरीलक्षणम् ।

अथ नैवेद्यपात्रलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे ,

नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि केशवाय महात्मने ।

हैरण्यं राजतं ताम्रं कांस्यं मृन्मयमेव वा ॥

पालाशं पद्मपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ।

हविर्द्रव्यप्रमाणानि वृत्तानि परिकल्पयेत् ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरे,

स्वर्णदुर्वर्णताम्रा स्यात्स्थालिकात्युत्तमादिका ।

शुद्धकांस्येन वा कुर्यादिवनैवेद्यपात्रके ॥

एकपात्रं समारभ्य प्रश्चाशत्पात्रतः क्रमात् ।

कुर्यान्नैवेद्यपात्राणि हीननैवेद्यकादिषु ॥

पात्रं शतपलं श्रेष्ठं तदर्द्धं मध्यमं मतम् ।

तदर्द्धमध्यमं ज्ञेयं पात्रसङ्ख्येति कीर्त्तिता ॥

स्थालिका नवधा कार्या तारा षड्विंशदङ्गुलैः ।

त्र्यङ्गुलत्र्यङ्गुलन्यूनैरष्टधाकाङ्गुलैः क्रमात् ॥

इति विस्तारमाख्यातं स्थालिकानवके क्रमात् ।

उत्तमत्रयमग्रे स्यान्मध्यमे मध्यमं त्रयम् ॥

प्रकीर्णप्रकरणे नैवेद्यपात्रादिलक्षणम् । ६५५

न्यूनत्रयमधस्तात्स्यात्स्थालिकानां यथाक्रमम् ।

ओष्ठो नवयवः श्रेष्ठो यवैकैकविहीनतः ॥

विस्तरेण तथोन्नत्या नवधा कीर्तितः क्रमात् । इति ।

इति नैवेद्यपात्रलक्षणम् ।

अथ पानीयपात्रलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

पानीयपात्रं सौवर्णं राजतं ताम्रमेव वा ।

वृत्तायतं सुवृत्तं वा भवेदायतमेव वा ॥

प्रस्थमानप्रमाणान्भः पूरयोग्यान्तरं शुभम् । इति ।

इति पानीयपात्रलक्षणम् ।

अथ ताम्बूलपात्रलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

कल्पयेन्नागलतिकादलपात्रं च रैमयम् ।

रैमयं सौवर्णम् ।

अरन्निमानविस्तीर्णं कारयेद्वा यथाबलम् ॥ इति ।

इति ताम्बूलपात्रलक्षणम् ।

अथ मुकुटलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

जटामुकुटमीशस्य शक्तीनां तु करण्डकम् ।

किरीटमन्यदेवानां तत्तन्मुकुटमानतः ॥

नानारत्नसमायुक्तं वल्लीकलशशोभितम् ।

लक्षणं मुकुटस्योक्तं पट्टलक्षणमुच्यते ॥ इति ।

इति मुकुटलक्षणम् ।

अथ सुवर्णपुष्पलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

त्र्यङ्गुलं पुष्पविस्तारं वृत्तं हैमं विनिर्मितम् ।

दलाष्टकसमायुक्तं मध्ये कर्णिकया युतम् ॥

हेमपुष्पमिति ख्यातं कुर्यादाभरणं यथा । इति ।

इति सुवर्णपुष्पलक्षणम् ।

अथ नानाभरणलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

हारकङ्कणकेयूरमुद्रिकाकटिमूत्रकम् ।

पदकं कण्ठमाला च यज्ञसूत्रं च नूपुरम् ॥

अन्यदाभरणं सर्वं तत्तन्मानानुरूपतः ।

हिरण्यनिर्मितं कुर्यान्नानारत्नविचित्रितम् ॥ इति ।

इति नानाभरणलक्षणम् ।

अथ कङ्कतलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

कङ्कतं कनकं रूप्यमपि वाष्ठाङ्गुलायतम् ।

षट्कुलायतं यद्वा तदर्धाङ्गुलविस्तरम् ॥

विंशत्या दशनैर्युक्तं भवेदुभयतोमुखम् ।

यद्वा षोडशभिर्देन्तैरष्टाभिर्वाथ मङ्गलम् ॥ इति ।

इति कङ्कतलक्षणम् ।

अथाञ्जनक्षोदपात्रशलाकालक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,

सौवर्णमञ्जनक्षोदभाजनं पुंमृगाकृति ।

सिंहाकारं भवेद्यद्वा हंसाकारमपि वा ॥

शिरोबिलं शलाका च द्वादशाङ्गुलमायता ।
अष्टाङ्गुला वा सौवर्णी भवेदुभयतोमुखी ॥ इति ।
इत्यञ्जनक्षोदपात्रशलाकालक्षणम् ।

अथ दर्पणलक्षणम् ।

वैखानसग्रन्थे,
दर्पणं प्रतिमामानं तदर्धं वा सुशोभनम् ।
वृत्तं कांस्यं महारत्नखचितं वा यथावलम् ॥
पादयुक्तं सनालं वा मुखमानमथापि वा । इति ।
सिद्धान्तशेखरे,
दर्पणं शुद्धकांस्येन पूर्णचन्द्रसमाकृति ।
षट्त्रिंशताङ्गुलैर्नाहं विदध्याद्वा तदर्धतः ॥
नालमष्टाङ्गुलं तस्य पदं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।
नानापट्टिकया युक्तं प्रोक्तं दर्पणलक्षणम् ॥ इति ।
इति दर्पणलक्षणम् ।

अथ व्यजनलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,
षट्त्रिंशता त्रिंशता वा दैर्घ्यं त्र्यङ्गुलनाहकः ।
दण्डो दण्डाग्रभागं तु द्विधा कृत्वात्र योजयेत् ॥
षोडशाङ्गुलकं वृन्तं पिच्छनालसमूहकम् ।
सुहृदं तन्तुसम्बद्धं वृन्ताग्रे पिच्छभूषितम् ॥
मायूरं व्यजनं प्रोक्तं वक्ष्ये पट्टादिसम्भवंम् ।
सम्पाद्य पूर्ववदण्डं वृन्तं वेणुविवर्जितम् ॥
अष्टादशाङ्गुलं वाथ षोडशाङ्गुलसम्मितम् ।

देवाङ्गपट्टकार्पासवेष्टितं योजयेद्दृढम् ॥
लक्षणं व्यजनस्योक्तम्—इति ।

इति व्यजनलक्षणम् ।

अथ पादुकालक्षणकम् ।

वैखानसग्रन्थे,

पादमानानुसारेण पादुके रैमये शुभे ।

यद्वा रूप्यमये ताम्रमये कांस्यमये तथा ॥

अयोमयं विवर्ज्य स्याद्वृत्तमध्ये कृताम्बुजम् । इति ।

दण्डस्थानीयमित्यर्थः ।

सिद्धान्तशेखरे,

पादुकालक्षणं वक्ष्ये स्वर्णताम्रादिदारुजम् ।

पादुकायुगलं कार्यं पूजार्थं चोत्सवादिषु ॥

पूजार्थं पादुकायुगलं दैर्घ्यमष्टादशाङ्गुलम् ।

पश्चाङ्गुलमुविस्तारं शेषं स्यादक्षयमाणवत् ॥

तत्तत्पादसमं दैर्घ्यं प्रतिमाऽऽचार्यकादिषु ।

दैर्घ्यार्धविस्तृतं कार्यं पादुकाग्रद्वयं समम् ॥

पार्ष्णिभागः पार्ष्णिसमो घनं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

घनं तु तत्रिधा कृत्वा भागाभ्यां तत्सुरोन्नतिः ॥

भागेनोर्ध्वघनं कुर्यादष्टांशोच्चं तु कीलकम् ।

तदूर्ध्वं तत्समं पुष्पं मुकुलं तन्निर्भागतः ॥

हंससिंहादिरचना यवार्धेन विचित्रिता ।

सुरत्रिभागतो गर्तं कुर्यान्मूलाग्रयोरेधः ॥

पाशावन्योन्यसंश्लिष्टावङ्गुलार्द्धविचित्रितौ । इति ।

इति पादुकालक्षणम् ।

अथ वितानलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

दुकूलपट्टहेमाङ्गं कार्पासं वा वितानकम् ।
चतुर्हस्तसमायामं विस्तारं गुणसंयुतम् ॥
चतुष्कोणसमोपेतं घण्टारज्जुसमन्वितम् ।
कोणेषु तच्चतुर्दण्डैर्बद्धा तद्धारयेद्बहिः ॥
चतुष्करायता दण्डाश्चतुरङ्गुलनाहकाः ।
अयोवलयसंयुक्ता वैणवा ग्रन्थिवर्जिताः ॥
प्रासादमण्डपाद्येषु तत्तत्पङ्क्तिसमानकम् ।
वितानं विस्तृतं तद्वद्वितानमिति कीर्तितम् ॥ इति ।

इति वितानलक्षणम् ।

एतानि च पूर्वोक्तलक्षणानि सिंहासनादीन्युपकरणपान्ना-
णि पूजार्थमुपकल्पनीयानि । तथा चोक्तम्—

वैखानसग्रन्थे,

मुक्तातपत्रं धवलं शशिबिम्बसमद्युति ।
यद्वाऽऽतपत्राणि तथा बहिपत्रमयानि च ॥
आतपत्राण्यनेकानि हेमदण्डानि पद्मज ।
व्यजनानि च भूयांसि कल्याणानि महान्ति च ॥
चतुष्कं हेमदण्डाश्च पूजार्थं परिकल्पयेत् ॥ इति ।

प्रत्याशं परिचर्द्धतेऽर्थिजतादैर्न्यान्धकारापहे
श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये ।
राजादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते
ग्रन्थे लक्षणसङ्ग्रहस्य गहनः पूर्तिं प्रकाशोऽगमत् ॥

६६० वीरमित्रोदयस्य लक्षणप्रकाशः ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिम-
ञ्जरीनीराजितचरणकमल—

श्रीमन्महाराजाधिराजमधुकरसाहसूनु—

चतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदि-

नकर—

श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवीरसिंहदेवोद्योजित—

श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनु—

सकलविद्यापारावारपारीणधुरीण—

जगद्गारिद्र्यमहागजपारीन्द्र—

विद्वज्जनजीवातु—

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधानिवन्धे

लक्षणप्रकाशः समाप्तः ॥

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NOS. 196, 197, 199, 200, 219, 220 & 230.

वीरमित्रोदयः ।

लक्षणप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्राविरचितः ।

साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादशर्मणा

संशोधितः ।

VĪRAMITRODAYA,

LAKSHANA PRAKÂSHA,

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDITA MITRA MĪSRA.

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasâd.

VOL. XX.

FASCICULUSES 1 to 7.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.

AGENTS:—

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

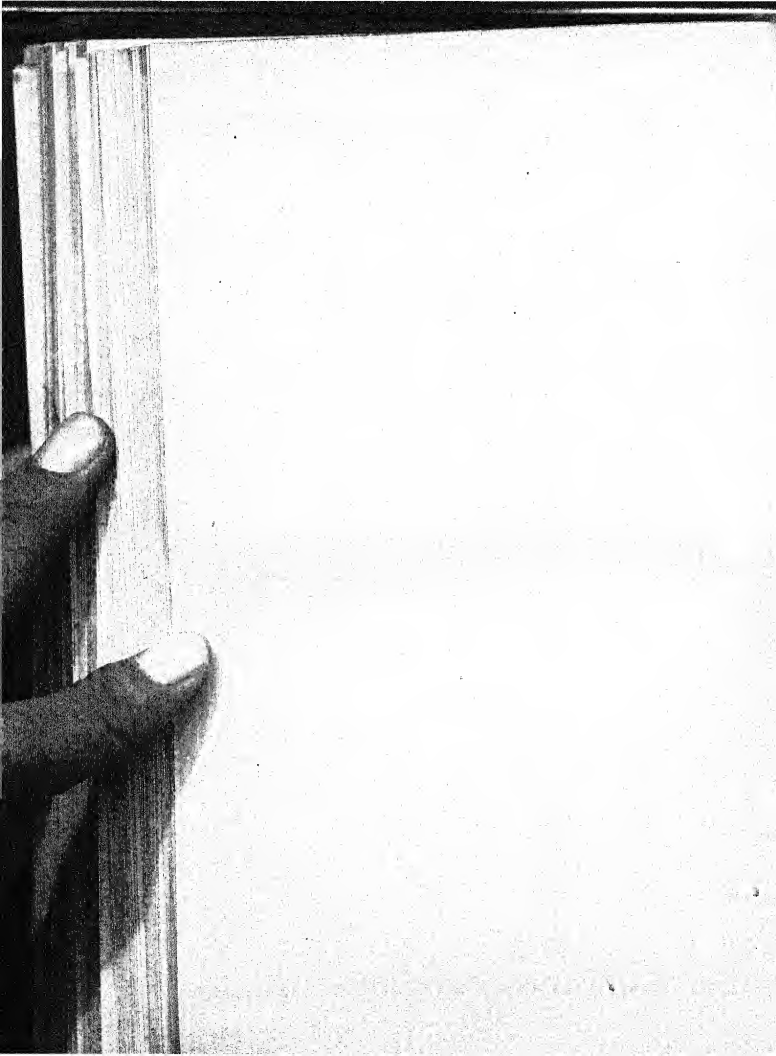
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.*

BENARES.

1916.

Registered According to Act XXV. of 1867.

वीरमित्रोदये लक्षणप्रकाशस्य

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०
सन्धिविग्रहिको	सान्धिविग्रहिको	१०	१२
स्थान	स्थानं	"	२२
भागं	भागे	१९	८
गमित्वं	गामित्वं	२२	२३
पूर्वं	पूर्वे	३५	२०
चण्डा	चण्डा	४०	१५
र्द्धरेखा	ध्वरेखा	४५	७
लक्षम्	लक्षणम्	६३	२
बन्ध	बन्ध	६९	२
अपेयपानं	अपेयपानं	"	२०
रेखा	रेखा	७२	१
यावन्त्यो	यावत्यो	"	२३
तावन्त्यो	तावत्यो	७३	२
जदल	जलद	७४	७
मिलियोः	मिलितयोः	७७	८
दहत	दाहत	७८	११
ग्रीवाः	ग्रीवा	८२	२१
ग्रीवा	ग्रीवाः	"	२२

अशुद्धम् ।

पटला

शभा

क्षुल्लक्षणम्

द्वि

क्षुल्लक्षणम्

समङ्गलैः

चिपिटैः

सः स्यात्

वशे

शुजभ्यां

यस्य

ज्ञानासम्भव

शालिग्राम

शुभाशुभ

स्कधांस

तत्तद्रेखा

मौलिकाः

भोगः

पृथु पीनौ

पर्यङ्क

शङ्ख

सुवर

मिश्रमेत

बन्ध्यां

शुद्धम् ।

पाटला

शुभा

क्षुल्लक्षणम्

द्विः

क्षुल्लक्षणम्

समङ्गलैः

चिपिटैः

स स्यात्

वशे

शुजाभ्यां

यस्या

ज्ञानसम्भव

शालग्राम

शुभाशुभ

स्कन्धांश

तत्तलतद्रेखा

मौलिजाः

भोगदः

पृथूपान्तौ

पर्यङ्क

शङ्ख

सुस्वर

मिश्रकमेत

बन्ध्या

पृ०

पं०

८७

८

९०

१२

९२

१२

९३

३

"

७

९५

१

९८

२१

१०३

१८

१०४

२५

११३

२४

१२१

४

१२४

५

१२५

१

"

१०

१२७

६

"

"

"

२५

१४०

९

१४७

२

१५६

१

१६०

५

१६६

१२

१६८

२२

१७९

११

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०
पुरुष	पुरुष	१८७	२५
शशकं	शशकः	१९२	२१
महीपते	महीपतेः	२१०	१०
“यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्”		२१५	२४
एतदनन्तरम्—“पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं			
महत्पदम्” इदमर्धमधिकं पठनीयम् ।			
ताम्बूललक्षणग्रन्थो विषयानुक्रमेऽपरिग-		२१९	२०
णितत्वात्मक्षिप्त	इति भाति ।		
प्राङ्मुखी	प्राङ्मुखी	२२३	१०
पार्थिवैः	पार्थिवः	२२८	२
प्रायो विशेषेण	प्रभुं विशेषेण	२३१	१५
तै	ते	२३३	१४
सान्निवेश	सन्निवेश	२३४	
विषमैः	विषमं	२४०	२५
घनतरुगहन	घनतरुगहन	२४१	२
उत्तम	उत्तमं	२४५	३
जातिभेदः	जातिभेदः	२५०	१५
मध्यम्	मध्यमम्	२७७	१९
विस्तिः	वितस्तिः	”	२२
ज्ज्येष्ठो	ज्ज्येष्ठो	२८७	११
लोह	लोहं	२९७	९
क्वचि	क्वचि.	”	२५
नाशः सञ्चयो	नाशोऽसञ्चयो	३०३	४
त्रिविधा	त्रिविधो	३१२	२०

अयुद्धम् ।

हस्तिकी

दिङ्गागान्

पृष्ठ

कृतो

‘सर्पच्छत्रक’इति ‘प्रान्तयोरिति’ चाद्यौ
विनिमयेन पठितव्यौ

लङ्कारकम्

विल्वे

कालिङ्गके

याश्चन्या

क्षिप्र

वामना ये च

हस्तगतां

सेनापति

सपृष्ठा

सपृष्ठा

सपृष्ठं

पृष्ठ्यः

गोरथि

अपट्टत्तका

श्वेम

प्रियदर्शनाः

पृष्ठोन्नतो

आहगामिनः

युद्धम् ।

हस्तिका

दिङ्गागान्

पृष्ठ

कृतां

लङ्कारकारकम्

विल्वं

कालिङ्गके

याश्चान्या

क्षिप्रं

न तथा धार्या

हस्तगता

सेनापतिः

भूपृष्ठा

भूपृष्ठा

भूपृष्ठं

पृष्ठाः

गोरथं

उपाट्टत्तका

श्वेत

प्रियदर्शनाः

पृष्ठानतो

आरुगामिनः

पृ० पं०

३१८ २०

३२५ १२

३३१ ६

३३२ १२

३३३१४१५

३३९ १

३५५ ४

३५६ २३

३६६ १९

३८५ २०

३८८ १७

४०४ २४

४०६ २३

४१६ २

" २२

" २३

४१८ १४

" २१

४२० १३

" १७

४२१ १५

४२२ ५

" १४

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०
प्रयाणारूपं	प्रपानारूपं	४३५	१४
द्विष्टः	द्विष्टः	४३७	१७
विधीये	विधीयते	४३८	७
प्रोथगे	प्रोथजे	४३९	१६
स्थूलाक्षिकूटः	स्थूलाक्षिकूटः	"	२१
ऽथ सिताः	ऽप्यसिताः	४४०	१७
जदत्त	जयदत्त	४४२	१६
सौष्ठवर्जिता	सौष्ठववर्जिता	"	२१
ष्वतेषु	ष्वेतेषु	४४५	१६
पर्याणयेद्धम्	पर्याणयेद्धयम्	४४६	२३
केशः	कशा	४५५	७
वजिताः	वर्जिताः	४६२	३
घण्णवत्यो	षट्सप्तत्यो	४७३	२
गुणासिन्धवः	गुणसिन्धवः	४७६	२
मार्युर्भवति	मायुर्भवति	४९०	२४
मध्येषु	मध्येषु	४९२	२०
मानने	मानेन	४९३	२
चापि	चापि	४९९	४
वाराहं	वाराहे	५००	१४
पितृन्नेतान्	पितृनेतान्	५०७	२१
ब्रह्मणः	ब्राह्मणः	५६९	१०
मूर्तिजनं	मूर्तिपूजनं	५७३	७
अता	क्षता	५७७	१०
शिवनाम इति	शिवनाभिरिति	५८२	१२

(६)

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०
शच्छङ्कर	शङ्कर	५८३	१
रुक्ष	रुक्ष	५८६	१९
नन	नून	५९५	२०
मूल्य	मूल्य	६०८	१३
चण्डांशाय	चण्डेशाय	६२२	५
मनागुपहितं	मनागुपहतं	६२५	२५
परीक्षेव	परीक्षेत	६३५	२२
परशिष्टे	परशिष्टे	६३७	२४
वैखानसङ्ग्रन्थे	वैखानसग्रन्थे	६४०	१८

इति लक्षणप्रकाशस्य शुद्धिपत्रम् ।

वीरमित्रोदये पूजाप्रकाशस्य

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०
मवागात्मकत्वात्	मत्यागात्मकत्वात्	१	२
मोक्षणां	मोक्षाणां	५	१५
बन्धुत्कृत्या	बन्धुसत्कृत्या	१०	३
चक्रदाधर	चक्रगदाधर	१२	९
कशी	काशी	२०	१
प्रतिष्ठा	प्रतिष्ठा	२२	३
नाशया	नाशाय	२३	२४
विनाशतः	विनाशनः	"	"
समार्जिता	संमार्जिता	२५	२२
देवा लये	देवालये	"	२४
ततो	ततो	३०	८
तण्डुल	तण्डुल	३२	१०
पयसा	पयसा	३४	२४
पुरं	पुरे	३५	१४
ग्रास्तो	ग्रस्तो	४४	२४
पुनरावृत्तिः	पुनरावृत्तिः	४५	४
ज्वलैः	ज्ज्वलैः	५५	२१

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०
यथातथ्य	याथातथ्य	६१	६
वन्यानि	धन्यानि	६२	२५
विष्ण्वर्चने	विष्ण्वर्चने	६५	१५
मर्चयेत्	मर्चेच्च	६६	१४
ब्राह्मणामपि	ब्रह्मणामपि	७१	११
ऽव्याख्यत्	व्याख्यत्	"	१३
पुष्पं	पुष्पं	७२	१२
गन्धैः	गन्धः	"	२२
शेषणे	शेषेण	७४	११
विशेषः	विशेषतः	७६	४
अत्युज्ज्वलश्च	अत्युज्ज्वलश्च	"	१६
निष्पावनां	निष्पावाणां	८१	२
मुनीन्द्रं	मुनीन्द्र	८२	३
दुदीरयेत्	मुदीरयेत्	८५	१६
मन्दिरं	मन्दिरे	८९	१४
खड्ग	खड्ग	१०७	२२
पुरुषोत्तमम्	पुरुषोत्तमम्	११०	१३
त्रिष्टुवं	त्रिष्टुभं	"	२२
सुवर्णस्तं	सुपर्णस्तं	११३	९
पारस्प	पारस्य	११५	१५
विलेप्यां	विलेप्यायां	११६	१५
श्रुतिः	स्मृतिः	११७	२२
उपगायन्	उपगायन्	१२१	८
च परस्परम्	परिरभ्य च	"	१४